२२२ दुर्गेश

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणें.

(ठाणें जिल्हा वाचनालय) वाचनालय/संदर्भ

दोहोरा - दुर्गेश २३२

ओवी ७, ३८ चे वार्षिक टिपण

ग्रंथ सं
सं. इ. ३५

शके १८३७ चें वार्षिक इतिवृत्त

१ अनामककविकृत भागवत—दशमस्कंधाचे दोन अध्याय मराठी

यांअध्यायांच्या प्रारंभीं किंवा समाप्तीस कवि आपलें नांव देत नाहीं. त्या वरून ग्रंथकर्त्याचें नांव कळण्यास मार्ग नाहीं. ओंवी ज्ञानेश्वराच्या धर्तीवर आहे, म्हणजे चवथ्या चरणांत प्रास नाहीं व चवथा चरण चार किंवा पांच अक्षरांचा आढळतो. भाषे वरून दिसतें कीं कवि एकनाथकालीन निःसंशय आहे. सबंध ग्रंथ सांपडता तर ग्रंथसमाप्तीस कर्त्याचें नांव प्रायः येतें. सदर प्रत कऱ्हाडास सांपडली असून, ती त्रिंबकजी जाधव चिखलखेडकर यांची आहे व यानें च नकल केलेली आहे.

॥ हस्ताक्षर त्रिंबकजी जाधव कीलेदार हरिहर येथें लीहिलें ॥

असा मुखपृष्ठा वर शेरा आहे.

॥ कोन्ही अभीलाषु नका ॥

असा निषेध हि केला आहे. शक १६९३ विरुतीत नकल झाली. शक १६९३ ला विरुत वर्तमान आहे, गत नाहीं.

वि. का. राजवाडे

२ सूर्यनारायणाची कहाणी व सूर्यव्रत

व्रताची प्रक्रिया हेमाद्रि इत्यादिंच्या व्रतग्रंथांत आहे. ती संस्कृतांत ांतील स्त्रियांनीं ती मराठींत कहाणीच्या रूपानें प्रचलित ठेविली आहे. पण हींत हा विशेष आहे कीं

णा माझी काहणी

माणसाने उठावें।
रा अक्षतीं पूजा
रा तानू सुताचे।
हातीं बांधावा।
े पाटचा करावा
ग म्हैने फाळावा।
साखर ३ शेर मैदा।
ाण द्यावे। ऐसे
पलें सांपडें। न-
चा पांक फीटे।

। बाईल म्हणते
गावर धोकटा गेला।
ी पार्वती चौघी
। तेथें काहणा
रा गांठी द्याव्या।
हातीं बांधावा।
महिने चाळावा।
गापनी शेर तूपशेर
ब्राह्मणास (एक)
होंति। निपुत्रिकां
होय। मेलेचा तांदूं
। अधीं काहणी
कटी भरोन डुचंब-
ोरून आणिलेंस।
कोणाचें पळवून
ी ईश्वराची पार्व-
धरून नेल्यानें

नेसला तुटके पांघुरला हरता गाड पाळून
न्हाणला माखला एक पितांबर नेसायास दिला। एक पांघरायास दि।

साऱ्या महाराष्ट्रभर ह्या कहाणीचें रूप पुढें दिल्या प्रमाणें एक च एक कचित् लहानसहान फेरफार असतात; परंतु कथेची भाषा सर्वत्र एकसा असा च पाठ साऱ्या देशभर प्रचलीत व्हावयाचा म्हणजे तो कोण्या तरी ष्ठित ग्रंथकर्त्रीनें केला असला पाहिजे.

२ सूर्यनारायणाची कहाणी, सोळा सोमवाराच्या कहाण्या, पिठोर वटसावित्रीची कहाणी, या कहाण्या पूर्वी व आतां हि श्रीमंताच्या घरी च्या बायका चांगल्या सुरानें व ठेकेदार आवाजानें म्हणत व म्हणतात वीस बायका बसतात व मध्यें म्हणणारीण बाई बसते व ती ह्या कहा हावभाव करून शांत व गंभीर स्वरानें म्हणते. वटसावित्रीची कहाणी अ तोंडून ऐकतांना ऐकणाऱ्या स्त्रियांच्या नेत्रांना अश्रुधारा लागलेल्या मी आहेत. व्रतें, उद्यापनें, स्त्रीधर्म, इत्यादींचें शिक्षण पूर्वकाळीं या कहाण्यां स्त्रियांस मिळे.

३ प्रस्तुतच्या सूर्यनारायणाच्या कहाणीचा उगम संस्कृतांतून अ आहे. मूळ संस्कृतांत ही कथा व हें व्रत केव्हां सुरू झालें तें नक्की नाहीं. सूर्याची पूजा वैदिक आहे तेव्हां वैदिक काला पासून ही कहाणी भारतवर्षांत असण्याचा चांगला च संभव दिसतो. तें कांहीं कहाणी लोककथांचें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे व्रत केलें असत ऐकिली असतां काय होतें व व्रत न केलें व काहणी न आइकिली तर हें अन्वयव्यतिरेकन्यायानें कहाणींत स्पष्ट केलें आहे.

४ सारस्वताचा काहाण्या म्हणून जो एक भाग आहे तो पूर्व च प्रचलित होता, लेखनिविष्ट झाला नव्हता, असा माझा आजपर्यंत परंतु ह्या प्रस्तुतच्या कहाणीची पोथी कऱ्हाडास एका भिक्षुकाच्या गळाठ्यांत जेव्हां मला आढळली, तेव्हां माझ्या चुकीच्या समजांत म करावा लागला. अधिकमाहात्म्य, सत्यनारायणाची कथा, अनंतव्रत वगैरेंचीं संस्कृतांतून मराठींत शास्त्र्यांनीं केलेलीं भाषान्तरें माझ्या आढ होतीं. पण कहाण्या लिहून काढिलेल्या मीं आजवर पाहिल्या नव्हत कहाणी बरी च शुद्ध लिहिली असून बाया जशी ती म्हणतात तशी च उ पोथी केवळ बायांच्या च उपयोगाची आहे. कारण, त्या च ह्या कहा तात ; प्रायः पुरुष म्हणत नाहींत. तेव्हां, असें एक अनुमान करणें र कीं, पूर्वकाळीं महाराष्ट्रांतील भिक्षुकांच्या कांहीं बायांना वाचतां येत अ दारांच्या बाया तर वाचीत हें जगजाहीर आहे, पण भिक्षुकांच्या हि ब ह्याला प्रस्तुत पोथी प्रमाण आहे. ती मंडळाच्या संग्रहास केलीं

हण. ही

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ सूर्यव्रतं ॥

आईका परमेश्वरा सूर्यनारायणा तेतीस-कोटी-देवा ब्राह्मणा माझी काहणी आईका ॥

मार्गशीर्षमास येर्याल । सदणे पास येईल । सूर्य न उगवे माणसाने उठावें । गंगेस जावें । स्नान करावें । बारा रेघांचें मंडल काडावें । चारा अक्षतीं पूजा करावी । १२ अक्षतीं १२ अर्घ्यीं १२ देवीं काहणी करावी । बारा तातू सुताचे । नेरावा पाटाचा । तेरा गांठी द्याव्या । हळदीन घोळावा । डावे हातीं बांधावा । ६ गांठीचा गळेंत बांधावा । मनची मनकामना झाली म्हणजे पाटचा करावा १३ गांठी देऊन उजवे हातीं बांधावा । चा म्हैने चाळावा । सा म्हैने फाळावा । वैशाखमहिन्यांत उद्यापन करावें । उद्यापनीं १ शेर तूप १ शेर साखर ३ शेर मैदा । तेरा लाडू करावे । ६ ब्राह्मणास ६ देवास १ कन्याकुमारीस वाण द्यावे । ऐसे केल्या काय होय । निर्धना धन होय । निपुत्रिकां पुत्र होय । हरपलें सांपडें । न-भेटलें भेटे । दूरा देशींचा सुदी येई । मेलेचा ताटी उठे । ऋणाचा पांक फीटे । अंत काळीं महाविष्णूची भेट होय ।

दुबळासा ब्राह्मण होता । त्याच्या घरांत खायास नाहीं । बाईल म्हणते मोठ्या शारांत जा ना । काइ मिळवोन आणा । हातीं काठी खांद्यावर धोकटा गेला । तंई इंद्राची इंद्राणी चंद्राची रोहिणी नळाची दमयंती ईश्वराची पार्वती चौघी मिळोन गंगे गेल्या । स्नान केल्या । बारा रेघांचें मंडल काडलें । तेथें काहणा आईकिली । बारा तांतू सुताचे । तेरावा पाटाचा । तेरा गांठी द्याव्या । हळदींत घोळावा । सूर्यनारायणाच्या पाईं ठेऊन डावे हातीं बांधावा । मनींची मनकामना झाल्यावर उजवे हातीं बांधावा । साहा महिने चाळावा । साहा महिने पाळावा । वैशाख म्हैन्यांत उद्यापन करावें । उद्यापनीं शेर तूप शेर साखर तीन शेर मैदा । तेरा लाडू करावे । साहा देवास साहा ब्राह्मणास (एक) कन्याकुमारीस वाण द्यावे । ऐसें केल्या काय होय । निर्धना धनें होंति । निपुत्रिकां पुत्र होय । न भेटलें भेटे । हरपलें सांपडे । दूरा देशींचा शुद्धि होय । मेलेचा ताटी उठे । ऋणाचा पांक फीटे । अंतकाळीं महाविष्णूची भेट होय । अर्धी काहणी जाहाली । अर्धी धोकटी भरली । सगळी काहणी जाहाली । धोंकटी भरोन डुचंबळली । घरीं गेला । बायको बायको धोंकटी उतर ! कोणाचें चोरून आणिलेंस । कोणाचें पळवून आणिलेंस । कोणाचें चोरून नाहीं आणिलें । कोणाचें पळवून नाहीं आणिलें । इंद्राची इंद्राणी चंद्राची रोहिणी नळाची दमयंती ईश्वराची पार्वतीनेसला तुटकें पांघुरला हस्ती घोडे पाठवून वाजवीत गाजवीत [illegible] न्हाणला माखला एक पितांबर नेसायास दिला । एक पांघरायास दि[illegible]

मुली दोघी नवऱ्या होत्या । बाहीर जावूं नको । फीरो नको । राजा देखेल । प्रजा देखेल । बटकी करील । दासी करील । त्या मुली खेळायास गेल्या । त्या गावचे राजे शिकारीस आले होते दोघे। त्याणी देखल्या । या मुली कोणाच्या । भटा भिक्षुकाच्या । जावुन सांगा । येक राजास द्या । येक प्रधानास द्या । एक म्हणतो । भटा भिक्षुकाच्या मुली घेउन काय कराल । दासी कराल । बटकी कराल । येक म्हणतां २१ गेलें ।५ म्हणतां २५ गेले । ब्राह्मणास बलावुन त्याला गादी बसायास दिली । मुंडा टेंकायास दिला । फुलांचा झेला दिला । हाती विडा दिला । ब्राह्मणा भियो नको । कापों नको । येक मुल राजास दे । येक प्रधानास दे । बरें म्हटलेंत्या च मुहूर्ते डाळी सळी दळों घातल्या । रथ घोडे भंडरें नगारे निशाणें वाजत गाजत लग्न लावले । आपण बसले हस्तीवर । राण्या बसल्या सुखासनावर। ऐशा घरास गेल्या । ब्राह्मण घरास गेला। बाईको म्हणते जा पाई । मुली गेल्या त्या पांई । तुम्ही कां जा ना बरें । जातो तर । काय घ्यावें । चोळी घ्यावी । कुंकू घेवे । जातो तं वांझला पिंपळ पडलाहे । पिंपळा पिंपळा काहणी आईक । तुजी काहणी कोठे आईको । आडकेन म्हटल्या शाखा नाहीं । पाहीन म्हटल्या पल्लव नाहीं । बेर ! तु माझी काहणी आईक । आईकल्याने शाखा येतो । पल्लव येतो । बारा अक्षता त्याला दिल्या । बारा अक्षता आपण घेतल्या । चित्तमनें काहणी सांगीतली । चित्तमनें काहणी आईकली । अर्धी काहणी जाली । शाखा आल्या । पल्लव आले । पुर्ती काहणी जाली । पिंपळ उठोन सळसळों लागला । ब्राह्मणा तुझी काहणी आयीकल्या येवढें फल । व्रत केल्या केवढें फळ । व्रत सांगतों । मार्गशीर्ष–मासी इ. इ. इ.

चांदणे पासीं काहणी जाली । तेथून उठला । पुढां गेला । तं वाळली विहीर पडली आहे । तेथे जावून उभा राहिला । विहिरी विहिरी काहणी आयीक । आईकेन म्हटल्या जल नाहीं । पाहेन म्हटल्या स्थळ नाही । आईकेन म्हटल्या जल येयील । आईकेन म्हटल्या स्थळ होईल । बारा अक्षता विहिरीत टाकल्या । बारा अक्षता आपण घेतल्या । चित्तमनें काहणी सांगीतली । चित्तमने काहणी आईकली । अर्धी काहणी झाली । विहीर अर्धी झाली । काणी संपली विहीर भरोन डुचंबळो लागली । काणी आईकल्याचे येवढें फळ । व्रत घेतल्याचें काय फळ । व्रत सांगतो । मार्गशीर्ष–महिना इ इ. इ.

तेथून उठला । पुढें गेला । गळत–कोष्ट ब्राह्मण पडला आहे । ब्राह्मणा ब्राह्मणा काहणी आईक । तुजी काहणी कोठें आयीकी । आईकेन म्हट[illegible] ऱ्या कान नाहीं । पाहेन [illegible]

साला प्रस्तुत पोथी प्रमाण आहे.

ठेवल्या। चारा अक्षता आपण घेतल्या । चित्तमने काहणी सांगीतली । चित्त देवून काहणी आयीकली । अर्धी काहणी झाली । कान आले । डोळे आले। पुर्ती झाली। झटकर उठला । उभा राहीला । १६ वर्षांचा राजकुमार झाला । ब्राह्मणाचा चरणीं लागला । काहणी आयीकल्या येवडें फल । व्रत घेतल्या केवडें फळ । व्रत सांगतो मार्गशीर्ष महिना इ. इ इ.

तेथून उठला । पुढें गेला । वाण्याचे दुकानी उभा राहीला वाण्या वाण्या काहणी आयीक । तुजी काहणी कोठें आयीको । आयकेन म्हटल्यास माजा घरात खायास नाहीं । जेवायास नाहीं । सवदा सुत विकत नाहीं बरें तुं माझी काहणी आयीक । काहणी आयीकल्या जेवायास होयील । खायास होयील । सवदा सुत विकेल । चारा अक्षता त्याला दिल्या । चारा अक्षता आपण घेतल्या। चित्तमने काहणी सांगीतली । चित्तमने काहणी आयीकली । अर्धी काहणी झाली । सवदा सुत विको लागला । पुर्ती काहणी झाली । ब्राम्हणा तुझी काहणी आयीकल्याचें येवढें फळ । व्रत घेतल्याचें काय फळ । व्रत सांगतो मार्गशीर्ष- मासी इ. इ. इ.

तेथून उठला राजाचे पाणवठी उभा राहिला । राजाच्या दासी पाण्यास आल्या होत्या । अग दासी कोणाच्या । आम्ही राजांच्या । राजाचे राणीस सांगा। तुमचा बाप आला हाय । कैसा आहे । फाटकें नेसला आहे । फाटकें पांघुरला आहे । बरें ! म्हणुं लागली । मागेल दारानें घेऊन या । मागेल दारे आणली न्हाणला माखला एक पितांबर नेसायास दिला । एक पांघरायास दिला । खंड्रस पक्वान्नें केलीं । चाचा गा जेव । बाई ग जेवूं कसीं । जाचा नावाने खातो जेवतो। त्याची चार अक्षरें पढलो नाही । त्याची स्तूत केली नाही । तर तु जा। लुटपुट सगळा दिवस संपेना । राजा देखेल। काय करते टाणा करते रोमाणा करते अळणी भात कोठें गिळूं कळाव्या कांकणा पुढें । पिवळा दोरा कोठें बांधु । मर मर पापणी । मर मर चांडाळणी । तो उपास बापा पडला । सूर्यनारायणा पडला ।

तेथून उठला दुसरे लेकीचें घरी गेला । प्रधानाचे वेशी उभा राहिला । प्रधानाच्या दाशी पाण्या आल्या । अग दाशी कोणाच्या।प्रधानाच्या । प्रधानाचे [illegible] सांगा । तुझा बाप आला बापजी बापजी । तुमचा बाप आला । कसा आला [illegible] नेसला तुटकें पांघुरला हस्ती घोडे पाठवून वाजवीत गाजवीत [illegible] न्हाणला माखला एक पितांबर नेसायास दिला । एक पांघरायास [illegible]

पक्वान्नें केलीं । बाबा गा जेव बाइं गे जेउं कसा ज्याचा नांवे जेवितों ज्याचा नावे खातो त्याची चार अक्षरें पढलों नाहीं । त्याची स्तूत केली नाहीं घरे कर । ताट भरून भंडारा आणला । ताटभर मोत्या आणली बार मोत्या त्यास दिली बारा आपण घेतली । चित्तमनें काहणी सागीतली चित्तमने काहणी आयीकली बापा जेवूं खावूं घातला । मायीस वस्त्रें दिली । वाजत गाजत पाठवुन दिला वडले लेकीचीं लेंकरे म्हणतीं । बाईंगे खायास दे लोकाचे आजे येतात आंगीं कुंचडी शिवोन देतात त्याणें येवून अवदसा दीली । तुमची मावशी गावी नांदतें । तिचे पाशी खायास मागा । वडिलें लेक उठला प्रधानाचा पाणीवटेस उभा राहिला । तिच्या दासी पाण्यास आल्या । अग दासी कोणाची प्रधानाचा प्रधानाचे बाईकोस सांग तुजे बहिणीचा मुल आला ! कसा आहे फाटके नेसला तुटके पांघुरला मागे दारे आणला न्हाणला मासला जेवूं खावूं घातला । एक विडा हाती दिला । जा म्हटले पैक्याचे बांधून दिले । वाटेन जाताना सूर्यनारायणें चोराचे सोंगाने लुटून नेले । घरी गेला आईस सांगितले । देवाने (दिले) कर्माने नेले । अजाचा श्राफ फलास अला । दुसरा मुलगा वुटला मावशीचा पाणवशीस उभा राहिला । दासी पाण्यास आल्या अगे दासी तुम्ही कोणाच्या प्रधानच्या प्रधान-बायकोस सांगा तुमचा बहिणीचा मुलगा आला कसा आला फाटके नेसला तुटके पांघरला मागील दरवाजान आणला नाऊ घातला जेउ खाऊ घातला विडा दिला कावाळ्या पोखरून पैका भरून दिला । सूर्यनारायण माळ्या रूपानें येऊन कावाळें नेलें । रडत घरी गेला । देवाने दिले कर्माने नेले । अजाचा श्राप फळास अला । तीसरा मुलगा उटला । मावसी—घरास आला पाणवथेस उभा राहिला । दासी पाण्यास आल्या । अगे तुम्हि कोणाच्या । आम्हि प्रधानच्या प्रधान—बायकोस सांगा तमचे बहिणीचा मुलगा आला । कसा आला । फाटके नेसला तुटके पांघरला । मागेले दरवाजाने आणला नाऊ धोऊ घातला । जेऊ घातला । विडा दिला । काटी पोखरून पैका भरून दिला । वाटेने जाताना सूर्यनारायण गुरुराखेचे रूपाने येऊन काटी निली । घरात रडत गेला । देवाने दिले कर्माने नेले अजा श्राप फळास अला । मग थोरली बहीण आली । पाणवथ्यास उभी राहीली । दासी पाण्यास आल्या । अगे दासी तुम्हि कोणाच्या । अम्ही प्रधानच्या प्रधानाच्या बायकोस सांगा । तुमची बहीण आली । कसी आली फाटके नेसली तुटके पांगरली मागिल दरवाज्याने आणली । नाउ घातली जीऊ घातली बहिणीस म्हणते । बाप आला तुला राजलक्ष्मी दिली । मला दरिद्र दिले । अग तु त्यांची काहणी ऐकीली नाहिस । म्हणून दरिद्र आलें आतां कसें करूं आतां सूर्यनारायण काय कर्तोय आणि त्यांची आई आदित्या करिते हे पाहून तिचे पाय धर । मग ती राणी उठून सूर्यनारायणाकडे गेली । आदित्या होती । कोणी बायका आदित्यवारी नाऊन विंचरल्या गो केस तिचे तोंडांत गेला । ती बोलली । कोणी पापीणीने विंचरले

इतक्यांत राणीने पाय धरले अग कोण तूं मला शिवलीस विटाळ केलास ईचे मोटकुळे ईच्या विहीरीत टाका। इतके सांगीतलेवर दासीने मोटकुळे विहीरीत टाकले। मग ती पाणी भरून उचमळोन गेली। मग लोकानी माळ्यास सांगीतले की मळ्यात जाना की नाही। मळ्यात जाऊन काय करावयाचे आहे। विहीरीला पाणी नाही। पीक नाहीं। बगून या। मग माळी मळ्यात आला। बागेत बगीतले ते प्रफुल्लीत जाली आणी विहीर उचमळून गीली। बगतोय तोय मोटकुले वाहात येतेइं। राणी म्हणाली की अरे माळ्या मला काड। मी भूत नाही। केत नाही मी राजेयाची राणी आहे। मग त्याने काडले। मग ती बहिणीचे घरी आली। बहीणीला सागीतले की जाऊन आदित्याचे पाय धरले। तिने माझे मोटकुळे विहीरीत टाकले। मग बहिणीने तीन मोती तीज जवळ ६ मोती आपण घेतलि। आणी काहणी चित्तमने सांगीतली। चित्तमने आइकली। नेसाया पितांबर दिला। जेवायास घातली। सांगीतले की काम सागीतल्या अन्न घेउन जाऊ नको। मग तीथून निघाली। वाटेने येतान माहरीण मोळी घेऊन भेटली। अगे माहरीणी काहणी ऐक। तुझी काहणी अैकेन म्हटले तरी माझा मुलगा डोहात गेला। एक सर्प खालला। बरे काहणी ऐक। तिज जवळ ६ आपण ६ मोती घेतली। चित्तमने काहणी सांगितली। चीत मने अैकली। इतक्यात डोहात मुलगा गेल्याला सर्पाने खाल्याला आला। चंदनाचि मोळी काहणी ऐकल्या एवडें फल। व्रत केल्या काय फल। पुडे गेली। कुष्ठा ब्राह्मण आला। ब्राह्मणा काहणी ऐक ६ मोती ब्राह्मणास दिली। ६ मोती आपण घेतली। चित्तमने काहणी सांगितली। चित्तमने अैकली। ब्राह्मणाचा गळत कुष्ट जाऊन ब्राह्मण चांगला जाला। सूर्या नारायण माळ्याचे व गुराखाचे व वाण्याचे रूपाने येऊन नारळ काटी कावाळे मसकरीने तुमचे मुलापासून घेतली। ती आपली घ्या। मग ती घेऊन घरास येत होती। इकडे राज्यलक्ष्मी आली। आणी राणीस मेणे पालख्या हाते घोडे सामोरी आली। मग राणी पालखीत बसून घरास आली। आणी राज्यलक्ष्मी भोगू लागली। तसी तुम्ही भोगा ॥ काहणी समाप्तः ॥ श्रावण पहिले आदित्यवारची।

३ विष्णुदास-नामा-कृत बावणआक्षरी

१ विष्णुदास नामा शक १५१७ त झाला, हें इतिहासमंडळाच्या इतिवृत्तांत नमूद केलें आहे. याची ही बावनाक्षरी कहाडताना पहिल्या तीन ओव्या प्रास्ताविक आहेत. यारपासून आठ सुद्धां ओव्या

सिद्धं हा पंचाक्षरी मंत्र साधिला आहे. नऊपासून चोविस सुद्धां ओव्यांत सोळा स्व रं आद्य साधिले आहेत. पंचविसाव्या ओवींत प्रथमाध्यायाची समाप्ती केली आहे. दुसऱ्या अध्यायांत व्यंजनांची मिसल लाविली आहे.

२ आद्याक्षरांत मंत्र गोंवायची संवय मोरोपंताला फार पण त्याच्या पूर्वी दोनशें वर्षे विष्णुदास नाम्याला हि हा छंद सूक्ष्मपणें होता असें दिसतें.

३ न अक्षर आद्यस्थानीं आणतांना नामदेवाचा उल्लेख विष्णुदास नामा करतोः—

" नामदेवा चें पवीत्र नाम उच्चारी आखंडीत"

असें ओंव्यर्ध आहे. एकनाथकालीन विष्णुदास नामा ज्ञानेश्वरकालीन नामदेवाहून निराळा व दोन अडीच शें वर्षे अलीकडला आहे, या विधानाला खुद्द विष्णुदास नाम्याची च ही साक्ष उपलब्ध झाली आहे.

४ नामदेवा प्रमाणें च हा विष्णुदास नामा जातीचा शिंपी होता. याला प्रमाण खालील अभंग कऱ्हाड एथील एका चाडांतील आहेः—

अमंगळु भूमा सी । उगवल्या तुळसी । अपवित्र तया सी । म्हणूं न ये ॥ १ ॥
कागा विष्टा मधीं । उगवला पिंपळु । तया सि अमंगळु । म्हणूं न ये ॥ २ ॥
लोखंडा चा वाळा । परिसा लावीला । मागलिया मोला । मागूं न ये ॥ ३ ॥
दासीचिया पुत्रा । राज्यपट आला । मागली उपमा । देऊं न ये ॥ ४ ॥
विष्णुदास नामा । विठ्ठलीं मिळाळा । सिंपी सिंपी त्याला । म्हणूं न ये ॥ ५ ॥

नामदेव व विष्णुदास नाम हे दोघे जातीनें शिंपी पडल्यामुळें व दोघे हि विठ्ठलभक्त उर्फ विष्णुदास पडल्यामुळें, त्या दोघां चे हि अभंग एका च व्यक्ती चे समजून छापले आहेत.

वि. का. राजवाडे

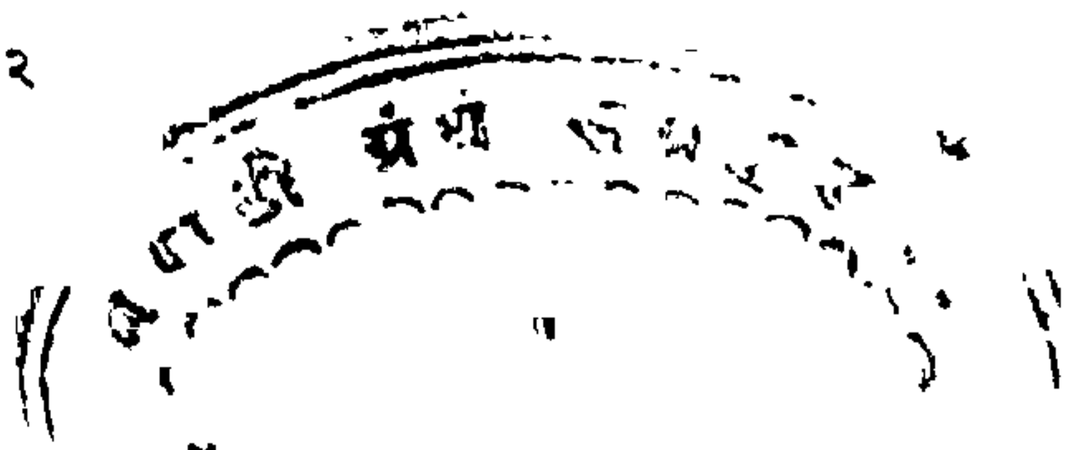
॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥
॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीदत्तात्रेयाय नमः ॥

ज्ञानरत्ना चा दिवा । हृदयेंघरा माजि लावावा ।
तरीं आंधारीं सांपडे ठेवा । पूर्वसंचिता चा ॥ १ ॥
पूर्वि म्यां केली गुरुभक्ति । म्हणौनि मज येव्हढि ज्ञानमति ।
तरीं बुद्धावणी चि स्तुती । सांगेण आतां ॥ २ ॥
आतां श्रोति सावधान । बुद्धावणी सांगेण ।
फीटे आज्ञानआंधकारपण । या मुर्खमना चें ॥ ३ ॥

ॐविवे शंभु गाईजे । वोखटे मनि नाधरीजे ।
वोळखी पडों नदीजे । तया तस्करा चि ॥ ४ ॥
नमन किजे गोविंदा । न लागीजे कवणा चीया झकवादा ।
न किजे निंदा । साधुजना चि ॥ ५ ॥
मनि दृढ होईजे । माहाविघ्न चुकाविजे ।
मति तर्क घेईजे । वडिला चा ॥ ६ ॥
सीव सीव म्हणीजे । सीवा सीं शरण जाईजे ।
सीकविलें किजे । मायचापा चें ॥ ७ ॥

धर्ममति करावि । धर्मकिर्ति वाढवावि । धुमाळी न घालावि । राणीवसा ॥ ८ ॥
अवगुण सांडिजे । अपशब्द न बोलिजे । आशाभंगु न किजे । याचका चा ॥ ९ ॥
आवभाव किजे । आप्तवर्गा मानु दिजे । आला आवस्वरु वोळखीजे । जाणतयानें ॥ १० ॥
इछा वोसटि मोडिजे । ईश्वरु ध्याईजे । इछादान देईजे । लक्षुमी आसतां ॥ ११ ॥
ईश्वरु सेविजे । ईछीली वस्तु घेईजे । ईछाफळ मागीजे । परमेस्वरीं ॥ १२ ॥

उसीरा न चालीजे मार्गु । उणीयासीं न किजे संगु ।
उपशांति न कीजे रागु । स्त्रीबाळका चा ॥ १३ ॥
ऊधार मैत्रा सीं न दीजे । ऊजागरपणें आसीजे ।
ऊणीं गोष्ट न बोलीजे । सभे माजि ॥ १४ ॥
रीता हातिं गुरुसीं न भेटिजे । रीणा चा संग्रह न किजे ।
+ + + + + + + + जाणतयानें ॥ १५ ॥
रीतराहाटिं आसीजे । रुषिवर्गा मानु दिजे ।
रीण आधमा चें न घेईजे । जाणतयानें ॥ १६ ॥
लिळाविणोदें आसीजे । लीखीतपात्रिका वाचीजे ।
लीहितां आळस न किजे । जाणतयानें ॥ १७ ॥
लिहुं घांगलें जाणिजे । लीखीत दडद्डा वाचिजे ।
लिन होउनिं आसीजे । जगा माजि ॥ १८ ॥
ऐशवंत होईजे । एशकीर्ति जोडीजे ।
एकभाव धरीजे । देवचरणीं ॥ १९ ॥
ऐसा भाव धरीजे । ऐश्वर्यें सीं राहिजे ।
ऐक्यतत्वि वर्तिजे । विष्णुभक्ति ॥ २० ॥
ओस पुर जाणिजे । वोडि समर्था सीं न कीजे ।
वोजे राहिजे । जना मजि ॥ २१ ॥
औक्रिया सांडिजे । औगुण न कीजे ।
औदशा आलियां वोळखीजे । आप्तवर्गा सीं ॥ २२

आंतरीं निर्मळ आसीजे । आंसील पाहोणीं परणजे ।
आंतर न दीजे । सज्जना सीं ॥ २३ ॥
आपपरु वोळखीजे । आतीता सीं भजिजे ।
आतिराग सांडिजे । जाणतयानें ॥ २४ ॥
ईति श्री वोनामा । सांगे विष्णुदासनामा ।
येकाक्षरी सांगेण तुम्हां । श्रीगुरुप्रसादें ॥ २५ ॥

॥ राम ॥

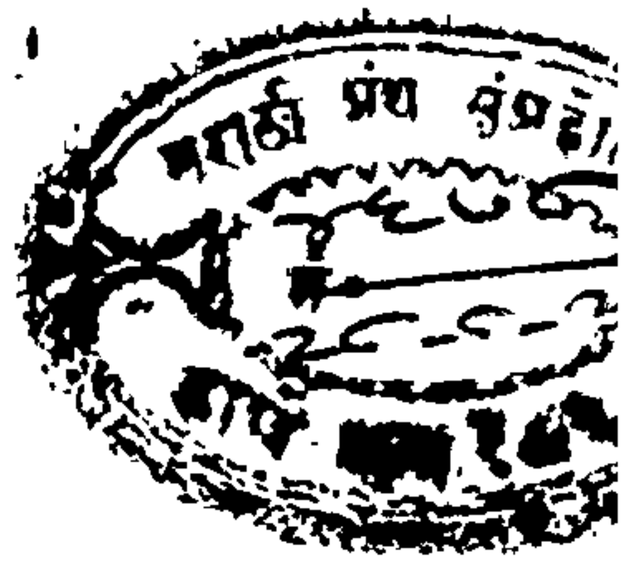
॥ प्रथमो प्रसंग ॥

॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कल्पणा वोखटि मोडिजे । कळि जवळी उभें न राहिजे ।
कळावंता मानु दीजे । धुरे देखतां ॥ १ ॥
खरें खोटें जाणिजे। खरें गांठि बांधीजे ।
खल्लाळें नदी न उतरीजे । जाणतयानें ॥ २ ॥
गर्व बहुत न किजे । गंभीर होउनिं आसीजे ।
गमन किजे । चतुरा संगे ॥ ३ ॥
घणवटपणें आसीजे । घडे ते चि काम किजे ।
घडी भरी न राहिजे । पापीया संगे ॥ ४ ॥
णाणा विद्या आभ्यासीजे । नास फुडा होउं न दीजे ।
नावं राखीजे । वडिला चें ॥ ५ ॥
चंचळ चित्त न किजे । चळलीया जवळी उभें न राहिजे ।
चटपट न बोलिजे । सभे माजि ॥ ६ ॥
छळदीवस सांडिजे । छेत्रु तें न विसंबिजे ।
शब्द तो किजे । मायेबापा चा ॥ ७ ॥
जनन्नाथ सेविजे । जगीं परउपकार किजे ।
जन्म वायां जाउं न दीजे । जाणतयानें ॥ ८ ॥
झकवादा न लागीजे । झगडा वायां विण न किजे ।
झांसा न बोलिजे । भल तिया गोष्टी चा ॥ ९ ॥
या देवा सीं भजिजे । या देहा सीं रक्षीजे ।
या दृष्ट गोष्टीं नाईकीजे । घडी भरी ॥ १० ॥
टकटक न किजे । टसीन शब्द न बोलिजे ।
टपकरी,कीजे । काम वडिला चें ॥ ११ ॥
ठसा नावां चा किजे । ठेवा जतन ठेविजे ।
ठाव न दीजे । कुसंगा सीं ॥ १२ ॥

डंभप्रपंच न किजे । डसत्या सर्पा सीं न खवळिजे ।
डगळपणें आसीजे । लोका माजि ॥ १३ ॥
ढंळों भाके न देईजे । ढळले मंदीरीं न बैसीजे ।
ढाळें चालिजे । काळा चेनी ॥ १४ ॥
तादलुब्ध न होईजे । न्याय रुपणा चा न किजे ।
तास चुकाविजे । धर्म आचरतां ॥ १५ ॥
तप तिर्थ कीजे जाण । तिर्थ–दान पुण्य स्नान ।
तीर्थशुद्धमानसीं कीजे भजन । जाणतयानें ॥ १६ ॥
थोंथांड घेतां मोडिजे । थाक पाहोनिं चालिजे ।
थारा न देईजे । कुसंगा सीं ॥ १७ ॥
दरुषणा मानु दीजे । दंदी बहुता चा न होईजे ।
दान सुपात्रिं देईजे । जाणतयानें ॥ १८ ॥
धनवंता चा संग किजे । धर्मवंत होईजे ।
धड गावं वसाविजे । वस्ती लागीं ॥ १९ ॥
नामदेवा चें पवित्र । नाम उच्चारी आखंडित ।
नामें होय हरिहारभक्त । नामाप्रय गोविंदा ॥ २० ॥
पंचवगत्र वोळगीजे । पवित्र साधु तो सेविजे ।
पाप न लाविजे । भल तिया गोष्टि ॥ २१ ॥
फवे तें चि बोलिजे । फळतें फुलतें झाडें तोडिजे ।
फड न पाडिजे । सौचीया चा ॥ २२ ॥
बरळ न बोलिजे । बाळका सीं संग न किजे ।
बहुत बडबड न किजे । जाणतया पुढें ॥ २३ ॥
भक्ति ते आराधीजे । भक्तिभावेंथें कीजे ।
भवसागरु तरीजे । साधुसंगति ॥ २४ ॥
भानु वडिला चा वाढविजे । माता पिता वंदीजे ।
भानुनिं चालीजे । जाणतयानें ॥ २५ ॥
या म्हणौनीं मानु दिजे । यश येईल तें बोलीजे ।
येकलें न जाईजे । भल तिया ठाया ॥ २६ ॥
रसाळ तें गाईजे । रमाणिके ठाईं वसीजे ।
रागें वैराग्य न कीजे । जाणतयानें ॥ २७ ॥
लळा स्त्रीबाळका सीं न दीजे । लाधलें त्याचा आ[illegible]
लक्षण जाणीजे । सर्वशास्त्रा चें ॥ २८ ॥

वसुदेवि भजिजे । वाउर विथुर न बोलिजे ।
वाफधान्य पेरीजे । जाणतयानें ॥ २९ ॥
सद्गुरु सेविजे । सत्वधीर होईजे ।
संपती वाढविजे । जाणतयानें ॥ ३० ॥
सेवो ये तें न बोलीजे । सवळला भुजंग न पाहिजे ।
खोटें न राहिजे । गोत्रजा मध्यें ॥ ३१ ॥
शास्त्रविद्या आभ्यासीजे । साच शब्द बोलिजे ।
सांकडें पडो न दीजे । स्वामी काजिं ॥ ३२ ॥
हाळवटपणें नसीजे । हारी सीं शरण जाईजे ।
हांसोनि मानु दिजे । साधु जना सीं ॥ ३३ ॥
आलें उत्तर शुद्ध बोलिजे । आलें यश भलतिया सीं न देईजे ।
आळस न किजे । भल तिया गोष्टी चा ॥ ३४ ॥
लळित शब्द बोलिजे । लंकार लागे तें न किजे ।
लंपट नसीजे । परस्त्रीये सीं ॥ ३५ ॥
क्षमारुपिं आसीजे । क्षत्रधर्म न सोडिजे ।
क्षुधे सारिसें जेविजें । जाणतयानें ॥ ३६ ॥
ऐसी हे बुद्धावणी । सांगितलिया वचानिं ।
त्या धरीजेति आंतःकरणीं । सदा सर्वदा ॥ ३७ ॥
जो ऐसीया बुधी वर्तेल । तो प्रत्यक्ष साधु होईल ।
तया सीं प्राप्त होतिल । सर्व सीधी ॥ ३८ ॥
म्हणौनी हे बुद्धावणी । नित्य ऐकावी श्रवणीं ।
पठण करीतां नित्यानिं । सर्वज्ञान होईल ॥ ३९ ॥
ईति श्री येकाक्षरी । संपूर्ण जाली ब्राह्मणआक्षरी ।
ते परीसावि चतुरीं । ह्मणे विष्णुदास नामा ॥ ४० ॥

॥ राम ॥

॥ द्वीतीयोध्याय ॥ २ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ शुभं भवतु ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

४ जोतिरामकृत माणकोजी बोधला धामणगांवकर याचें चरित्र

१ माणकोजी बोधला धामणगांवकर याचें कालस्थलादि प्रसिद्ध आहे हा बालेघाटच्या धामणगांवचा पाटील; याच्या बायकोचें नांव ममताई, मुलाचें नांव यमाजी व सुनेचें नांव भागीरथी. यांचें आडनांव जगताप. याचा ज्योतिराम किंवा जोतिराम नांवाचा एक शिष्य होता; त्यानें याचें आख्यान, कीर्ति, वगैरे लिहिल्या आहेत. जोतिराम लावण्या, कटाव, अभंग वगैरे करीत असे. कऱ्हाडास एका बाडांत जोतिरामकृत बोधल्याचें आख्यान व कीर्ति लिहिलेली आढळली. पैकीं कीर्ति येथें मासल्याकरितां देतों. बोध, बोधराज, बोधला, अशीं याच्या नांवाचीं रूपें आहेत.

॥ श्रीबोधराजकिर्ती आर्या ॥ श्रीसद्गुरुबोधराजाय नमः ॥
बोधराज महाराज छत्रपति गरिबनवाज धणी गाजी ॥
गाजी राजी आहो तुम्हा जी.चरित्रि त्याच्या मन राजी ॥ १ ॥
संत महंत योगिजन वर्णिति किर्ति अचाट चमत्कारा ॥
पाय नमूनि विनंती मम हे किर्तनरंग अपार करा ॥ २ ॥
वाळुवंटि पिट वोटि बोधला काटिकरी दृष्टित भजल्या ॥
विठल रुक्मिणि येउनि भाकरि करुनि भक्षुनी वाटियल्या ॥ ३ ॥
होउनि माळी विठलरुक्मिणि मार्गासि मळा निर्मियला ॥
बोधराज नेहुनियां तेथ फळें जळें संतोशविला ॥ ४ ॥
बोधराज पंढरिच्या यात्रकऱ्या हाति सेत लुंटविले ॥
थोटिया ताटासी आणितो कणसें तयासि आठविलें ॥ ५ ॥
धामणगावी पांडुरंग होउनि म्हार चावडी गेला ॥
सात वराइं रसद गुदरली नागाइ सावकार बुडला ॥ ६ ॥
राळेरासी कुणबीण हासी वारकरी धामणगावी ॥
बोधराज उद्धार करितो विठलरूपासि ते मिळवी ॥ ७ ॥
कुटिळ मिळोनि किर्तनांत शव बोधल्याचिया बैसविलें ॥
नामस्मरणे टाळी वाजवी विठल विठल गर्जिनलें ॥ ८ ॥
बोकडाचें शिर केलें मारुनि चैलासि बोधराजानें ॥
म्हार असत् सिष्य मारितां हि दे सोडुनी संतराजानें ॥ ९ ॥
दुकळी यात्रकऱ्या बिज वाटुनि कडुभोपळ्यासि पेरियलें ॥
पिकली अठरा धान्ये तयात हि बोधराये कौतुक केलें ॥ १

पांडुरंग भिक्षुकसोंग धरि परोपरी वरि रंग बहु ॥
बोधराज भागिरथी–सुनेसी दानासि दिली ते गाउ ॥ ११ ॥
बेदरि स्वारी करी बोधला पादशाहा सन्निध बसले ॥
गोमांसाची फुले दारुवेचे दुध करूनी दाखविले ॥ १२ ॥
धन्य धन्य बहु धन्य बोधला अवतार सद्गुरु स्वामी ॥
शड्गुण–ऐश्वर्याचा टाळ धरी जोतिराम तो मी मी ॥ १३ ॥

॥ इति श्रीबोधराजकिर्ती ॥

॥ शुभं भवतु ॥

जोतिरामानें बोधराजाच्या आख्यानाचे एकंदर अकरा लहानलहान अध्याय लिहिले आहेत. सभेच्या संग्रहास बाड ठेविलें आहे.

वि. का. राजवाडे

५ चिंतामणि पंडित कृत रमलदीपिकाकलिका

१ हा ग्रंथ पैठणा जवळील शेवगांव येथील मुळे यांचे घरीं सांपडला. याची पहिलीं २५ पानें नाहींत. पुढील २६ पासून ३७ पर्यंत पानें आहेत. समाप्ति अशी:–

॥ इति श्रीचिंतामणिपंडितकृता रमलदीपिकाकळिका समाप्ता ॥ श्रीशके १६३१ विरोधिनि आश्विन कृ. १३ बुधे श्रीमत्सासवडग्रामस्थिताचार्यवंशोद्भवेन श्रीपतिज्योतिर्वित्तनयेन मल्लारिणा लिखितेयं रमलकळिका समाप्तिमगमत् ॥ छ ॥ छ ॥

ग्रंथाची नकल मल्लारिदैवज्ञानें शक १६३१ त केली तत्पूर्वी चिंतामणि या नांवाचा एक ज्योतिषी शंकर दीक्षित उल्लेखितात. तो प्रसिद्ध सूर्य ज्योतिषाचा बंधू. सूर्य ज्योतिषी शक १४३० त जन्मला त्या च सुमारास चिंतामणि जन्मला असें धरल्यास व त्यानें प्रस्तुत रमलदीपिकाकलिका ग्रंथ तिशीपस्तीशीच्या सुमारास लिहिला असें धरल्यास, प्रस्तुत ग्रंथाचा रचनाकाल शक १४६०–१४७० येतो. हा ग्रंथकार महाराष्ट्रीय आहे. म्हणून त्याच्या ग्रंथाचें टिपण मुद्दाम सभेस सादर केलें आहे. कारण, महाराष्ट्रांतील महाराष्ट्रीय ग्रंथकारांनीं संस्कृत, प्राकृत, मराठी, फारसी, हिंदी, इत्यादी कोणत्या हि भाषेंत ग्रंथरचना केली असली तत्रापि तिचें टिपण व नोंद करावयाची असा आपल्या मंडळाचा हेतु आहे. त्याशिवाय महाराष्ट्रांतील विचाराच्या व विकाराच्या प्रदर्शनाचें पूर्ण रूप निदर्शनास येणें शक्य नाहीं. ग्रंथ मंडळाचे संग्रहास ठेविला आहे.

वि. का. राजवाडे

६ नरसिंहकृत करपंचांग

१ हा ग्रंथ पैठणा जवळील शेवगांव येथील मुळे यांचे एथें आढळला. सामोद्रिक नांवाचा मराठी ग्रंथ ज्यानें केला त्यानें च हा हि ग्रंथ केला. अर्थात् हा ग्रंथ शक १५४०।१५५० च्या सुमारास झाला असावा. प्रस्तुत करपंचांगग्रंथांत आरंभवर्ष शक १५१२ घेतलें आहे. प्रारभः—

गजास्यं गिरं देशिकं ब्रह्मरूपं । प्रणम्याऽथ पंचागसिद्धिं प्रवक्ष्ये ।
शिशुज्ञानवृद्ध्यै पुरो रत्नतुल्यां । चतुःपक्षसंवादभाजं सुबोधां ॥ १ ॥
शकः सूर्यबाणेंदु १५१२ हीनो रविघ्नो

समाप्ति अशीः—

सुराद्रिवासी नरसिंहनामा । प्रोत्साहितो भट्टजनार्दनेन ।
चकार हस्तस्थितवस्तुतुल्यं पंचांगपत्रं हृदि संनिविष्टं ॥ २३ ॥
॥ इति करपंचांगं समाप्तं ॥

सुराद्रि म्हणजे देवगिरि.

ग्रंथ मंडळाच्या संग्रहास ठेविला आहे.

वि. का. राजवाडे

---

७ दास-लाल-कृत सोळासोमवार कथा

१ हा ग्रंथ पैठणा जवळील शेवगांव येथें सांपडला. ह्याच्या एकंदर ९६ ओंव्या आहेत. याची समाप्ति अशीः—

सोळा-सोमवाराचे व्रतकथानक । जो श्रवणपठण करिता देख ।
त्यासि प्रसन्न कैलासनायक । निश्चयेसि जाणिजे ॥ ९३ ॥
दास लाल विनवि श्रोतिया प्रति । हे व्रत पूर्वापर निश्चिति ॥
चतुरे +++++++ । ++++ गजानन धरावि ॥ ९४ ॥
शालिवाहनशके सोळासे । एक्यानव आगलि वर्षे ॥
संवछर वीरोधी नाम ऐसे । दिनप्रमाण चालतसे ॥ ९५ ॥
कार्तिकवद्य एकादशी । भृगुवार ते दिवासि ॥
दासविरचित कथा ऐसि । जे शुभदायक सर्वदा ॥ ९६ ॥
इति श्रीसोळासोमवारव्रतकथा संपूर्ण ॥ १ ॥ छ ॥

या वरून दिसतें कीं ग्रंथ दास लाल यानें शक १६९१ त रचिला. दास लाल हा बहुशः पैठणप्रांतीचा आहे. या व्रतकथा निरनिराळ्या प्रांतांतील [illegible] णिकांनीं

निरनिराळ्या गद्यांत किंवा पद्यांत रचिल्या आहेत. सामान्य शालोपयोगी सटर-फटर पुस्तकें जशीं सध्यां प्रांतोप्रांतीं क्षुद्र मास्तर लोक रचतात त्याप्रमाणें च हीं सामान्य व्रतांचीं सामान्य वर्णनें गद्यांत व पद्यांत तत्तत्प्रांतीय क्षुद्र पुराणिक कशीं-बशीं रचित.

वि का. राजवाडे

---

८ नरसिंह कृत सामुद्रिक ओंवीबद्ध

१ ह्या ग्रंथाच्या दोनं प्रती पैठणा जवळील शेवगांव येथील मुळे ज्योतिषी यांच्या एथें सांपडल्या पहिल्या प्रतींत सुमारें अर्धा ग्रंथ प्रारंभा पासून लिहिला आहे. दुसऱ्या प्रतीचें फक्त पहिलें पान नाहीं. ग्रंथाच्या एकंदर २४७ ओंव्या आहेत. दोन्ही प्रतींची सांगड घालतां ग्रंथाचा आद्य असाः —

मानसउल्हासिचें सार । रत्नकोकीचें गहीवर
तें सांगेन मनोहार । सामोद्रिकें ॥ १ ॥

समाप्ति अशीः—

ऐसें बृहस्पतीचें बोलणें: । तें म्यां अल्पवाचा सांगितलें वचनें :
परोपकारा कारणं : मन्हाटिया बोलिलो : ॥ ४३ ॥
सकलीक मार्गलक्षणें : सांगितली श्रोतिया कारणें :
हे जाणावी सुजाणें : सामोद्रिकें : ॥ ४४ ॥
मनुष्यलक्षणाचि स्तुती : सामुद्रिकाची वित्पत्ती :
सांगीतली अल्पमती : नरसिंह म्हणे : ॥ ४५ ॥
इति सामोद्रिकें : जालीं समाप्तें :
श्रोतिया कारणें : ज्ञानकथन श्रुत केलें : ॥ ४६ ॥
सामोद्रीकलक्षणें : संपूर्ण समापता :
वाचिता परीसतां : विजयो होय तत्वता : ॥ ४७ ॥

॥ शुभमस्तु ॥

हा सामुद्रिककार नरसिंह दैवज्ञ होता, असें पैठणप्रांतांतील लोक सांगतात. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित नरसिंह दैवज्ञाचा जन्म १५०८ त देतात. ग्रंथ तिशी-चाळिशीच्या बेतास केला असल्यास प्रस्तुत ग्रंथाचा काल शक १५४०।१५५० सुमार येतो. भाषेवरून व ओंवीच्या रचनेवरून पहातां ग्रंथ त्या सुमाराचा दिसतो. २४७ वी ओंवी चोंभा कवीच्या ओंवी सारखी निर्यमक दिसते. आपण

हा ग्रंथ मानसोल्लास व रत्नकोक किंवा कोकरत्न या दोन संस्कृत ग्रंथांच्या आधारें मराठींत रचिला असें ग्रंथकर्ता म्हणतो. म्हणजे ग्रंथकाराला संस्कृत येत होतें हें स्पष्ट आहे. हा नरसिंह दैवज्ञ गोळेगांवचा म्हाणारा दोन्ही प्रती मंडळाच्या संग्रहास ठेविल्या आहेत.

वि. का. राजवाडे

---

९ भोळारामकृत प्रेमकळाग्रंथ

१ हा ग्रंथ पैठणा जवळील शेवगांव येथें सांपडला. रामदासांचा शिष्य भोळाराम नामें होता त्यानें हा ग्रंथ केला. ग्रंथांत एकंदर ४०४ अभंग किंवा ओंव्या आहेत. ह्याची फक्त ६ पाठपोट पानें सांपडलीं आहेत. समाप्ति अशी:—

गुरुकृपा शतें । च्यारी चौ आगळीं ।
पुर्ण करी भोळी । भक्ति राम ॥ १०४॥

॥इति श्री प्रेमकळा ग्रंथ चतुर्थ प्रसंग समाप्तमस्तु ॥

अर्थात् ग्रंथाचे चार प्रसंग आहेत. पहिल्या तीन प्रसंगांच्या प्रत्येकीं शंभर शंभर ओंव्या व चवथ्या प्रसंगाच्या एक शें चार.

वि. का. राजवाडे

१० शंकरदैवज्ञकृत तिथिनिर्णयरत्नमाला मराठी गद्य

१ हा ग्रंथ पैठणा जवळील शेवगांव येथील ज्योतिषी जे मळे त्यांच्या येथें सांपडला. पानें २४ पैकीं पहिलीं १६ नाहींत. ग्रंथसमाप्ति येणें प्रमाणें:—

मऱ्हाटे भाषे णे लिहिला म्हणऊन पंडिति बोल न ठेवावा ॥ जो निर्णय लिहिला अहे तो निबंध पाहून लिहिला जरि कांहि अधिक उणे असेल ॥ तरि शुद्ध करणे ॥ म्यां तो बरा शोध करूनि लिहिला अहे ॥ १ ॥

इति शंकरदैवज्ञविरचिता तिथिनिर्णयरत्नमाळा समाप्ता ॥ शके १७०८ पराभव नाम संवत्सरे ॥ आश्विन वद्य १३ गुरुवासरे इ. इ. इ. ॥

शंकर बाळकृष्ण दीक्षित लिहितात कीं शंकरदैवज्ञ शक १६८८ त हयात होता. तेव्हां तत्कृत ग्रंथाची नक्कल शक १७०८ त झाली तें रास्त च आहे. असंस्कृतज्ञ लोकांना व विशेषतः ग्रामजोश्यांना व ग्रंथाचा त्या कालीं बहुत उपयोग होत असावा. ग्रंथ मंडळाच्या संग्रहास ठेविला आहे.

वि. का. राजवाडे

११ घुसुमेश माहात्म्य अर्थात घृष्णेश्वरादि

ज्यास आज वेरूळ, एलोर, म्हणतात, त्याचें पूर्वीचें नांव इला अगर एलापूर असें होतें हें सर्वश्रुत च आहे. तेथें असलेल्या श्रीघृष्णेश्वराच्या ज्योतिर्लिंगाची आदि काय हें आणण्याची जिज्ञासा सहज च होते. ती मत्स्यपुराणांत दिली आहे असें वर दिलेलें महात्म्यवर्णनकार बापुशास्त्री—इलापुरस्थ–म्हणतात; व त्या पुराणाचा आधार घेऊन त्यांनीं १३५ आर्यांचें एक चरित्रवर्णन केलें आहे आर्या मन्या आहेत.

कवि अलिकडील असल्यानें त्यांचे संबंधी लिहिण्याचा माझा मानस नाहीं परंतु श्रीघृष्णेश्वराची आदि सहज श्रोत्यांचे कानीं यावी ह्मणून थोडें लिहीत आहें.

सह्याद्रि पर्वताच्या निकट एक सुधर्म नांवाचा विप्रवर राहात असे. त्याची पत्नी सुदेहा. पतिच्छंदानुर्तिनी ही सुदेहा अपत्याभावानें कष्टी असे. कांहीं दिवसांनीं,कीं जेव्हां स्वतःस संतति होण्याची आशा खुंटली तेव्हां, तिनें आपल्या बंधूची कन्या घुसुमा नामें होती तिला परिणीत करून घेण्यासाठीं आपल्या पतीचें मन वळविलें. उपदेश करून हि आपली पत्नी आपला आग्रह सोडीत नाहीं इतकें च नाहीं तर निर्वाण करण्यास ही तयार झाली असें पाहून सुधर्म्यानें द्वितीय संबंधास रुकार दिला. यथाकाल विवाह होऊन तिघें आनंदानें नांदूं लागलीं. कांहीं कालानें 'घुसुमेस' एक दिव्यदेह असा पुत्र झाला; तेव्हां साहजिक च त्याचे मातेवर सुधर्म्याची विशेष प्रीति बसली. हें पाहून प्रथम पत्नी सुदेहा इला मत्सर होऊं लागला व तो वाढतां वाढतां विकोपास गेला. मुलगा मोठा झाल्यावर त्याचें लग्न सुधर्म्यानें केलें व एके दिवशीं स्नुषा आणि पुत्र यांस जवळ प्रेमानें घेऊन त्यांचें त्यानें कौतुक आरंभिलें, हें सहन न होऊन सुदेहेनें त्या रात्रीं पुत्र व स्नुषा एकत्र निद्रिस्त असतां पुत्राचा देह खड्गानें द्विखंड केला.

घुसुमा ही तिचा विवाह सुधर्म्याशीं झाले दिवसापासून पार्थिवार्चन करीत असे व लिंगार्चनानंतर तीं लिंगें जवळ निर्जल अशा एका गर्तेंत टाकीत असे. त्या च गर्तेंत सुदेहेनें पुत्राच्या शरीराचीं केलेलीं शकलें नेऊन टाकिलीं. दुसरे दिवशीं पुत्राचे शयनागारांत सर्वत्र रक्त पाहून व तो नाहींसा झालेला पाहून स्नुषेनें एक च आकांत केला. त्या वेळीं सुधर्मा व घुसुमा हीं प्रातःस्तवनांत व लिंगार्चनांत गुंतलीं होतीं. ही दुःखद वार्ता ऐकून दोघांचे हि मनांस विकार झाला नाहीं. सुदेहा मात्र दुःखवेगानें मोहित झालीशी दिसली. घुसुमेनें आपलें लिंगार्चन शांतमनानें करून नेहमीं प्रमाणें त्या गर्ते संनिध लिंगांचें विसर्जन करण्यास आली व तेथें हर हर शब्द करून लिंगांचें विसर्जन करून जों परतते तों पुत्र मागून तिजला हाक मारीत

चाहेर आला. नंतर श्रीशंकर तेंथें प्रकट झाले व त्यांनीं 'वरं ब्रूहि' म्हणतां माझे नांवानें तुम्हीं या स्थळीं प्रसिद्धीस यावें असा घुसुमेनें वर मागितला व त्या च गोंतेंत त्या दिवसापासून तीर्थ हि उत्पन्न झालें.

हीं श्रीघृष्णेश्वराची आदि बापू शास्त्र्यांनीं दिली आहे.

हे बापुशास्त्री

राहणार वेरूळिचा राघवशास्त्री सभासदा मान्य ।
शुक्लोप-नाम त्याचें देवी शेषांबिका सुरामान्या ॥
तत्पुत्र बापु

यांनीं

श्री शालिवाहन सत्रासें ६ पनांत जय अब्दिं
या आर्या केल्या. शके १७५६ ला जय संवत्सर आहे.

गो. का. चांदोरकर

---

१२ शिवलिंगाचें डफगाणें

निरंजन गाणपत्य-काशिराजशिष्य-यांचा शिष्य याचीं नांवें शंकरदास, शिवदास, काशिनाथ अशीं आतां पावेतों उपलब्ध होतीं; आतां आणखी एक नवीन नांव दिसतें. शिवलिंग, हें नांव शंकरदास किंवा शिवदासाचें कां ?

पहिलें कारण असें कीं, निरंजनाचें चरित्र लिहिणारा, शिवरात्रीकथाकार, किंवा गणपतिस्वयंवर रचणारा, शिवदास यांचे व शिवलिंगाचे ग्रंथ एके च ठिकाणीं उपलब्ध झाले आहेत.

दुसरें कारण असें कीं, या शिवलिंगांनीं आपले गुरूचें नांव शिवदास प्रमाणें निरंजन च दिलें आहे.

प्रभु निरंजनरूपेनें । म्यां गायिलें डफगाणें ।
साधुसंत जाणति खुण । शिवलिंग म्हणे ॥ ४८ ॥
प्रथम नमीन निर्गुण । जो गुणातीत निरंजन ।
मग गाईन डफगाण । गुरुप्रसादे ॥ १ ॥

या दोन कारणांखेरीज आणखी हि इतर साम्य या दोघांत म्हणजे गणपति-स्वयंवरांतील गणपतिवर्णन व येथील यांचे रूपकाचे गोडीचें दोहोंतील साम्य, १७ वे शतकांतील सरणी, इतकें पुरेसें आहे.

आतां प्रश्न असा येतो कीं यांनीं स्वतःस शिवलिंग जें म्हणविलें त्याचे कांहीं कारण आहे कीं उगीच ' दासा 'चें'लिंग' केलें. जंगम तर नव्हत ! निरंजन गाणपत्य त्यांचा शिवलिंग जंगम कसा ? शांतलिंगाचे रुष्णाप्पा व त्यांचे समर्थ पंचायतनांतील जयरामस्वामि वडगांवकर कसे ?

या शिवलिंगाचा किंवा जयरामस्वामींचा खरा इतिहास उपलब्ध झाला तर मला वाटतें शक १११९ च सुमारास जो जंगमांस सुसाट प्रसार मिळाला तो, महाराष्ट्रधर्मांत त्यांचा अंतरभाव करून घेऊन १७ वे शतकारंभीं बहुतेक संपुष्टांत आणला असावा.

डफगाण्यांत शाहीरांच्या पद्धतीप्रमाणें प्रश्न विचारले आहेत.

कांहीं प्रश्नांचे मासलेः-

ॐ काराची उत्पत्ति कोठून, इंद्रियांचा स्वामि कोण, प्राणांचा स्वामि कोण, पूर्वपश्चिममार्ग कोणते, जीवशिव कोठें असतात, बावन्न मातृका कोणत्या. अजपा कशी, दश देह कोणते, चार अभिमानी कोण, इत्यादि.

सिद्ध शाहीर म्हणावे । त्याने याचे उत्तर द्यावे ।
नाहीं तरी ठेऊनि जावें । डंभ डफ ॥ ४७ ॥

गो. का. चांदोरकर

१२ सुज्यातांचें एक पद

नवल देखिलें । मात डोळियात ।
नवल देखिलें । साहान ॥
सुईंचा छिद्रापरिस साहान ।
त्यामध्ये मुंगी रींग करूनि येत जात ॥
न्या मुंगीचे माथा तळें । त्या तळ्यांत पांच कमळें ।
हीरवे निळे आणि पिवळें । लाल श्वेत ॥ न० ॥
पांच कमलें पांच रंगीं । येक चि देंठ तयाचां अंगीं ।
तिन मुळ्या तया लागीं । फकड्या सात ॥ न० ॥
आतां असो परते नवल । सांगतां फार विस्तारेल ।
सद्गुरु रामलिंग कोपेल । म्हणे सुज्यात ॥ नवल० ।

यावरून गुरु रामलिंग. यांचा काल कोणता ?

गा. का. चांदोरकर

१४ योगी नागाचें पद

वरद नागेश, वडवाळ सिद्ध नागेश असे दोन योगी आपणांस माहित आहेत. (अज्ञान नागेश हे च वरदनागेश). हे योगी नागेश कोण नें माहित नाहीं. वडवाळ अथवा वरद यांपैकीं कोणी असल्यास त्यांचें पद माझे पहाण्यांत अद्याप नाहीं तें देतों.

पद

कायापुरीं भटी चढविली मद होतसे कैसा ।
चित्त चैतन्य मन मोह पचरोनिया दिला ॥ धृ ॥
दमुनि इंद्रिये जाळिल कामक्रोधाच्या मुळ्या ।
आशा मनीशा त्या हि जाळिल्या कल्पना हि सकळा ॥
इडा पिंगळा ह्या परियेसी दोन नळ्या भट्टिशीं ।
प्रेमाचा पोचारा फिरविला पाहे ब्रह्म रसासीं ॥
औट गोल्हाट अवघि येक चि कळा ।
समान धार ती येतसे ब्रह्मरस केवळ ॥
सत्रावी कळा लीन बाइये भरुन देतसे प्याला ।
त्याही मदीं भुलीला दत्त गोरख बाला ॥
अवचित त्याला हा लाधला योगी नागा भुलला ।
सांडुनि या द्वैतपणाला त्याचि मिळणीं मिळाला ॥

गो. का चांदोरकर

१५ शिवानंदाचें पद

ऐका बा नों पंथ येक सुगम । जेणें नासेल अज्ञानतम ।
तें सांगेल वर्म । धारणेसी ॥ १ ॥
जाळंधराचा पडदा फोडुन वर । उघडोनि मध्यमेचें विवर ।
वेंधोनि सुषुम्नेचे अग्र । विंहगमाचा मार्ग लक्षावा ॥ २ ॥
तेथुनि वरति पश्यंतीची वाट । चढोनि गोल्हाटदुर्गीचा घाट ।
क्रमोनि मीनमार्ग अचाट । चढावें ऊर्ध्व ॥ ३ ॥
मग परेचिये उपर । अपार वाद्याचा गजर ।
पिपीलिकामार्ग येकसर । भेदुनि जावे ॥ ४ ॥

देखा सहस्रदळींची खूण । कोटी भास्कर गेले लपोन :
तेथ साधोन कपीचें उड्डाण । व्हावें स्वतःसिध ॥ ५ ॥
पुढें ब्रह्मरंध्र पवित्र । जेथ उन्मनीचे अखंड सूत्र ।
शेषमार्ग स्वतंत्र । अनुभवी जाणती ॥ ६ ॥
ऐसी योगाची हातवटी । जाणोनि पश्चिमेचि उलटि ।
योगी बैसे साम्राज्यपटीं । म्हणे शिवानंद सदानंदाचा ॥ ७ ॥

यावरून गुरु सदानंद. योगाची इतकी माहिति दिली आहे यावरून हे सदानंद रंगनाथ निगडीकर यांचे गुरुपरंपरेंतील असावेत. परंपरा अशी:--

श्रीदत्त-सदानंद-केमयानंद-विलयानंद-सदानंद.

हे सदानंद च या शिवानंदांचे गुरु असावेत. शके १६३२ मध्ये हयात असलेले धरणिधरग्रामाचे हे सदानंद नसावेत. कारण कांहीं देतां येत नाहीं.

गो. का. चांदोरकर

---

१६ विश्वेश्वरकृत अश्वचिकित्सा

(एक जुनें बाड)

संस्कृत श्लोकांवर यांत मराठी टीका केलेली आहे. तिची भाषा जुनी आहे म्हणून मासल्यादाखल देतों. ग्रंथ अगदीं त्रुटित आहे व अत्यंत जीर्ण आहे. बहुतेक शाई उडालेली आहे. तेव्हां जसा व जितका लागला तेवढा व तसा देतों:-

संस्कृत देत नाहीं; कारण बरोबर वाचतां न आल्यानें कदाचित् अशुद्ध च लिहिलें असेल अशी वृथा समजूत होईल.

पान २०

आतां वोळिया सांगैन ॥ श्रावणु । भाद्रपदु । हे वर्षा रीतु म्हणीपे ॥ आश्वीनु कार्तिकु तो शरदु । मार्गशीर्सु पुसु तो हेमंतु । माघु फाल्गुनु शिसीरु । चैत्र वैशाखु वसंतु ॥ जेठ्र आषा × ग्रीष्मु ॥ या रीतु म्हणीपति ॥

पा २० । २ री बाजू

× × ×

तेयाचि पटी हेमंति शीतळ वात पीत्त उपशमे ॥ हेमंति वातान्नें घि (द्वि ?) दळान्नें सेवितां श्लोष्मा संचितु होये ॥ तथा शिसीरीं वसंति श्लोष्मा प्रकोपे । तो ग्रीष्मी उपशमे । या सा रीतु होति ।

× × ×

आतां ऋतुपचारु सांगेन । छ ॥

वर्षा रुतुसी निर्वात स्छान किजे ।

× × ×

भोजनीं घृतेसीं मुग दीजति । लोण दीजति । येकांतरेन गुगुळू सुठी पिंपळी मिरा दीजे ।

सांवयाचि × लखति घापे ॥

गुगुळु कल्पु ॥ कल्प करविजति ॥

नीरु हादि अधीवासन दीजे ॥

× × ×

शरदीं अति शीतळ स्छान किजे ।

रात्रिं चंद्ररस्मी घेओ दीजति ।

बहुत श्रमु न कीजे । घृत मुंद्रा

सी × × × दीजे । मन्यजा कोशजा

तालुजा या सी × दीजे ॥

× × ×

हेमंति अति सैत्य भुमि किजे ।

नवे तिलेल । नव उडीद हें सेवनी

दीजे ॥ नदिपाणि वर्जीजे । प्रति

पान त्रिफळा सैधव गुळ सुंठी पींपळि

येणें संपादिजे । निर्गुडी निंबु आडु

ळिसा लोणेंसि चौथां दी दीजे ॥

यानंतर सामुद्रिक व रोग यांचें वर्णन आहे.

(२९ वें पान)

पातळ अशोकाचेया पल्लवा सारीखी

× × ×श्वानाचीया सारिखि

यैसी जीह्वा ॥ सुस्निग्ध दंत । मृदु

स्यक्वा (शिस्न ?) ॥ लघु कर्ण ।

शीथीळ (ल नव्हे) उभे कर्ण ।

हरीण हंस परेवकौ चा टीटीवा

वृषभु ॥ यैसेया सारीखे डोळे ॥

दीर्घ वाकुडि ग्रीवा । विस्तीर्ण

आसन । समांस पाशाळ । दीर्घ
दांडि । दिर्घ निर्मांस कळाविया ।
विस्तीर्ण उरु बह्वा यैसिया
कुसी ॥ लघु पुष्टिका । लघु मेहन ।
मृदु केसर । शुक्ष्म रोम । सुस्निग्ध
आंग । कठोर मुख । सत्व बळ ।
जवोपन्नु । बतिसीं दोषां विवर्जितु ।
शुभ्र वर्णु । शुभ गति । शुभावर्त युक्त ।
श्र (अ !) स्छि सारु । यैसा (जो अथवा तो)
× × जोपवाह म्हणीपे ॥
इति विश्वेश्वरपंडित लि × ×

(३० वें पान)

× × × × वैद्यकसारे
लक्षण स्छानं समाप्तम् ॥
आतां चोळिया सांगैन ॥
माघु पातलया चणेया अलरवाति
दिजे । ते चतुर्विध । वातपूर्ण ।
शाखांत । पक्व । (येथें तीन च दिले
आहेत, मग वात, पूर्ण असे दोन सम-
जावयाचे कीं काय !) तें कैसें ॥
पूळा सांडौनु । चरपूट दंटे होति ।
तो वातपुर्ण । अर्ध भरले घांटे
होति तो आंधे । सासी × ×
फोडाणा होये तो शाखासारु । पीव-
ळा होये तो पक्व ॥

अनेक रोग दिले आहेत असें दिसतें आणि त्यानंतर औषधि, आणि त्यानंतर कल्प सांगितले आहेत.

वांत भाषा जुनी आहे अशाबद्दल तर शंका नाहीं च. प्रश्न इतका च कीं हे विश्वेश्वर संस्कृत अश्वचिकित्साकार, कीं टीकाकार. कीं दोन्ही त्यांनीं च केलीं आहेत ! तसें च यांचा काल वगैरे कांहीं समजत नाहीं.

गो. च. भोंदोरकर

१७ तुकारामाचा अभंग—चोखामेळा चरित्र

रा. विष्णुपंत जोग यांनीं तुकाराममहाराजांचे अभंग छापले आहेत. सांप्रदायांत (वारकरी) खुद्द तुकारामांचे म्हणून जे गणले गेले आहेत ते च छापण्याचे श्रम आपण घेतले आहेत असें पुढें जें त्यांनीं 'क्षेपक' अभंगांचें एक प्रकरण दिलें आहे ह्यावरून सिद्ध केलें आहे.

मी जो एक अभंग खालीं देत आहें तो तुकारामाचे 'अस्सल' अभंगांत हि नाहीं व ' क्षेपक ' अंभगांत हि नाहीं; तेव्हां त्याची वासलात कशांत लावावयाची तें मंडळानें ठरवावें.

अभंग

श्रीगणेशायेनः (' नमः ' पाहिजे) । चोखामेळीयाने पाजीयले दहि ॥ पडो दीले नीही (नाहीं) उणे त्याचे ॥ १ ॥ साधन द्वादसी आली चके वेळी ॥ उठोनी प्रातःकाळी काय बोले ॥ २ ॥ उटी उटी कांना स्वयपाक करी ॥ आतां यतिल हरि पारण्यसी (ण्यासी ॥ ३ ॥ व्होतें (होते अथवा व्हो तें) चके (येक) ब्राह्मणाने अयकीली मात ॥ तेणे दीवाणात सागीतले (अनुस्वरांचा जणूं विटाळ च आहे) ॥ दीवाणानी दुत धाडीले तयासी ॥ ह्मणे चोखीयासी धरुनी आणा ॥ ५ ॥ यउनीया दुत कर आसडीले ॥ ह्मणे चोखामेळा काय जाले ॥ ६ ॥ वींटोबाला दही पाजीत आसता ॥ कारे माझ्या हाना आसडीले॥७॥ रुसोनीया वींटो गेला म्हणउनी ॥ रडे दीर्घ ध्वनी करुनीया ॥ ८ ॥ सभचे (सभेचे) म्हणती रडतोसी कारे ॥ तो ह्मणे वींच्यार ऐका माझा ॥ ९ ॥ वींटोबाला धर्या पाजीत आसता ॥ यार्णा माझ्या हाता आसडीले ॥ १० ॥ म्हणती या माहाराने देव बाटवीला ॥ जीवे मारायाला जुंपा बैल (जु वर अनुस्वार आहे !) ॥११॥ बाधोनीया (बां) मोट हाकीती बैल ॥ धरुनी सीवाळ वींटो उभा ॥ १२ ॥ तेव्हा त्याच्या कांता कळली हां मात ॥ तुझे चोखीयात (ते ?) मारीताती ॥ १३ ॥ तेव्हा त्याची कांता तेथे येउनीया ॥ ह्मणे देवराया हात काडो ॥ १४ ॥ हात काढी आतां न करी करुणा ॥ पतीतपावना कळलासी ॥ १५ ॥ खादीले जेवीले त्याचा हा उपकार ॥ डुबळीचा भ्रतार मारु पाहासी ॥ १६ ॥ सभेचे म्हणती बोलती कोन्हासी ॥ ती म्हणे तुम्हासी न कले कांहीं ॥ १७ ॥ अनत ब्रह्माड जयाचे उदरी ॥ त्यान चहु करी धरीयेले ॥१८॥ मारीणीचे बोले दीधले दरुशन ॥ तेणे समाधांन (' धा ' वर अनुस्वार) चोखामेळा ॥ १९ ॥ दीनाहुनी दीन बोलती ब्राह्मण ॥ म्हणती नारायण दावी आम्हा ॥ २० ॥ तुका म्हणे देव भक्ताचा कैवसा (?) ॥ पावतो भरवसा भक्तालागी ॥ २१ ॥

गो. का. चांदोरकर

१८ रघुकविकृत ब्रह्मोत्तरखंड

शके १४९३ मध्यें श्री एकनाथानीं रुक्मिणीस्वयंवर रचिलें. त्या च सुमारास किंवा किंचित् नंतर पूर्णानंदांनीं 'शिवपार्वतिपरिणय' ग्रंथ लिहिला. या दोन ग्रंथांचा कथाभाग भिन्न खरा परंतु स्वरूप एक च. दोन्ही ग्रंथ पौराणिक खरे परंतु तो कथाभाग अध्यात्मावर नेलेला आहे. ही १६ वें शतकाची गोष्ट.

१७ वें शतकांत याहून कांहीं निराळी च चमत्कृति दृष्टीस पडते.

श्रीमत् दासबोध २० दशकांचा, याची टीका च केवळ असा जयरामांनीं २० हजारांचा व वीस अध्यायांचा 'जयबोध' म्हणून ग्रंथ केलेला आहे. हा ग्रंथ श्रीदासबोधाची केवळ टीका म्हणून च आहे असें वर सांगितलें; परंतु जो प्रसाद व जो अधिकार मूलग्रंथाचा त्यांतील कोणता हि गुण या टीकेंत नाहीं.

असा एक च ग्रंथ आजपर्यंत माहित होता. आज त्या च मासल्याचा आणखी एक ग्रंथ रा. राजवाडे यांच्या 'कऱ्हाड' येथील संग्रहांत आढळला. प्रथम हा श्रीधरांचा 'शिवलीलामृत' असावा असा भास झाला परंतु दोहोंचे अध्यायांत व क्वचित् कथेंत हि फरक आढळून आला. 'शिवलीलामृताचे अध्याय १४ असून याचे २५ आहेत. पुढें जोडलेल्या यादीवरून विषयांचा बोध होईल च. अध्याय अधिक खरे परंतु ओंवी (रघुकवीच्या) श्रीधरांच्या ओंवींच्या जवळ जवळ निमे आहेत.

श्रीधरानीं 'चारामतीस आपला शिवलीलामृत ग्रंथ शके १६४० मध्यें संपविला. रघु-राघो अप्पाजी कुळकर्णी-यानें चाफळ नजीक माजगांव डेरवण येथें शक १६६४ मध्यें ब्रह्मोत्तरखंड संपविलें. एक दुसऱ्याची वाढविलेली आवृत्ति आहे. कवित्व दोघांचें हि सारखें च आहे. क्वचित् रघुकवींचें वर्णन मला सरस वाटतें. परंतु या शतकांत हा काय चमत्कार आहे ? आज असे दोन च ग्रंथ सांपडले, कोणास ठाउक आणखी किती असें ग्रंथ अद्याप अनुपलब्ध आहेत ! १७ वे शतकांत अखेर अखेर महाराष्ट्रीय कवींच्या बुद्धीस मांद्य आलें म्हणावें तर मोरोपंत, अमृतराय अशांची व्यवस्था काय ?

गो. का चांदोकर

ब्रह्मोत्तरखंड हें शिवमाहात्म्य आहे. याचा थोडासा सारांश देतोः—

१-यांत शिवपंचाक्षराचा महिमा वर्णिला आहे. नमः शिवाय हा मंत्र वर्णावर्णभेद न ठेवतां वाटेल त्यानें जपावा.

२-इक्ष्वाकु वंशांतील मित्रसह राजाच्या कथेनें बिल्वदळाचा महिमा वर्णिला आहे. (कल्मशपाद) यांत मित्रसहाची भार्या केवळ गुरुमंत्रानें पुत्र प्रसवते. मित्रसहाची व गौतमाची भेट होऊन गौतम गोकर्णमाहात्म्य वर्णन करतो.

३–यांत गौतम–महाबलेश्वर–माहात्म्य वर्णन करतात.

४–सोमुत्री नामें चांडाळीची कथा. ही पूर्वजन्मीं ब्राह्मणी होती. विधवेपणीं कुमार्गगामी झाली.

५–मागील अध्यायीची ब्राह्मणी शूद्रगृहीं राहिली. मद्यपानानें धुंद असतां बोकड म्हणून गोवत्स मारला व नंतर शिव ! शिव ! असें पश्चात्तापानें उद्गारली. नंतर मरण पावून जन्मांध कुश्वली झाली. अन्नाकरितां भिक्षा मागत असतां प्रदोषसमयीं एकानें एक बिल्वदळ दिलें तें भक्ष्य नाहीं म्हणून तिनें फेकून दिलें तें चुकून शिवालिंगावर पडलें. तेणें मुक्ति झाली. या च अध्यायांत शिवलोकवर्णन आहे.

६–यांत कुमुद्वतीचे मागील सात जन्म तिचे नवऱ्यानें तीस सांगितले.

७–भद्र नामें शिवगणानें चंद्रसेनास चिंतामणी दिला. तो घेण्याकरितां इतर राजांनीं त्याचेवर स्वारी केली. तो महाकालेश्वरास शरण गेला. तो पूजा करीत असतां एका गौळ्याचे मुलानें पाहून आपण हि तसें च केलें. त्यास श्रीशिवदर्शन.

८–वर वर्णन केलेला गोपीसुत हा नंदाचा ८ वा पूर्वज.

९–महाव्रताचें आख्यान. त्याचें रणांत मरण. त्याची भार्या वनांत प्रसूत होते व मरते. एक विधवा ब्राह्मणी तें बाळ घेते. प्रदोषसमयीं शिवालयीं गेली असतां शांडिल्यमुनीनें शिवपूजेचें महिमान सांगितलें.

(यांत शेवटीं गत कली ४८४१ संवत्सर दुंदुभी दिला आहे.)

१०–मागील कथा पुढें चालू. कोणी एके दिवशीं त्या ब्राह्मणीचे मुलास सुवर्ण-पूर्ण कुंभ सांपडला.

११–ती ब्राह्मणी दोघांत तें द्रव्य वाटीत असतां तो राजकुमर तें घेईना. पुढें एके दिवशीं वनांत खेळत असतां त्या दोघांस किन्येक युवती तेथें दिसल्या. स्त्रीनिंदा. अंशुमति नामक गंधर्वकन्या राजपुत्राची भार्या होते. त्यास राज्यप्राप्ति.

१२–चित्रवर्मा राजाची कन्या सीमंतिनी इची कथा. चंद्रांगदास तक्षकदर्शन व त्याचें पाताळविवरगमन.

१३–पाताळांतून चंद्रांगद परत येतो व राज्य मिळवितो. येथें पुनर्विवाह चंद्रांगदाचा व सीमंतीनीचा वर्णिला आहे.

१४–वेदमित्र ब्राह्मणाची कथा. वेदमित्राचा मुलगा सुमेधा व वेदमित्राचा मित्र शाश्वत त्याचा पुत्र सामवान् हे दोघे हि आचारवान विद्यासंपन्न झाल्यावर विदर्भराजाकडे गेले. धनाची याचना करतां त्यानें एकानें स्त्री व दुसऱ्यानें पति अशीं रूपें घेऊन सीमंतीनीकडे जाण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें गेले

असतां सीमंतीनीनें ओळखून किंचित् हास्य करून शिवपार्वतीरूपानें त्यांची पूजा केली तेव्हां सामवान् स्त्री झाला. पुढें त्या दोघांचा विवाह.

१५-मंदरब्राह्मणाची कथा (पिंगलेची कथा). एक शिवउपासकाची सेवा दोघांनीं केली व पुढें मेले. मंदर राजाचे पोटीं गेला. परंतु रोगग्रस्त झाल्यानें मातेसह त्यास वनांत सोडलें (फार उत्तम वर्णन आहे). पुढें एका नगरांत गेल्यावर तेथें ऋषभ भेट होऊन मृत पुत्रास जीवंत केलें व निरोग केलें.

१६-मागील भद्रायु कुमाराची कथा. सीमंतीनीची कन्या. भद्रायुस उपदेश.

१७-उपदेश चालू. शिवकवच शिकाविलें, एक शंख दिला, वस्त्र दिलें. पित्याची मुक्तता. सीमंतीनीचे मुलीशीं लग्न.

१८-भद्रायूविहार (वर्णन फार चांगलें). त्याम शंकरदर्शन (व्याघ्रवेषानें).-येथें भाद्रपद वा ७ लिहिलें आहे.

१९-वामदेवकथा. विभूतिमहिमा.

२०-सनत्कुमारप्रश्न. त्रिपुंड्रमहिमा. राक्षसतनु टाकून दुर्जय राजा मुक्त होतो. त्रिपुंड्रानें वाटेल त्या पापाचें क्षालन होतें.

२१-सिंहकेत राजपुत्राची कथा. त्याच्या परिचारकास एक भग्न लिंग सांपडलें. त्यानें चिताभस्माकग्नितां पत्नीसह गृह जाळतां पुनः स्त्रीसह घराचा लाभ त्यास झाला.

२२-वेदरथ ब्राह्मणाची कथा. वेदरथाची कन्या शारदा पद्मनाथ ब्राह्मणास दिली. तो मेला. शारदा विधवा होऊन घरीं आली. नैधृव ऋषी घरीं आले असतां ते पुत्राचा आशिर्वाद देतात. विधवा जाणून शिवव्रत सांगतात.

२३-शारदाकथा चालू. यांत शारदेचा पूर्व जन्मीचा भ्रतार अंधादर्शन झालें त्या स्थानापासून ३६० कोस लांब जन्म घेतलेला होता, त्याच्याशीं इनें स्वप्नांत रतिसमागम करावा म्हणजे इला पुत्र होईल. त्याप्रमाणें 'शारदायु' पुत्र झाला. पुढें यात्रेस जात असतां विष्णु नामें ब्राह्मण हा च स्वप्नगत भ्रतार म्हणून तिनें ओळखिला. त्यानें हि त्यास स्वप्नगत भार्या ओळखिली. शारदेस घेऊन तो स्वग्रामीं गेला. तेथें मरण पावल्यावर ती सहगमन करते.

२४-रुद्राक्षमाहात्म्य. महानंदेचे कुर्कुट मुर्कुट यांची कथा. (राघो अण्णाजी कुळकर्णी माजगांव डेरवण सन्निध चाफळ शके १६६९ दुंदुभि माघ वद्य चतोर्दशी शिवरात्री समाप्त).

२५-नो कथाप्रसंग.

॥ श्री ॥

१९ शंकरदासकृत शिवरात्रीकथा

ही कथा सारी ३७ ओंवींची आहे. शेवटची ओंवी:—

छत्तीस तत्वांची माळा । अर्पिळी निरंजन–चरण–कमळा।
तरला काशी भवजळा । पाम्रानिया शिवरूपे ॥ ३७ ॥

येथें प्रश्न असा कीं काशी असें स्पष्ट येथें नांव असतां मीं शंकरदास हें नांव वरती कां दिलें आहे. याचें कारण इतकें च कीं हीं दोन्हीं नावें एका च व्यक्तीचीं आहेत व शंकरदास या नांवानें ती व्यक्ति प्रसिद्ध आहे याचा पुरावा हा पहा:—

निरंजनाच्या चरणास । दूर्वा अर्पिल्या एकवीस ।
मुखी काशी शिवदास । गुरुरूपे जाहला ॥ २१ ॥

ही ओंवी शंकरदासांचें एक २१ ओंवींचें 'गणेश–चरित्र' आहे त्यांतिल आहे. तसें च या च बाडांत एक गुरुपरंपरा दिली आहे ती अशी:— श्रीशंकराचार्य—भास्कर—लयानंद—सहजानंद—सिद्धानंद(कदाचित् एक च)—लक्षानंद—परमानंद—काशिराज—निरंजन.

याचे पुढें श्लोक आहे तो असा:—

शिवदास गुरुं काशीनाथस्वामिनं ।
नमोनमः.

यावरून काशिनाथ हे च शिवदास किंवा शंकरदास आहेत असें मीं गणलें आहे. तशांत पद 'काशीशिवदास' असें आहे.

गो. का. चांदोरकर

---

२० यशवंतसुतकृत सीता व द्रौपदी स्वयंवर

रा. राजवाडे यांच्या 'कऱ्हाड' येथील संग्रहांत एक बाड मिळालें त्यांत या वर दिलेल्या कवींचीं हीं दोन प्रकरणें आहेत.

सीतास्वयंवराचे ८६ श्लोक आहेत व द्रौपदी स्वयंवराचे ६५ आहेत. काव्य भिकार आहे. कवि आधुनिक दिसतो व कदाचित् ब्राह्मणेतर असावा.

गो. का. चांदोरकर

२१ (मराठी) रसक्रिया

जुन्या पोथ्या अगर इतर जुने कागदपत्र पहातानां कित्येक वांटें अशीं सांपडतात कीं त्यांच्यांत मंत्र (जादु टोणे), यंत्र अगर धातुशोधन यांचा च पुष्कळसा भरणा असतो. या लिखितांस सरसकट ' कुचकामाचें ' म्हणून शेरा मारणें साहसाचें होईल; कारण यांचा बरा च भाग अनुभवसिद्ध असावा असें अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं, तशांत पदार्थांच्या गुणधर्मांचा व भिन्न पदार्थांच्या मिश्रणांच्या गुणधर्मांचा अंत कोणीं पाहिला आहे काय ! यावरून अंधविश्वास असावा असें मत प्रतिपादन करण्याचा माझा हेतु नाहीं, परंतु हें हि अनुभवजन्य ज्ञान आहे व त्याचें शोधन होणें जरूर आहे. या च एका दृष्टीनें खालीं दिलेल्या स्वरूपाची माहिती जेवढी मिळेल तेवढी एकत्र करणें हें संशोधकमंडळाचें कर्तव्य जाणून मासला म्हणून थोडें देत आहें.

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ तिवसबीजाचे तेल काहडून ॥ ताम्रपत्राचा कलंक शोधून त्याजवर टाकून हेम होय ॥ १ ॥ पांढरी सुपारी माकासह देवी गोरोचन याचा तिलक लाविजे सर्वजन वश्य होय ॥व०।१। चुनखडा निंबूरसात विझविजे ॥ त्यामध्यें पारा घालिजे । मूस मडकीयात ठेविजे । वर लेपन कीजे । त्याखालें मंद अग्नि दीजे प्रहर ४ मग वरता कलंक होय तोळ्या तांब्यास रति ऐक देन शुभ्र होय २ केळीच्या कंदाची मुळी कलीशीं बांधिजे पडता गर्भ राहे । १ । हरताळ तोळा वजन चार पैसे निंबुरस पक्का शेर १ ऊसपुंडा अथवा काष्ठारस पक्का १ शेर भार ४ हे समभाग पारा चार भार ४ हिंगुळ पैसे ४ हे समभागे घेउन कोरफडीच्या रसात मुकरा वजन शेर पक्का १ हे तिन्ही रस मिळोन खलावे रोज १३ मग तांब्याच्या पत्रास लेप देणे त्यावरी माती कापड लेप ३ देणे राणशेणीचा अग्नी देणे प्रहर १२ ताम्रभस्म होय । तोळा तांब्यास जाळ १ देणे हेम होय ॥ ४ ॥ वांग कोरूण त्यांत हरताळ घालून त्याचे तोंडि त्याचा चाकोसं घालून मग मडकीयात घालून तोंडीं खापर देणे वर मातीचे कापड देणे गोवरी राणशेणी पाटीभर त्यात अग्नि देणे शुभ्र होय ५ गंधकक्रिया । गंधक तोळे ६ चारीक वाटून चोकडाचें मूतात घालून मुरगीचे अंड्यांत भरून मग ते आंडी मग येरंडेल तेल शेर येक १ पक्का, मडकीयांत घालून त्यामधें अंडी अधर घालावी तेलाचे वाफेन गंधकाचें तेल अंडीयांत उतरे अग्नी मधुर देणे. ते च तेल ताम्रपत्रास देणे हेम होय ६ प्रकार पारा व सोमल सम भाग रिंगणीचे फुलाचा रस काहाडून खलिजे घट्ट करणें मग पोलादी वाटियामध्ये रुईचे पान ठेवून त्यावरि तो गोळा ठेवून मग झांकण तांबियाचे करून मात लेप कापडाचा देणे मग चुलीवर अग्नि देण घटिक

४ पारा उडून वरिल्या झाकणासी लागतो घेऊन मग तोळ्या तांब्यास मासा १ देन रुप होय ॥

गो. का. चांदोरकर

२२ शंकरदास कृत निरंजन-चरित्र

निरंजन नव्हे देहरंजन । सज्जनजनमनोरंजन ।
तेणें ग्रंथ करविला निरंजन । चरित्र नाम ग्रंथाचें ॥ ३५० ॥

' निरंजन चरित्र ' हें जरी या ग्रंथाचें नांव आहे तरी त्यांत निरंजनाचें चरित्रवर्णन नाहीं. नेहमींचे पद्धतीस अनुसरून अध्यात्मवर्णन आहे. मधून मधून एकादा दुसरा संस्कृत श्लोक घेउन त्याची टीका हि दिलेली आहे. हें वर्णन संपल्यावर श्रीशंकराचार्यांचें ' निरंजनाष्टक ' घेऊन त्यावर टीका केलेली आहे. सर्व ' चरित्र ' ओंवीबद्ध आहे. बरें आहे.

पहिल्या १३५ ओंवी या श्री शंकराचार्यांचे ॐकाराष्टकावर टीका आहे व पुढील सर्व ग्रंथ निरंजनाष्टकावरील टीका आहे. ' निरंजन 'नामसादृश्यानें ग्रंथाचें नांव ' निरंजनचरित्र ' ठेविलेलें दिसतें.

शंकरदासांनीं जी गुरुपरंपरा दिली आहे ती अशी:—

आदि गुरु श्री आचार्य शंकर । पुढें जाला योगी भास्कर ।
लयानंद विश्वेश्वर । अरूप तरि रूपा आला ॥ १३ ॥
सहज सिद्ध वंदाया कारणें । योग्य जाला संसारा तारणें ।
परमानंद पुढें म्हणणें । विश्वउपकार करावया ॥ १४ ॥
काशीराज महामति । निरंजन निरंजनीं योगी गमति ।
रत्नाकर वंशपद्धति । भगवंत साक्षात् पौत्र त्यांचा ॥ १५ ॥
तयाची आज्ञा प्रमाण । ग्रंथ लिहिला स्वानुभव सुजाण ।
जाणावया सहज समाधान । शंकरदास कृपा त्याची ॥ १६ ॥

या वरून शंकरदास हे भगवंत याचे आज्ञेनें हा ग्रंथ रचितात असें दिसतें.

निरंजनाची समाधि शक १६४९ मध्यें.

या ग्रंथाचे अखेर शक १६८२ विक्रम संवत्सर असें दिलें आहे. प्रथम तो लेखनशक असावा असें वाटलें परंतु तो रचनाशक असणें असंभवनीय नाहीं. ग्रंथ फाल्गुन वा॥ ११ गुरुवारीं जेजुरीस समाप्त झालेला आहे. ओंवी एकंदर ३६८.

गो. का. चांदोरकर

२३ श्री गोरक्षविरचित अमरनाथसंवाद

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीं ज्यांना 'योगाब्जिनी सरोवरू । विषयविध्वंसैकवीरू '। अशीं अशीं विशेषणें दिलीं आहेत त्या श्री गोरक्षनाथांचे कांहीं ग्रंथ उपलब्ध आहेत व कांहींचीं नांवें अवगत आहेत. त्यांपैकीं संस्कृतांत च बरेचसे आहेत.

'गोरक्षनाथ' हें खरोखर मूळचें नांव कीं सांप्रदायिक नांव, यांचें मूलस्थान कोणतें, यांचा जन्म कोणते कुलांत झाला, भिन्न भिन्न स्थलीं पीठें स्थापण्यांत यांची दृष्टी कोणती होती, यांचा वास्तविक काल कोणता, यांचें जीवनचरित्र कसें, त्यानीं खरोखर ग्रंथ किती, कोणते केले वगैरे प्रश्नांची उत्तरें देतां येतील अशी स्थिति आज नाहीं. त्यामुळें पुढें जें मी देत आहें तें साशंक मनानें देत आहे.

मला बऱ्याचशा लहान आकाराचीं १५ पंधरा पृष्ठें उपलब्ध झालीं आहेत. तीं १६ वे पृष्ठापासून ३२ पावेतों (दोन्ही धरून) परंतु मधील एक पृष्ठ २६ वें गहाळ झालें असल्यानें तीं एकंदर १५ च आहेत.

पृष्ठें जुनीं आहेत असें स्वरूपावरून दिसतें. अक्षरांची मोड हि जुनी आहे. मात्रा क्वचित् मागें आहे. परंतु इतकें कशास ! पुढें दिलेल्या भाषेवरून च पोथीचें पुराणत्व सिद्ध होईल.

विषय विविध दिसतो. या १५ पृष्ठांत जे विषय आले आहेत ते असेः—

१ श्रीगोरक्षनाथविरचिते अमरनाथ संवादे कथयंति ! निजविचारे ॥ छ ॥
२ श्री ... ... चंद्रसूर्याचा विवेक
कथयंति ... ...
३ श्री ... ... देहविवेक ...
४ श्री ... ... आत्मज्ञानकथनं ...
५ श्री ... ... सायोज्यतालक्षण ...

येथें २६ वें पान गेलें

६ श्री ... ... गुरुशिष्यलक्षण ...
७ श्री ... ... राजयोगुलक्षण ...
८ श्री ... . ज्ञानविवेकु ... ...

या वरून विषय विविध आहेत परंतु एकंदर ग्रंथाचा विस्तार अजमावण्यास आधार कांहीं नाहीं इतकें च कीं वर दिलेल्या विषयानुक्रमणिकेवरून असें वाटतें कीं योग, कर्माचें आध्यात्मिकदृष्टीनें विवेचन व ज्ञान या त्रयींचें विवेचन या ग्रंथांत केलें असलें पाहिजे

थोडासा मासला म्हणून एका प्रकरणाचा उतारा देतोः—

वृक्षाची पानें झडति : आणि माघौति नीगति : परि तें चि म्हणुं नयेति किं : दिवेयां पासौनि निघालिया काजळी : त्याचा पोंटी काई आणिकी पाणि असे : । मग निगालीये नदी उदके अनित्यें : परि प्रवाही नित्य जाणावी किं : ॥ तैसा दृष्यु प्रपंचु पदार्थु अनित्यु :॥ परि त्या प्रवाहो नित्यु जाणावा :। केळिचा गाभा उकलितां काई लाभु असे : आणि फळपानिचें निकें पिकलें : पिकतयाचा ॐडौचि पाहतां बरवां ।दिसें स्वप्निचें सुष स्वप्नी चि बरवें : मग निर्धारितां तेथें काही असे : तैं संसारिचे सुष दिसे : निकें ॥ सेंपी सुरस नव्हे । ऐसें ज्ञानें जाणावें । आकाश कुसमीं जरि परिमळु भे (लाभे किंवा भेटे) । नातरि नाथलीये वांझेचें लेकुरुं त्रिभुवनभोगी : ससेंचेयां सींगे : तिपटें हें बालणें चि लटिकें: । तैसा दृश्यु प्रपंचु : असत्य चि लटिका असे : । मृगजळ जळीं नाही : परि म्रुगासि जळभ्रमु असे । कुसुममाळेचां नाथिला भोगिया आभासे : शुक्तिचां ठांई रजतबुद्धि लटिकी : तैसा दृश्यु प्रपंचु लटिका चि: परि दिसत(ता) असे : हा संसारु दुःखरूप ऐसा : त्याची जया आपुली ॐळषि नाहि : हें साकार पंचधा म्हणत खेॐ : तिये गोडीचीए रुचि : सांडौनि काई तिषट होती असेः हा उष्ठ वांकुडा दिसे : परि त्याचा रसु गोडियेची सोए न संडित : वांकुडपणीं परि रसीं नाहीं : कि हे कस्तुरी काळी दिसे : परि तिचिया परिमळाचें सौरभ्य पण अणले किं । एवढीये सृष्टीचे अढाल : जेयाचेनि चालें : त्यातें ॐळखे : तो या संसारा आतु सुखदुःखी लिपें ना : जैसे पद्मिणीचें पत्र उदकां भितरि आसौनि अलिपत (अलिप्त) तया जन्माचें आणि कर्म्मभक्तिचें फळ तें किं : जैं आत्म ज्ञानं जाणिजे : । ७ ॥ श्री गोरक्षनाथविरचिते अमरनाथ (संवादे) आत्मज्ञान कथंति निजविचारें । ७ । ११ ।

रेफाखालील द्वित्त अक्षर, मागील मात्रा व अनुस्वार, आणि जुनीं रूपें यावरून या लेखनाचा, अथवा आंतिल ग्रंथाचा काल ११ शें फार तर १२ शें शकांतील असावा असें अनुमान काढणें गैरशिस्त होणार नाहीं.

या ग्रंथाचें यथार्थ नांव काय व त्याचा काल आणि विस्तार यांचा योग्य शोध लागल्यास केवढी मौज होणार आहे !

गो. का. चांदोरकर

२४ नृसिंहकृत हृदयनिवास

शांतालिंग—कृष्णाप्पा अथवा श्रीकृष्ण—जयराम स्वामी वडगांवकर—आत्माराम—नृसिंह.

या परंपरेवरून हे जंगम-सांप्रदायी होते हें उघड आहे.

या 'हृदयनिवासा' चीं प्रकरणें ५ पांच आहेत. प्रथम प्रकरणीं प्रश्न जीव, शिव, मीपणा (अहंकार ?) यांचे संबंधीं शिष्यानें केला, त्याचे उत्तरानें पांच हि प्रकरणें अडविलीं आहेत. नाद बिंदु कला, यांचें त्यांत विवरण आलें आहे. शेवटचे प्रकरणीं परमपुरुषाचें विवरण (?) केलें आहे.

नरसिंह हे जयरामशिष्य च असावे अशा वर्णनाच्या दोन तीन ओंवी आहेत. आत्माराम हें कदाचित् रूपक असावें.

ग्रंथांत विशेष कांहीं नाहीं.

गो. का. चाफारकर

२५ शंकरदासकृत गणपतिस्वयंवर

यांचीं एकंदर ६ प्रकरणें आहेत.

प्रथम	प्रकरण—	१११ ओंवी
द्वितीय	प्रकरण—	२९ ओंवी
तिसरें	प्रकरण—	१५ ओंवी
चौथें	प्रकरण—	१३ ओंवी
पांचवें	प्रकरण—	८३ ओंवी
सहावें	प्रकरण—	३३ ओंवी
		२८४ एकूण

प्रत्यक्ष काव्याबद्दल विशेष लिहिणें नको. नेहमीचे पद्धतीप्रमाणें रूपकात्मक स्वयंवरवर्णन आहे. ओंवी आटपशीर आहे.

सहावे प्रकरणाचे शेवटीं थोडी हकीकत आली आहेसें वाटतें. तेवढी देतों:—

दोन वर्षें रुसलों म्हणउनि । जिवाजी शिवदेव दिधले पाठउनी ।
आइप स्वयंवर सिद्ध करूनि । द्यावें सत्वर हातोहात ॥ ३१ ॥
स्वयंवर जालें तदाज्ञया । मगळमूर्तीची पूर्ण दया ।
म्हाळसाकांत साह्य तया । अध्यात्म रसाळ श्रोते श्रवणीं ॥ ३२ ॥

येथें जिव शिव हीं नांवें आल्यानें रुपक आहे असें वाटतें व दोन वर्षें कवन मुळीं च केलें नाहीं म्हणून श्रीगणपतीनीं च ही स्फूर्ति दिली असें म्हणण्याचा भावार्थ असल्यास नकळे. कदाचित् जिवाजी शिवदेव कोणी मनुष्य हि असूं शकेल. पण मग 'तदाज्ञया' हें पद जिवाजीस पाठविणाराची आज्ञा त्यास उद्देशून असलें पाहिजे परंतु त्याचें तर पूर्वी कोठें हि नांव आलेलें नाहीं, मग 'तत्' कसें. असो.

एके ठिकाणीं 'सहज सद्गुरू प्रसादें' असें एक पद यांत आलें आहे. भगवंताचें (निरंजनाचे नातू) नांव सहजानंद तर नव्हतें ?

मागचे लेखांत गुरुपरंपरा आली च आहे. निरंजनाची ही परंपरा आहे व निरंजन हे गाणपत्य होते तेव्हां शंकरदासांनीं गणपतिस्वयंवर करणें योग्य च आहे. शेवटची ओंवी अशी आहेः—

शंकरदासी मंगळमूर्ति । निर्विकार स्मरण वाचास्फूर्ति ।
गणेशपुराण पूर्णपूर्ति । मार्तंड भैरव सद्गुरुबोधे ॥ ३३ ॥

ही गणेशपुराणाची पूर्ति जी शंकरदासांनीं केली ती स्वतःच्या गणेशपुराणाची कां आपणांस विदित असलेल्या निरंजनकृत गणेशपुराणाची !

तसेंच मार्तंड भैरव सद्गुरु म्हणजे काय ? मागच्या काव्यानंतर दोन वर्षें असल्यास हे १६८४ मधील.

गो. का. चांदोकर

---

२६ शंकरदासकृत गणपतिकार्तिकस्वामिभांडण

हें मोठें गोड काव्य आहे. लहान आहे. सारीं १३७ कडवीं आहेत. चाल ही रम्य आहे. थोडा मासला देतों.

सज्जना । परिसा अनुभवखुण रंजना ॥
सहजीं सहज नमन त्यासीं । उरणें केचें शंकरदासीं ॥
विवरुं अखंड रायीयासी ॥हो सज्जना ० ॥
पार्वतीची स्फुरली स्फूर्ति । तो चि सर्वेश्वर चिन्मूर्ति ॥
आख्या जाली मंगलमूर्ति ॥ हो सज्जना ० ॥
षण्मुख प्रत्यग्वस्तूठायीं । आनंदादिक षड्विध पाहीं ॥
यास्तव षण्मुख यैसें गायी ॥ हो सज्जना ० ॥

जननी गे । सांग त्याला उचित पाहोनि ॥
माझा आखु विघ्नु झाला । शबल तत्पद अनुभव पहाला ॥
नपुंसक मयूरवहनि । त्याला गे जननी ॥
बोधक इंद्र मयूर माझा । पिछें प्रियकर श्री महाराजा ॥
साधून शिव शबल । जा जा रे वल्गना ॥
करिसी मिथ्या तुझी कल्पना ॥

गणेश भेणें जो पळाला । ब्रह्मा विष्णु रुद्र जाला ॥
सेसीं सिद्धेंका आला रे ॥ संताचीं ० ॥
मयूर कपाट गुप्त स्वामी । विश्व तैजस प्राज्ञ धामीं ।
जाला कार्तिकस्वामि नामीं रे ॥ संताची ० ॥
मारा धरुनि येका हातें । दोघे म्हणति न पळों म्यातें ॥
टक टक पाहतां न लगे पाते । गे ।
निजमाये । मजला न मरि धरितों पाये ॥

गो. का. चांदोरकर

२७ शातलिंगकृत कर्णहास्तिकी

जयरामस्वामी वडगांवकर हे समर्थ पंचायतनापैकीं एक होते हें सर्वप्रसिद्ध च आहे. यांचे गुरु कृष्णाप्पा, त्यांचे शांतलिंग. शांतलिंग हे जंगम होते असा उल्लेख सांपडतो; परंतु आज पावेतों त्यांचा ग्रंथ उपलब्ध नव्हता. तो रा. राजवाडे यांच्या 'कन्हाड' च्या संग्रहांत मिळाला.

लिंगाईत धर्मी शांतलिंग होते याबद्दल या ग्रंथांत प्रत्यक्ष पुरावा आहे.

मग शांत विज्ञप्ति करीं । जी बसवादि परमंयनाभीतरी ।
चेनबसवेश्वरे गर्भा अंतरी । बोलिला कर्णहस्तिकी ॥ १४ ॥

गुरूजवळ करुणा माकीत असतां त्यांनीं काय पाहिजे म्हणून विचारतां वरील उत्तर शिष्यानें दिलें आहे. या ग्रंथाचें निरूपण व्हावें अशी शिष्याची इच्छा. हा ग्रंथारंभ, ग्रंथान्त असा च आहे.

चनबसवेश्वरोक्ति । वरि म्या बोलिलि अनुभूति ।

या वरून बसवमतानुयायी शांत (लिंग) होते यांत संशय नाहीं.

आतां हे शांत म्हणजे शांतलिंग कशावरून असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो; त्यास एक पुरावा आहे. शांतलिंगास परंपरेंत शांतलिंग न ह्मणतां शांत म्हणत असत. हे जयरामस्वामि वडगांवकर आपल्या 'अपरोक्षानुभूति'(टीका) मध्यें असें ह्मणतात:—

असो स्वानंदसुखाचा दाता । तूं चि येक सद्गुरू शांत ।
श्रीकृष्ण कृपावंत । चरणीं माथा अनन्य ॥ अ ४१ × ७३.

तसें च

श्रीशांत सद्गुरु सदाशिव ।
शंकराचार्य महादेव ॥

यावरून हे शांत म्हणजे जयरामस्वामीचे गुरुपरंपरेंतील आहेत यांत शंका नाहीं.

यांचा गुरु कोणी नीलकंठ नामें असावा असें दिसतें. कदाचित् व्यास उद्देशून च 'सदाशिव' असें अर्थसादृश्यावरून म्हटलें असावें असें वाटतें. प्रस्तुत ग्रंथाचे शेवटीं अशी एक ओंवी आहेः—

चनबसवेश्वरोक्ति । वरि मी बोलिलि अनुभूति ।
प्रीति पावो विद्यापारंगति । म्हणे शांत नीळकंठ ॥

आंरभीं हि

श्री गुरुपरंपराय नीलकंठाय नमः । असें आहे, तेव्हां कदाचित् नीळकंठ नांवाचे कोणी यांचे गुरू असतील. तेव्हां जयरामस्वामीची गुरुपरंपरा व त्यांचा काल असा ठरतो.

नीलकंठ (श. १४५०)
|
शांतलिंग (श. १५००)
|
श्रीकृष्णाप्पा (श. १५४५)
|
जयरामस्वामि वडगांवकर. (स. श. १५९४)

यावरून शांतलिंग हे एकनाथांचे समकालीन होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

कणहास्तका किंवा हस्तका

चनबसव हा गर्भांत असतां कर्णहस्तकी बोलला (?) अशी शांतलिंगांची समजूत होती. गर्भांत बोललेल्या शास्त्राचें उद्घाटन करण्याकरितां या ग्रंथाची प्रवृत्ति आहे हें उघड आहे. तेव्हां या ग्रंथांत काय आहे तें थोडक्यांत पाहूं; म्हणजे जंगमांचें मत हि सहज कळेल.

निर्गुण ब्रह्मावर ॐकाराची उत्पत्ति झाली. यांत अ उ म कार होते (अर्धमात्रा व बिंदु यांचा उल्लेख नाहीं). हे च नाद बिंदु व कला. हा प्रणव च संसारतरु (अथवा ज्यास श्रीमद्गीतेंत अश्वत्थ म्हटलें आहे तो).

बारे निजब्रह्मीं उठिला ॐकारु । तो अवतरला ब्रह्मांडतरु ॥

याचें प्रथम विवरण केलें आहे. म्हणजे अकार उकार व मकार हें च स्वरूप पंचतत्वांचें तीन अवस्थांचें, तीन देवतांचें व तीन वेदांचें. यानंतर ब्रह्मदेवाच्या पांच तोंडांपासून पंचतत्वोत्पत्तिकथन आहे. या पंचतत्वांचे गुणधर्म, कर्म, वर्ण व देवता यांचें विवरण आहे. नंतर शिवतनूचें वर्णन आहे. ही अष्टधा —पंच भूतें, सूर्य, चंद्र, व चैतन्य—आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे हा सर्व शिवतनूचा पसारा आहे.

' यानंतर पंचभूतांचे अंशांश यांचें वर्णन दिलें आहे, (पंचीकरण) नंतर इडा, पिंगळा, सुषुम्ना, गंधारी, हस्तजिव्हा, पूषा, पयस्विनी, (यशस्विनी !) अलंबुका, लकुला, शंखिनी, अशा या दहा नाड्यांचें वर्णन आहे. यानंतर 'अष्टात्मे' (जीवात्मा, अंतरात्मा, परमात्मा, निर्मळात्मा, शुद्धात्मा, ज्ञानात्मा, भूतात्मा, आणि महात्मा) यांचें विवरण केलें आहे. यापुढें अष्टतनु (स्थूल, सूक्ष्म, कारण, निर्मळ, चिन्मय, आनंदघन, चिद्रूप, आणि शुद्ध) सांगून अष्टपदाकडे ग्रंथकार वळले आहेत. यापुढें अष्टपाशांचें वर्णन आहे; ' ते अष्टपाश असे:—घृणा, शंका, लज्या, भीति, जीवगुछा (जुगुप्सा) ,कुळपाश, शीलपाश, व्रतपाश. यानंतर क्रमानें अष्टमूर्तिपद, अष्टपुरी, सप्तधातु, सप्तव्यसनें (तन, मन, धन, राज्य, विश्व, उत्सव, व सेवक—मोह), सप्तावरण, यांचा उल्लेख व वर्णन देऊन नंतर षड्ऊर्मी, षड्रिपु, यांचें विवरण करून षड संभ्रमांकडे वळले. हा संभ्रम जाति, वर्ण; आश्रम, कुळ, गोत्र व नाम यांबद्दलचा उद्भवतो. पुढें षड्भाव, षड्कोश (हे जड देहाचे अस्थिमांसादि), पंचक्लेश, पंचकोश, चतुष्टयपंचक (उन्मत्त, उद्योग, उदासीन, उच्छिष्ट) यांचे स्पष्टीकरण केलें आहे. चतुष्टयपंचकांत मनुष्याचे आयुष्याचे २५ प्रमाणें चार भाग कल्पून त्या त्या भागांत उन्मत्तादि अवस्था गणिल्या आहे. १ ले पंचविशींत उन्मत्त, २ रींत उद्योग, ३ रींत उदासीन (विरामि) व ४ थींत उच्छिष्ट(कारण येथें 'गात्रें झरति'). यानंतर शरीराच्या (स्थूल) कोणते भागांस अंग, प्रत्यंग उपांग, सगांग, म्हणतात तें दिलें आहे.

या पुढें त्रिगुण वर्णन करून मग तनुत्रय सांगून त्यांच्या अवस्था व अभिमानी सांगितले आहेत. यांत 'महाकारण' देहाची गणना केलेली नाहीं. पुढें आधिभौतिक,—दैविक, व आध्यात्मिक या तापत्रयाचें विवरण आहे.

या पुढें जीवात्मा, अंतरात्मा, व परमात्मा या तीन आत्म्यांचें विवरण दिलें असून पुढें भावत्रयाचा विस्तार केला आहे. येथें ज्ञानविकृतीची व्याख्या अशी दिली आहेः—

वेदान्तश्रवंण दृश्यमिथ्या ।
ह्मणे अहं ब्रह्मास्मि वाग्देवता ।
या जडवासनेनें तिष्ठता ।
तो ज्ञानविकृतिभाव ॥ १९ ॥

या वरून ज्ञान ह्मणजे 'शब्द व याक्तु यांनीं झालेला ब्रह्माचा निश्चय' येवढें च घ्यावयाचें असें दिसते. हा ज्ञानाचा अर्थ 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्' या श्रीगीतावचनाचा केलेला आहे. असो,

पुढें **सद्भावत्रय** (प्रकाशन, प्रवर्तन, व मोहन) याचें वर्णन आहे. भाव-त्रयांतलि अनुभवाचा कमीपणा यांत भरून काढलेला आहे.

प्रकाशन—गुरूपदेशानें ब्रह्म स्फुरणें

प्रवर्तन=ब्रह्मा प्रीत्यर्थ व्यापार (क्रिया). यावरून,हें नैष्कर्म्य.

मोहन=सुखीं लोलुप होउन कर्म करणें = फलेच्छेनें केलेलें कर्म.

यानंतर **मनत्रय, कर्मत्रय** (कायिक, वाचिक, मानसिक, व प्रारब्ध संचित, क्रियमाण), **पंचाग्नि** (उदराग्नि, मदाग्नि, शोकाग्नि, कामाग्नि, वडवाग्नि = नेहमीं अतृप्ति), **ईषणात्रय** यांचें वर्णन आलेलें आहे.

अखेर जीवतनुचतुष्टय (येथें महाकारण तनु गणिली आहे) सांगून ईश्वर-तनुचतुष्टयाचें विवरण केलें आहे; व ग्रंथ संपूर्ण केला आहे.

या वरील विवरणा वरून वर्णाश्रमास या मतांत स्थान नाहीं इतकें च नाहीं तर त्यांस **षड्संभ्रमांत** गणलें आहे.

गो. का. चांदोरकर

---

२८ मध्वनाथकृत गुरुचरित्र

अद्भुतग्रंथ गुरुचरित्र । अति रसाळ पवित्र । श्रवण करितां त्याचे श्रोत्र । अधिक अध्यात्मं ऐकिती ॥

हें गुरुचरित्र म्हणजे योगाचें वर्णन आहे. प्रथम प्रणवाची उत्पत्ति दिली आहे, नंतर अजपावर्णन, त्यानंतर देहचतुष्टयविचार, तेथून पुढें चार वाचा व चार अवस्था सांगितल्या आहेत.

ऐसी हे ब्रह्मांडीची कथा । सांगो पिंडाची वार्ता ।
अवधान द्यावें चित्ता । येथिचें विवरणीं ॥ ६२ ॥

पिंडांत मुखापासून मुर्धि पावेतों प्रणवाधार इंद्रियें आहेत. यानंतर षड्-चक्रांचा विचार आहे. ओघानें च 'द्विमुखसर्पिणी' कुंडलिनीचें वर्णन आहे. यानंतर मुद्राप्रकरण लागलें. अशा रीतीनें 'योगस्थ' झालेला पुरुष

ऐसा तो ब्रह्मपुरूष । परमात्मेयाचा अंश
जिवा रहित विश्वेश । मध्वनाथ आनंदला ॥ ५९ ॥

यानंतर श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं सहावे अध्यायांत (श्रीभावार्थदीपिकेच्या) जी योग्याची स्थिति वर्णन केली आहे ती दिली आहे.

अशा तऱ्हेचें हें विलक्षण गुरुचरित्र आहे. या ग्रंथाचा कर्ता मध्वनाथ आहे असें वर आलें च आहे. यांनीं 'येकाजनार्दना' चा गुरु म्हणून उल्लेख केलेला आहे.

येका जनर्दना कथा रसाळ । ब्रह्मनिरोपण केलें सगळें ।
अमृतवल्लि फळें सुफळ । फळिली निजात्म निजफळीं ॥
त्याचीं कृपा द्रविली हा ग्रंथ । सुवर्णकोंदण तैसा अर्थ ।
रत्नाखालता मध्वनाथ । लाखरूप पैं जाला ॥ ७२ ॥

यावरून श्रीएकनाथांच्या कृपेचें फळ तो हा ग्रंथ आहे असें उघड होत आहे. मध्वनाथांचे गुरु एकनाथ जर तर त्यांची (मध्वनाथांची) समाधि शक १६५६ मध्यें हें कसें ? कां मध्वमुनी व मध्वनाथ हे भिन्न ? कां श्रीएकनाथ हे गुरु च परंतु प्रत्यक्ष नाहींत ? हें कोडें आहे.

गो. का. चांदोरकर

२९ रंगनाथ–(रामराय) कृत स्वानुभवामृत

हें प्रकरण वे० रा. रा. गोपाळ कृष्णशास्त्री कंदकुर्तीकर श्रीक्षेत्र वासर, यांजकडून मिळालें. याचीं पृष्ठें ७१ असून अध्याय ११ व ओंवीसंख्या ७०१ आहे. रचनाकाल दिलेला नाहीं. लेखनकाल "श्रावण वद्य ५ गुरुवार प्रथमप्रहर. छ ६ रमजान् सन १२६४ हिजरी" याप्रमाणें आहे. यांत शिष्यानें गुरूस प्रश्न केला कीं, पृथ्वीवर अनेक देवदेवतें आहेत. जो तो आपाआपल्यापरी मोठा दिसतो. त्यामुळें कोणास भजावें ? जगांत मोठा कोण आहे ? याप्रमाणें शंका विचारल्यावरून गुरूनें शिष्यास तूं कोण म्हणून विचारलें. शिष्य गोंधळला आणि विनंती केली कीं, यावद्बल च मला सविस्तर विवरून सांगावें. त्याप्रमाणें गुरूनें मूळ उत्पत्तीपासून अखेरपर्यंत वर्णन करून शेवटीं दिव्य दृष्टीनें स्वस्वरूप शिष्यास दाखविलेलें आहे. एकंदर विवरण अगदीं सरळ व सोप्या भाषेंत स्पष्ट केलेलें आहे.

या रंगनाथाचें मूळ नांव रामराय असें होतें. सखारामम्हाराज नांवाचे कोणी ब्रह्मनिष्ठ पुरुष होते. त्यांनीं या रामरायास भक्तिमार्गाचें पिसें लाविलें व त्याजकडून श्रीज्ञानेश्वरकृत अमृतानुभव वगैरे ग्रंथ वाचविले. परंतु त्यांचा अर्थ नीट समजेना म्हणून सखारामम्हाराजानीं "शीघ्रानुभव" नावाचा सुगम ग्रंथ रचिला. मरणसमयीं सखारामम्हाराजांनीं शंकर अवतार घेऊन येतील व ते तुझा उद्धार करतील असें रामरायास सांगितलें. त्याप्रमाणें नीळकंठमहाराज यांची भेट होऊन त्यानीं रामरायावर कृपा केली. त्या कृपेच्या योगानें अकस्मात् एके दिवशीं भाग्यनगरास बाळकृष्णमहाराज यांची भेट झाली. त्यांनीं रामरायास ज्ञानोपदेश करून

आपल्या निजरंगांत पूर्ण रंगून गेले म्हणून त्यांचें नांव रंगनाथ असें ठेविलें. रंगनाथांचें कुळदैवत श्रीलक्ष्मीवेंकटेश.

यांनीं आपली गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणें दिली आहेः—

नारायण—कमलासन—वसिष्ठ—पाराशर—व्यास—शुक—गोविंदाचार्य—शंकराचार्य— पद्मपाद, हस्तामलक, तोटक, वार्तिक—सुरेश्वराचार्य— विद्यारण्य — शंकरानंद—रामानंद —कैवल्यानंद — कृष्णयोगी—नीळकंठ — पुष्कराय —जयराम—शंकर (यांचा मठ द्रोमकुंड येथें)—बालकृष्ण (यांचा मठ श्रीक्षेत्र इंदूर येथें) रंगनाथ (रामराय).

आदिः—

ॐ नमोजी गजानना । ज्ञानाच्या ही निजज्ञाना
करिता तूझी प्रार्थना । निजभक्ता स्वपद देशी ॥ १/१ ॥

अंतः—

पुन्हा श्रीगुरुचे वर्णावे कीर्ती येश
तरी वाचेचा नाही स्वरूपी प्रवेश ॥
म्हणोनि वाचांश लक्षांश
श्रीगुरुचरणार्पण केला ॥ ६/१ ७/१ ॥
स्वस्ति श्रीस्वानुभवामृतग्रंथ
निजबोधे श्रीगुरुसमर्थ ॥
केले रंगनाथा कृतार्थ
श्रीसद्गुरुपरंपरास्तवनोन्नाम येकादशोध्यायः ॥ अ० ११ ॥

वर उल्लेखिलेला सखारामम्हाराजांनीं केलेला "शीघ्रानुभव" ग्रंथ शोधला पाहिजे.

गं. ना. मुजुमदार

३० तुकेशसुतचैतन्यनाथविरचित स्वरूपविवरण

हें प्रकरण श्री० दादासाहेब ओंकार यांच्या संग्रहापैकीं आहे. याची ओंवी-संख्या २४० असून तुकेशानें आपला शिष्य चैतन्यनाथ यास उपदेश दिल्यानंतर स्वरूपाचा अनुभव कसा झाला तो सविस्तर सांगण्यास आज्ञा केल्यावरून चैतन्यनाथानें आपला अनुभव यामध्यें सांगितलेला आहे. प्रकरणाचा आरंभ असाः—

जय जय अकळ गणराजा । तयासि नमस्कार माझा ।
म्हणोनि नमीलासि वोजा । सिधराजा ॥ १ ॥

तु सच्चिदानंद गणेशु । लंबोधरा स्वयंप्रकाशु ।
तुझा समस्तासि विश्वासु । श्रीचिंतामनी ॥ २ ॥

गणपतीचे व सरस्वतीचे वंदनानंतर गुरूस वंदन येणेंप्रमाणें केलें आहेः --

आतां नमु श्रीगुरु कृपाळु । जो प्रसन्न होता न लगे वेळु ।
तो नमस्कारू कृपाळु । श्रीगुरूनाथ ॥ १६ ॥
मग श्रीचरणासी नमस्कार केला । प्रदक्षिणाकरुनि उभा राहिला ।
श्रीतुकेशे अभयवर दीधला । आनंदेसी ॥ १७ ॥

तुकेश चैतन्यास आज्ञा करितातः—

मग श्रीतुकेशे पुसे चैतन्यनाथाने ।
तुज अनुष्ठान दाखविले होते ॥
तरि कैसे देखिले स्वरूपाते ।
सांग चैतन्यनाथा ॥ १८ ॥
ते स्वरूप तुज कैसे कळले ।
ते श्रीतुकेशे पुसो आदरिले ॥
अनुभवाते सांग पा वहिले । चैतन्यनाथा ॥ १९ ॥

मग श्रीतुकेश म्हणे शिष्याते । तुवा सांगितले दशेते ।
मनासि आले निरुते । आपरोक्षगति ॥ १०७ ॥
तरि तुवा उपकार करावा । महंतासि उपदेश सांगावा ।
हा संप्रदाय चालवावा । जडजिव तारावया ॥ १० ॥

अनुभव सांगितल्यानंतर शेवटचा भागः—

श्रीतुकेशाचेनि कुमरे । सांगितलि अनुभवाच उत्तरे ।
हे देखोनि नेत्रद्वारे । चैतन्यनाथे ॥ २३३ ॥
हा श्रीदत्तात्रयाचा आनंद । बोलिला स्वरूपाचा विनोद ।
या ज्ञानाचा न करावा भेदाभेद । ह्मणे चैतन्यनाथ ॥ २३४ ॥
या जतन करावे परमार्थासी । हे शास्त्र द्यावे ज्ञात्यासि ।
जे जानति आत्मस्वरूपासी । ह्मणे चैतन्यनाथु ॥ २३५ ॥
हे शास्त्र आले अद्वैतापासुनि । श्रीदत्तात्रेयापासुन ।
ह्मणे अनुसयानंदन । चैतन्य तुकेशाला ॥ २३६ ॥
ऐसा हा परमार्थु । यासि आधिपते दत्तात्रै अवधुतु ।
म्हणे चैतन्य सुतु । तुकेशाचा ॥ २३७ ॥
हे शास्त्र जे होति वाचते । अथवा होति ऐकते ।
ते पुरुष दत्तात्रयाते । पावति जाना ॥ २३८ ॥

हा श्रीदत्तात्रयाचा आनंदु । जग शहाने करु आरंभिले विनोदु ॥
तेणे जाहला माहा आनंदु । चैतन्यनाथ तुकेशाचा म्हणे ॥ २३९ ॥
ईति श्रीस्वरूपाविवरण । परोपकारपरिपूर्ण ।
निराकार निर्गुण । शुभं भवतु ॥ २४० ॥
इति श्रीआनंद चैतन्यकृत स्वरूपविवरण ग्रंथ संपूर्णमस्तु ॥

तुकेश अथवा चैतन्यनाथ यांचा काल माहित नाहीं. या प्रकरणांत हि याबद्दल कांहीं च उल्लेख नाहीं. हा तुकेश व चैतन्य हे आनंदसंप्रदाया होते हें वरील उतान्यावरून स्पष्ट च होतें.

या चैतन्यनाथाच्या शिष्य परमानंदचैतन्य यानें हि वरीलप्रमाणें आपला अनुभव गुरूच्या 'तारकब्रह्म' नामक ३१२ ओंवीसंख्या असलेल्या प्रकरणांत ग्रथित केला आहे. हें प्रकरण तंजावरच्या सरस्वती महालांत आहे (भा. इ. सं. मंडळाचा शके १८३५ चा वृत्तांत पान ६–७).

गं. ना. मुजुमदार

३१ तुकाविप्रकृत एकनाथावरील श्लोक

॥ अथ श्रीएकनाथ महाराजाचे नमस्कार प्रारंभ ॥ श्लोक ॥
॥ श्रीमद्विट्ठल भति(?) कारणकुळी तो भानुदास स्वये ।
जाचा आत्मज चक्रपाणी भजने तारी जडा नीश्चये ॥
झाला त्यासि सुपुत्र सूर्य मन हे तत्पादकंजी रमो ॥
त्यापासूनि जगद्गुरू प्रगटला त्या एकनाथा नमो ॥ १ ॥
अधिष्टान जे ते प्रतीष्टान देखा । तेथे जन्मला तो गुणातीत एका ॥
तयाचेनि नामे चुके जन्मवेथा । नमस्कार माझा सद्गुरु एकनाथा ॥ २ ॥
नदी दिव्य गोदातटीचा निवासी । सदाप्रीय जो सज्जना वैष्णवासी ॥
जयां वर्णिता प्रेम अल्हाद चित्ता । नम० ॥ ३ ॥
स्वये भानु जो भानु आराधियेला । तयाचे कुळी दीपकू दिव्य झाला ॥
हरीभक्ति लागूनि तारी समस्ता । न० ॥ ४ ॥
चरित्रे विचित्रे पवित्रे अपारे । मुढे पामर तारिलें सूविचारे ॥
जयांचे रुपेने समाधान चित्ता । नम० ॥ ५ ॥
लिलाविग्रही सर्व ही निर्मियेलें । जिवीजीवना साधना योग्य केले ।
अनन्य युक्ती भक्ती (?)जो मुक्तिदाता । न० ॥ ६ ॥
जयाचे जगी कीर्ति विस्तारिलीसे । जयाचेनि नामें महा दुःख नासे ॥
जयाचे नियोगे घडे सर्व सत्ता । न० ॥ ७ ॥

जेणे अर्चिले द्वीज देवासी नेमे । जेणे तारिले विश्व हे रामनामें ॥
सदा सेवि जो सद्गुरू मोक्षदाता । न० ॥ ८ ॥
जया नाम ना रूप ना गुण कांहीं । जया देहवीदेहताभास नाहीं ॥
बहू तारिले हस्त ठेऊनि माथा । न० ॥ ९ ॥
जगी येकला सद्गुरू एकनाथु । ऐसे बोलती सर्व ही विश्व मातु ।
जया ऊपमा हो नये एक देता । न० ॥ १० ॥
कवीनायकू दायकू सौख्य रासी । महाज्ञानसिंधू असे नाम जासी ॥
जयाचो जगीं वर्णिता कीर्ति गातां । न० ॥ ११ ॥
अनंता गुणाचा नये वर्णिताहो । सदा दास तो श्यामवर्णी पहा हो ॥
जयाचे मुखे नाम रूचे समस्ता ॥ न० ॥ १२ ॥
महा संत साधू प्रतिष्ठानवासी । स्मरा एकनाथा पदा मुक्ति राशी ॥
जयाचे गृही कृष्णजी कार्यकर्ता ॥ न० ॥ १३ ॥
सद्भानुर्वशीकुलदीप योगी । जनार्दनाचे निजसौख्य भोगी ॥
तया एकनाथा स्मर एक भावे । होशी जगी पावन तू स्वभावे ॥ १४ ॥
श्रीएकनाथा वरि आवडीने । पाणी आणि श्रीहरि कावडीने ॥
धोत्रे धुतो गंध उगाळुनीया । पाणी आणी श्रीहरि गाळुनीया ॥ १५ ॥
श्रीभानुदासांकुळी एकनाथ । ही विष्णुमूर्ती उघडी कलींत ॥
दिसे जना मानव शुद्ध भोळा । वदे तुका विप्र अभंग लीला ॥ १६ ॥ समाप्त

गं. ना. मुजुमदार

३२ शिवदिनकेसरीचें एक ऐतिहासिक पद

रा. विष्णु रामकृष्ण घुगरी, माजी दिवाण संस्थान श्रीशिवाद्दिन-केसरी, पैठण, यांच्याजवळील एका वाडांतील हें पद आहे. पानिपतच्या घनघोर रणकंदनानंतर देशामध्यें कशी स्थिति झाली याचद्दल हुबेहूब चित्र या पदांत रेखाटलें आहे. सामान्य बखरकारापेक्षां साधुसंतांनीं दिलेली ऐतिहासिक माहिती जास्त विश्वसनीय मानली पाहिजे. कारण त्यांचे मनांत स्वपरभाव मुळीं च नसल्यामुळें निःस्पृहपणानें सत्य गोष्ट ते सांगतात. यांत श्रीमंत भाऊसाहेब, नानासाहेब व दादासाहेब पेशवे यांचा उल्लेख आहे.

पद

सोळाशते चौऱ्यासित झाली धूळधानी
द्वैतराज्य दुष्टबुद्धि नासिले प्रधानी ॥ धृ० ॥

ब्यांसी त्र्यांसी गेले भाऊ नाना दोनी
तैसी कोनी कोणाची हि मानीना नींदानी ॥ १ ॥
सारा दाणा जप्ती पट्टी द्रव्य गृह खाणी
पंचासित लुटालूट मांडिली तापत्रय दुःखानी ॥ २ ॥
देश ग्राम वस्ती ओस पाडिल्या पेंढाऱ्यांनीं
तस्कर पुस्कर पापी उदधी आणिले खिंडाऱ्यांनीं ॥ ३ ॥
हाहाःकार तो फाराचि केला राघोबा वाघानीं
... ... ॥ ४ ॥
उरली सुरली ग्राम अहंता बुडविलि द्वेषानी
तिर्थे क्षेत्रे गाई ब्राह्मण फार कष्टली क्लेशानी ॥ ५ ॥
भक्त विरक्त साधु संत त्राहि बोलाति वाणी
शिवदिन केसरि भगवंता तू यासि पाव निर्वाणी ॥ ६ ॥

गं. ना. मुजुमदार

३३ विष्णु काशीनाथ (गणेशयोगीशिष्य)

श्री. दादासाहेब ओंकार, पुणें, यांचे संग्रहापैकीं वाडांक २ यांत विष्णु काशिनाथ यानीं गणपतिपर मयुरेशजन्म, हेलकरी, पाळणा, जावळ, नामकर्म, जन्मपत्रिका, भट, मुंज्या, पांगुळ, कैकाडीण, जंगम, वासुदेव, बाळसंतोष, चोपदार, महार, गस्त, भूपाळी, कांकडआरति, वगैरे विषयांवर श्लोक, अभंग, ओंवी, पदें वगैरे रचलेलीं आहेत. हा कवी गणेशयोगी यांचा शिष्य आहे. कवितेचे कांहीं मासले खालीं देत आहेः—

पद

सर्वांही पुजीला । सर्वां वरदु जाला ॥ धृ० ॥
ऐसा माझा स्वामी । नांदे निजस्वानंदधामी ॥ १ ॥
विघ्नकरा विघ्नहरा । पाई विरुदाचा तोडर ॥ २ ॥
स्वाधिन सकाळिक । नाम ज्याचे विनायेक ॥ ३ ॥
ज्याचा पारु नाही । लंबोधर वेदु गाई ॥ ४ ॥
सिधिबुधिकांत । ध्याई विष्णुकासीनाथ ॥ ५ ॥

माहार

माहार आम्ही जातिचे माहार ॥ धृ० ॥
माया अविद्या हारिलि । म्हणउनि माहार हे बोली ॥ १ ॥

न्याय अन्यायाचा मार्गु । नीवडुनि निजयोगु ॥ २ ॥
गणेशयोगीयाचा लेक । विष्णु ऐसा अनामिक ॥ ३ ॥

जंगम

तो येक जंगमरे ॥ जानी गुनाचा संगम ॥ धृ० ॥
चिंतामनी मनोलिंगा । पूजुनि टाकी बाह्यकुलिंगा ॥ १ ॥
त्रीकुटावरि मट केला । ब्रह्मपतिचे बोधि नी माला ॥ २ ॥
गणेश योगी अया । विष्णु शरण अनन्ने पाया ॥ ३ ॥
॥ तो यक जगम रे ॥ छ. ॥

३४ सखानंद (परमानंदशिष्य)

पुणें येथें जुन्या बाजारांत मिळालेल्या एका बाडांत सखानंद यानें आपल्या गुरूचें अष्टक केलेलें आढळलें. हा सखानंद केव्हां होऊन गेला याचद्दल कांहीं च गमक नाहीं. मात्र "शके १६९८ दुर्मुखनामसंवत्सरे महिना वयशख वद्य यकादसी बुधवार ते दिवसी संपूर्नमस्तु" असा शेरा बाडांत च या अष्टकापुढें लिहिलेल्या लघुचाणाख्य संस्कृत लोकांच्या शेंवटीं लिहिलेला आहे. त्यावरून संखानंद हा शके १६९८ च्या पूर्वी होऊन गेला असें म्हणतां येईल.

अष्टक

जेठा सुंदर शोभति मोळी मुगुट वरा
श्रवणीं कुंडल भाळीं टीळकचंद्रकळा ॥
विभूत चर्चुन आनन शोभिसि पाहवें ।
त्या गुरुवर्या परमानंदासि भजाव ॥ १ ॥
कंठी सुंदर माळा रुद्राक्ष मण्याच्या ।
त्याहीवरत्या आणिक माळा पुष्पाच्या ॥
ऐसें ध्यान हें हृदयीं अखंड धरावें ।
त्या गुरुवर्या० ॥ २ ॥
भगवा शेला मुरडुन टाकी जो खांदी ।
कौपिनधारी ब्रह्मचारि रुप आनंदी ॥
पायि पादुका देखुनि भक्ती त्या वंदावे ।
॥ त्या गुरुवर्या०... ॥ ३ ॥
तरणोपाया जडजीवाचा नररूपी ।
अवतारी हा आला शिवसांब स्वरूपी ॥

पतीतपावन ब्रीद हे सत्य करावे
त्या गुरुवर्या०... ॥ ४ ॥

शिष्यालागीं अखंड जो ध्यान च बोधी
वेदशास्त्रे पाहुनि अर्थाते शोधी ॥
त्याचे दृष्टीं पडता सायुज्य वंदावे
त्या गुरुवर्या०... ॥ ५ ॥

कृपादृया ज्यावरि जाली ते पूर्ण च जाले ।
उघडुन दृष्टी स्वस्वरूपिं मिळाले ॥
धेउन वरदा छळकाते बोधावे ।
त्या गुरुवर्या०... ॥ ६ ॥

ज्यासि पाहतां सहस्रनेत्र लाजयला ।
स्तविता शषमुख वेद मग तो राहीला ॥
तेथे मशक म्या काय त्यासि वदावे ।
त्या गुरुवर्या० ॥ ७ ॥

हे सद्गुरुस्तुतिचे अष्टक जो नेमे वाची ।
पावे संतत भक्ती मुक्ती तो सहजाची ॥
सखानंद जोडून हस्तासि असावे ।
त्या गुरुवर्या परमानंदासि भजावे ॥ ८ ॥
॥ इति अष्टक संपूर्ण मस्तु ॥ ७१ ॥

वाडांत अष्टक अतिशय अशुद्ध असून तसें च तें येथें देण्यास विशेष कारण कोणत्या हि दृष्टीनें नसल्यामुळें शुद्ध करून दिलें आहे. वाड मजजवळ आहे.

गं. ना. मुजुमदार

---

३५ काशीराजसुत गणेशदासकृत गणेशगीता—टीका

हा ग्रंथ श्री० दादासाहेब ओंकार यांच्या संग्रहापैकीं आहे. हा कवी व त्याची ही कृति नवीन उपलब्ध झालेली आहे. या टीकेचा कर्ता गणेशदास यानें आपली गुरुपरंपरा खालीलप्रमाणें दिलेली आहे:—

ऐसा गणेश संवाद वरेण्याचा । तैसाची व्यास सुताचा ।
आतां ऐक परंपरेचा । आचार्यांचा अनुक्रम ॥ ६७ ॥

मूळ गुरु शंकराचार्य देख । त्यापासुन हस्तामलक ।
तत्सीष्य भाष्कर पुण्येश्लोक । त्याचा सम्यक लयानंद ॥ ६८ ॥
लयापासुन सहज सिद्ध । सीद्ध लक्षीतां आनंद ।
आनंद लक्षी परमानंद । पाहातां अभेद मूर्त्तिच ॥ ६९ ॥
तारक ब्रह्म आभेद । ऐसी उपदेसी स्वस्त सीद्ध ।
श्रीकासीराज अनंदकंद । तो निजबोधदायेक ॥ ७० ॥
कासीराज सद्गुरू । मुमुक्ष साधकांचें माहेरु ।
भक्तांलागीं दीनोद्धारू । धरामर जाहला ॥ ७१ ॥
ब्राह्मणवेशें समर्थ । सद्गुरू कासीराज वीख्यात ।
तेणें मस्तकीं ठेवुन हात । गीताग्रंथ लिहीवीला ॥ ७२ ॥

ग्रंथरचनेना काल दिला आहे तो असाः—

अंगीरा नाम संवछर । श्रावण शुद्ध भोमवार ।
येकादसी द्वितीये प्रहर । स्वातीसार नक्षत्र ॥ ७४ ॥
सीद्धयोग पंढरपुरीं । गीता माऱ्हाष्ट्रभासे बरी ।
वैसवीली प्रीतीपुष्करीं । नरनारी पाहावया ॥

वर दिलेला संवत्सर, महिना, पक्ष, तिथि व वार इतके योग शके १५५४ सालीं बरोबर जमतात. म्हणून गणेशदासानें ही टीका शके १५५४ मध्यें रचली हें उघड होय. टीका ओंवीबद्ध असून अगदीं सुबोध अशी आहे. या उपलब्ध झालेल्या ग्रंथाचीं पानें १५७ आहेत. त्यांपैकीं १–८, १३८–१४४, व १५०–१५१ इतकीं पानें गहाळ आहेत; व १५७ च्या पुढें हि १।२ पानें गहाळ असावीत. नवव्या पानावर ३८ व्या ओंवीचा असा आरंभ आहेः–

"लोकानुग्रहकारणे । जालें अंगापुरिं राहाणे ।
जींकिला क्रोध करणे । भेढा धोड़ा सोने समान ॥ ३८ ॥

तिसऱ्या व नवव्या अध्यायाच्या शेवटीं अनुक्रमें पुढीलप्रमाणें ओंव्या आहेतः—

गणेशदास म्हणे संती । अवधान द्यावें पुढती ।
संन्यासयोगस्थिति । यथामती वर्णीन ॥ $\frac{११८}{३}$ ॥
गणेशदास सतजना । प्रती मागे वरदान ॥
दया करून अ(नु)संधाना । निजमना लावावें ॥ $\frac{१८०}{२}$ ॥

अध्यायवार ओंवीसंख्या:—

१— ९७
२— ६४
३—११९
४— ४९
५— ४१
६— ३१
७— ५५
८— ४६
९—१८१
१०—पानें गहाळ असल्यामुळें समजत नाहीं.
११— ,, ,, ,,

शेवटील पानें गहाळ असल्यामुळें ग्रंथाचा लेखनकाल समजत नाहीं. तथापि लिखाणावरून ही पोथी सुमारें १५० वर्षांपूर्वी लिहिलेली असावी.

गं. ना. मुजुमदार

३६ रामगीता (वामनी)

रा. भावे यांचे यादींत वामनी ग्रंथ जे दिले आहेत त्यांत 'रामगीता' दिलेली दिसत नाही. काव्यसंग्रहांत वामनी ग्रंथांत प्रसिद्ध झालेली माझे पहाण्यांत नाहीं. तेव्हां हा ग्रंथ नवीन च आहे असें वाटतें.

ही टीका समवृत्ति असून इचे एकंदर श्लोक ६२ असून शेवटचें एक अनुष्टुप् ६३ वें आहे.

हें प्रकरण 'वामनी' आहे याबद्दल पुरावा काय तो फक्त लेखकानें 'वामनी श्लोक' एवढें लिहिलें आहे हा च काय तो. परंतु टीकाकारांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें स्वतःचें नांव कोठें हि त्यांनीं या प्रकरणांत घातलेलें दिसत नाहीं. उलट शेवटचें अनुष्टुप् असें आहे—

श्रीरामे वर्णिली गीता । लक्ष्मणास सु तत्वता ।
भावुनीं प्राकृतार्थानें । केली अन्वर्थ भाउनें ॥

हे 'भाऊ' कोण ! वामनांचें नांव भाउ तर नव्हतें ?

श्लोकांचा मासला थोडासा देतों म्हणजे त्यावरून कदाचित् कांहीं अटकळ बांधण्यास सांपडेल.

एकांतिं बैसूनि निवृत्तइंद्रयीं । जिंकोनि अंतःकरणास सन्नयी ।
विभाविजे एकमने सुसाधनीं । विज्ञानदृष्टी स्थित आत्मबोधिनी ॥
हें विश्व सारें परमात्म दृक्पथें । लावी स्व आत्मीं मग पूर्णता जिथें ।
तिथें चिदानंदमय स्वरूपता । बाह्यांतरा जाणिल काय तत्वता ॥

गो. का. चांदोरकर

३७ सामराजाविरचित मुद्गलाख्यान

ही पोथी माझे मित्र रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन यांस कोल्हापुरास मिळाली ती त्यांनीं मला दिली. पृष्ठें ५२ असून श्लोकसंख्या २६० आहे. यांत आरवी-मुद्गल क्षेत्राचें वर्णन व माहात्म्य आहे.

आदिः—

वंदूनिया पाय गजाननाचे । जे सिंधु कल्पद्रुमकाननाचे ॥
जे वंदिल्या विघ्न पळोनि जाति । स्फुरेत हि (°रे तेंधा) फार कवित्वजाति॥१॥

वंदूनि चंडि(डी)पद्पंकजाला । मदीय मोहांबुधि पंक जाला ॥
देईल आतां मज श्रुत्थ वाचा । प्रवाह जेथून रसा नवाचा ॥ २ ॥

गणपतीचे वंदनानंतर, शारदा अथवा गुरु यांस नमन नसून कुलदैवत मुद्गलास नमन केलें आहे. या क्षेत्राचें नांव आरवी कसें पडलेः—

पवित्र हें कानन काळिकेचें । येथून वाढेल महत्व यांचें ॥
होईल हे क्षेत्र पुढें रवीचें । धरील जें नाम हिं आरवीचें ॥ १२३ ॥

भीमा नदी येईल ये च वाटे । होतील सोमादिक यज्ञ मोठे ॥
त्यानंतरें आश्रम मुद्गलाचा । होणार हे आइक सत्य वाचा ॥ १२४ ॥

निस्तेज दक्षें दिननाथ केला । ह्मणोनि कालीविपिनास आला ॥
तेथील म(मा)हात्म्य मनांत जाणें । मार्तंड तेथे रविकूप खाणें ॥ १२९ ॥

स्वमंडळीं जें चिरकाळ सांची । न जाणतो ज्यांस कधीं विरि(रिं)ची ॥
कूपांत तें ठेउन तीर्थजातें । आरंभिलें मज्जन भानुम(मं)तें ॥ १२९ ॥

मग तप तपनानें साधिलें त्या च रूपें । त्रिभुवनगततेजें जिंकिलीं आत्मरूपें ॥
अनुपम रचनेनें क्षेत्र तें स्वीय केलें । सकळमुनिकुलांला सद्म दे वेगळालें॥१३०॥

जेथें जगच्चक्षुनिधान राहे । तें आरवीचें अभिधान लाहे ॥
सानंद नादें मग काळरात्री । जे सकटि(संकटीं) वाचवि भूतधात्री ॥१३१॥

आख्यानाचे शेवटीं कवीनें आपलें गोत्र, बाप, आई, बहीण व कुलदैवत यांचा उल्लेख केलेला आहेः—

शाकल्यान्वयसागरीं जनि असे ज्याची महाशुद्धता ।
आल्हादि द्विजराज लक्ष्मण सुधी जाणा जयाचा पिता ॥
काशी हे विमळा जयास जननी मंदाकिनी सोदरा (री)।
केली मुद्गलदैवतस्तुति पाहा त्या सामराजें बरी ॥ २५९ ॥

यापुढें

ऐसा च हा मुद्गल देव आहे । म्हणोन याला जन सेविताहे ॥
श्रीशामराजें स्तुतिभाग केला । सप्रेमाचित्तें मग म्यां लिहीला ॥ २६० ॥

हा श्लोक आहे तो कवीचा नसून लेखकाचा असावा असें दिसतें. आख्यानाचा रचनाकाल अथवा लेखनकाल दिलेला नाही. 'महाराष्ट्रकवी' मासिकामध्यें सामराजानें रचिलेलें रुक्मिणीहरण काव्य छापलें आहे. त्यांतील व या मुद्गलाख्यानांतील श्लोकांची सरणी अगदीं एक च दिसते. यावरून तो व हा सामराज एक च असावा असें अनुमान निघतें. एक च समजल्यास त्याचा काल शके १६६६ हा ठरलेला आहे च.

आरवी—मुद्गल क्षेत्र दौंड स्टेशनापासून सुमारें ४ कोसावर व बोरीबेल स्टेशनापासून २ कोसावर भीमा नदीचे कांठीं आहे. सातारच्या राजोपाध्यांकडे येथील जोसपण व कुलकर्ण आहे. ज्याप्रमाणें श्रीक्षेत्र गाणगापूर, नरसोबावाडी, औदुंबर वगैरे ठिकाणीं देवाच्या सेवेस राहतात त्याप्रमाणें येथें हि सेवेकरी असतात. पिशाच्चबाधा हि येथें नाहिशी होते.

गं. ना. मुजुमदार

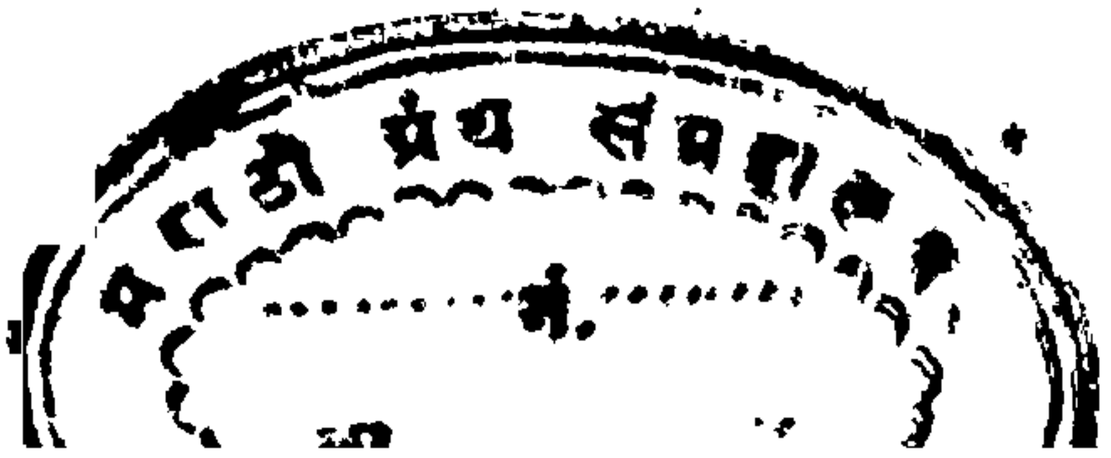
३८ नाथशिष्य रत्नाकरविरचित एकादशीमाहात्म्य

रामानंदशिष्य रत्नाकर हा सर्वांस परिचित आहे. परंतु नाथशिष्य रत्नाकर हा बहुतेक माहीत नसावा असें वाटतें. ही पोथी मला येथें जुन्या बाजारांत मिळाली. अध्याय ६ असून ओंवीसंख्या ४९६ आहे व पृष्ठें ४३ आहेत. ग्रंथरचनेचा काल दिलेला नसून स्थल मात्र दिलेलें आहे.

शिवनंदाचे तीरी । कनकावती नाम नगरी ।
ग्रंथ केला निर्धारी । परमार्थाकारणें ॥ $\frac{११}{६}$० ॥

आदिः—

ॐनमोजी गणनाथा । हार भवानीचीया सुता ॥
सांगेन पवीत्र (कथा) । तुझेनी प्रसादे ॥ १ ॥
तुझी कृपा घडे । तरी ज्ञान होये रोकडे ॥
फीठे जन्माचे साकडे । ईछामात्रे ॥ २ ॥
आतां कृपादृष्टी पाहावें । मज कृपादृष्टी बोलावें ॥
बोल वो नीववावे । जीवी जीवा ॥ ३ ॥

याप्रमाणें गणपति, सरस्वती यांचें नमन झाल्यानंतर गुरूस वंदन असें केलें आहेः—

आता वंदु जो श्रीगुरु । जो ज्ञानसागर दिगांबरु ॥
जेणे मस्तकी ठेवीला करू । कर्धे विस्तारू पे जाला ॥ ९ ॥
नमु तो श्रीगुरुराव । जो सकळ जीवाचा जीव ।
व्यापोनीया सर्व । राहीला आसे देखा ॥ १० ॥
सकळ शृष्टीचा चाळणा । सत्ये मात्र करी जाणा ।
नमन तयाचीया चरणा । साष्टांगेसी ॥ ११ ॥
येथे नाथ ची कर्ता । नाथ ची श्रोता वक्ता ॥
नाथ ची घेता देता । प्रेमसुखा ॥ १२ ॥
नाथाचेनी बोलती उत्तरे । ते ऐकावी च्यातुरे ॥
मनोभावें कृपाभरे । ऐकावी कथा ॥ १३ ॥

अंत:—

हे कथा पुन्य पावन । नाथाचे रुपे केले कथन ।
विनवीतसे कर जोडुन । रत्नाकर ॥ $\frac{१०१}{६}$ ॥
शीवनंदाचे तीरी । ..... (ही ओंवी वर दिली आहे) ॥

ईती श्रीमद्भागवते दशमस्कंदे येकादशीमाहात्मकथनोन्नाम शष्टमोध्याय संपूर्णमस्तु ॥ १११ ॥

पोथीचा लेखनकाळ हि नसल्यामुळें कवीचा काल ठरविण्यास कांहीं च गमक सांपडत नाहीं. याची भाषा प्रौढ असून प्रसन्न आहे.

गं. ना. मुजुमदार

३९ हयवतरावकृत एक वेदांतप्रकरण

हें प्रकरण श्री. दादासाहेब ओंकार यांच्या संग्रहांतलि आहे. मागें मंडळापुढें हयवतरावकृत "सोहंसुदर्शन" प्रकरणासंबंधी टांचण वाचलें आहे. त्या प्रकरणाचा कर्ता व आजच्या प्रकरणाचा कर्ता हयवतराव एक च असावा असें वाटतें. या प्रकरणाच्या आरंभीं देवास, गुरूस, वगैरे नमन नसून एकदम विषयास सुरुवात केली आहे.

आदि असा:—

पैलतुर्येचे तेमेरि । नयनातुन नयन हेरि ।
सर्वक्षि समोरि । परब्रह्म असे ॥ १ ॥
पैलतुर्येचे ठाईं । औठपिठासेजारी ।
अर्धमात्राचे माहाद्वारि । निजरूप उभे असे ॥ २ ॥
तुर्येचे वरुते । भ्रमरगुफेचे खालते ।
समसमान सरते पुरते । चहुकडे ॥ ३ ॥

अंत असाः--

वैखरी सोहंचीज सापडले । परेचे पाठारि पेरिले ।
पस्यंति ज्ञान फापावले । मध्यमे पीक पिकले अफाट ॥ ३४ ॥
पाहोनिया अनुभव । सद्गुरुरुपे बोले हायेबतराव ।
निरंतर चरणीं दृढभाव । अखंड स्मरणी विठल देव ॥ ३५ ॥

एकंदर ओंवीसंख्या ३५ असून कवीनें आपल्या गुरुचें नांव कोठें हि दिलेलें नाहीं. रचनाकाल हि नाहीं. प्रख्यात वारकरी हयबतराव पवार हे च या प्रकरणाचे कर्ते असावेत असे वाटतें.

गं. ना. मुजुमदार

---

४० शालिवाहनाच्या तेराव्या शतकांतील एक मानभावी ग्रंथ

१ धुळें येथील रा. ग. गोविंद काशिनाथ चांदोरकर यांना हा ग्रंथ उपलब्ध झाला. प्रायः मानभावी पोथी झटली झणजे तिचें एक कांहीं विशिष्ट रूप असतें त्या वरून इतर पंथांच्या शेकडों पोथ्यांतून केवळ नजरेनें अमुक पोथी मानभावी आहे, हें ओळखतां येतें. प्रायः मानभावी पोथ्यांची पानें सुटीं नसतात. सुट्या पानांची पोथी मानभावां जवळ क्वचित् च आढळेल, मानभाव बांधीव पोथ्या ठेवनात याला एक कारण आहे. हे लोक सदाप्रवासी झणजे सदा फिरते असतात. त्या मुळें सुट्या पानांच्या पोथ्या, एक च पोथी नव्हे तर दहा पांच पोथ्या पाठीशीं बाळगणें व रानांत वाऱ्या वादळांत सुरक्षित ठेवणें शक्य नसतें. तेव्हां बांधीव पोथ्या ठेवण्या खेरीज त्यांना गत्यंतर च नसतें. पोथ्या बांधण्याची त्यांची तऱ्हा हि अगदीं एकी सारखी एक असते. सुडाचा कागद घेऊन त्याच्या अष्टपत्री षोडषपत्री किंवा द्वात्रिंशत्पत्री घडया पाडतात आणि ग्रंथ ज्या प्रमाणानें लहान मोठा असेल त्या प्रमाणानें कागद कमी जास्ती घेऊन त्या घडयाचे इष्ट आका-

राचे तुकडे एका वर एक रचतात आणि ते सर्व तुकडे मधोमध शिवतात. ग्रंथ फार च मोठा व विस्तीर्ण असेल, तर असे दोन दोन चार चार दुंडे प्रथम पृथक् पृथक् मधोमध शिवून काढून, नंतर शिवलेले निरनिराळे दुंडे दुंड्याच्या बाहेरच्या शिवणी एकमेकांत गुंतवून एकजीव करतात. आधुनिक पुस्तकांध्ये प्रत्येक फर्मा निराळा मधोमध टांचून नंतर ते सर्व फर्मे एकत्र टांचतात, तसा प्रकार मान भावांच्या ग्रंथबांधणींत नसतो. ते शंभर दीडशें पानांचा एकएक फर्मा म्हणजे दुंडा करून ते दोन चार दुंडे एकत्र टांचतात. दुंड्यांच्या बेसुमार जाडीमुळें, ग्रंथबांधणींत एक दोष उत्पन्न होतो. दुंड्यांच्या वरच्या वरच्या पानांच्याहून आंतील आंतील पानांचीं अग्रें सर्व दुंड्यांची एकत्र दुमोडघडी घातल्या मुळें, पुढें पुढें येतात व पहिल्या पाना मध्यें व मधल्या पानां मध्यें दोन चार बोटें अंतर, ग्रंथाच्या कमी जास्त जाडी प्रमाणें, लहान मोठें पडतें. एणें प्रमाणें ग्रंथ टांचून झाल्यावर त्याला फडक्याचें आस्तर घालतात किंवा चिकटवितात. या आस्तराच्या कमावणींत हि एक विशेष असतो, त्या वरून हि मानभावी पोथी नुसत्या नजरेनें हजारों इतर पोथ्यांतून निवडून काढतां येते. खादीचें, खारव्याचें, चिटाचें किंवा रेशमाचें कापड बेतून घेऊन तें चिंचोक्याच्या खळीनें बाहेरून मढावितात. चिंचोक्याच्या सालीच्या रंगा प्रमाणें कापडाच्या बाहेरच्या आंगाचा रंग काळा-तांबडा-गहिरा असा दिसतो. चिंचोक्याच्या खळींत एक गुण आहे. त्या खळीनें कापड मऊ पडतें व त्यांत भेगा पडत नाहींत. मढवलेलें आस्तर शिवून किंवा चिकटवून झाल्यावर, पोथीच्या कमरेला मऊ सुतळी किंवा फीत किंवा जाड दोरा बांधतात. हे सर्व संस्कार झाले म्हणजे नमुनेदार मानभावी पोथी तयार झाली.

२ ज्या पोथीचा परिचय आज आपणास करून द्यावयाचा आहे, तिजकडे नजर फेकिली असतां, जुन्या मानभावी पोथीचा नमुना म्हणजे काय व कसा असतो, तें दिसून येईल. वर वर्णन केलें तें जुन्या मानभावी पोथ्यांना सर्वस्वीं व नव्या मानभावीपोथ्यांना अंशतः लागू आहे. नव्या मानभावी पोथ्यांत आतां इतकी करामत दिसून येत नाहीं. सुडाच्या कागदा ऐवजीं, मानभाव लोक अलीकडे फ्रेंच कागद हि वापरूं लागले आहेत व आस्तरें व मढवणी हि फारशीं करीत नाहींत. तत्रापि जुन्या काय आणि नव्या काय, कोणत्या हि मानभावी पोथ्या घेतल्या, तरी त्या साऱ्यांची रूपरेखा एका परंपरागत ठराविक नमुन्याची असते. त्यांत चूक नाहीं. कोणी हि आस्थावाईक मानभाव भेटला कीं त्याच्या जवळ दहा पांच पोथ्या ह्या असावयाच्या च आणि त्या अस्ताव्यस्त पडलेल्या किंवा गाबाळपणानें गाठोड्यांत चुरडलेल्या कधीं हि दृष्टीस पडावयाच्या नाहींत. आस्थावाईक मानभावाच्या पोथ्या भगव्या, पिवळ्या, काळ्या किंवा पंचरंगी पांच चार वेष्टनांत घट्ट गुंडाळलेल्या असावयाच्या हा नियम. असा हा आस्थेनें बाळ-

गिलेला रुमाल गांवाबाहेर मानभाव जेथें वसती करतील तेथें रिकाम्या वेळीं उघडून वाचीत असलेले किंवा निरूपण करीत असलेले आढळतात. निरूपण प्रायः गांवढळ व अशिष्ट भाषेंत चालतें व संस्कृत भाषेचा उच्चार अतिशय अस्पष्ट झालेला ऐकूं येतो. तरी, एवढें खरें कीं मानभावाला आपल्या पोथ्यांची व रुमालाची पराकाष्टेची आस्था असते.

३ प्रस्तुत पोथींत एकंदर दोन दुंडे आहेत. पहिल्या दुंड्याचीं एकंदर १२८ पानें म्हणजे २५६ पृष्ठें आहेत. दुसऱ्या दुंड्याचीं एकंदर १२४ पानें म्हणजे २४८ पृष्ठें होतीं; पैकीं शेवटलीं ७ पानें म्हणजे १४ पृष्ठें फाटून नष्ट झालीं आहेत. अर्थात्, सध्यां पोथीचीं फक्त ४९० पृष्ठें शिल्लक राहिलीं आहेत. पोथीचा प्रारंभ शाबूत आहे, परंतु शेवटील १४ पृष्ठें गेल्या कारणानें समाप्ती उपलब्ध नाहीं. दर पृष्ठाला प्रायः १४ ओळी आहेत आणि दर ओळींत सरासरी २५ अक्षरें आहेत. संबंध ग्रंथ सांकेतिक लिपींत लिहिलेला असून, अक्षरांना, मानभावांच्या सार्वत्रिक पद्धतीला अनुसरून, माथ्याच्या रेघा नाहींत. मानभावी सांकेतिक लिपींत लिहिलेला ग्रंथ ओळखण्याची ही एक खूण आहे. प्रस्तुत पोथींतील अक्षरसंकेत एणेंप्रमाणें. [हा अक्षरसंकेत मागें दिलेल्या एका संकेता सारखा च प्रायः आहे. तत्रापि, क्वचित् भेद आहे म्हणून तो सबंद पुनः एकवार येथें नमूद करतों.]

अक्षर-संकेत

	क=य	ट=त	प=च	ष=इ
	ख	ठ=थ	फ=छ	स=अ
इ=ह	ग=ल	ड=द	ब=ज	ह=उ
	घ=व	ढ=ध	भ=झ	ळ=ग
उ		ण=न	म=स	
ऊ	च=प	त=ट	य=क	
ऋ=र	छ=फ	थ=ठ	र=ख	
	ज=ब	द=ड	ल=ळ	
ए=ए	झ=भ	ध=ढ	व=घ	
ऐ=ऐ	ञ=म	न=ण	श=श	

* व्यंजनाला उकार ऱ्हस्व जोडावयाचा असल्यास त्याच्या खालीं टिंब देतात.

* मानभावी लिहिण्यांत एक विशेष आढळतो. वारंवार येणाऱ्या शब्दाचे एकेका अक्षरांचे ते संक्षेप करतात. उदाहरणार्थ, तरि बद्दल ति, नंतर बद्दल नि, मग बद्दल ञ, चरण बद्दल न्, असे शेकडों संक्षेप मानभावी लिहिण्यांत येतात. आणि ज्या लोकांना अति नकल करणें भाग पडतें ते लोक संक्षेपानें लिहिण्याचा

सहज उपयोग करतात. इंग्रजींत ज्याना फार लिहावें लागतें ते असे संक्षेप करतांना आपण पहातों, जसें, Which = Wh, et cetera = &c, And = &, therefore = ∴, इ, इ.

* पोथींतील कांहीं अक्षरांचें वळण तेराव्या शतकांतील आहे. अक्षराची मोड सतत अभ्यासानें परिचयाची होते, हें सांगावयाला नको च.

४ प्रस्तुत ४९० पृष्ठांच्या पोथींत एक च ग्रंथ आहे. दोन वर्षांपूर्वी **लीळा-संवाद** नांवाचा ग्रंथ सभासदां पुढें मांडला होता. त्या च धर्तीचा हा हि ग्रंथ आहे. कदाचित् तो च हा ग्रंथ असेल, अशी शंका येते. यांत चक्रधराच्या लीळा वर्णिल्या आहेत. लीळासंवादाचा जो प्रारंभ आहे, तसा प्रारंभ या ग्रंथाचा नाहीं. त्या वरून असें म्हणणें युक्त वाटतें कीं प्रस्तुत ग्रंथ लीळासंवादाहून निराळा आहे. **लीळासमुद्र** म्हणून हि एक विस्तीर्ण ग्रंथ मानभावांत असलेला ऐकतों. तो च हा असेल कीं काय तें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. कारण ग्रंथप्रारंभीं ग्रंथाचें नांव नाहीं आणि समाप्तीस कदाचित् असलें तर समाप्तीचीं १४ पृष्ठें नष्ट झालेलीं आहेत तेव्हां कोणी मानभाव माझें हें लिखाण पाहून ग्रंथाचें नांव सांगे तों पर्यंत किंवा या ग्रंथाची दुसरी एक संपूर्ण प्रत सांपडे तों पर्यंत ग्रंथनामासंबंधानें आपलें अज्ञान रहाणार हें उघड आहे.

५ प्रस्तुत ग्रंथांत ५२८ लीळा दिल्या आहेत. ५२९ व्या लीळेच्या प्रारंभीचीं " तथा वटपत्रनयेनी शिक्षापण " एवढीं च अक्षरें उपलब्ध आहेत, कारण पुढील पानें फाटून गेलीं आहेत. पहिल्या लीळेचा प्रारंभ असा:—

" श्रीपरेसाय न्मा : ॥ छ ॥ खडकलीय अवस्थान : भटां अनुसरण: ॥ त्र ॥ भटांचासा सीं : ञं (=सर्वज्ञा) : ची आपार आवडी संचरली : २ : "

६ आतां ह्यां ५२८ पैकीं दोन लीळा सांकेतिक लिपींतून बालबोधलिपींत मासल्या करितां उतरून घेतों. हे उतारे देण्यांत हेतु असा आहे कीं या सबंध ग्रंथाची भाषा ज्ञानेश्वरकालीन आहे. ग्रंथाचीं एकंदर पृष्ठें ४९० आहेत म्हणून मागें सांगितलें त्या सर्व पृष्ठांत एक हि रूप असें नाहीं कीं जें ज्ञानेश्वरकालीन नाहीं. एथून तेथून अथ पासून इतिपर्यंत भाषा तेराव्या शतकांतील आहे. क्वचित् हलगर्जीपणानें अशुद्ध रूपें पडलीं आहेत, परंतु तीं तशीं आहेत, हें तेव्हां च ओळखतां येतें. मूळ कथा चक्रधर होऊन गेल्या नंतर त्याच्या साक्षात् शिष्यांनीं सांगितलेल्या भक्त लोकांनीं उतरून घेतल्या. अर्थात्, चक्रधराच्या प्रयाणानंतर त्या लवकर च नमद् झाल्या असल्या मुळें, त्यांची भाषा ज्ञानेश्वरकालीन होती, हें उघड आहे. चक्रधर महादेव यादव व रामदेवराव यादव यांच्या वेळीं होऊन गेला. अर्थात् ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी कांहीं वर्षें तो हयात होता. चक्रधराचे साक्षात् शब्द

जसेचे तसे शिष्यांनीं उतरले व पुढें मूळ प्रतीवरून जशाच्या तशा नकला झाल्या. कारण प्रभूचे शब्द प्रभूच्या तोंडून जसे निघाले तसेचे तसे पठणास मिळण्यांत महत्पुण्य आहे, अशी मानभावांची अद्याप हि समजूत आहे. त्या मुळें मूळ भाषा अद्यापपर्यंत हि मूळच्या प्रमाणें जुनाट च राहिली. प्रस्तुत ग्रंथाची नक्कल सुमारें तीनशें वर्षांची जुनाट असावी असा अंदाज आहे.

उतारा पहिला

१

वसीस्ट-लवणाक्षकथन :

मसें : पुराण आइकों गेली होति : तेथ लवणाक्षपुराण आइकीलें : मग . येउनी : चक्रधरें : पूसीलें: बिी(जिजी) : पुराणीं वसीष्टलवणाक्षपुराण आइकीलें :'हें साच जी : ७ : आतीं : चा : ए : साच : चा : तें तुम्हां सीं कळौनि सांगांजेलः चा : लवणराओ सीहांसनी बैसला होता : लाघवी आला : (तो सभे आंतु आलां : तो पीसं भवडौनि गेला :) इतुकेनि राया सीं नीद्रा आली : प्रधानाचीं मांडी उसीसें केलें : आणि तो देखो ची लागला : तो पारधी नीगाला : तो आवघेन वन्हां नेसी नसीं जातु असे : तवं : मोरू पूढां नीगालां : तो राओ मोरा पाठीं पडीला : परिवार एककडे पडीला : पूढां मोरु जातु असे : घोडा पाठीं सीं लागतु असे : तें मोरें येकी झांसीं घातलें : आणि घोडा प्रतला : तो घोडा राया सीं आवरे ना : मग : तेणें येका वृक्षांची खांदी धरीली : घोडा नीगौनि गेला :(तो तेया वृक्षा खाली राहीला : ते रात्री जाली : आनेगी परीची क्रूरें सावजें बोधाति : तो रात्रीं भेओं लागला : उदेया ची उठीला : वाटा जातु असे : तो तान्हैला भूकैला : तवं : माहारा चीं आंडोरें डोइये पाणीयाचा करा : ते पाणीया जाती असे : तेणें : म्हटलें :) मज पाणी पेओं घाली कां : तीया म्हटलें : मीं माहाराची : होसी ना कां माहारी : तीया : म्हटलें : माझा वरैत होसीं : तरि मी घालींनं : तेणें : म्हटलें : होइनं . मग : तीया पेओं घातलें : ते पूढां : मागां : मग : तेया माहारवडेया सी घेउनीं आलीं : आवुगेया मायेबापा तें : म्हटलें : बां मीयां आपणेया सीं वरु जोडीला : तेहीं : म्हटलें : तू दैवाचि : भाग्याचि : तुआं आपणेयां सीं वरु जोडीलां : मग : तेयां चां सेजारीं घर बाधलें : मग : तीयां सीं तीघें लेंकूरूवें जाली : तेथ बारा वरीखें होति : मग : दुकळ पडीला : तीयें तेथोनि नीगालीं : तवं : बाटे येकू लेकरूं सरलें : तें तेथ संसकारीलें : मग : पूढारीं नीगालीं: तवं : दूसरें सरलें : तें तेथ संसकारीलें: मग : पूढारीं नीगालीं : तवं : तें तान्हैलीं : म्हटलें : आगा : मीये तान्हैलीयें : मग . तो पाणीया गेला : करा भरूनी घेऊनी आला : तवं : तीयें दोघे सरलीं : मग : तो दुख करूं लागला : मग : मरण रचीलें : तीयें मरणा

वरी घातलीं : मग : राओ दुखें आरंबळैला : मग : तेणें : म्हटलें : इयें आवघीं चीं सरलीं : मा मा जीउनीं काइ करीन : मीं आसोनी काइ करीन : म्हणौनि : सरणां वरी घालावेया : तयां आतु घालावेया : आंग तुकावीलें : आणि प्रधानें थापटीलें : आणि जागा जाला : डोळे उघडीले . मग : तेणें : म्हटलें : येयां देखीलें तें साच : कीं हें साच : प्रधानें : पूसीलें : तें काइ: मग: अवघा गोष्टी प्रधाना पूढें सांगीतली : पाहाति : रायाचीये : थिती : चा घोडा नाहीं : मग : रायें : म्हटलें : चाला ते ठायें तुम्हां पूढें दाखवीन: मग : राओ मुख्य करूनी अवघा परीवारू लोक पाहावेया नीगाले : या वाटा गेलों : या वाटा मीं पडीलों : येथौनि मोरू नीगाला : येणें चि ठावे नीगाला : ये झांसी मोरें घातलें : येथौनि घोडु मतला : या वृक्षा ची खांदी मीया धरीलि : येथौनि घोडा नांगोनि गेला : या वाटां मीं नीगालां : येथ माहाराची आंदोरी भेटली : येथ बारा वरीसें होतां : सवं : तो माहारु बाहीरिं नीगाला : माहारी बाहीरीं नीगाली : ऐ : तो म्हातारा : म्हातारी बाहीरिं निगालीं : तेयातें प्रधानें पुसीलें : मग : तीही : म्हटलें : आमचे जावाइ एथ होते : ते दुकळाचां वरीखीं गेले : तेया सारीखे होतें : म्हणौनि : राया कडे दाखवीलें : मग : तेथौनि नीगाले : मग : येक लेंकरू येथ संसकारीलें: तेथौनि नीगाले : मग: येक लेंकरूं येथ संसकारीलें : मग: तीयें दोघें येथ संसकारीलीं : मग : सरणा आतु उडी घालावी : तवं : तुआ चेववीलें : मग : ७ : संसारु : म्हणजे : हा दीर्घ स्वप्न कीं : बाइ लवणराओ वसीष्ट लाघवी : ऐ : सभे आंतु लाघव मांडीलें : दुष्टबंधु केला : अवघी सभा मोहीली : लाघवें अनेगें खेळों लागला : ७ : जा : तो विद्यावंतु : मग : राओ प्रसन जाला : तेया सीं उर्वी-तें बहुतें पडों लागलीं : तथा उर्वीतें बहुतें पडीलीं : वरवा त्यागु जाला : मग : नीगतां पींसं भवडौनि गेलां : आणि राया सीं नीद्रा आली : आणि तो दुखों ची लागला : सेवटी तो घोडा : तो आवगु : कडीयालें : ऐसा सपलाणी घोडा ची नाहीं : मग: तेयासी : पूसीलें : जी : तो घोडा काइ जाला : ७ : चा : तो वीग्रहो अक्षा करूनी गेला : ॥ ३०३ ॥

उतारा दुसरा

डांगेरया देहआवसान ।। येकु दी : चकधरा :क्षों : ॥ : मग : सपूजीत: स्थानीं: उपवीष्ट असति : भवतें आवघे भक्तिजन बैसले असति : ें : (=सर्वज्ञं किंवा गोसांवीयें): नीरोपण केलें : तें प्रेमसाधनपूर्वक भक्ति नीरोपीली : हें कव्हणां जीवां घडे नां : तें तुह्मां सी येथौनि दीजत असीजे गा : जे सन्निधानीं असतीं : तें सतें सहम्रा गेलेया नव्हे गा: या वरीं भक्तिजनी : ह्मटलें : धिं। : ऐसी भक्ति आह्मां सि काइसेन होववेल जी : आह्मीं असौनि गोवींद गोवींद ह्मणतें : ऐ : आम्हीं आसौनि आपुलेयां : ३ों : स्मरतें : आणि भगतिही : ३ां। : ची घडवावी जी : ७ : पोरें हों हें आवघें येथौनि

ची घडवावें : तरि तुम्हीं येथ आसौनी काइ करावें असें : आणि हे ची आवघे करीत असे : जे ऐसेया मायापुरातें स्वीकरूनि : १ : कर्मभूमी अस्तीता : मनुष्य-देहयोक्ति जीवां : ज्ञानपर्यंत आपूला संबंध देनि : येकां प्रेम संचरीति : प्रेम चोल्लीजे : भगति चोलीजे : ३ : प्रेमसंचारमात्रें : वीकारू : वांकल्पु : स्वभाओ : यें तीन्हीं उछेटुनी जाति : ४ : भगताचें सकळे ही सन्यधानी चरीतार्थ होए : भगतासी श्रीमुर्ति वरी साध्यसाधन : प्रतीतिप्रापकू बोधु : ६ : ऐसें नीरोपण केलें : मग : ७ : ज्ञानंमोक्षु : तेया मोक्षाचा हेतु : रा : नाहीं : कव्हणां कव्हणीं वेसन : येथ जीव उधरावेयाचें वेसन : ते प्रेमाची हेतुकी गा : भक्ति : म्हटलें : येथचें सेवादास्य : आवडीपूर्वक दुसें सीं करी : हे भगतीप्रेमातें देति : ज्ञानें कोरडी क्रीया कीजे : तें मोक्षातें दे : मग : भगतीजनां : जी हें आम्हा असेल : आणि आटक : ७ : तुम्ही आवघे येथौनि जा गा : येथचीये प्रवृत्ती सी वीखो न व्हा : येथ असतां सतसंभवीं नर्क ची जोडीत असां : ऐ : तुम्ही तरि येथचीये प्रवृत्ती सी विखो होऊं जाणा नाः तुम्हीं असतां सतसंभवीं आनीष्ट ची घडत असेंः तरि तुम्हीं आवघे येथौनि जा गा : हो कां जी : म्हणौनि : भक्तिजनां : अवघे उठौनि गेले : डांगुरेसु बैसले होते : ७ : डांगेरया तुम्हीं येथौनि जा गा आणि ते उठिले : श्रीचरणा भवंती प्रदक्षीणा केली : चतुर्धरां : प्रदक्षीणा केली : आणि नीगाले : नीगतां चौकीचीया दारवठेया पासी आरोळी दीधली : आणि गेले : तेथ दारा उतरे ओहोळु : तेथ देह ठेविलें : पन्हेयां आंतु मसब खोवीलें : तवं : दुपाहाराची वेळे अघवे भक्तिजन आले : चतुर्धरां : देखीलेंः श्रीचरण नमस्करीलें मग : ७ : हा गां तुम्हीं आवघे ची आलेति डांगुरेस न येति ते काइ : जी तो गेला आसैल कव्हणी कडे पोट भरावेया : लागी : ७ : तैसा नव्हे गा : जा सुधी करा : मग : भटो : स मुख्य करूनी आघवे भक्तिजन गेले : भगो : स तेया ओवळ पासी गेले : तवं : तेया चें देह गेलें देखीलें : मग : सांघावेया आले : मग म्हटले : जी जी : डांगुरेसीं देह ठेविलें जी : ७ : आतां तेथ गेलेया वीण न सरे : मग चक्रधर तेथ आले : तेयां पासीं उतराभि : मैं : पुढां डांगुरा : मग : म्हणाले डांगुरेया डांगुरेया : म्हणौनि : श्रीकरे स्परी(सी)ले : जैसी माये बालकातें स्परीसे : तेसें स्परीसीलें : मग : भटो : सां करवीं गुफा करवीलि : नीक्षेपु केला : मग : म्हटलें : तुम्हां पस्क वरी हें सूणें चांग गा : जें येथीचेनि वीयोगें जेओं न सके ची : मग : चक्रधर : आले : ॥ ६२ ॥

६ या दोन उतान्यांत वैशिष्ट्यानें लक्ष्यांत ठेविण्यासारखीं रूपें म्हटलीं म्हणजे खालील होतः—

१ आती=आधि
२ लाघवी=मांत्रिक
३ सभे (षष्ठी) आंतु
४ पींसं=पिच्छानि
५ भवडौनि=भ्रामयित्वा
६ उसीसें=उसें
७ तवं
८ तें=तेन
९ झांसी=झुडुपांत
१० तेया
११ आनेगी=अनेकी
१२ बोबाति=ओरडती
१३ उदेया=उदयीं
१४ आंडोरें=स्त्री
१५ करा=घडा
१६ तीया=तिनें
१७ वरैतु=नवरा
१८ महारवडेया
१९ आवुगेया
२० मीयां
२१ आपणेया
२२ लेंकूरुवें
२३ तेथौनि
२४ सरलें=मेलें, संपलें
२५ पुढारीं
२६ मांये
२७ दोघै
२८ आरंबळैला
२९ इयें
३० मा
३१ जीउनीं
३२ घालावेया
३३ येयां
३४ मांघीतली
३५ थिती
३६ मुख्य करुनी
३७ पाहावेया
३८ घोड
३९ नीगालां=निर्गतवान्
४० होतां=भूतवान्
४१ तेयातें
४२ तुआ
४३ अनेगे=अनेक
४४ आवगु
४५ गेलेया
४६ होववैल
४७ आपुलेयां
४८ करावें असे
४९ ऐसेया
५० यें=हीं
५१ सकलै
५२ उधरावेयाचें
५३ वीसो=विषय
५४ उठौनि
५५ डांगरेया
५६ चौकीचीया
५७ दारवठेया
५८ पन्हेयां
५९ मसच
६० असैल
६१ देह (नपुंसक)
६२ सांघावेया
६३ चांग
६४ जेओं=जगण्यास

अशीं रूपें या संबंध ग्रंथांत शेकडों नव्हे हजारों आहेत. प्रत्येक लीलाकथेंत दोन चार शब्द असे आढळतात कीं त्यांच्या वरून ज्ञानेश्वरींतील शब्दांचे अर्थ विशद व्हावेत. ह्या ग्रंथाच्या आणिक दोन चार जुन्या प्रती मिळाल्यास, तो आपल्या मंडळानें सशास्त्र संपादून प्रसिद्ध करण्या सारखा आहे. खरें पहातां इतिहासमंडळाचें हें काम नव्हें. जुन्या ग्रंथांच्या जुन्या प्रती यथामूल छापून काढण्याचें काम पुण्यांत जर एखादें भाषाशास्त्रसंशोधक मंडळ असतें तर त्याच्या विद्यमानें प्रसिद्ध होणें युक्त झालें असतें. देशांत साहित्यसभा आहे तिचें जर लक्ष्य असल्या जुन्या ग्रंथांच्या प्रकाशना कडे गेलें, तर तिनें हि आपलें कर्तव्य केल्या सारखें होईल. तद्भावी, आपल्या मंडळानें असले ग्रंथ प्रकाशिले असतां त्यांत कांहीं वावगें आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. इतकें स्पष्ट आहे कीं, मानभावादिकांच्या प्राचीन सारस्वताचा इतिहासाला पराकाष्टेचा उपयोग व्हावा असा अंदाज दिसतो. कांकीं, कृष्ण यादव, महादेव यादव, रामदेवराव यादव यांच्या राशियतींतील लोकस्थितीवर, धर्मस्थितीवर, ग्रामनामांवर, देशविभागांवर, भाषेवर, आचारावर, चालीरीतींवर, इत्यादि अनेक प्रकरणांवर मानभावांचा आद्यगुरू जो चक्रधर त्याच्या संबंधाच्या कथांच्या परिशीलनानें किती कां होईना, मुळीं च नाहीं तो थोडा तरी प्रकाश पडेल, यांत काडीमात्र संशय नाहीं. प्रस्तुत ग्रंथांतील चरित्रें व लीलाकथा घेऊन, प्रकाश कसा पडतो, तें संक्षेपतः दाखविण्यास दुसऱ्या एका निबंधाचा आश्रय करणें विस्तरभयास्तव प्राप्त आहे.

वि. का. राजवाडे

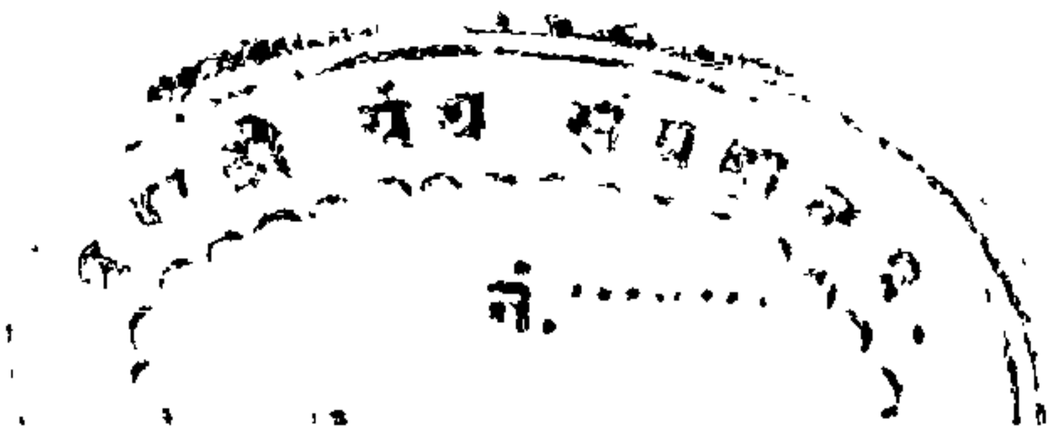
---

४१ श्रीचक्रधराची दिनचर्या

१ रामदास, अक्कलकोटचे स्वामी, गोविंदराव काळे, इत्यादि अलीकडील तीनशें वर्षांतील प्राचीन व अर्वाचीन ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांची दिनचर्या आपणास कमीजास्त प्रमाणानें माहीत आहे. पैकीं माझ्या संग्रहास गोविंदराव काळे यांची वर्षांवर्षांची दिनचर्या आहे. मेणवली येथील दप्तरांत सवाई माधवरावाच्या बालपणच्या दिनचर्येचे कांहीं कागद आहेत. ह्या दिनचर्यांवरून त्या त्या कालच्या लोकांच्या रोजच्या कौटुंबिक हालचालींचें ज्ञान आपणांस होतें. असलें ज्ञान तीनशेंवर्षां पलीकडील व्यक्तींचें झाल्यास तें हि आपणास म्हणजे इतिहाससंशोधकांस हवें आहे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, श्रीपादश्रीवल्लभ, जनीजनार्दन, विठारेणुकानंदन, वगैरे तीनशें वर्षांपलीकडील व्यक्तींची दिनचर्या कशी होती तें कळल्यावर आपली दृष्टि तत्कालीन आचारां संबंधानें जास्त खुली होईल हें उघड आहे.

पैकीं गुरुचरित्रा वरून श्रीपाद्श्रीवल्लभांची दिनचर्या कळते. व संतलीलामृत वगैरे चरित्रग्रंथां वरून तीनशें वर्षां पलीकडील साधुसंतांच्या दिनचर्येचें ढोबळ ज्ञान आपणास होण्या सारखें आहे. परंतु, ज्ञानेश्वराच्या किंवा एकनाथाच्या एखाद्या साक्षात् शिष्यानें आपल्या गुरूची नित्यदिनचर्या जर लिहून ठेविलेली आपणास उपलब्ध होती, तर तिच्यापासून जशी तपसीलवार माहिती आपणास मिळण्याचा संभव होता तशी तपसीलवार माहिती उपलब्ध चरित्रग्रंथां वरून होत नाहीं. ह्या करितां ज्ञानेश्वरादि संतश्रेष्ठांच्या दिनचर्येच्या तपसीलवार हकीकती शोधण्याकडे प्रवृत्ति होते. दिनचर्येच्या अशा तपसीलवार हकीकती पूर्वापर कालापासून लिहून ठेवण्याचा आपल्याकडे परिपाठ होता, यांत तर संशय च नाहीं. सध्यां माहानुभावांचे कांहीं ग्रंथ मला उपलब्ध झाले आहेन. त्यांत माहानुभावांचा मूलोत्पादक जो श्रीचक्रधर त्याच्या दिनचर्येची तपसीलवार हकीकत ज्यांत आहे अशा दोन पोथ्या आहेत. ह्या पोथ्यांत चक्रधराची फक्त एका दिवसाची दिनचर्या दिली आहे. शिवाय ह्या दिनचर्येंत विशेष असा आहे कीं तिची भाषा साहाशें वर्षां पलीकडील मराठी आहे. आतां इतकें खरें कीं ह्या भाषेंत नकलांच्या नकला होतां होतां कांहीं रूपें आधुनिक घुसडलीं गेलीं आहेत, परंतु, तज्ज्ञ जे आहेत त्यांना ही घुसड घुसड कोठें व कशीं झाली आहे, हें पाठान्तरांवरून कळून येण्या सारखें आहे चक्रधराची दिनचर्या त्याच्या साक्षात् शिष्यांनीं सांगितली व ती आसपासच्या भाविक जनांनीं उतरून घेतली, अशी माहानुभाव लोकांत व माहानुभावी ग्रंथांत वचनें आहेन. अर्थात् चक्रधरा नंतर पांचपंचवीस वर्षांच्या आंत ही दिनचर्या उतरलेली आहे, असें म्हणावें लागतें. चक्रधराच्या ह्या दिनचर्येंत मौज काय आहे, ती संक्षेपानें आपल्या सध्यांच्या मराठी भाषेंत सांगण्यांत स्वारस्य नाहीं; मूळ भाषेंत जशी ती लिहिली तशी ची तशी ती वाचकां पुढें असणें युक्त आहे. शिवाय इतकी जुनी म्हणजे सहाशें वर्षां पलीकडील व्यक्तीची तपसीलवार दिनचर्या तत्कालीन मनुष्यानें तत्कालीन भाषेंत लिहिलेली नवस करून हि मिळण्या सारखी नाहीं. हा केवळ कपिलाषष्टीचा योग आहे. तेव्हां, ह्या दिनचर्येचा संक्षेप, सारांश, वेांटक उतारे, वगैरे न करितां, ती जशी ची तशी येथें नमूद करतों. त्यांतल्या त्यांत ह्या दिनचर्येंत विशेष असा आहे कीं ती आपल्या सुदैवानें बरी च विस्तृत आहे. शिवाय, ह्या दोन्हीं पोथ्या नकल करून आज सुमारें तीनशें वर्षें झालेली आहेत. म्हणजे रामदासांच्या कालीं ह्या पोथ्या लिहिलेल्या आहेत. चक्रधरापासून रामदासा पर्यंत सुमारे साडे तीनशें वर्षांचा अवधि लोटतो. त्या तीनशें वर्षांत नकलांच्या नकला करतांना मूळांत काय फेरबदल झाला असेल तो असेल. ह्या हि दृष्टीनें पोथ्यांचें महत्व वर्णनीय आहे. अशी अनेक तऱ्हेनें ही दिनचर्या वाखाणण्या सारखी आहे. दिनचर्येच्या ज्या दोन पोथ्या आहेत, त्यांतून ज्यास्त जुनाट पाठ प्रमाण धरला आहे. दिनचर्या एणें प्रमाणें:—

॥ श्रीपरेशाय नमः ॥ : नीत्यदीनी लीला : कव्हणी कव्हणे ठाइं बोलनि : कव्हणी कव्हणे ठाइं बोलति : कव्हणी ठाइं कांहीं वीसेखु : कव्हणी ठाइं कांहीं वसिखु : ते (थ) अवघे वीसेख डोंबेग्रामीं : म्हणौनि : बाइदोचासीं (म्हाद्देव व्यास) नित्यदीनी लीला : डोंबेग्रामीं बोलनि : डोंबेग्रामीं तीनि मठ : एकू पूर्वाभिमुख : एकू उतराभिमूख : एकू दक्षीणाभिमूख: तीचे दक्षीणाभिमूखे राजमठीं : सर्वज्ञास अवस्थान : रीगतां डावेया हाता : पसीमीली भींती सीं : उतरदखीण ओटा : तया ओटेया वरि : सर्वज्ञास : पहुडु होए : नागाम्या : उगाणहौ पालवें गुंडौनि : आपूले उसीसां : कां आडवांगीं ठेविति: पाइंतेया कडे खालि नीजेति : पस्यातपाहारीं : सर्वज्ञा : उपहुड होए : लोंचनां श्रीचरणीं आसन होए : इखीति खांकरिति : नागाम्चे : मूजगें होति : साउमीं एति श्रीचरणा लागति : श्रीचरणी उपानौ ओळगवीति : दुसरेया श्रीचरणा लागनि श्रीचरणी उपानौ ओळगवीति : नागाम्चा . पूढें जाति : कवाडा चिया खीळी फेडीनि : कवाड उघडीति : चक्रधर : चीजे करीति : तवं भटोबास उंचग उसीसें करूनि : वीसंचले असति : स्यालेया चे चाऱ्ही मास भीतरि नीजति : उंचग उसीसें करीति : उन्हाळे पाउसाळे बाहीरि नीजति : उंचग उसीसें करीनि : सर्वज्ञ दोन्हीं दारसंका दोहीं श्रीकरीं धरूनि एकू श्रीचरणु (भट्टाचेया) वक्षेस्थळावरि ठेवीनि: एकू उंबरवंटा वरि ठेवीति : उपानौ परीत्यजौनि ठेवीति : उपानौ सहीत ठेवीनि : भटोबासां जाडय आलें असे: चक्रधर : श्रीचरणी चेनि आंगुठेनि वक्षेस्थळ दाटीनि . भट जागे होति : श्रीचरण हृदइं सीं धरीति : आळंगीति : लल्लाटा वरि ठेवीनि : नमस्करीति : मोमे देति : दुसरा श्रीचरणु मागथि : हृदइं सीं धरीनि . आळंगीति : लल्लाटा वारें ठेवीति : नमस्करीति : मोमे देति : ऐसे वीळास करीनि: भटोबासां सिं सूख थोर होए : तया सूखा परिमाण कव्हणी चि नेणति : तेया सूखा परिमाण भटोबास चि जाणति : श्रिचरणु कांहीं केलेया सोडु न सकति : चक्रधर : वाड वेळु एकें श्रीचरणें डभे असति : आणि परिश्रया चा प्रवृति म्हणौनि सोडीति : कदाचीति : नागम्चा : म्हणति : सोडि सोडि नागदेया : बाचा सि उसीरू होतु असे : मग : सोडीति : आधीली दीसीं भटोबासीं टोले दोनि आणुनि ठेवीले असति : ते सरीसे घेति : जगती चा द्वारवठा दखीणाभिमूख : त्या पासिमीली कडे परिश्रयस्थान : चक्रधर : उतरदखीण परीश्रया घैसनि . भटोबास टोले पासि ठेउनि : इतुकेया दुरि जाउथि बीदी घैसनि : एरीकडे : नागंबे दीपु उजळेति : मढु झाडीनि : ओटेया वरि सयनासन असे : तें पद्मासन रचीति : उस्णोदका चीं तांबतौली : बहीरवासा चीं घडी : घेउनि द्वारबंठां उभीं असति : चक्रधर : परीश्रयो सारुनि उभे होति : भटोबास साउमे एनि : नागंचा : भटोबासां चा हातीं उस्णोदका चीं तांबतौली बहीरवासाचीं

घडी देति : भद्रोचास : चक्रधरा : ओळगवीति : कदाचीत भद्रोचासां जाड्य-
आलें असे · तरि : नागंचे : चि ओळगवीति : चक्रधरा : उस्णोदका विनि-
योगु होए : चोखटु चहीरचासू वेढीत वेढीत भीतरि चीजें करीति : आसनी
उपवीष्ट होति : चाइसें पालवें श्रीचरण परिमार्जीति . आसना वरि : ठेवीति :
दुसरा श्रीचरणु पालवें परिमार्जीति : आसना वरि ठेवीति : चक्रधर ·
स्वासनी उपवीष्ट होति : तवं एकीकडे भद्रोचासां जाड्य आलें असें : तें परीहरे ·
चक्रधरा तें : नेदखति : आणि धावं घेति : शब्दा पासि शब्दु थोरु : चाइ चाइ :
चक्रधर : येथ चीजें केलें असे : ना० म्हणति : हें काड गा नागदेया
एव्हडेया वेळा चाचा तें केवि वीसंचलासि : आणि धावं येति : पाहावेया नीगति:
चक्रधर : म्हणति चाइ रात्रि वडील असे : एवढेया वेळा चापूडें वानरें कें
जाइल:चोलावा आरौता : ऐसा : चक्रधरां : चाशब्दु आइकति आणि एति :कदाचीति
चाइसें म्हणति : ये नागदेया चाचा येथ आले असति : कदाचीत : चक्रधर : म्हणति :
या गा वानरेया : हें येथ आलें असे : भद्रोचास एति: श्रीचरणा लागति : पासि
बैसति : समस्त भक्तजनें एति : श्रीचरणां लागति : पासि बैसति : सर्वज्ञास नीरू-
पणा ची प्रवृति असे : तरि : चक्रधर : नीरूपण करीति : ना रात्रि वडील असे :
तरि पहुडु होए : ना तरि आसनी निश्चलु बैसति : माणसें प्रस्नु करीति : जी जी
आम्हीं : चक्रधरा तें : चींतु : चक्रधर: काइ चींतीति : चक्रधर : म्हणति चाइ हें
सकल जीवां तें चींती : कदाचीत : चाइसे : प्रस्नु करीति : चाचा आम्ही
चाचा तें चींतु : बाबा काइ चींतीति : चाइ हें श्रीप्रभु ची थापु चींती : हे खांडणी पस्यात
पाहारीं आठवावी : तवं: अरुणोदयो होए: आधीळी दिसीं भद्रोचासीं सीळीका दोनि
आणुनी ठेवीलीया असति : आंचीया चीया । जांबुळी चीया : कदाचीत चोरी चीया :
त्या दोन्हीं : चक्रधरां : चा श्रीकरीं ओळगवीति : चक्रधर : एकि जानु वरि ठेवीति :
एकी दंतधावन करीति : दंतधावन करूं सरे : ते परीत्यजीति : दुसरी घेति : ते डावीये
श्रीकरीचेया आंगुठेया चेनि नखें : चीरूनि दोनि फोडि करीति : एकि आंगुळीयां मध्यें
धरीति : एकि धनुषाकार वळीति : त्या जीव्हामळ आकर्षीति: जीव्हामळ आकर्षूं सरे :
आणि परीतेजीति : दुसरी घेति : ते ही धनुषाकार वळीति : जीव्हामळ आकर्षीति:
जीव्हामळ आकर्षूं सरे : आणि परीत्यजीति : चाइसें पालमंडें उस्नोदकाचीं
नांवतोली आणीति : मग : चक्रधरा : सोंदरा श्रीकरीं गुर्जरा परी : गुळळा
होए : श्रीमूखप्रक्षालन होए : श्रीकर प्रक्षाळीति : श्रीकरीं सपुरु दाटणा ओळग-
वीति : श्रीमूख परमार्जीति : श्रकिर परमार्जीति : चाइसे श्रीचरण प्रक्षाळीति : पालवें
परमार्जीति : आसना वरि ठेवीति : दुसरा श्रीचरणु प्रक्षाळीति : पालवें परमार्जीति :
आसना वरि ठेवीति : चरणोदक असे तें समस्तां भक्तजनां प्रसादु होए : तेथ
उदका चे चीद बींदु पडले असति : ते पालवे परमार्जीति : तेथ दोनि पद्में रेखीति :

बाइसें बाहीरि जाति : हात पाए धूति : तोंड धूति : सूवेळें (सोवळें !) वस्त्र वेढीति : भटोबास गोपीचंदन उगाळीति : बाईसें गोसांवीयां चां भालप्रदेसीं गोपीचंदना चा उर्धपौड्रटीळा रेखीति : कोण्हीं उपाधीस्थळ आले असति : तरि : चक्रधर : चि आपूलेया पवीत्रा आंगुळीया करुनि रेखीति : दोन्हीं रेखा सरसीया चि एति : आधीलां दीसीं पूष्पें आणुनि : धागरी वोलां दाटणां गुंडुनि ठेवीलीं असति : तो गळदंडा श्रीकंठीं ओळगवीति : श्रीमुगुटीं मुगुटमाळ : मोकळयां पूष्पां चीं पूजा करीति : श्रवणीं झळचुंके : बाहुभूषणें : कळीकां चे हारसर : श्रीकरीं फुलां चा झेला ओळगवीति : धुपटणा आंगारा आणीति तया वरि दसांग धूपु घालीति : बाईसें : पांचै वाती उजळीति : आर्ती पालमंडां ठेवीति : चक्रधरा : धुपार्ती होए : मंगळार्ती होए : " जयतु मंगळमंगळा परममंगळरूपा " हे जतु ओळगवीति : बाईसां : सि *आठै सात्वीक प्रकटेति । बाइसांचे हातिचें पालमंडें थरारिलें देखोनि : चक्रधर : म्हणति : वाणरेया बाइसां चिए हाति : चें पालमंडें धरा गा : भटोबास बाइसां चिए हाति चें पालमंडें धरीति : बाइसें हातांतु हातु सीरुनि नीराजन करीति : खालि पालमंडें ठेवीति : भटोबास पांच दंडवतें घालीति : बाइसें रासू एकू दंडवते घालीतें चि असतिं : सर्वज्ञास फोडी ओळगवीति : वीडीया करूनि देति : परि हातिचा कंपू जाए ना : भटोबास मंत्रअवसरू (पुरुषसूक्त) म्हणति : चक्रधर : चुकि लावीति : चक्रधर : म्हणति हांगा येथ कोण्ही सामक नाहीं : सामक ते एथ वेळा दोनि : तीनि आवर्तिजति कीं : जी जी नाथोबा तीथि वारू जाणवीति : या परी सपृजीत श्रीचक्रधरू आसनी उपवीष्ट असतिं : ॥ ० ॥छ॥ उदयां चा अवस्वरू हे दुसरी खांडणी :

उदेयां चा पूजाअवसरू जालेया नंतरें : सपूजीत : चक्रधर : आसनी उपवीष्ट असति : भटोबास प्रवृति जाणौनि : श्रीचरणी उपाणौ ओळगवीती : चक्रधर : रायांगणीं उभे ठाकति : भटोबास आंगीटोपरें सरीसें करूनि आणीति : दुनी चीया आंगी चीया बाहीया एकें वेळें लेववीति : कसेयां सि गांठी पाडीति : श्रीमूगुटीं टोपरें ओळगवीति : फुटा परावर्ण करीति : उन्हाळे दीस तरि एकू सोगा एकी कडे : एकू सोगा एकी कडे : स्याळे दीस तरि खोलबंधि घालीति : पाउसाळे तरि चांदोवा धरीति : बाइसें कणीकी तीमीति : तांदुळे भीजत घालीति : वीसदेया सेणि लावीति : पुडुवाटोवा घेति : जाडी सागळ घेति : बाहीरि एति : मढा चें कवाड बांधति : कां कोण्हीं एकु राखण ठेवीति : चक्रधरां : पासि एति : चक्रधर : बाहीरि उभे ठाकति : दीसा अवलोकीति : अमंगळा असति : तिया मंगळरूपा होति : चक्रधर : ह्मणति खेळों जाइजैल केउतें : कोण्हीं कोण्हीं कडे म्हणति : कोण्हीं कोण्हीं कडे म्हणति : बाहुल्यें भटोबास प्रवृति जाणति : भटोबास ह्मणति

---

* स्तंभ : स्वेदोथ : रोमांच : स्वरभंगोथ : वेपथुः : वैवर्ण : अश्रू : प्रळय :

: तेउतें : चक्रधर बीजें करीति : भटोचासीं आधींलां दीसीं एकाधें वीहरणस्थान पाहुनि ठेवीलें असे : कदाचीत कमलार्जुना कडे : कदाचीत छीन्नस्थळीये कडे : कदाचीत पींडा कडे : कदाचीत ढगा कडे : कदाचित एकाधें वाळुवंट:तेथ : चक्रधर: बीजे करीति : नागाम्बा : आसन रचीति : चक्रधर आसनी उपवीष्ट होति : नागाम्बा पालवें श्रीचरण परमार्जीति : आसना वरि ठेवीति : दुसरा श्रीचरणु पालवें परमार्जीति : आसना वरि ठेवीति : हे खांडणी विहरणींची : चक्रधरा नीरूपणाचा प्रवृति : तरि नीरूपण करीति : नां तरि धांवंवीति : पव्हवीति : जुंझवीति : दरे दरकूटे चूजवीति : उचें टेंकें असति : तीयें समस्तलें करवीति : पाषाण फोडवीति : ऐसें नाना वीधि विहार करीति : या परी एकें कर्में नासीति : तवं उच(?न) होए : चक्रधरां : चा भालप्रदेसीं स्वेदा चे बींदु बींदु ऐसे एति : ते मोतीयां चे कण ऐसे मीरवति : चक्रधर : तांबूळ प्रतेजाति : गुळळा करीति : नागाम्बा : फोडी ओळगवीति : वीडीया करूनि देति : तांबूळ असे तें भक्तजना प्रसादु वाटीति : मठी असे तया कारणें बाइसें पालवीं बांधौनि ठेवीति : नागाम्बा विनवीति : बाबा उसीरू जाला : मठा बीजे कीजो ना : चक्रधर उगे।चि असति : चक्रधरा : प्रवृति होए : तेव्हळि बीजे करीति : कदाचित : चक्रधर : भटोचासां चीया खांदा वरि : लोंबता श्रीकरू : कदाचीत खोलबूंथि : कदाचीत वरि चांदोवा : चक्रधर : बीजें करीति : नागाम्बा : पूढें जाति : आंतु गाहीरि मढू झाडीति : बाहीरीला ओटेया वरि (पद्म) आसन रचीति : चक्रधर एति : आंगीटोपरें फेडीति । भटां हातीं देति : भट खूंटीये सूक्त घालीति : चक्रधरा : लोंबतां श्रीचरणीं आसन होए : नागाम्बा : पालमंडें : उस्णोदका चें तांबनौली आणीति : श्रीचरण प्रक्षाळीति : पालवें परमार्जीति : आसना वरि ठेवीति : दुसरा श्रीचरणु प्रक्षाळीति : पालवें परमार्जीति : आसना वरि ठेवीति : चरणोदक असे तें भक्तजनां प्रसादु वांटे : मग: चक्रधरा : गुळळा होए : श्रीकर प्रक्षाळीति : श्रीमूख प्रक्षाळीति : श्रीकरीं सपूर दाटणा ओळगवीति : श्रीमूख परमार्जीति : श्रीकर परमार्जीति : कदाचीत ओलेनि दाटणेनि सर्वांग परमार्जीति : नागाम्बा वीडा ओळगवीति : चक्रधर : आसनी उपवीष्ट असति : नागाम्बा : उपाहारू नीफजवीति : तवी चि पूजाअवसरा चीं आइति करीति : पूजाअवसरा चीं आइति होए : नागाम्बा : चक्रधरां चा भालप्रदेसीं चंदनाचा आडा रेखीति : मोकळां आक्षतीं आर्चन करीति : धुपटणा आंगारा घालीति : दसांगु धुप घालीति : पांचै वाती एकवात करीति : आर्ती करीति : धुपार्ती होए : मंगळार्ती होए : जयतुं मंगळमंगळा परममंगळरूपा हे जतु ओळगवीति : नागाम्बां : आठै सात्वीक प्रकटति : हातीं चें पालमंडें थरारीलें देखौनि : चक्रधर : म्हणति वाणरेया बाइसां चीए हातीं चें पालमंडे धरा गा : भटोचास पालमंडें धरीति :

नागाम्चा हातांतु हातु सीरूनि नीरांजंन करीति : पालमंडें खालि ठेवीति : भटोचास पांच दंडवतें घालीति : नागाम्चा । रासू एकू दंडवतें घालीतें चि असति : भीतरि ओटेया वरि आसन : रचीति : कानवडा लावीति : ताट करीति : चक्रधर : भीतरि वीजें करीति : आसनी उपवीष्ट होति : चक्रधरा : आरोगण होए : नागाम्चा : नींचलोण करीति : तुपभातु पहीत : दोनि साकवतीया : कढी ऐसी आरोगण होए : पोळी तरी चौतकोर : मांडा तरि दीढ : पुरी तारि एकि : पाटीं ताका भाताचीं आरोगण होए : चक्रधरां : ची श्रीमंत आरोगण : चक्रधरा : गुळळा होए : श्रीकर प्रक्षाळीति : श्रीकरीं चंदन ओळगवीति : चंदनें श्रीकर उल(?ज)ळीति : सकर्पूरा फोडी भटोचास : श्रीकरीं ओळगवीति : वीडीया करूनि देति : चक्रधर : भटां चा हातु धरूनि : आरोग्यवा(?पा)उलीं : सत पदें वेढे करीति : बाइसें ओटा झाडीति : ओटेया वरि पद्मासन असे : तें सयनासन रचीति : चक्रधर : पढुहु स्वीकरीति : नागाम्चा : भीक्षान्न काढीति : काला करीनि : मूदा करीति : वरि प्रसादु ठेवीति : भक्तजना पांती प्रसादुभोजन होए : मग: उंच मंठा सि जाति : हे आरोगणाच्या अवसरा ची खांडणी: नागाम्चा : चरणसव्हान करीति : घडीया च्यारि पहुडु होए : घडीया चौं उपहडौनि : लोंचतां श्रीचरणीं आसन होए : नागाम्चा : श्रीचरणीं उपाणौ ओळगवीति : चक्रधर : परीश्रया वीजें करीति : नागाम्चा : तांबतौलीए उस्णोदक ओळगवीति : चक्रधरा : उष्णोदका वोणयोग होए : चक्रधर : उंच मढा बीजे करीति : तवं ते अन्य वार्ता करीत असति : तरि : चक्रधर : राजमढा वीजे करीति: आसनी उपवीष्ट होति : नागाम्चा: पालवें श्रीचरण परमार्जीति : आसना वरि ठेवीति : दुसरा श्रीचरणु परमार्जीति : आसना वरि ठेवीनि : चक्रधर : ह्मणति बाइ पोरें अन्य वार्ता करीत असति : नागाम्चा : ह्मणति बाचा केवि जाणति : बाइ हें तेथ गेलें होतें : भटोचास एति : बाइसा आजि: चक्रधर : तेथ वीजें नाहीं केलें : पोरेंहो अन्य वार्ता करीत होतेति : बाइ : चक्रधर : केवि जाणति : बाचाएं तेथ वीजें केलें होतें : भट मूख्य करूनि : समस्त भक्तजन : भीत भीत : चक्रधरां : पासि एति : चक्रधर : पूसति : काइ गा धर्मवार्ता करीत होतेति : खालौतीया माना घालौनि भुइ सीं रेघा काढीति : चक्रधर म्हणति : मरा मरा पोरेहो : तुम्हां पसि ढोरें चांगें : जें चि चरति : तें चि रौंवतीति : एथौनि जाइजे : मां एथचिया चि कथा वार्ता कीजति कीं : अन्य वार्ते पसि निद्रा चांग : वर निद्रा कीजे : परि अन्य वार्ता न कीजे : सूस : श्वय : श्वूंघारू : यें तीन्हीं नाहीं ते काइ गा गोष्टि : ते अरण्यरूदन कीं : ॥ : ऐसें नीरूपण होए : एणें नीरूपणें सीं जाति : कदाचीत : चक्रधर वीजें करीनि : तवं तें उदेगां चें नीरूपण सवादत असति : तेणें संभ्रमें : चक्रधरा नं : आलेयां हीं नैदखनि : चक्रधर : म्हणति हांगा हें तुम्हां वीषयत्वें चि

लागौनि ठाकलें मां : भटां सि नीरूपण होए : भट म्हणति जो जी (हें मज) धरे ना : चक्रधर : म्हणति हें अधीत शास्त्र कीं गा : कदाचीत : चक्रधर : बीजें करीति : चक्रधरा : आसन रचीति : चक्रधर : आसनी उपवीष्ट होति : मग : पूसति जी जी आम्हीं ऐसें म्हणत असों : भट ऐसें म्हणत असति : चक्रधर : म्हणति तुम्हीं म्हणत असा : ते नव्हे : वानरेसु म्हणत असति तें होए : कदाचित म्हणति : तुम्हीं म्हणत असा तें होए : वानरेसु म्हणत असति तें नव्हे : कदाचित म्हणति तुम्हीं म्हणत असा तें नव्हे : वानरेसु म्हणत असति तें हीं नव्हे : तें ऐसें होए : नीरूपीति : मग : पूसति कां गा परीसीलें : जी जी पां म्हणां : म्हणति : चक्रधर : म्हणति परीसीलें ऐसें वाटत असे : परि परीसा ना : पूडतीं : नीरूपीति : पूसति कां गा परीसीलें : जी जी पां म्हणां : म्हणति : चक्रधर : म्हणति : आइकीली मातु सांधों जाणा : परि परीसा ना (?सो नेणा) : त्रीसूधि नीरूपीति : त्रीसूधि पूसति : कां गा परीसीलें : जी जी पां म्हणां : म्हणति : चक्रधर : म्हणति : ऐसें होए : आतां परीसीलें : भीक्षावागि जालों गा : जी जी : चक्रधर : ग्राम वांटीति : संगु पालटीति : भक्तजन भीक्षे जाति : भीक्षा करूनि एति : झोळीया दृष्टपूता करीति : झोळीया काठीये घालीति : ठेवीति : श्रीचरणा लागति : श्रीमूर्ति अवलोकीत बैसले असति : ॥ २ ॥ ७

भटोबास झोळी काठीये सि घालूनि ठेवीति : चक्रधरां : चेया श्रीचरणा लागति : नीघिवासेया हाठा जाति : पूजाद्रव्यें हाटवका आणीति : नागाम्बा : हातीं देति : आपण अलंकारु गुंफत बैसले असति : चक्रधर : भोजनू तेया बीजे करीति : भोजनूतां नागाम्बा आसन रचीति : चक्रधर : आसनी उपवीष्ट होति : नागाम्बा : पालवें श्रीचरण प्रमार्जीति : आसना वरि ठेवीति : मग : ॥ दृष्टी पूढां भक्तीजना चीपांति होए : कदाचीत : नागाम्बा : पदार्थु नीवडीति : चक्रधरा : आरोगण देति : मग चक्रधर : मढा सि बीजें करीति : तवं सायांकाळ होए : हे तीसऱ्या पाहाराऱ्या भीक्षावसरा चीं खांडणी : नागाम्बा : पूढा जाति : सडासंमार्जन करीति : चौक रंगमाळीका भरीति : ओटेया वरि आसन रचीति : चक्रधरा : आठां दीसां क्षौर : चौं दीसां मादर्ने : होए : नागाम्बा : गाडु ढाळीत : चोखटें दाटणेनि श्रीमुर्ति दाटीनि : बहीरवासू ओळगवीति : फुटा पगावर्ण करीनि : चक्रधर : आसनी उपवीष्ट होति : मग : नागाम्बा : चक्रधरां : चा भालप्रदेसीं कस्तुरी चा आडा रेखीति : सर्वांगीं यक्षकर्दमा चीं भोरि देति : श्रीकंठीं गळदंडा ओळगवीति : त्या गळदंडेया सि तिनि भाखा : एकि माळ : तऱ्हीं गळदंडा चि : दोनि माळा तऱ्हीं गळदंडा चि : तीनि माळा तऱ्हीं गळदंडा चि : सेवंतेयां मोगरेयां चीं दाट माळ गुंफनि : माजि माजि वान सीं(?सा)

रीति : तो गळदंडा श्रीकंठीं ओळगवीति : श्रमृगुटीं मृगुटमाळ : मोकळेचां पुष्पां ची पूजा करीति : श्रवणीं झूळंबुके बाहुभुषणें : कळीकां चे हातसर : श्रीकरीं ,फुलां चा झेला ओळगवीति : नागाम्बा : धुपटणा आंगारा आणीति : त्या वरि दसांगु धुपु घालीति : पांचै वाती उजळौनि आर्ती पालमंडां ठेवीति : चक्रधरा : धुपार्ती होए : मंगळार्ती होए : जयतुं मंगळु मगळा : परममंगळरूपा : हे जति ओळगवीनि : नागाम्बा : सि आठे सात्वीक प्रकटति : हाती चें पालमंडें थरारीलें देखौनि : चक्रधर : म्हणति : वाणरेया बाइसां चीए हाती चें पालमंडें धरा गा : भटोबास पालमंडें घेति : नागाम्बा हातां तु हात सीरूनि नीराजन : करीति : पालमंडें खालि ठेवीति :भटोबास पांच दंडवतें घालीति : नागाम्बा : रासू एकू दंडवतें घालीतें चि असति : नागाम्बा : वीडा ओळगवीति : चक्रधर : नगरजना ासि पाठवणी देति : नीजकींकर सेवे ासि राहाति : रात्रीच्या अवस्वरा ची हे खांडणी : नागाम्बा : नाथोबा करवि दूध आणवीति : आळीवां दुधां तु साकर तुप भात साकर ऐसी : चक्रधरा : व्याळी होए : नागाम्बा : उदक ओळगवीति : चक्रधर गुळळा करीति : श्रीकर प्रक्षांळीति : नागाम्बा : सपूर दाटणा श्रीकरीं ओळगवीति : चक्रधर : श्रीमूत्र प्रमार्जीति : श्रीकर परमार्जीति : भटोबास श्रीकरीं चंदन ओळगवीति : चक्रधर : दोन्हीं श्रीकर चंदनें परमार्जीनि : भटोबास सकर्पूरा फोडी ओळगवीति : वीडीया करूनि देति : रात्रीच्या आरोगणाची हें खांडणी : नागाम्बा : पद्मासन असे तें सयनासन रचीनि : चक्रधर : आसनी उपवीष्ट होति : भटोबास : नागाम्बा : जेउं बैसाति कांहीं पदार्थु आला असे : तरि भटोबास बाइसां तें म्हणति : बाइसेया : नागाम्बा : कांहीं पदार्थु आला असे : तरि बाइसें भटोबासां तें म्हणति : नागदेया घेया : चक्रधरां : चा प्रसादु असे तो दोघें वांटुनि जेवीति : मग : चक्रधर : भटां प्रति परावर नीरूपण करीति : नीरूपण करीतां भटोबासां सि जाड्य ये : तरि : चक्रधर : सागळे चेनि उदकें : सींपवीति : वाती चें तेल सरे : तरि नारीएली चें तुप घालवीति : एकू दीं नीरूपण होत असे : भटोबासां जाड्य आलें असे : नागाम्बा : कोण्हा व्यापारा गेलीं होती :तीयें आलीं : नागाम्बां : म्हणीतलें : बाबा नागदेया सि जाड्य आलें असे : तरि बाबा हें कोणा प्रति बोलत असति : म्हटलें : एथ प्रवृत्ति जाली तरि : स्तंभा एका तें नीमीत्य करूनि बोलीजैल : म्हणौनि : श्रीकरे स्तंभू न्याहाळीला : एकू दीं नीरूपण होत होतें : नागाम्बा : कोण्हां व्यापारा गेलीं होतीं : तीएं आलीं : तवं नीरूपण जालें : नागाम्बें : म्हटलें : बाबा हें नीरूपण म्यां ऐकीलें नाहीं : असें : बाइ बाणरेसां तें पूसा : भटोबास : चक्रधरां : पासि बैसले असाते : बाइसें भटोबासां तें पूसों लागली : भटोबास बोलों लागले :नागाम्बें : म्हटलें : हां बाबा हें (? ऐसे) होए :! असें : बाइ : हा काइ आपूलें बोलैल : हा एथचें चि बोलैल कीं : हे रात्रिच्या पहुडाची खांडणी : एकू

दीसू नीरूपण करीतां : पाहातपाडि जाली : भटोचासीं : म्हटलें : जी जी पाहालें असें : येथौनि तुम्हां पाहालें चि बहुत : पुरूषां : चीया भेटी युगें जाति : या वरि : चक्रधरें : पुरुषां : ची गोष्टि सांघीतली : कोण्ही एकू राओ : पुरुषा : चीये भेटी आला : आपूला पाइकू परीवारू : बाहीरि राहाउनि : आपण (विडा घेऊनि हातीं) भीतरि आला : तवं तेया : पुरुषां : ची काष्टी लागली असे : तथा समाधी लागली असें : काष्टी भंगैल : मग : वीडा वाइन : नमस्कारू करीन : म्हणौनि राहीला : काष्टी भंगली : वीडा वाइला : नमस्कारू केला : मग : नीगाला : तेहीं म्हटलें : के नीगालेति : ना पाइकू परीवारू : बाहीरि उभा असे : तेहीं : म्हटलें : तें युग चि गेलें नव्हे : या उपरि : बाइसीं : म्हणीतलें : जी जी : एकी वासना : बाइसीं म्हणीतलें : ऐसे ते आमचे बाबा चि होति : चक्रधर : उगे चि होते : ॥ ३ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ३ ॥ हे नीरूपणाची खांडणी राञीच्या

२ मानभाव लोकां चे सहाशें वर्षां पासून आतां पर्यंतचे जेवढे म्हणून नकल केलेले ग्रंथ उपलब्ध झालेले आहेत, त्यांत लिहिण्याचा एक विशेष दृष्टीस पडतो तो हा कीं, कधीं एकाशब्दानंतर, कधीं दोन तीन शब्दानंतर व क्वचित् अपूर्ण किंवा पूर्ण वाक्यानंतर : टिंचद्वय हें विरामचिन्ह दिलेलें आढळतें. हें टिंचद्वयचिन्ह शब्द व वाक्यांश तोडण्या करितां देत. हें चिन्ह मानभावेतर ग्रंथकारांच्या ग्रंथांत हि आढळून येतें, ही बाब संशोधकांच्या नित्याच्या परिचयाची आहे. परंतु, मानभाव लेखक ह्या विरामचिन्हाचा जितका उपयोग करितात तितका इतर लेखक करीत नाहींत.

३ शब्दांचा व रूपांचा भिन्नपणा वाचकांच्या लक्षांत यावा, एतदर्थ ह्या टिंचद्वयचिन्हांचा मानभाव उपयोग करतात त्यावरून मराठी भाषेच्या वैयाकरणांना मराठी भाषेचें पृथक्करण करण्यास फार साहाय्य होण्या जोगें आहे. उदाहरणार्थ, (१) चक्रधर या शब्दा पुढें सि, सिं, तें, ही अव्ययें आलीं असतां, चक्रधरासि चक्रधरेसीं, चक्रधरातें, अशीं जोडून तीं लिहिलेलीं नसतात. तर चक्रधर या शब्दाची द्वितीया चक्रधरा किंवा तृतीया चक्रधरें अशी करून नंतर त्या रूपा पुढें टिंचद्वयचिन्ह देऊन सि, तें व सीं हीं अव्ययें निराळीं काढतात. (२) चक्रधर या शब्दा पुढें च या सर्वनामा चें एखादें रूप आल्यास तें हि असें च टिंचद्वयानें पाठीमागील शब्दा च्या षष्ठ्यन्त रुपापासून वेगळें काढिलेलें असतें. चक्रधर या शब्दाची षष्ठी चक्रधरा. सध्यां महाराष्ट्रांत दादोबापांडुरंगप्रभृति जे अर्वाचीन वैयाकरण आहेत ते चक्रधराचा असें षष्ठी चें सबंध रुप समजून, एक च शब्द लिहितात. परंतु प्रस्तुत मानभावी ग्रंथा वरुन स्पष्ट दिसतें कीं जुने लेखक चक्रधरा व चा हे दोन निरनिराळे शब्द मानीत होते. ज्याला आधुनिक अडाणी वैयाकरण षष्ठी चा प्रत्यय

समजतात तो चां हा शब्द त्यत् या संस्कृत सर्वनामा पासून निघालेल्या च या मराठी सर्वनामाचें पुल्लिंगा प्रथमे चें एकवचनी रूप आहे, हें मीं सुबंताविचार ह्या प्रबंधांत दाखवून दिलें आहे; व त्याला प्रस्तुत मानभावी ग्रंथाच्या मानभावी लेखकाच्या लिहिण्यानें दुजोरा मिळत आहे.

४ प्रस्तुत दिनचर्येंत हें हें रुप मीं या शब्दा बद्दल अनेक वेळां योजिलेलें आढळतें. म्हणजे सहाशें वर्षां पूर्वीं मराठींत संस्कृत अहं पासून निघालेलें हें हें रूप कित्येक प्रांतांत किंवा कित्येक जातींत प्रचलित होतें, असें झालें. हें हें सर्वनामरूप चक्रधराच्या बोलण्यांत आलें आहे. चक्रधर हा देशस्थ ब्राह्मण गोदावरीतीरस्थ होता. अर्थात् सहाशें वर्षां पूर्वीच्या गोदावरीतीरस्थ मराठी भाषेंत हें (अहं) सर्वनाम होतें हें निश्चित. हें अहमर्थक हें सर्वनामरूप ज्ञानेश्वरी भाषेंत आढळत नाहीं. हें ज्ञानेश्वरा च्या पूर्वी पांच साहाशें वर्षें मराठींत असावें. नंतर त्याचा अस्त झाला.

५ प्रस्तुत उताऱ्यांत खालील रूपें व शब्द लक्ष्यांत ठेवण्या सारखे आहेत:-

१ पसीमीली, दक्षिणिली, उत्तरिली, पूर्वलिी, अशीं इल प्रत्ययापासून झालेला इल प्रत्यय लागून रूपें होत.

२ पहुडु=निद्रा

३ उपहुडु=जागें होणें

४ पालवें=लुगडचा चा शेवट

५ उसीसां=उसीसें(वर्तमान उसें) शब्दाची सप्तमी

६ इखीति=यत्किंचित

७ सूजगरें= जागृत

६ साउमीं=समोर

७ ओळगवीति=घालीति, देति

८ बीजें करणें=जाणें

९ वीसंबणें=विसांवा घेणें, (?विसरणें)

१० स्याल=सीतकाल=सीअआल=स्याल (हींवाळा). दिवस शाळू आहे.

११ दारसंक=द्वारशंकु

१२ दाटीति=दडपति

१३ मोमा=मुका (?=मर्दनयुक्त नमस्कार)

१४ भागथि=मागति, तिबद्दल थि

१५ परिश्रो, परिश्रय=परसाकडे परिश्रय=परसअ= परसा

१६ आधीली=पसिमीली प्रमाणें इल प्रत्यय लागून झालेलें विशेषण

१७ जगती= ? (बाहेरील पडवी, भोजनगृह, यज्ञशाळा)

१८ वींदी=रस्ता

१९ तांबतौली =ताम्रतूली = तामतौली= तामौली=तांबोली=तांबली

२० बहीरवासू=बहिर्वस्त्र

२१ परमाजींति=पुसती

२२ पासि=पेक्षां (पश्चे=पासि)

२३ आरौता=अलीकडे

२४ पासि=पार्श्वें (जवळ)

२५ वाडिल=बरीच

२६ हें=मीं

२७ थाप=स्थापना

२८ सीलीका=काडया

२९ सरे=संपे

३० फोडि=चिरफळ्या, खांडें (सुपारीची)

३१ आकर्षीति=आकर्षीलि=खरडती

३२ पालमंडें=पात्रविशेष (थाळा अगर कडपी पितळी)

३३ सौंदरा=सौंदर्यवान्

३४ गुळळा=गुळणा

३५ सपूर=जाळीचीं, बारीक, जाळीदार, नाजुक, बालीफ

३६ दाटणा= रुमाल

३७ सुवेळें=सोळें

३८ गळदंडा=गळ्यांतील हार

३९ झुळंचके(झळंचुके !) =कर्णभूषणें

४० हातसर=हातांतील गजरे

४१ झेला= गुछ, स्तबक

४२ जतु = छंदोविशेष

४३ सीरूनि=घालूनि

४४ रासू=२० ? शत ?

५५ वीडी=विड्याची पट्टी

४६ सपूजित=संपूजित

४७ उदेयां=उदयीं (उदय=उदे, उदे शब्दाची सप्तमी उदेयां)

४८ आंगी=आंगरखां

४९ टोपरें=टोपडें

५० फुटा=वस्त्रविशेष

५१ परावर्ण=प्रावरण

५२ खोलबूंथि=खोळीचा पडदा

५३ चांदोवा=छत्री, वस्त्राचें छत

५४ वीसदेओ=विस्तव

५५ पुडु =पुडें

५६ वाटोवा =झोळणा, बटवा

५७ सागळ =मोरवा, सुरइ

५८ ढग=स्थलविशेष, उंच जागा

५९ प्रतेजति=परित्यजति

६० कीजो=क्रियताम्

६१ कानवडा=कर्णपट्टः (दागाचें कर्णवस्त्राचा आडपडदा

६२ आरोगग=पथ्य, भोजनपदार्थ

६३ पहीत =वरण

६४ साकवतीया=भाज्या

६५ वाउलीं=पाउलीं

६६ वेढे=फेऱ्या

६७ पांती=पंक्तीस

६८ पोरेहो !=संबोधनाचें रूप, एकशब्द

६९ वर=वरं better

७० सवादत=संवादत

७. हांगा=अंग !

७२ संगु=संगति

७३ नीधिवास=नीहिवास=नीइवास=नीवास=नेवासें

७४ हाटवका = बाजारांतून घेतलेलें सामान

७५ भोजनूता=स्थलविशेष

७६ मादनें= । मर्दन, तैलमर्दनयुक्त स्नान । =नुसतें स्नान

७७ गाडु ढाळणें = गडु ओतणें

७८ आडा=टिळा, पट्टा

७९ यक्षकर्दम=कापूर + कस्तुरी + कंकोळ इत्यादींचें उटणें; अष्टगंध

८० भोरि=उटी

८१ वान=वर्ण. वान सारीति=पुष्पें गुंफण्याचे वेगळाले प्रकार करतात.

८२ व्याळी = रात्रिभोजन

८३ पाहात=पाहाट

८४ पडिजाली=प्रतिजाता

८५ पाहालें=प्रभातं

८६ वारि=ओवजीं

८७ खांडणी = श्लोकाचा चरण

६ वरील यादींत दोन रूपांकडे लक्ष्य देण्यासारखें आहे तीं रूपें हीं:— संपूजित व सवादत. हीं दोन मराठी रूपें संपूजित व संवादत ह्या दोन संस्कृत रूपांचे अपभ्रंश आहेत. सं या गतींतील अनुस्वार मराठींत नष्ट होऊन नुसता स असा अपभ्रंश रहातो. सं या कर्मप्रवचनीया चा हि तो च प्रकार होतो.

७ या सर्वेक्षणांत उताऱ्यांत एक हि शब्द, फारसी, आरबी, कानडी इत्यादि भाषांतील नाहीं. येथून तेथून सर्व शब्द तद्भव किंवा तत्सम संस्कृतोत्पन्न आहेत. सर्वेक्षण उताऱ्यांत एकंदर शब्द २५८५ आहेत; पैकीं तत्सम म्हणजे शुद्ध संस्कृत शब्द ६५० आहेत, म्हणजे शेंकडा २१ शब्द तत्सम आहेत. बाकी चे शेंकडा ७९ शब्द तद्भव आहेत. या तद्भवांत दोन प्रकार आहेत, नवे तद्भव व जुने तद्भव. येथें नव्या जुन्या तद्भवां संबंधानें विचार करण्या चें कारण नाहीं. चक्रधर ब्राह्मण होता व त्याचे प्रत्यक्ष मुख्य मुख्य शिष्य हि बहुतेक ब्राह्मण च होते. तत्रापि श्रोते व प्राशिष्य ब्राह्मणेतर होते. असें असून, त्याच्या बोलण्यांत जर शेंकडा २१ शब्द संस्कृत येत, तर असें विधान करतां येते कीं सहाशें वर्षां पूर्वीच्या बहुश्रुत ब्राह्मण शेंकडा २१ शब्द संस्कृत बोलत. ज्ञानेश्वरींत हि हा च प्रकार आहे. तींत हि संस्कृत शब्दां चा भरणा असा च सडकून आहे. इतकें कशाला, नामदेव तुकाराम-आदिकरून शूद्रग्रंथकारांच्या ग्रंथांत काय थोडे संस्कृत शब्द आहेत! तात्पर्य संस्कृत शब्द महाराष्ट्रांतील ग्रंथकार सहज च वापरतात. त्यांत विशेष असें कांहीं च नाहीं. न वापरते तर आश्चर्य! बापाच्या मालमत्तेवर मुला चा हक्क च आहे. मराठी ही संस्कृतभाषेची नात आहे. तेव्हां नातीनें आजीचे शब्द उचलावे हें स्वाभाविक आहे इंग्रजांच्या अनुकरणानें कित्येक लोक या प्रकरणीं विचार प्रदर्शित करतांना किंचित् कोतेपणा दाखवितात. इंग्रजींत ल्याटीन शब्द बेसुमार आले, किंवा थोडे जरि आले, तरि तें येणें इंग्रज टीकाकर अस्वाभाविक समजत. आणि तो समज रास्त होता. कारण ल्याटिन भाषा ही कांहीं इंग्रजी भाषेची आई नव्हे, आजी नव्हे, इतकें च काय पण दशांतली देखील नव्हे. इंग्रजीचा व ल्याटीनचा जो कांहीं बादरायणसंबंध आहे तो एवढा च कीं ह्या दोन्ही भाषा एका च गोत्रांतल्या आहेत. मराठी–संस्कृतां च्या सारखा ल्याटीनइंग्रजींचा निकट संबंध नाहीं. अर्थात च ल्याटीन शब्द वापरणारे इंग्रज टीकाकारांना उपयोगांत आणणें रिणकऱ्या सारखें वाटे. तसें वाटण्याचें आपणा मराठ्यांना कांहीं एक कारण नाहीं. आपण हव्या त्या प्रमाणानें संस्कृत शब्द योजिले, तत्रापि त्यांत अस्वाभाविक असें कांहीं नाहीं. तो आपला हक्क च आहे.* वि. का. राजवाडे

---

* वरील दोन्ही निबंधांतील मूळ उताऱ्यांचे पाठ रा. दत्तलक्षराज महानुभाव, महंत, यांनीं दोन जुन्या पोथ्यांवरहुकुम तपासून दिले, व कांहीं पारिभाषिक शब्दांचे सांप्रदायिक अर्थ सांगितले याबद्दल संपादक त्यांचा आभारी आहे.

संपादक

४२ चक्रधरा चीं प्रसादसेवा

१ चक्रधरा च्या दिनचर्ये चा उतारा मागील निबंधांत दिला. दिनचर्ये चीं ही कहाणी मानभाव लोक रात्रीं जेवण झाल्यावर मोठ्या भाविकपणें वाचतात व ऐकतात. नंतर प्रसादसेवा करतात. चक्रधरा संबंधानें जी जी कांहीं स्मारक वस्तु असेल तिला प्रत्येकीला दंडवत घालणें म्हणजे प्रसादसेवा करणें, असें मानभाव समजतात. ज्या ज्या वस्त्राला, लांकडाला, दगडाला, इमारतीला, धातूला व वस्तूला चक्रधराचा स्पर्श झाला किंवा ज्या ज्या वस्तूशीं कमजास्त निकट संबंध आला, त्या त्या वस्तूला मानभाव दंडवत करतात. तो दंडवत कसा करीत व करतात याचें वर्णन प्रसादसेवावर्णन नामक त्रोटक चोपडयांत केलेलें आढळतें. मज जवळ या प्रसादसेवावर्णना च्या दोन प्रती आहेत; एक जुनाट सुमारें तीनशें वर्षां ची आहे व एक तींहून अर्वाचीन आहे. दोन्ही प्रतींतून जुनाट पाठां चा उतारा खालीं देतों:—

ब्रह्म : स्व : देवो : चीदघन : स्व : देवो : ज्ञान : स्व : देवो : तो : ईश्वरु : अव्यक्त : श्रृष्टी मध्यें अवतरौनि : जीवा : उधरावेया तो चि एकु समर्थ : त्या चें साधन समर्थ : त्या चि (ए) साधना चे च्यारि पक्ष : स्थान : प्रसाद : वासनीकु भीक्षु : ईयातिल गुणा चे ग्रहण : परश्रएस्थाना पासौनि : आसन : वसति : अवस्थान : पूजा : आरोगण : पहुडु उपहुड : श्रीचरण च्यारि : एणें जाणें : घेयावें घोकावें : नमस्करावें : हें चि केवि पां ना : चक्रधरें : भटोबासा तें : म्हटलें : एथिचया संबंधा गेलेः ते वोटि गोटे आदि करुनि : तुम्हा नमस्करणीए कीं गा : मा एसणी देमती कैसी डावलीली : आणि : चक्रधरें : स्वडकलीए इंद्रभटां फुटा दान दीधला : तेव्हळि इंद्रभटा तें : म्हटलें : इंद्रया हा पूजाअवसरीं काढीजे : पुष्प एक वाइजे : एथ नमस्कार कीजे : सुरुत सेवीजे : अंती एत्न कीजे : हें जैसें देखीलें तैसें आठवीजे : या तव संबंध नमस्करीजे : आतां वीसएसंबंध पदार्थ : कापुसः ॥१॥ कोसला : ॥ २ ॥ रोम : ॥ ३ ॥ चर्म : ॥ ४ ॥ धातु ॥ ५ ॥ दांतु ॥६॥ काष्ट : ॥ ७ ॥ पाषाण : ॥८ ॥ हे वीसएसंबंध पदार्थ

आतां श्रीमूर्तिनिष्टपदार्थ बोलीजेति : श्रीमुर्तिनीष्ट पदार्थ : नख : । १ । दाढ : । २ । केंसकलाप : । ३ । आनुलेपन : । ४ । या मूर्तिनिष्टपदार्थीं सि माझें दंडवत : ॥ ७ ॥

आतां कापुसांतु : आवघीं सुताउवें वस्त्रें आलीं असति : आंगीं : । १ : टोपरें : । २ । बहीरवासु : । ३ । फुटा : । ४ । पडदणी : । ५ । पासवडा : । ६ । गदास्या चीं दुटीं : । ७ । प्रसनाएकाची दुटी : । ८ । गदो भांडारीया ची जाया :

तीचें वस्त्र : । ९ । दोन्हीं करडसले : । १० । गोगो चें वस्त्र : । ११ । गारवेचें वस्त्र । १२ । कुब्जें मातांगा चीए त्रेवेडीचें वस्त्र : । १३ । द्रावडदेसीचें वस्त्र : । १४ । जोगनाएका चें वस्त्र : । १५ उथरी : । १६ । जानिवें : । १७ । पवांतें : । १८ । नवेया मांचेयाचा पाटु : । १९ । तथा जुनेया मांचेयाचा पांटु : । २० । सुपवतीये चा : रु : । २१ । हे मुख्य करुनि : जेतकीं वस्त्रें पूजा जालीं : तेतलीं वस्त्रें कापुसांतु आलीं असति : तया वस्त्रसंबंधां सिं माझें दंडवत : ॥ छ ॥

आतां जेतुला पाटाउं वस्त्रसंबंधु असे : तेतुला कोसलयांतु बोलीजेति : बारवे ची दुटी : ॥ १ ॥ म्हांइंभटां ची मेघवर्णी दुटी : । २ । मेघवर्णी पाग : । ३ । सोनेसळा फुटा : । ४ ॥ सीरोदक फुटा : । ५ । सारनेरा फुटा : । ६ । म्हांळा-इसां चीया वस्त्रा ची धारी : । ७ । गरुडनीळ दुटी : । ८ । या पाटाउवां वस्त्रसंबंधा सि माझें दंडवत : । ९ ॥ छ ॥

आतां रोमे आतु : पांचवर्ण जाडी : । १ । सोरठी जाडी : । २ । चवरी : । ३ । घोंगडें : । ४ । सकलादें चें टोपरें : । ५ । हे मुख्य करुनि जेतुलेया रोमां सि संबंधु जाला : तेतुलेया रोमा सि माझें दंडवत : ॥ छ ॥

आतां चर्मा आतु : चरणगादी : । १ । पाटगादी : । २ । वोसाडी : । ३ । दांडीये चें वोसारण : । ४ । पासाल : । ५ । पोहरा : । ६ । काको चा करवता : । ७ । सागळ : । ८ । उपाहाणौ : । ९ । हे मुख्य करुनि : जेतुलेया चर्मसंबंधु जाला : तेतुला चर्मसंबंधा सि माझे दंडवत : ॥ छ ॥

आतां धातु आंतु : वांकि : । १ । सांसळें : । २ । कांचि : । ३ । पालिमंडें : । ४ । आरति : । ५ । थाळा : । ६ । ताट : । ७ । वाटें : । ८ । वाटी : । ९ । आरिसा : । १० । लोह : । ११ । गंगाळ : । १२ । तांभाण : । १३ । दोन्हीं तांबकळस : । १४ । अंबिनाथीचें तांबें : । १५ । तथा देउळगावा चें तांबें : । १६ । चौरंगा चें लोहो : । १७ । राजमठीचेया कवाडा चें लोह : । १८ । काकोचेया करवतेया चें लोह : । १९ । माहाद्वारीचेया कवाडा चें लोहो : । २० । केशवनाएकाचेया पव्हेचेया धारुकेया चें लोहो : । २१ । तथा केशवना-एका चिया कवाडा चें लोहो : । २२ । । हे मुख्य करुनि जेतुला धातसंबंध : तेतुलेया धातुसंबंधा सि माझें दंडवत : ॥ छ ॥

आतां दांतातु कापुरा ची सेंद आलीं असे : तीये सि मांझें दंडवत : ॥ छ ॥

आतां काष्टांतु आवघीं काष्टें आलीं असति : आउसा चें पात्र : । १ । डोंबेग्रामराजमठीचा सांबु : । २ । तथा राजमठीचा उंबरवटु : । ३ । नवा मांचा : । ४ । जुना मांचा : । ५ । मांचळी : । ६ । पाट : । ७ । चौरंग : । ८ । माहाद्वारीचें कवाड : । ९ । राजमठीचें कवाड : । १० । भाणवसीचें कवाड : । ११ । स्त्री ; षा : चीए मठीचें कवाड : । १२ । केशवनाएकाचेया माळवधा चें

कवाड : । १३ । साळे चें कवाड : । १४ । वारवे केसवे चें कवाड : । १५ । नेउरगावींचें वाळाणें : । १६ । फणी : । १७ । दोन्ही एमलार्जुनु : । १८ । हे मुख्य करूनि : जेतुलेया काष्ठां सि संबंधु जाला : तेतुलेया काष्ठसंबंधा सिं माझें दंडवत : ॥ ७५ ॥

आतां पाखाणांतु : मोतीयां चा टिळा : । १ । छीन्नस्थळी : । २ । माहाद्वारीचा उंबरवटु : । ३ । सोपान पाइरी : । ४ । भींति : । ५ । भांडेभेदन : । ६ । राजमठीचा उंबरवटु : । ७ आंगेगणस्थानींचा खांब : । ८ । वीचारवीरा : । उखळी : । १० । वोटा : । ११ । घोडा : । १२ । गुढा खडकळीचें खडक : । १३ । हे मुख्य करूनि जेतुलेया पाषाणां सि संबंधु जाला तेतुलेया पाषाणसंबंधा सि माझें दंडवत : ॥ ७६ ॥

ऐसा दोहीं देवा चा संबंधु : वंदीजे सेवीजे : रि : प्रसादसेवे तव काइ होए : ना चक्रधरा : डींबियामीं उदास्य स्वीकरावेया चीं प्रवृत्ति उपनली : तेव्हळी : चक्रधरा : चीए दृष्टी समोर कोण्हां रीगवे ना : तेव्हळी भट्टोबासीं : म्हटलें : चक्रधरा : ची प्रसाददुटी स्वीकरीजो जी : आणि चक्रधरां : चें उदास्य परीहरीलें : दुटी चक्रधरें : प्रावर्ण केली : आपा : असें : ऐसें होए हांगा हें ऐसें तुम्हां काइ : आ : स्फुरलें । ऐसें होए : वीधि करीतां वीधि स्फुरे : मग : या उपरि : चक्रधरें : प्रसादा ची महीमा नीरोपीली : मग : भट्टोबासां : प्रति डींबेग्रामीं उदास्या चा प्रसंगीं : म्हटलें : प्रसादसेवे तव : पुरुषु : धर्मा दक्ष होए : इश्वरीं : आर्त्ति उपजे : अविधि परिहरे : वीघ्रा उपसांति होए : वीधि सवीज होए : देवं साह्या तें करी : अवीधिअनीष्टा चा नासु करी : तामसे काळीं सत्व उपजे : गेलें सत्व ए : संनिधान देयावेया चीं प्रवृत्ति उपजे : जये जये जी : ईश्वरा : श्रीचक्रधरा सचिदानंद : स्वरूपा : देवो : आनादीचा अपवीत्रु गा जी : श्रीचक्रधरा आज्ञानें अन्यथाज्ञानें अपवीत्रु : लौकीकि : स्मोक्ति : आपवित्रि : शास्त्रोक्ति : अपवीत्र : अभिलाषें : अहंता ममता अपवीत्रु : कामक्रोधीं मदमछरी : रागद्वेषीं अपवीत्रु : आणि : शृष्टी शृष्टी चा प्रमादीया गा जी : श्रीचक्रधरा : आतां ए सृष्टी मध्यें तु एकु वाचोनि : हा जीव आणिकें काइसेन हीं पवीत्रा नव्हे गा जी : श्रीचक्रधरा : आतां आपुलेनि दरिसनें स्परीसनें : संभाषणें : अवलोकणें : अंतःकर्णें मातें आपवीत्रा तें पवीत्रा कीजो जी श्रीचक्रधरा : तुझ नाम : लीला : मूर्ति : चेष्टा : स्थान प्रसाद : वासनीकु : भीक्षु याचें सेवादास्यु घडउनि मातें अपवीत्रा तें पवीत्रा कीजो जी गा जी : श्रीचक्रधरा : आपुलेनि नीत्यवीधी : नीमीत्यवीधी : घडउनि : मातें अपवीत्रा तें पवीत्रा कीजो जी गा श्रीचक्रधरा : जी तुझेया स्थाना प्रसादा : वासनीका भीक्षु सि

माझें दंडवत : प्रश्रया चीए ठाऊनि : आसन : वसति : अवस्थान वेन्हि दीधलें : त्या त्या सि माझें दंडवत : वोवीए पासौनि वचनवाक्य व्येन्हीं : दीधलें त्या सि माझें दंडवत : साब्दज्ञानीयां सि आपरोक्षज्ञानीयां सि : सामान्यज्ञानीयां सि : विशेषज्ञानीयां सि माझें दंडवत : आतां आठा हीं भक्ता सि माझें दंडवत : पुरभजनीयां सि : वासेखज्ञानीयां सि : आग्रहीया : तळमळीया : आत्महननरूपमेळीया : आवस्थाप्रकटीया : उपाइया : आइकत खेंवो जाये : या आठां भक्तां सि माझें दंडवत : उपकारनीमीत्या सि माझें दंडवत : असेखा गुरुकुला सि माझें दंडवत : एंव प्रसादसेवा : संपुर्ण : ॥ ७. ७. ॥

२ शेवटल्या रकान्यांत "वोवीए पासौनि वचनवाक्य व्येन्हीं" ह्या वाक्यखंडांत चक्रधर वोवीया करीत असे असा उल्लेख आहे. म्हणजे ज्ञानेश्वरा च्या फार पूर्वी पासून मराठींत वोवीछंदांत रचना होत होती असें निष्पन्न होतें.

३ चक्रधरसंबंधक ज्या वस्तूंचा निर्देश वरील उतान्यांत आला आहे त्या वस्तूं पैकीं कांहीं सध्यां अपरिचित आहेत:—

१ सुताउवें=सूतानें विणलेलीं वस्त्रें

२ टोपरें=टोपडें (टोप शब्दाचें लघुत्वदर्शक रूप)

३ वहीरवासु=बाहेर जातांना नेसावयाचें वस्त्र

४ फुटा ?

५ पासवडा=पासोडा

६ दुटी ?

७ करडखलें ?

८ त्रेवेडी ?

९ उथरी=उत्तरी

१० पाटु=पलंगपोस

११ सुपवती ?

१२ पाटाउ=पाटाव

१३ पाग ?

१४ धारी ?

१५ जाडी ?

१६ सकलाद=Sackcloth (अर्थात् पडतें.) बहुशः सकलाद फ्लांडर्समधून येत असावी. (सकलाद शब्द ज्या अर्थी या ग्रंथांत आला आहे, त्या अर्थी तो शब्द इंग्रज १७ व्या शतकांत हिंदुस्थानांत आल्या नंतर ग्रंथांत शिरला असण्याचा जबर संभव आहे.)

१७ चरणगादी ?

१८ पाटगादी ?

१९ दांडी ?

२० बोखारण ?

२१ करवला ?

२२ सागळ =सुरई

२३ वांकि ?

२४ कांवि ?

२५ पालिमंडें=थाळा

२६ लोह ?

२७ धारुका ?

परदेशांहून म्हणजे इंग्लंडाहून त्या	२८ सैंद !
कालीं म्हणजे चक्रधरकालीं म्रणजे	२९ चाळाणें !
शालिवाहनाच्या चाराव्या शत-	३० भांडेभेदन !
कांत हिंदुस्थानांत Sackcloth	३१ वीचारचीरा !
येत होतीं असें दुर्घट मानणें भाग	३२ गुढा !

ज्या शब्दां पुढें प्रश्नचिन्ह आहे ते शब्द काय वस्तु दाखवितात तें सांगतां येण्यास सध्यां मजजवळ साधन नाहीं. हे शब्द घरगुती व्यवहारांतील आहेत व आजपर्यंत ज्ञानेश्वरा पासून चिपळोणकरां पर्यंत जे ग्रंथकार आपणास ठाऊक आहेत त्यांच्या ग्रंथांतून आलेले नाहींत. ज्ञानेश्वरा पलीकडील महाराष्ट्रांत आपण प्रवेश करीत आहोंत, असा ग्रह हे शब्द भेटल्यानें होतो. ह्या शब्दांचे अर्थ मानभावां पैकीं जे कोणी साक्षेपी ज्ञाते असतील त्यांना अवश्य माहीत असणार. कारण, त्यांना परमपूज्य जो चक्रधर त्याचा संबंध या वस्तुंशीं आला आहे. तेव्हां ओघास च आलें कीं या शब्दाचे अर्थ समजण्यास मानभावां चें साह्य घेतलें पाहिजे. दुसरा एक उपाय आहे. हे शब्द कोणत्या हि कारणानें ज्यांत आले आहेत असे तत्कालीन इतर गद्यपद्य ग्रंथ मिळाले पाहिजेत. इतकें स्पष्ट आहे कीं हा प्रसादसेवा ग्रंथ आपणाला ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीच्या महाराष्ट्रांत नेतो.

* प्रसादसेवाग्रंथा च्या ज्या दोन प्रती मला मिळाल्या आहेत त्या तीनशें वर्षां हून जुन्या नाहींत. अर्थात् त्या दोन्हींतील भाषा बहुत स्थळीं अर्वाचीनलेली आहे. ह्याहून जुन्या प्रती मिळतील त्यांत चक्रधरकालीन व ज्ञानेश्वरकालीन एकोनएक रूपें सांपडतील, हें सांगावयाला नको. नकलकारांनीं कोठें कोठें प्राचीन रूपें दिली आहेत व मनास वाटेल तेथें अर्वाचीन रूपें घातलीं आहेत. एक प्रत ज्या शब्दाचे प्राचीन रूप देते त्या च शब्दाचें अर्वाचीन रूप दुसरी प्रत देत. एक च नकलकार एका च शब्दाची प्राचीन व अर्वाचीन रूपें निरनिराळ्या स्थळीं देतो.

—

वि. का. राजवाडे

---

४३ मानभावांच्या ब्रह्मविद्येचीं स्थूल तत्त्वें

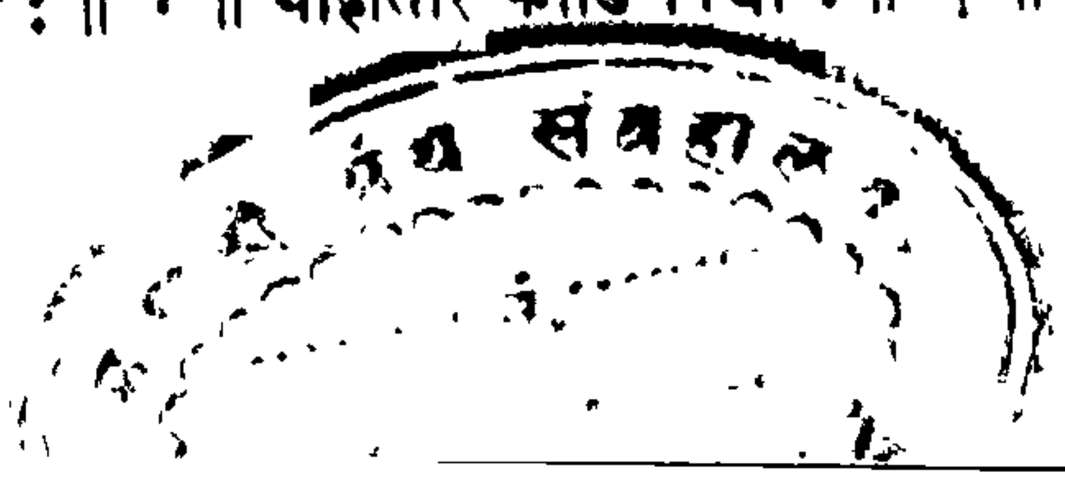
मानभाव ज्या तत्वां वर विश्वास ठेवितात त्याचें स्थूल टिपण ज्यांत आहे अशीं दोन चोपडीं मज जवळ आहेत. एक सुमारें तीनशें वर्षांचें जुनें आहे व दुसरें त्याहून किंचित् अर्वाचिन आहे. दोहींत हि कमज्यास्त प्राचीन अर्वाचीन रूपें आहेत. पैकीं दोहींतून सापेक्षतः प्राचीन रूपें प्रस्तुत उतार्‍यांत घेतलीं आहेत. उतारा एणें प्रमाणें:—

श्रीदत्तात्रए नमाः श्रीकृष्णाए नमाः शृष्टी मध्यें कन्हणें करणें मुचिजे ना : एकें : परमेस्वरें : वीण : तो चि परमेस्वरु निर्वेवु : नीराकारु : परकृपावसें : सावयेउ : साकारु होए : अवतरे आपुलें संनिधान दे : तें दास्यमोचक : ॥ छ ॥ जैसे द्वापरीं श्रीकृष्णचक्रवर्ति : ॥ : जैसे सैहाद्रीं श्रीदत्तात्रएप्रभु : ॥ : जैसे द्वारावतीये : श्रीचांगदेवो राउळ : ॥ : जैसे आतांस्यां आजि कालि रुद्धिपुरीं श्रीगुंडमराउळ : ॥ : जैसे प्रतिष्ठानीं श्रीचांगदेवो राउळ : ॥ छ ॥ द्वापरीं : श्रीकृष्णचक्रवार्ती : गोसावियांचे चरण शरण : ॥ १ ॥ सैहाद्रीं श्रीदत्तात्रएप्रभु : गोसावियांचें चरण शरण : ॥ २ ॥ द्वारावतिये श्रीचांगदेओ राउळ : गोसावियांचे चरण शरण : ॥ ३ ॥ रिधपुरीं श्रीगुंडमराउळ : गोसावियांचे चरण शरण : ॥ ४ ॥ प्रतिष्टानी श्रीचांगदेवो राउळ : गोसावियांचे चरण शरण : ॥ ५ ॥ छ ॥

कर्मभूमीचीया : देवता : होति : परि परमेस्वरु नव्हति : ॥ १ ॥ अष्टो देवयोनी : देवता : होति : परि : परमेश्वरु नव्हति : ॥ २ ॥ अंतराळिंच गण-गंधर्व : देवता : होति : परि : परमेश्वरु नव्हति : ॥ ३ ॥ स्वर्गाचे इंद्रचंद्रादीक : देवता : होति : परि : परमेश्वरु नव्हति : ॥ ४ ॥ कैलासवैकुंठिचे हरिहरब्रह्मादीक : देवता : होति : परि : परमेश्वरु : नव्हति : ॥ ५ ॥ क्षीराब्धिचा सेससेया : देवता : होए : परि : परमेस्वरु नव्हे : ॥ ६ ॥ अष्ट भैरव : देवता : होति : परि : परमेस्वरु : नव्हति : ॥ ७ ॥ विश्वरूप : देवता : होए : परि : परमेस्वरु : नव्हे : ॥ ८ ॥ चैतन्य : देवता : होए : परि : परमेस्वरु : नव्हे ॥ ९ ॥ चैत-न्यापरपरमेस्वरु : तो श्रीचक्रधरु : सकलजीवां तें : रक्षता हो उद्धरिता हो : ॥ १० ॥ छ ॥

बत्तीसलक्ष कृतयुग : कृतयुगीं आत्मोपास्ति : हा धर्मु : ॥ : भक्ति अधर्मु : धर्मा तव : चैतन्यप्राप्तिफल : अधर्मा तव खालिलीं युगीं जन्म : ॥१॥ सोळा लक्ष त्रेत : ॥ : त्रेतीं भक्ति हा धर्मु : यागु अधर्मु : धर्मा तव कैलासवैकुंठप्राप्तिफल : ॥ : अधर्मा तव खालिलीं युगीं जन्म : ॥ २ ॥ आठलक्ष द्वापर : द्वापरीं यागु हा धर्मु : तीर्थक्षेत्रव्रतदान अधर्मु : धर्मा तव स्वर्गप्राप्तिफल : अथर्मा तव खालिलीं युगीं जन्म : ॥ ३ ॥ च्यारिलक्ष कलियुग : कलियुगीं तीर्थक्षेत्रव्रतदान हा धर्मु : हिंसा अधर्मु : धर्मा तव अंतराळप्राप्तिफल : अधर्मा तव नरक : ॥ ४ ॥ उत्तमा धर्मा तव अंतराळप्राप्तिफळ : मध्यमा धर्मा तव अष्टौ देवयोनी प्राप्तिफळ : कनीयसा तव अधौनिकप्राप्तिफळ : ॥ ५ ॥ कृतयुगीं लक्षु भरि आयुष्य : ॥ : त्रेतीं दाहा सहस्र : ॥ : द्वापरीं सहस्रु : ॥ : कलियुगीं सत : ॥ ६ चहूं युगीं चां धर्मी : परमेस्वरु नेणिजे : न पवीजे : परमेस्वरें परमेस्वरु जाणिजे : ॥ ७ ॥ छ ॥ छ॥

एकि वीद्या : ॥ १ ॥ दोनि वीद्या : ॥ २ ॥ आठ विद्या : ॥ ३ ॥ सवावो लक्षु नव कोडी वीद्या : ॥ ४ ॥ बाहातरि कोडि विद्या : ॥ ५ ॥ एकि विद्या ते

ब्रह्मविद्या : ॥ ६ ॥ द्विधा संभव : ॥ ७ ॥ अष्टधा शाक्तए : ॥ ८ ॥ सवावा लक्षु नव कोडी माहानव : ॥ ९ ॥ बाहातरि कोडी आनव : ॥ १० ॥ वीसयाधार वेधु : ॥ ११ ॥ इंद्रियाधार वेधु : ॥ १२ ॥ अंतःकरणाधार वेधु : ॥ १३ ॥ देहा धार वेधु : ॥ १४ ॥ विदेहाधार वेधु : ॥ १५ ॥ केवलाधार वेधु : ॥ १६ ॥ विख· यवेधें विखया ची प्राप्ति : ॥ १७ ॥ इंद्रियवेधें इंद्रियां ची प्राप्ति : ॥ १८ ॥ अंतःकरणवेधें अंतःकरणा ची प्राप्ति : ॥ १९ ॥ देहवेधें देहा ची प्राप्ति : ॥ २९ ॥ विदेहवेधें विदेहा ची प्राप्ति : ॥ २१ ॥ केवलवेधें कैवल्या ची प्राप्त : ॥ २२ ॥ ७.॥

परमेश्वरु प्रवृत्ती : मायाशृष्टीसंहारु करी : ॥ १ ॥ विखो इंद्रीं विलया जाए : ॥ २ ॥ इंद्रिए अंतःकरणीं विलया जाए : ॥ ३ ॥ अंतःकरण देहीं विलया जाए : ॥ ४ ॥ देह विदेहीं विलया जाए : ॥ ५ ॥ विदेह तें नित्य : ॥ ६ ॥ कार्य अविद्या : कारण अविद्ये चां ठाइं विलया जाए : ॥ ७ ॥ कार्य कारणीं विलया जाए : ॥ ८ ॥ एकु नित्यवर्गु : ॥ एकु अनित्यवर्गु : ॥ ९ ॥ नित्यवर्गी : जीव : देवता : परमेस्वरु : उरति : ॥ १० ॥ अनित्यवर्गी अनादिअविद्या : कर्म-लेप उरेति : ॥११॥ अनादिअविद्याकर्मलेपयुक्त : जीव मायास्वरूपीं असति : ॥ १२ ॥ देवता स्वरूपस्तिता होति : ॥ या परि प्रपंचु संहारे : ॥ १४ ॥ माया परमेस्वरा ची प्रवृत्ति ओळखे : ॥ १५ ॥ ७.॥

मायास्वरूपीं एकदेसीं तम असे : ॥ १ ॥ तमोनिमग्नु जीवु मायास्वरूपीं असे : ॥२॥ परमेस्वरप्रवृत्ती मायातमोनिमग्ना जीवां : चैतन्यमइं(!हं) ऐसें उपजवी : ॥ ३ ॥ माया जीवा तें विकरे : संचरे : विए : प्रसवे हालवी : डोंचली : उगळी : लोटी : ॥ ४ ॥ परमेस्वरप्रवृत्ती : मायाव्यापारवसें : अविद्यात्मकजीव चैतन्यमइं(!हं) ऐसें घेउनि उठीति : ॥ ५ ॥ चैतन्यमइं जीवां जन्म बोलिजे : अन्यथा ज्ञान बोलिजे : आद्यमळु बोलिजे : ॥ ६ ॥ मायासृष्टि जीव : जीवसृष्टि प्रपंचु : ॥ ७ ॥ मायारुत जीव : जीवरुत प्रपंचु : ॥ ८ ॥ मायाकार्य जीव : जीवकार्य प्रपंचु : ॥ ९ ॥ या परी माया जीवां तें जन्मोनि आपण उदासीन होए : परि सूत्रा तें न संडी : ॥१०॥ जीउ मायें सि अधीन होए : कां प्रपंचा सि मध्यें असणें चि नाहीं : ॥ ११ ॥ जन्मला मांता जीउ : क्षणपर्यंत सुध असे : मग मैले : ॥ १२ ॥ चैतन्य मृत्तिकापर्यंत मैले : चैतन्या सरिसा जीउ मृत्तिकापयर्तं मेले : ॥ १३ ॥ : चैतन्य चैतन्यपर्यंत उजळे : चैतन्या सरिसा जीउ चैतन्यपयर्तं उजळे : ॥ १४ ॥ : आनां चां करणा : त्या सि अभिमानु : ॥ १५ ॥ : मग जीउ प्रपंचा तें रचीति : ॥ १६॥: कां रचीति : जें अधोमति : अधोगति : अधोरति म्हणोनि : रचीति : ॥१७॥: काइसेनि रचीति : ना तें त्यां तें सामर्थ्य आति : ॥ १८ ॥ : मग जीउ नाहीं तें चि एक गंधर्वनगराकार विस्व रची : त्या माजि रिगे : तादात्मकु होए विस्व-

महं ऐसें बुझे : ॥ १९ ॥ : मग जींउ नाहीं तें चि एक गंधर्वनगराकार अष्टधा प्रकृति रची : त्या माजि रिगें : तादात्मकु होए प्रकृतिरहं ऐसें बुझे : २० ॥ : मग जींउ नाहीं तें चि एक गंधर्वनगराकार अनेधी विकृति रची : त्या माजि रिगे : तादात्मकु होए : विकृतिरहं ऐसें बुझे : ॥ २१ ॥ : मग जींउ नाहीं तें चि एक गंधर्वनगराकार अनेकधाविकृति विकृति रची : त्या माजि रिगे : तादात्मकु होए: विकृतिविकृतिरहं ऐसें बुझे : ॥२२॥ : या परी मनुष्यपर्यंत मैले : ॥२३॥ : मग चतुर्विधा कर्मफळा जाति : ॥ २४ ॥ स्वर्ग नरक कर्मभूमि मोक्षु यां तें चतुर्विध कर्मफळ बोलिजे : ॥२५॥ : या परी मागौती जैसी असिली तैसी सृष्टि रचे : ॥२६॥ : माया परमेस्वरा चि प्रवृत्ति ओळगे : ॥ २७ ॥ :छ ॥ छ ॥

जीवप्रपंचव्यतिरिक्त : सच्चिदानंदस्वरूप : परमेस्वरु एकु आति : तो सर्वशक्तियुक्तु : ॥ १ ॥ नित्यकेवल : अनादिअविद्यायुक्त : वस्तु येकि आति : ते जीवशब्दें बोलिजे : ॥२॥ विस्वरुपा चींए ठाउनि : मृत्तिकापर्यंत प्रपंचु बोलिजे : ॥ ३ ॥ व्यतिरिक्त म्हणजे वेगळा : ॥४॥ सत्शब्दे ब्रह्म बोलिजे : चित्शब्दें माया बोलिजे : आनंदशब्दे ईश्वरू बोलिजे : ब्रह्म : माया : ईश्वरु : ऐसा त्रिअंशु परमेस्वरु एकु आति : ॥५॥ : शक्तिशब्दें सकल ही देवता : सकल ही गुण : सकल ही धर्मु : ज्ञानविज्ञान : सर्व : शक्तिशब्दें बोलिजे: ॥६॥ युक्त म्हणजे एतत्सहित : ॥७॥ सौंदर्य : लावण्य : सौभाग्य : औदार्य : दया : मया : कृपा : कारुण्य : एवमादिक अनंत गुण बोलिजति : ॥८॥ नित्यत्व : व्यापकत्व : सर्वात्मकत्व : सर्वातीतत्व : सर्वकर्तृत्व : सर्वसाक्षित्व । एवमादिक अनंत धर्म बोलिजति : ॥ ९ ॥ छ ॥ छ ॥

आनंदशब्दें ईश्वरु बोलिजे : ॥ १ ॥ आनंद तो : ॥ २ ॥ ब्रह्म तो : ॥ ३ ॥ अच्युत तो : ॥ ४ ॥ अवक्रीयु तो : ॥ ५ ॥ अवेक्तु तो : ॥ ६ ॥ अमूर्त तो : ॥७॥ सूधु तो : ॥ ८ ॥ बूधु तो : ॥ ९ ॥ नित्ययुक्तु तो : ॥ १० ॥ निरअभीमानु तो : ॥ ११ ॥ परु तो : ॥ १२ ॥ परि साक्षित्व ऐसा ही धर्मु तेथ नाहीं : ॥ १३ ॥ केवळु तो : ॥ १४ ॥ केवळीं चि नित्यसंबंधें माया असे : ॥ १५ ॥ तेथ चि मायासंबंधा तें पातली असे : तेथ चि न पे. : ॥ १६ ॥ ऐसी चि वस्तु ते : ॥ १७ ॥ ऐस्वर्यआदिकरूनि सकल ही धर्म मायासंबंधें चि तेथ : ॥१८॥ सर्वात्मकु तो : ॥ १९ ॥ सर्वातीत तो : ॥ २० ॥ सर्वकर्ता तो : ॥२१॥ सर्वसाक्षि तो : ॥ २२ ॥ ऐसा एकू परमेस्वरु आति : ऐसा : तो : श्रीचक्रधरू : ॥ २३ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

सृष्टी मध्यें परमेस्वरू अवतरति : ॥ १ ॥ मनुष्यवेखधार्य होति : ॥ २ ॥ मायावेखधार्य होति : ॥ ३ ॥ मायापुरधार्य होति : ॥ ४ ॥ मायानिर्मीतं पुरम् मायापुरं : ॥ ५ ॥ माया घटकारें आकारें बोते : ॥ ६ ॥ नख-चर्म-रोम-आदिकरुनि : सूध चैतन्य चि तें : ॥ ७ ॥ मायारूपीं माए सि अभिमानु : ॥ ८ ॥

ब्रह्मादींशक्तीअधीनु : शक्तीव्यापारू : मायापूरीं परमेस्वरा अधीन शक्तीव्यापारू :॥९॥ मायापूरीं इतरशक्तितुल्य माया : ॥ १० ॥ परमेस्वरीं संपूर्णा शक्ती : जीवीं अंशता शक्ती : ॥ ११ ॥ ऐसेया मायापुरा तें स्वीकरूनि : कर्मभूमीस्तीतां : मनुष्यदेहयुक्तां जीवां ज्ञानपर्यंत आपुला परमेस्वर संबंधु देति : ॥ १२ ॥ एकां प्रेम संचरीति : ॥ २३ प्रेम बोलिजे : भक्ति बोलिजे : ॥ १४॥ प्रेमसंचारमात्रें : विकारु : विकल्पु : स्वभाओ : तीन्हीं उछेदुनि जाति : ॥ १५ ॥ भक्ता चें सकल ही संनिधानीं चरीतार्थ होए : ॥ १६ भक्ता सि श्रीमूर्ती : वरि साध्यसाधनप्रतीति : प्राप्यप्रापकुबोधु : ॥ १७ ॥ साध्यसाधनाकारें आकारलें करचरणवंत ब्रह्म हें : ऐसी भक्ता सि प्रतीति : ॥ १८ ॥ भक्तु वियोगीं नुरे : ॥ १९ ॥ भक्ता नित्यसंबंधु : ॥ २० ॥ एकां जीवां प्रति परा गिरा करूनि परमेस्वरु आपुले स्तीत्व साधीति : ॥ २१ ॥ मग एक अनुसरति : एक ननुसरति : ॥ २२ ॥ ननुसरनि ते प्रमादीए बोलिजति : तयां सृष्टि शून्य होए : ॥ २३॥ अनुसरलेयां चें अगांतुक कुंठे : अनारब्ध सुके : प्रारब्धां भोगंक्षेवो : ॥२४॥ अनुसरलेया सि कर्म सवा भोगु नाहीं : दैव सवा भोगु :॥२५॥ अनुसरलेयां सि देवत्व : तिर्यंचत्व : होणें नाहीं : ॥२६॥ ज्ञानियां सि श्रीमूर्ती वरि साधनप्रतीतिप्रापकु बोधु : ॥ २७ ॥ कैवल्यदाता हा : मोक्षदाता हा : ऐसी ज्ञानियां सि प्रतीति : ॥ २८ ॥ अनुसरौनि संनिधान करी : या परी योग्य होए : त्या सि परमेस्वरु सत्ताज्ञानदान करीति : ॥ २९ ॥ कव्हणी एकीं अवसरीं सकला हीं मलां चें परिसारण करूनि : परमेस्वरु आपुलां सत्ता : जीवीं संचरीति : (मग माघौते मळ घालीति) ॥३० ॥ सत्ता बोलिजे : सूचा (? सुचा) बोलिजे : अविभचार्य : ज्ञान बोलिजे : ॥ ३१ ॥ सत्ता ते विदित : ॥ ३२ ॥ सत्ताज्ञान तें चि अपरोक्षज्ञान : ॥ ३३॥ सत्ताज्ञानी असेख कर्म जाणे : कर्मक्षालणीं उपावो जाणे : एतें विघ्न जाणे : विघ्नीं उपशमु जाणे : ॥ ३४ ॥ मग संनिधानीं क्षाळी : ॥ कां असंनिधानीं क्षाळी ॥ ३५ ॥ संनिधानीं तोकडेनि बहुत क्षाळी : असंनिधानीं जें जेतुलेनि क्षाळावें : तें तेतुलनि चि क्षाळी : ॥ ३६ ॥ सत्ताज्ञानी विकारसृष्टि : कर्मसृष्टी अधीना होति : दैव विघ्न : ॥ ३७ ॥ ब्रह्मादिक आपुलेया पदा नेवो एति : परि तो तयां ची वास न पाहे : ॥ ३८ ॥ अष्ट भैरव आळवीति : डंडळवीति : परि तो जैसा कांहीं तैसा चि : ॥ ३९ ॥ ब्रह्मतुल्य आनंदु विघ्नत्वें प्रकटीति : ॥४०॥ विद्या : अविद्या : पुरुषु : यां तीहीं तें विद्या प्रकासी : मग : तो विद्ये अधिन होए : ॥४१॥ या परी योग्य होए त्या सि परमेस्वरु सामान्यज्ञानदान करीति : ॥ ४२ ॥ सामान्यज्ञानी विकारसृष्टी कर्मसृष्टी वेगळा होए । दैवसृष्टी अधीन होए : ॥४३॥ सत्ता सामान्यज्ञानीं मीळौनि : असेखकर्मक्षालन करी : असेखमळक्षालन करी : ॥ ४४ ॥ तेणें लाविलें तें तो फेडी : तेणें लाविलें नाहीं तें तयाचेनि न फीटे : ॥ ४५ ॥ एतू कीएते : ततू कर्म । म्हणौनि कर्म : कर्मशब्दें कर्म बोलिजे : कर्मशब्दें मळ

ही बोलिजाति : ॥ ४६ ॥ या परि योग्य होए त्यासि परमेस्वरु विसेसज्ञानदान करीति : ॥ ४७ ॥ विसेसज्ञानीं दैवसृष्टी वेगळा होए : सकला ही शक्ती अधीना होति : अपरोक्षा होति ॥४८॥ माया कोपौनि उदासीन होएः ॥४९॥ मायारुपाव्यतिरिक्तु परमेस्वरु त्या सि सकला ही शक्ती दान करीति : ॥ ५० ॥ मग तो सकळांसि ही प्रमाणद्रव्य होए : ॥५१॥ आदिमळयुक्त चरमदेहस्तीतु रुपास्पदीभूतु होउनि असे : ॥५२॥ मग परमेस्वरू त्या चि रुपा करीति : ॥५३॥मग परमेस्वरू आपुलिया रुपाशक्ती करूनि अनादिअविद्याछेदु करीति : मूलाविद्याछेदु करीति : अज्ञानछेदु करीति : ॥ ५४ ॥ अज्ञानछेदें करुनि अन्यथाज्ञानत्रुटि होए : आदिमळत्रुटि होए : जीवत्वत्रुटि होए : ॥५५॥ तळीचील हानि तळेया वरिचिल पडे : उतरडि गडबडी : ॥ ५६ ॥ मग परमेस्वरू तया तें माया पारांगतु करीति : ॥५७॥ साध्याच्या प्राप्ती साधन निवर्ते : ॥ ५८ ॥ परमेस्वरु भक्ता सि आपुली अनुभूतिरति देति : ॥ ५९ ॥ भक्ता सि समोर आपणपें देति : ॥ ६० ॥ ज्ञानियां सि ब्रह्मीभूत करीति : ॥ ६१ ॥ ज्ञानियां सि पाठि सीं घालीति : ॥ ६२ ॥ ज्ञानियां सि मोक्षु देति । ॥ ६३ ॥ ज्ञानिया ब्रह्मीं मिसळे : बुडी दे : ॥६४॥ भक्त भेदें अनुभवीं कीं अभेदें : ऐसे विकल्प तेथ करूं न एति : ॥ ६५ ॥ यापरि परमे : श्रीचक्रधरु : जीवां तें उद्धरीति : ॥ ६६ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

४४ ज्ञानेश्वरकालीन गोमांतकी मराठी ताम्रपट

१ हा ताम्रपट फोंडे महालांतील वेरें गांवचा रहिवासी रा. आत्मारामशेट वेरेकर नांवाचे वाण्याच्या घरीं सांपडला. हा दोन पत्र्यांवर मिळून लिहिलेला आहे. पत्र्यांची लांबी १२ इंच व रुंदी ९ इंच आहे. पत्रे तांब्याचे असून फारसे जाड नाहींत. या च कालचे एक दोन ताम्रपट गोमांतकांत आढळले ते जाड आहेत. यांची जाडी फक्त १ मिलिमिटर आहे. पत्र्यांच्या मध्यभागीं वरच्या बाजूस भोकें आहेत. तीं दोन्ही पत्रे जोडण्यास तार घालण्याकरितां असावींत. पहिल्या पत्र्यांत १७ व दुसऱ्यांत १५ ओळी आहेत.

२ याचा शक १२२१ प्रारंभीं च दिलेला आहे. ' सावरी' म्हणजे 'शार्वरी' संवत्सर धरून श्रावण वद्य ८ मीस सोमवार कधीं येतो हे दीक्षितकृत जंत्रीवरून पाहतां याचा शक हल्लींच्या पद्धतीनें शके १२२२ म्हणतां येईल. त्यावेळीं 'तिंम' नांवाचा मंत्री राज्य करीत होता. तो कोणत्या राजाचा मंत्री यासंबंधीं निर्णय करण्याच्या कामीं मला बऱ्या च अडचणी भासत असल्यामुळें येथें कांहीं च लिहितां येत नाहीं.

३ या ताम्रपटांतील लिपी जुनी कानडी (हळेगन्नड), व भाषा मराठी आहे ही गोष्ट मला महत्वाची वाटते. पोर्तुगीज किंवा अदिलशहा यांचा अम्मल गोमांतकांत वसण्यापूर्वी बरीं च वर्षें गोमांतकांत कर्नाटकी राजांचा अम्मल चालत होता यांत शंका नाहीं. या कानडी राजांबरोबर कांहीं कानडी वाणी गोमांतकांत शिरले. त्यांचें लिहिणें, हिशेब वगैरे कानडींत च चाले. पण भाषा मराठी असे. हा प्रकार ७५ पाऊणशें वर्षांपूर्वीपर्यंत ह्मापसें येथें प्रचारांत होता. व अशा प्रकारचे बरे च हिशेबी कागद तेथील सरकारी दप्तरांत शाबूत आहेत. मूळ कानडी भाषा बोलणाऱ्या लोकांनीं कालांतरानें लिहिण्याच्या कामीं स्वभाषा सोडून मराठीचा आश्रय केला असावा; किंवा कानडी भाषा च अजीबात ते विसरले असावे. सध्यां या लोकांना कानडी भाषा किंवा किपी कांहीं च येत नाहीं. घरांतले जुने कागद मात्र कानडी लिपींत व मराठी भाषेंत आहेत. या चमत्कारिक प्रघाताचें मूळ शोधून काढण्यास अधीक शोध केला पाहिजे. तथापि रा. राजपुरोहित म्हणतात त्या प्रमाणें गोंवाप्रांताची भाषा कानडी होती असें मात्र मला वाटत नाहीं. उलट या प्रांताची पूर्वापार मराठी भाषा (किंवा कोंकणी) अद्याप कायम असून कर्नाटकी राजांच्या अमदानींत देसील कानडी लोकांना (या प्रांतांतील सार्वत्रिक प्रचारांत असलेली) मराठी भाषा उचलावी लागला. यावरून कर्नाटकी राजांनीं येथें कांहीं काल राज्य केलें व येथें कांहीं लोक कर्नाटकी आहेत हें मान्य असलें तरी गोमांतकाची भाषा मराठी च होती, कानडी नव्हती असें मला वाटतें.

४ ताम्रपटांतील मजकुराचा अर्थ मला बरोबर लागला नाहीं. बरे च शब्द समजत नाहींत. तथापि खाडे गांवचे वाणी व सोनार यांचा तंटा पडल्या वेळीं वेरेगांवाचे वाणी आपल्या जातीच्या मदतीस धाऊन गेले या उपकाराची फेड करण्याकरितां कांहीं दान व मान [illegible]

५ गोंवेनगर, नारवेनगर, वेरें व बद्वाडग्राम हीं गांवें पणजी महाल व खाडे महाल यांत सध्यां आहेत. त्याचप्रमाणें, गोवेनाथ, सप्तनाथ, कपिलेश्वर, नागनाथ, हीं देवळें आजतागायत हयात आहेत. हा ताम्रपट जेथें लिहिला तें 'खाडेग्राम' 'खंडोळे' या नांवानें सध्यां ओळखलें जातें. तें अंचुज (फोंडे) महालांत आहे; व तेथें गणनाथार्चा (म्हणजे गणपतीची) मूर्ती फार जुनी आहे. त्या च देवाच्या देवळांत बसून हा अग्राहार लिहिण्यांत आला आहे.

६ ताम्रपटाची बरोबर कल्पना भा. इ. सं मंडळास व्हावी, माझ्या वाचण्यांतील चुका दुरुस्त व्हाव्या आणि या ताम्रपटांतील मराठी भाषेचा, इतिहासजिज्ञासूंना, शक्य तितका उपयोग करून घेतां यावा या इच्छेनें त्याची छापिल प्रत पाठविली आहे. ती चार बंदांवर मिळून आहे. १ व २ आडवा जोडला असतां

पहिला पत्रा होतो; व ३।४ मिळून दुसरा होतो. जोडाच्या ठिकाणीं ३।४ अक्षरें दुबार आढळतील. ती मुळांत नसून मीं मुद्दाम आणलीं आहेत हें सांगावयास नको च.

द. वि. आपटे

१ स्वस्ति श्री साळिवान सक १२२१ वरुसां वरत्तमन सावरी संवदर श्रावण बहु
२ ळ ८ मि सोमवारी तिम्ममंतरि धर्माधामि मारिकु भादुरु राज करीत आस
३ तां अग्राहरं साडेग्रामे वारातु श्री गणनाथा देवाचा देउळीं बइ
४ सिके नगर समस्त मळलेयाचा विवरु गोवें नगर पयिकीं सेटिया
५ नागसेटी जणु १ तथा नगर पयिकीं गोम सेटी जणु १ तथा भयिरसेटी जण
६ १ तथा कायिसेटी जणु १ तथा लखुसेटी जणू १ यवं गोवेचे नगराचे निन-
मिं (? यिं)
७ जण ५ नारवें नगर पयिकीं सेटिया विठल सेटी जणु १ तथा नगर पयि
८ कीं सात(?ब)सेटी जणु १ तथा सोम सेटी जण १ तथा वजर सेटी जणु १ यं
९ वं नारवे नगराचेनि निमिते जण ४ चवग यवं समस्त आमीं नगरानं
१० वेरेकारासी अंत्रुजे भितरी अग्रारवेरें ग्रामे लकसेटी सिवा चांदसेटी
११ सिवा यिसर सेटीसि यवं जण ३ तीं वरगासी लघु नुडि थलादाने मान्य
१२ चावी नरुतं तुमी आमचे जाति समधाचा कारे(?रि)यासि उपगा अलेत क
१३ वण कार्य म्हणाल तरी आमासी आणि सोनारांसि सवादा होउनु
१४ हाणमारी जाले समधीं तुमी वेरेंकार अमचेया वाणियाचा समयाचे
१५ संमदि विढिसि तुमी वाणी समयासि यउनु मानु समेचा राकिला समधीं आ
१६ मीं नगरा दोसी जानि तुमासी आमी दोंसि जा नगरात्तु जातीत्तु कार्य-
विहासी(? ओ) प्रं
१७ सओ तुमासी आमीं दांन मान लुगडीं विडा गंध आकेत दिधले समं

(दुसरा पत्रा)

१८ धी भूसितां तथाहीं माने भूसितां यणें प्रमाणे प्रगु पायिले मानेण व (ल?)
१९ *नगर पयिकिं भोगावें दुसरें माने नारवें नगर पयिकिं भोगावें
२० तिसरें मानें तुमीं आमा ओपारि भोगावें आमा दों वरगासीच्यां नगरासी
२१ सलु वेरेंतु कामानुपदें तितुमा वेरेकारासी भोगावावा तुमच्या जातप्रं
२२ जातान यणेचि पदेति भोगावे आमी वा आमचा जातपरजातान यावचंद्र

---

* येथें ÷ किंवा : अशासारखें कांहीं चिन्ह सोदलेलें दिसतें. –संपादक

२३ कं पाळावा लिहिले प्रमाणें तुमीं वा तुमच्या जातपरजातान यावचंद्रकं
२४ पाळावे लिहिले प्रमाणें तुमीं वा तुमच्या जातपरजातान यावचंद्रक भोगा
२५ वे ह्मणउनु दिधला दानमानेचा सासनपटु होय भासेसाकी अग्राहारं कटं
२६ (क)ल ग्रामे नगर पायिकिं विठल सेटी जणु १ तथा ग्रामें केतसेटी जणु १ अग्राहा
२७ रं बंदवाडग्रामें बाळसेटी जण १ पारीकरू विठ(ल) सेटी जण १ तथा
२८ ग्रामे सांत सेटी जणु १ यवं साकी जण ५ लिहित सेणवी कुळ
२९ तळी ग्रामें सारांतु आहेता मांग सेणवी स्वस्ति दोप गोवें नगराचे दो(वो !)प
३० श्री गोवेनाथ देउ नारवें नगराचें दोस श्री सपत(!थ)नाथा देउ साकी दोप श्री क
३१ पिलेस्वरु देउ श्री कपिलेस्वर देउ श्री नागनाथ देऊ श्री गणनाथ देउ
३२ श्री गणनाथ देउ

४५ भटांची देशमुखी

१ भटांच्या घराण्यांत दंडाराजपुरी प्रांताची देशमुखी शक १४०० पासून शक १६०० पर्यंत अव्याहत चालली होती. शक १६०१ च्या आगेमागें जानो विश्वनाथ भट याजवर हबशाची इतराजी होऊन तो प्राणास मुकला. तव्हां देशमुखी व हबशाचें राज्य सोडून भट घराणें मराठराज्यांत निघून गेलें. नंतर शक-१६३२ पर्यंत भटांनीं देशमुखी परत मिळविण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. ह्या ३२ वर्षांत बाळाजी विश्वनाथाचे बंधू दिवंगत होऊन, तो व घरांतील कांहीं बाया व मुलेंबाळें अशीं कांहीं दिवस कोंकणांत दाभोळ, चिपळोण, अंजनवेल, वगैरे ठिकाणीं राहून, नंतर सुमारें ३० वर्षें वरघाटीं होतीं. कोंकणांतून निघण्याच्या काळीं बाळाजी चांगला कर्ता सवरता पुरूष असून, त्याचें वय सुमारें पंचविशीच्या सुमाराचें होतें. तत्कालीन रिवाजा प्रमाणें बाळाजीचें लग्न दाहा बारा वर्षांच्या वयांत झालें असलें पाहिजे. म्हणजे हबसाण सोडण्याच्या काळीं बाळाजीचें लग्न होऊन बारा पंधरा वर्षें झालीं असलीं पाहिजेत. ह्या बारा पंधरा वर्षांत त्याला कांहीं संतति हि झाली असण्याचा संभव आहे. देशावर आल्या नंतर डुबेरकर बव्यांच्या म्हणजे नाशीकप्रांतातील बव्यांच्या घराण्यांतील राधाबाईशीं बाळाजी विश्वनाथाचा द्वितीय विवाह झाला असें दिसतें. तदनंतर बाजीराव, चिमाजीअप्पा व अनुबाई, अशीं तीन मुलें झालीं. बाळाजीचा राधाबाईशीं विवाह शके १६०४ च्या सुमारास झाला असें धरल्यास, त्या नंतर चार सहा वर्षांनीं म्हणजे १६०८ च्या सुमारास बाजीराव हा पुत्र झाला असावा. हा अंदाज मी एवढया च करितां

करून ठेवितों कीं बाजीरावा नंतरच्या पेशव्यांच्या घराण्यांतील इतर सर्व पुरुषांच्या जन्ममृत्यूंची टिपणें यद्यपि आपणांस उपलब्ध झालीं आहेत, तथापि बाजीराव, चिमाजीअप्पा व अनुबाई यांचीं जन्मटिपणें अद्यापपर्यंत आपणांस सांपडलीं नाहींत. जन्मटिपणें जर सहज उपलब्ध असतीं, तर पेशव्यांच्या वंशावळकारांनीं व मित्तीकारांनीं तीं नमूद केल्यावांचून ठेविलीं नसतीं. कारण बाजीराव ह्या पराक्रमी पुरुषा संबंधानें वंशावळकारांत, मित्तीकारांत व बखरकारांत परम अभिमान वास करीत होता. तेव्हां वंशावळकारादींच्या जन्मटिप्पणाविषयक मौग्ध्यावरून एक च अनुमान संभाव्य दिसतें. तें हें कीं, बाळाजी विश्वनाथाला बाजीरावादि संतति तो थोडाबहुत हि प्रसिद्ध होण्याच्या पूर्वी झाली असली पाहिजे. असा काळ म्हटला म्हणजे शक १६०१ पासून १६१० पर्वतचा होय. ह्या कालांत सुभेदारी, सरसुभेदारी, मुताल्की, सेनाकर्तेपण वगैरे थोर हुद्दे चढून जाण्याच्या पहिल्या पाय्यरीवर हि बाळाजी आरूढ झाला असेल नसेल. बाजीराव शक १६०८ च्या सुमारास जन्मला असावा, असा अंदाज दुसऱ्या हि एका प्रमाणावर भिस्त ठेवून करतां येण्या सारखा आहे. प्रस्तुत टिपण ज्या दस्तऐवजाच्या संबंधानें प्रामुख्यानें लिहिण्यांत येत आहे त्या दस्तऐवजांत बाळाजी विश्वनाथ हबशाला लिहितों कीं देशमुखीच्या वर्तनाची देखरेख करण्या करितां आपण आपला बेटा कोंकणांत पाठवून देतों. शक १६३२।१६३३ त वतनाची देखरेख करण्या सारख्या बेट्याची उमर वीसपंचवीसाच्या खालीं सहसा असण्याचा संभव फार अल्प आहे. शक १६३२ त कर्त्या बाजीरावाची उमर जर पंचविशीची धरली, तर त्याचा जन्म शक १६०७।१६०८ पडतो. शक १६०८ नंतर तीन तीन किंवा चार चार वर्षांच्या अंतरानें बाकींचीं दोन मुलें बाळाजीला झालीं असें धरल्यास, चिमाजीअप्पाचा जन्म शक १६१२ व अनुबाईचा जन्मशक शक १६१६ समजणें ओघास च येतें. अस्सल जन्मटिपणांच्या अभावीं, अंदाज सुद्धां बांधतां येण्यास दस्तऐवज आपणास आस्ते आस्ते मिळत आहेत, ही उमेदीची बाब आहे.

२ प्रस्तुत दस्तऐवज श्रीवर्धन येथील देशकुलकरणी जे करणिक त्यांच्या दप्तरांत सांपडला. दस्तऐवज अस्सल नाहीं; नक्कल आहे. नक्कल करणारा हि बऱ्या पैकीं नाहीं, अगदीं गचाळांतला गचाळ आहे. अनुनासिक व अनुस्वार ह्यांचा आणि नक्कलकाराचा उभा दावा आहे. शिवाय शब्दांतील अक्षरें गाळण्याची त्याला खोड असून, शब्दांतील एखादें अक्षर दुबार लिहिण्याची त्याला लकब आहे. इतकें च नव्हे, तर फारशी शब्दांचे अपभ्रष्ट उच्चार करण्या इतका तो अजाण आहे. इतके हि दोष एकवार क्षम्य झाले असते. पण, सगळ्यांत उद्वेगजनक दोष ह्या नकलकारांत असा आहे कीं मूळांत नाहीं तो शब्द त्यानें एका ठिकाणीं घुसडून दिला आहे. इहिदे अशर मिया व अलफ या चार आंकड्यांत आरल्या पदरचा तैन हा

आगंतुक आंकडा घालून इहिदे अशर मिया तैन व अलफ असे पांच आंकडे ह्या नक्कलकारानें गचाळपणानें लिहिले आहेत. इहिदे अशर मया अलफांत बाळाजी विश्वनाथ हयात होता, हें एखादा नवशिक्या हि सांगूं शकेल. तैन हीं अक्षरें घालून ह्या नकलकारानें बाळाजी विश्वनाथाला शंभर मुसलमानी वर्षें पुढें ओढला आहे. इहिदे अशर मया व अलफ म्हणजे शक १६३२ आणि इहिदे अशर मया तैन व अलफ म्हणजे शक १७३२. दस्तऐवज शक १६३२ तील आहे, शक १७३२ तील नाहीं, हें ठरविण्यास दस्तऐवजांत अवांतर पुरावे आहेत. श्रीमंत मेहेंदळे यांचा एक पुर्वज विश्वनाथभट वलद बहिरंभट शक १६३२ होता, शक १७३२त त्या नांवाचा मेहेंदळे कोणी नव्हता. हें एक च प्रमाण दस्तऐवज शक १६३२ तील आहे हें सिद्ध करण्यास पुरें आहे. परंतु, दुसरें हि एक प्रमाण दस्तऐवजांत आहे. लारी या नाण्याचा उल्लेख दस्तऐवजांत केला आहे. हें नाणें कोंकणांत शक १६३२ त चालूं होतें व त्या कालीं हिशेब त्या नाण्यांत करीत. शक १७३२ त लारी या नाण्याचा कोंकणांत मागमूस हि राहिला नव्हता. अशीं हीं दोन अंतःप्रमाणें असल्यामुळें, दस्तऐवज जात्या पूर्णपणें विश्वासपात्र आहे. यांत बिलकुल संशय नाहीं. नकलेंतील हस्तदोषां वरून इतकें च म्हणतां येईल कीं नक्कलकार गचाळांतला गचाळ आहे. वतन बद्दल वेतन, मशारुन्निले बद्दल मशारुल, नख्त बद्दल नख्ता, बितपसील बद्दल बीततपशील, अशरांत बद्दल अशरनांत अशा एक ना दोन, अनेक चुक्या नकलकारानें यद्यपि केल्या आहेत, तथापि ह्या नकलकाराचे आभार मानल्या वाचून रहावत नाहीं. एक दुर्मीळ दस्तऐवज ह्या नकलकाराच्या श्रमामुळें आपणास पहावयास सांपडत आहे. हा दस्तऐवज नकलेची नकल आहे. मूळ दस्तऐवज हबशी सरकारच्या दप्तरखान्यांत शक १६३२ च्या रुमालांत असला पाहिजे. त्या मूळाची एक नकल दंडाराजपुरीप्रांताच्या देशकुळकर्ण्याच्या दफ्तरांत दाखल्या करितां आली ती शक १६३२ त च आली. त्या नकलेची नकल पुढें शंभर वर्षांनीं जी झाली ती आपल्या हातीं आली आहे.

३ देशमुखीचा हक्कलवाजिमा मलिकंबरानें ठरावून दिला होता, असें या दस्तऐवजांत म्हटलें आहे. म्हणजे शक १५०० पासून शक १५३० पर्यंतच्या अवधींत दंडाराजपुरीच्या भट देशमुखांचा हकलवाजिमा निजामशहाचा प्रधान जो मलिकंबर त्यानें ठरावून दिला व तेव्हां भटांकडे देशमुखी होती, असा अर्थ होतो. ह्या हि पूर्वी शक १४०० पासून भटांकडे देशमुखी चालत आली होती, [illegible]

४ बाळाजी विश्वनाथ शक १६३२ च्या सुमारास सेनाकर्ते झाला. तत्पूर्वी आंग्र्याच्या साहाय्यानें हबशाचा बंदोबस्त व प्रांताची वाटणी बाळाजीनें करून घेतली होती. अर्थात्, बाळाजीचें वजन राजकारणांत त्या कालीं इतकें वाढलें होतें कीं

नुसती इछा प्रदर्शित केली असतां, हबशाला त्याची कदीम देशमुखी, जी आज तीस पसतीस वर्षे अमानत पडली होती ती, चालू करणें इष्ट झालें होतें. तत्रापि, हबशाच्या प्रांतांतील देशमुख या नात्यानें हबशाकडे आपली कदीम देशमुखी चालविण्याकरितां अर्ज करणें केवळ शिरस्ता व संप्रदाय म्हणून रीतसर च होतें. इलतिमासांत बाळाजी म्हणतो :-प्रगणेमजकूरची देशमुखी आपली कदीम असे. आपले बडे मुद्दतलला परागंदा होऊन मराठराज्यामध्यें गेले. या करितां आपलें वतन चालत नाहीं. तर मेहरवान होऊन वतन दिल्हेयानें वतना वर बेटा एऊन चाकरी करील. बाळाजी विश्वनाथाचा कोणता हि बेटा श्रीवर्धनास जातीनें देशमुखी करावयास गेला नाहीं, हें आपणांस विदित च आहे. आपला बडा मराठराज्यांत परागंदा झाला, असें बाळाजी विश्वनाथ म्हणतो. हबसाणांत बडा या शब्दाचा अर्थ बाप असा करतात. तो जर मान्य केला तर, बाळाजीपंताचा बाप जो विश्वनाथपंत तो हबसाण सोडून गेला, असें मानावें लागतें. आतां नाशिकच्या उपाध्यांच्या येथील दप्तरांत विठ्ठल विश्वनाथ याचा शक १६०१ तील लेख आहे. त्यांतील लिहिण्या वरून असा ग्रह होतो कीं विश्वनाथपंत १६०१ त हयात नव्हता. म्हणजे विश्वनाथपंत व त्याचे मुलगे हबसाण १६०१ पुर्वी सोडून गेले होते, असें म्हणणें प्राप्त होतें. बाळाजी विश्वनाथ बंधू सह हबसाण सोडून गेला असें बखरी म्हणतात. परंतु, बाळाजी स्वतः इलतिमासांत म्हणतो कीं आपले बडे म्हणजे बाप हबसाणांतून परागंदा झाले. बखरीं पेक्षां बाळाजीचें स्वतःचें लिहिणें जास्त विश्वसनीय असणार, हें सांगावयाला नको.

५ प्रस्तुत दस्तऐवजांत बाळाजी विश्वनाथानें आपणा स्वतःस देसाई असें म्हटलें आहे. इतर हि पेशव्यांना देशमुख ही संज्ञा लागलेली ज्यांत आहेत अशीं हि पत्रें श्रीवर्धनच्या करणिक देशकुळकरण्यांकडून उपलब्ध झालीं आहेत. लेखांक २ यांत बाजीराव बलाल देशमुख असे शब्द आहेत, आणि लेखांक ३ यांत बालाजी बाजीराव देशमुख असे शब्द आहेत. बाळाजी बाजीरावानंतर रघुनाथ बाजीरावा पर्यंतचे सर्व पेशवे आपणास श्रीवर्धनचे देशमुख म्हणवून घेण्यांत भूषण मानीत. वतन किती हि कां स्वल्प असेना, आपण वतनदार आहोंत ही भावना महाराष्ट्रांत व कोंकणांत फार पुरातन काला पासून आज तागायत अत्यंत उत्कट आहे. दंडाराजपुरीची देशमुखी चालविण्यास पेशव्यांनीं आपला एक प्रतिनिधि ठेविला होता. या प्रतिनिधीचा उल्लेख अजहत देशमुख म्हणुन लेखांक ४ मध्यें आला आहे. लेखांक ५ मध्यें रामराव नारायण देशमुख दंडाराजपुरी असा उल्लेख असून, हा रामराव नारायण पुण्यांतील राजमाचीकर यांचा पूर्वज असावा असें वाटतें.

६ श्रीवर्धन व हरिहरेश्वर या दोन गांवांवर सर्व भट घराण्याची पराकाष्ठेची भक्ति असे. ह्या दोन गांवांवर निमित्याला मात्र हबशाचा अंमल असे. बाकी वास्तविक सर्व सत्ता पेशव्यांची च असे. श्रीवर्धन गांवांतील सोमजाई, लक्ष्मीनारायण, बहिरी, काळेश्री, वगैरे सर्व देवतांना नैवेद्य वगैरेंची व्यवस्था पेशव्यांच्या कडून झालेली होती. श्रीवर्धन येथील ब्राह्मणांना पेशव्यांकडून साडे चत्तीस खंडी भात धर्मादाय वार्षिक पोहोंचत असे (ले.६). ग्रामपंचायतींत पेशवे देशमुख या नात्यानें भाग घेत असत व देशमुखीच्या गांवांत कोठें पान हललें तर त्याची वर्दी पेशव्यांच्या कडे जाई व तिची ते ताबडतोब दाद घेत असत.

लेखांक १ (बाकीचे अस्सल कागद मंडळांचे दप्तरीं आहेत. सं०)

हूं

बज्यानेच आमीलान हाल व इस्तकचाल प्रगणा प्रगणे मरुड-नादगाव तालुके कोट जजिरे दंडाराजपुरी बीदानद सुरुसन्न इहिदे आशर मया तैन व आलफ आं की बालाजी विश्वनाथ देसाई यानी इलतिमास लेहून पाठविले की प्रगणे मजकूरची देशमुखी आपली कदीम आसे आपले बडे मुदतलला परागदा होऊन मराठराज्यामधे गेले याकरिता आपले वतन चालत नाही तर मलीकसाहेबाचे जागा साहेब आहेत मेहेरबान होऊन वेतन दिलेयाने वेतनावर येटा येऊन चाकरी करील म्हणोन इलतिमास पाठविला त्यावरून मेहरवान होऊन प्रगणेमजकूरचे वतन देशमुखी मशारुलची कदीम सबब देऊन कदीम मलकंबरी इकलवाजिमा खातरेस आणून पेशजी देविला होता लारी ६२।९ सवाबासष्ट लाहारी नऊ रुके तो दूर करून हाली जदीद हाकलाजिमा रयतनिसबती करार केला आसे चीत-तपसील

गला कैली राजभाग	नख्तबाब मोहोतर्फा
सरकारचा धारा आकार	व जराईबाब खुमावर
होईल त्यापैकी हक	ऐन महसुल सदर
इनामती व देहेनगी व	येक से रुपये जमाबदी
कसीदी व काजी वगैरा	होईल त्यास हाक सेकडा
वतनदार वजा पडोन	पाच रुपये
बाकी खालिसा बेरीज	५
राहील त्यास रयेतनिसबत	वजनी जिन्नस
धारा खडी १ येक खडी	सरकारचा आकार होईल
होईल त्यास हाक	त्यास पैकी हाक इनामती
भात येकंदर कैलि	व देहणगी व मसीदी
६१	व काजी वगैरा वतनदार

नारळ व राजभाग आकारतील
त्यापैकी वजा हाक इनामती
व दणगा व मर्सादी व
काजी वगैरा (व)तनदार वजा
पडोन बाकी खालिसा बेरीज
राहील त्यास रयतनिसबतीस
राजभाग होईल त्यास दर शकडा
नारळ

१

व वजा पडोन बाकी सरकार
खालिसा बेरीज राहील
त्यास रयतेचा धारा
राजभाग खंडी येक होईल
त्यास हाक वजन एक
मण प्रमाणें

८१

येकूण हालीं हाक जदीद करार केला असे गला राजभागपैकीं हाक वजा देहनगी वगैरा वजा पडोन खालिसा राहील त्यापैकी दर खंडीस येक मण व वजनी आकार होईल त्यापैकी हकइनामती वगैरा वजा पडोन रयेतेचा आकार राजभाग होईल त्यास दरखंडीस वजन येक मण व नरतबाब मोहोतर्फा वजराईबाब खुमावर ऐन महसुल शेभर रुपये जमाबंदी होतील त्यास सेभर रुपयास रुपये हाक ५ पाच व सुमारी नारळ राजभाग येकशे होतील त्यास नारळ सुमारी १ येक साार पासून करार करून छ. १५ रबिलाखर सन आशरनात खुर्दखत केले असे वतनाचे खिजमत बदल पेशजी शकराजी केशव नाईब पाठविला होता तो घाटावर गेला हाली त्याचे ऐवजी विश्वनाथभट वलद बहिरंभट मेदले पाठविले आहेत याचे हाताने वतनाची जमत घेऊन सदरहू बरहुकूम साल बे साल आबाब करून मशारूलचे नावे खर्च लिहीत जाणे ताजे सनदेचा उजुरु न करणे नकल घेऊन आसल फिराऊन देणे परवानगी हुजूर रसवानगी खुसे मा जबानी रामाजी महादू पाकर अफराद रा छ २५ माहे सवाल

वि. का. राजवाडे

४६ भट (पेशवे) यांची वंशावळ

श्रीगजानन

यादी वंशावळ मुलपुरुश माहादाजीपंत भट देशमुख मामले दडाराजपुरी याचे पुत्र २ यांची नावे

नारो माहादेव	सिवाजी माहादेव
१	१
यांसी पुत्र माहादाजीपंत	यासी पुत्र ३
यास बावाजीपंत म्हणत	कृाापंत
	१

यासी पुत्र

नारोपत

१

याचे पुत्र

त्रिंबकपत

यासी पुत्र

० बावाजीपंत

याची नकल जाली

दुसरे पुत्र नारो

त्रिंबकपत

१

याचे पुत्र रामराव

१

याचे पुत्र १ त्रिंबकराव

याचे विठजीपंत ?

१

बावाजीपंत

१

यांसी माहादजीपंत

पुढे नकल० जाहाली

याचे पुत्र

१ अताजीपंत

१ नारोपंत

२

यांची नंकल जाहाली

०

दुसरे पुत्र अताजीपंत

याची नकल जाली

०

तिसरे विसाजी सिवजी

यासी पुत्र ४ पौा नकल जाहाली

१ रुद्राजीपंत

१ जानोपंत

१ विठलपंत चवथे

पुत्र माहाडांस कारखानीसी करीत होते याची नकल जाली

३

बाकी तिसरे पुत्र बालाजीपंत यासी पुत्र २ वडील बाजीराव उर्फ विसाजीपंत

१

यासी——

बालाजीपंत रघुनाथपंत

नानासाहेब	दादासाहेब
१	१
यासी	याचे पुत्र
१ विश्वासराव	१ अमृतराव
पाणीपतास गेले	घेतल
१ माधवराव	१ बाजीरावसाहेब
१ नारायणराव	
याचे पुत्र	१ चिमाजी अपा
माधवराव	
दुसरे पुत्र बालाजी विश्वनाथ	
याचे चिमाजी आपा उर्फ	
अताजीपंत याचे पुत्र	
सदाशिव चिमणाजी	
पाणीपंतास गेले	
१	

समान अशर मया तैन व अलफ खाली इग्रजी होऊन आमृतराव चित्रकूटास व बाजीराव व चिमाजी आपा ब्रह्मवर्तास गेले शेके १७३९ ईश्वरनाम संवत्सरे

१ सदरहू वंशावळ श्रीवर्धन येथील देशकुळकरणी कर्णिक यांजकडून मिळाली. ही शके १७३९ त म्हणजे बाजीराव रघनाथाच्या कारकीर्दीच्या शेवटच्या वर्षांत तो पदभ्रष्ट जाहल्यानंतर लगे च लिहिली आहे. लिहिणारानें जुन्या टिपणांचा उपयोग केलेला आहे. आजपर्यंत बाळाजी विश्वनाथाच्या आजापर्यंतचीं नांवें आपणांस माहीत होतीं (भा. इ. सं. मं. अहवाल १८३४ पृ. २७१। २७२).प्रस्तुत वंशावळींत बाळाजी विश्वनाथाच्या पणजाचें नांव महादजी असें नमूद केलें आहे व आजाचें नांव सिवजी असें दिलें आहे. रा. पटवर्धन यांनीं नाशिक येथील तीर्थोपाध्यायांच्या वहींतून जे उतारे दिले आहेत त्यांत बाळाजीच्या आजाच नांव खुद्द बाळाजीच्या बंधूनें म्हणजे विठ्ठल विश्वनाथ यानें अंताजीपंत असें दिलें आहे, सिवजी असें दिलें नाहीं. पटवर्धनांच्या उताऱ्यांत बाळाजीची स्त्री राधाबाई इचे दोन लेख, एक स्वदस्तूरचा व दुसरा लिहविलेला असे , आहेत. पैकीं स्वदस्तूरच्या लेखांत बाईनें पुढील घोटाळ्याचे शब्द लिहिले आहेत ".....राधाबाई भ्रतार बाळाजीपंत सासरे विसाजीपंत अजसासरे विसाजीपंत ....." इ० पैकीं सासरे विसाजी हें ठीक. बाईच्या लेखांतील चुकांवरून बाईला बिनचूक लिहिण्याचा सराव नव्हता, हें स्पष्ट दिसत आहे. त्यामुळें एकदां विसाजी लिहून पुनः विसाजीपंत कदाचीत् हातून पडलें असेल.

पण 'अज सासरे विसाजीपंत' कसे ! विठ्ठलाचे लग्नावरून तर , आजेसासरे अंताजी पाहिजेत. बाईच्या परलिखित लेखांत हा घोंटाळा नसून अंताजीपंताचा स्पष्ट उल्लेख आहे. प्रस्तुतच्या वंशावळींत 'सिवजीपंत' असें बाळाजीच्या आजाचें नांव असून चुलत्याचें नांव अंताजीपंत आहे. बाईच्या हातून 'सिवजी' वद्दल चुकून विसाजी पडलें असें मानिलें तरी बाकींच्या लेखांचा विरोध राहतो च.

२ दुसरा मुद्दा म्हटला म्हणजे बाळाजीच्या बंधूंचीं नांवें व त्यांचा वयोनुक्रम हा होय. बंधूंचीं नांवें १ रुद्राजी २ जानोजी ३ बाळाजी व ४ विठ्ठल हीं नाशिकच्या उताऱ्याप्रमाणें च आहेत. काव्येतिहाससंग्रहांतील पत्रें-यादींतील ४१६ व्या लेखांत विठ्ठलाचे ऐवजीं रुष्णाजी असें नांव आहे, तें चूक आहे हें रा. पटवर्धन यांचें म्हणणें बरोबर आहे. प्रस्तुतच्या वंशावळींतील 'विठलपंत चवथे पुत्र' या व इतर उल्लेखांवरून १ रुद्राजी २ जानोजी ३ बाळाजी व ४ विठ्ठल असा या बंधूंचा वयोनुक्रम असावा. विठ्ठलाच्या लेखांत अनुक्रम आहे असें मानल्यास जानो रुद्राजीहून वडील ठरेल.

३ विठ्ठलपंत महाडास कारखानीस होता अशी नवीन माहिती या वंशावळींत दिली आहे.

४ विठ्ठलपंताचा लेख शके १६०१ तील आहे व त्यांत तो आपल्या तिन्ही बंधूंचा उल्लेख करतो. उल्लेखावरून हे सर्व बंधू शके १६०१ मध्यें हयात होते असें मानिल्यास, जानोला हबशानें गोणत्यांत घालून बुडविल्याचा प्रसंग १६०१ नंतरचा असला पाहिजे व अर्थात् च बाळाजी विश्वनाथ वरघाटीं या प्रसंगानंतर म्हणजे शके १६०१ नंतर आला असला पाहिजे. पक्षीं, जानोला बुडविण्याचा प्रसंग १६०१ च्या पूर्वी घडून आला असल्यास बाळाजी विश्वनाथ वरघाटीं १६०१ च्या पूर्वी आला असला पाहिजे.

५ काव्येतिहाससंग्रहांतील (पत्रें-यादी) ४१६ व्या यादींत विसाजीपंत याला मूळपुरुष म्हटलें आहे; व प्रस्तुत यादींत महादाजीपंत यास मूळ-पुरुष म्हटलें आहे. याचा अर्थ इतका च होतो कीं त्या त्या यादीकाराला ज्या कोणत्या पुरुषापासून वंशावळ माहित होती त्या पुरुषाला वंशाचा मूळपुरुष अशी संज्ञा तो तो यादीकार देतो. ह्यावरून असें समजावयाचें नाहीं कीं दंडाराजपुरची देशमुखी महादाजीनें प्रथम मिळविल्यामुळें तो च भटोत्कनामक देशमुख घराण्यांतील देशमुखी मिळविणारा पहिला पुरुष होता. देशमुखी त्याच्या हि पूर्वी मिळविली असण्याचा संभव आहे.

६ आजपर्यंत अनुपलब्ध अशी आणीक माहिती जी या लेखांत उपलब्ध होत्ये ती अशी कीं बाजीराव बल्लाळ व चिमाजी बल्लाळ यांचीं पाळण्यांतील

नांवें अनुक्रमें विसाजी व अंताजी होतीं. बाजीरावाच्या आजाचें नांव विसाजी होतें व चुलत आजाचें नांव प्रस्तुत वंशावळीप्रमाणें अंताजी होतें. पैकीं, आजाचें नांव बाजीरावाला दिलें व चुलत आजाचें नांव चिमाजीला दिलें, हें उघड आहे. आपल्या समाजांत आजा जीवंत असतांना, त्याचें नांव नांतवाला देत नाहींत तेव्हां, असें म्हणणें युक्त दिसतें कीं बाजीरावाच्या जन्मसमयीं त्याचा आजा विसाजी हयात नव्हता व चिमाजीच्या जन्मसमयीं त्याचा चुलत आजा हयात नव्हता.

७ शके १६०१ च्या किंचित् अगोदर किंवा किंचित् नंतर बाळाजी विश्वनाथ वरघाटीं आला. वरघाटीं येण्याच्या वेळीं त्याचें वय सुमारें पंचविशीच्या सुमाराचें असावें, असें दिसतें. म्हणजे शके १६०० त किंवा १६०२ त बाळाजी सुमारें पंचवीस वर्षांचा असावा. अर्थात्, बाळाजीचा जन्म शक १५८० च्या सुमारचा दिसतो. शक १६३६ त बाळाजी विश्वनाथाला पेशवाई मिळाली, त्या कालीं त्याचें वय, या हिशोबानें पहातां, सुमारें ५६ वर्षांचें असावें. इतरत्र असलेल्या उल्लेखां वरून शक १६३६ त पेशवाई मिळण्याच्या कालीं बाळाजी विश्वनाथाचें वय याहून निदान दहा वर्षांनीं जास्त असावें, असा स्थूळ अंदाज आहे. तो जर खरा धरला, तर बाळाजी विश्वनाथाचा जन्म शक १५७० च्या सुमारास न्यावा लागतो. प्रस्तुत यादींतील मूळपुरुष जो महादजी तो बाळाजी विश्वनाथापासून चौथा पूर्वज आहे. दरपिढीस बावीस वर्षें धरलीं, तर या महादेवाची हयात सुमारें शक १५०० त पडते. याच्या पूर्वीं सुमारें शंभर दीडशें वर्षें भटांच्या कुळांत देशमुखी जाऊन झालीं असावीं असा अंदाज आहे. त्याला कारणें येणेंप्रमाणें. शिलाहारांच्या व यादवांच्या राजवटींत देशांत व कोंकणांत एकोन एक देशमुख्या व पाटिलक्या मराठ्यां कडे असत. प्रायः ग्रामांत पाटिलकी मराठ्याची व कुळकरण ब्राह्मणाचें, आणि प्रांतांत देशमुखी मराठ्याची व देशपांडेपण म्हणजे देशकुळकरण ब्राह्मणाचें किंवा असल्यास कायस्थाचें असा प्रघात होता. दंडाराजपुरी प्रांतांत ग्रामकुळकरण व देशकुळकरण कराणिक नांवाच्या कायस्थांकडे फार पुरातन कालापासून आहे. शिलाहार व यादव यांच्या राजवटींत ज्यांना आपण सध्यां ग्रामकुळकरणी किंवा देशकुळकरणी म्हणतों त्यांना ग्रामकरणिक किंवा देशकराणिक अशी संज्ञा असे. सौलभ्यार्थ, ग्रामकरणिक किंवा देशकराणिक यांना नुसत्या करणिक या नांवानें संबोधीत. करण करणारे जे ते करणिक. राज्यांतील सर्व कराणिकांचा जो मुख्याधिकारी त्याला श्रीकरणाधिप म्हणत. प्रख्यात हेमाडपंत उर्फ हेमाद्रिपंडित यादवांचा श्रीकरणाधिप कांहीं काल होता, हें प्रसिद्ध आहे. श्रीकरणाधिप म्हणजे देशांतील जमाबंदीचा मुख्याधिकारी. मुसुलमानी अंमलांत ह्या श्रीकरणाधिपाला फडणिस ही संज्ञा असे. दंडाराजपुरीप्रांतांत शिलाहार

व यादव यांच्या राजवटींत जसे कायस्थ कराणिक देशपांडे होते, तसा देशमुख ऊर्फ देसाई कोणीतरी मराठा होता, हें निश्चित आहे. शिलाहार व यादव यांच्या राजवटींत गांवांत पाटील व देशांत देशमुख ह्यांच्या हातीं लष्करी व फौजदारी अधिकार असून, शत्रूंपासून ग्रामाचें व देशाचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी पाटील व देशमुख यांजवर धर्मानें पडे. राजाला लढाईच्या प्रसंगीं अमुक सैनिक पाटलानें व देशमुखानें बिनतक्रार पुरविले पाहिजेत असे तह असत; व हे तह पेशवाईच्या अंतापर्यंत ह्या देशांत प्रचलित होते. यादवांचें साम्राज्य जाऊन व कोंकणांतील शिलाहारसंस्थानिकांचा अंमल उठून, कोंकणांत जेव्हां मुसुलमानी सत्ता प्रचलित झाली, तेव्हां लष्करी पेशाचे जे मराठे पाटील व विशेषतः मराठे देशमुख ते लढाईच्या घालमेलींत नष्ट, स्थानभ्रष्ट व परागंदा झाले. त्यांच्या देशमुख्या रिकाम्या पडल्या व त्या कालान्तरानें ब्राह्मणादिकांच्या हातांत मुसुलमानी अंमलांत गेल्या. अशा तऱ्हेनें दंडाराजपुरी प्रांतांतील व कोंकणांतील इतर प्रांतांतील देशमुख्या ब्राह्मणादिकांच्या हातांत गेलेल्या आहेत. पैकीं दंडाराजपुरी चेथील देशमुखी भटोपनामक ब्राह्मण घराण्यांत मुसुलमान अंमलाच्या पहिल्या हप्त्यांत आलेली आहे. दक्षिणेंत यादवांचें साम्राज्य शक १२३९ त गेलें आणि कोंकणांत शिलाहारादि लहान संस्थानिकांचा अंमल सुमारें शक १३५० च्या सुमारास नष्ट होऊन, सर्वत्र मुसुलमानी अंमल ज्यारी झाला. अर्थात, शक १३५० किंवा शक १४०० च्या सुमारास भटांच्या घराण्यांत देशमुखी आलेली आहे. म्हणजे शक १५०० त असणारा बाळाजी विश्वनाथा पासूनचा चौथा पुरुष जो महादजी त्याच्या पूर्वी सुमारें शंभर वर्षें म्हणजे शक १४०० पासून भटांच्या घराण्यांत दंडाराजपुरप्रांताची देशमुखी आली. ती बाजीराव रघुनाथाच्या पदभ्रंशापर्यंत म्हणजे शक १७३९ पर्यंत सुमारें साडे चारशें वर्षें पर्यंत चालून, नंतर महादजीचा दुसरा पुत्र जो नारो महादेव त्याच्या शाखेकडे सध्यां नाममात्रानें चालू आहे. हा नारो महादेवाचा वंश सध्यां कोंकणांत तळें येथें आहे.

८ शक १४०० च्या सुमारास दंडाराजपुरीची देशमुखी जशी भटानीं संपादिली, तशी च रेवदंड्याची देशमुखी हि एका चित्पावन कुळानें त्या च कालाच्या सुमारास मिळविलेली आहे. तें कुळ रेवदंड्यास ठब्बू या आडनांवानें प्रथित आहे.

वि. का राजवाडे

द. वा पोतदार

४७ शिवाजीच्या एका नवीन हकीकती बखरीचीं तीन पानें

हीं बखरीचीं तीन पानें कऱ्हाड येथें सांपडलीं. ह्यांत कांहीं कलमां खालीं हकीकत असा शब्द लिहून कलमाची समाप्ती केली आहे. ह्या वरून ह्या बखरीला हकीकती बखर म्हटलें असतां वावगें होणार नाहीं असें वाटतें. प्रस्तुतच्या तीन पानांत ५, ३४ व ३५ असे हकीकतींचे आंकडे नमूद आहेत. एकंदर सर्व हकीकती संपूर्ण बखरींत किती होत्या तें अर्थात् ह्या तीन पानां वरून सांगतां येणार नाहीं. ज्या बखरींत शहाण्णव कलमें आहेत अशी बखर आपणांस छापलेली उपलब्ध आहे व तिला नांव हि पुरातन लेखकांनीं शहाण्णव कलमी बखर असें दिलें आहे. सबब, अनुमान होतें कीं प्रस्तुत बखरीला हकीकती बखर अशा सारखें कांहीं नांव मूळचें च असावें. प्रस्तुत हकीकती बखरीचीं जीं तीन पानें मिळालीं आहेत त्यांत दोन चार बाबी नवीन दिल्या आहेत त्या जिज्ञासु इतर बखरींतील हकीकतींशीं ताडून पहातील च. प्रस्तुत तीन पानें मंडळाच्या संग्रहास ठेविलीं आहेत.

वि. का. राजवाडे

पान चवथें

चे बरोबरीचे नव्हते असे असता ते कचेर × + + + होऊन गेले तुम्ही त्यास उत्तर दिल्हे नाही या प्रकारे बाइकोने निशध केला तेव्हां जाधवराव यानी उत्तर केले जे आम्ही स्वाभाविक बोलिलो पानखोबरे कांहीं वाटिले नाही त्यास चाकरी वरुन दूर करु ऐसे बाइकोचे समाधान केले दुसरे दिवशी मालोजी व विठोजी नित्याप्रमाणे भोजनास बोलाविले त्याणी ओढन आणिले जे तुम्ही सोइरे जाह + + + + + + + चे समई भोजनास येऊ ऐसे उत्तर दिल्हे नंतर जाधवराव भो (जन) करून कचेरिस येऊन बसले कारकून बोलावून मालोजीस विठोजी भोसले याचा हिशेब करुन उभयतास चाकरी वरून दूर केले आणि त्यास सांगितले की तुम्ही आम्ही सोइरे नाहीं पान खोबरे वाटिले नाहीं उगी च गला पडो नये याउपरी तुम्ही + + + + ले सुध्धां येथून + + + + व्हा भाऊ उभयेता बाहेर लाविलियावरी मागती वेरुलास आले पूर्ववत् प्रमाणे शेते करून राहिले उभयेताचा नेम सिवपूजा येथासांग व येकादसी सोमवार-प्रदोष (होता) व ब्राह्मणाचे चेरणतीर्थ नित्यशाहा घेतल्या + + अन्न

द्यावयाचे नाही ऐसे चालत आसता कांहीं दिवसानीं मा +++ रात्रौ चांदणे पडिले त्यात +++ माल्यावर राखणेस बसले आहेत तेथे शेतात माल्या नजीक येक वारूल होते त्यातून स्त्रीचा हात चुड्या सईत अकस्मात निघाला तो विजेसारखा चमकला हे मालोजीचे दृष्टीस पडिले तेव्हां भयाभीत होऊन विठोजी निद्रिस्त होता त्यास उठवून ज्याग्रत होता त्यास हे वर्तमान सांगितले त्याणी उत्तरे केले की तुम्ही झोपेत आसाल ही गोस्ट लटकी तुम्ही निद्रा करणे मी जागत बसतो ऐसे म्हणता मालोजीनी निद्रा केली विठोजी जागत बसले तो मालोजीस मागती स्वप्न पडिले की वारुलातून श्री भवानीचे रुपे निघाली शुभ्र पातळ कपाली कुंकू आंगावर दिव्य आलकार ऐसी उभी राहोन मालोजीस हातानें जागे करुन सांगितले कीं मी तुजला प्रसन्न जाहाले या वारूलात सर्प आहे तो माझें स्वरुप आहे त्यास तू नमस्कार ++++ द्रव्य आहे ते घेणे तुम्हास सर्प उपद्रव करणार नाही तो तेथून जाईल त्याचे वाटेस तुम्ही न जाणे तुम्हास सत्तावीस पिढ्या राज्य दिल्हे प्रसन्न जाहाले जे चित्ती धराल ते होईल माझे + + + + तेव्हां येईन ही हाकीकत ॥ ५ ॥

++++ स होऊन विठोजीस श्रुत केले नंतर ++++ वारूल खाणून द्रव्य का ++++ ड्यावर घलून पाहात होते ते + + + त नेहून पुरून ठेविले या उपरी शेताचा + + वगेरे विल्हेस लाऊन बाईको व मुले तेथें ठेऊन श्रीगोंदे येथें आले तेथें पुरातन सावकार शेषोचा नाईक शड लक्षाधिपती होते त्याचा पहिला स्नेह होता त्याची भेट घेऊन येकांतीं सर्व वर्तमान इस्तकबील तागाईत सांगून + + + उभयेतास वचन मागितले + + + राज्यपद आले तर आम्हास काय द्याल तेव्हां उभयेतानी पो(त)दारी वतन करार दिल्हे जोवर आमचे राज्य तो परयेंत पोतदारी तुम्हास दिल्ही आसी शेफत करून सनद करून दिल्ही त्याजवर नाईक याणी उभयेतास अभ्यंग स्नान घालून उत्तम आलंकार वस्त्रे देऊन गाडीवर बसवून का + + + तेथे नेहून हाजार घोडी उत्तम + +

+ + तली जे उभयेता संकेता प्रमाणें यावयाची असल्यास यावे भेट होईल अ.मचे येणे घडत नाहीं हे खानानी ऐकून पुत्र फाजीलखान यास फौजेत ठेवून आपण पालखीत बसले बत्तीस भोई पालखीस उचलावयासी लागत होते शरीर मोठे प्रचंड होते समागमे नपरे पंचवीस व कारकून कृष्णाजी भास्कर दिवाण व पंताजी गोपीनाथ राज्या + + + डोंगर चढोन सदरे संनिध आले राज्यानीं सदरेच्या मागे गर्दा खांणोनी त्यामध्ये धारकरी च्यालीस असामी संभाजी घिन

कावजी व हिरोजी फरजंद सोनमले व जिरमाल वगैरे यासी ठेविले + + + त ही हाकीकत ॥ ३३ ॥

राजे याणी अंगांत चिलखत व बखतर डोईस टोप ढाली बिचवा + + + नी त वज्रटाकी + + ऐसा मजबूद + + + म करून किल्याची खबरदारीने कुल त + +

(मागची बाजू)

पया केल्या भोई व खिजमतगार + + + ले ते समई पेठेत पंताजी गोपीनाथ हेजीब सापडले त्यास वार जाहाले लोकानी ओलखले नाहीं हे राजे याणी पाहाता च पंताजी पंतास रक्षण कृष्णाजी भास्कर यासी + + + रू दिले नाहीं मार्ग दिल्हा लस्करात + + + + सी जव घेऊन गेले हाकीकत ॥ ३४ ॥

पालखी समवेत मुडदा खानाचा गडावर आणिला तुळजापुरास देवीस उपद्रव केला म्हणोन गार्डीत मेख लोखंडाची तापऊन टाकिली सीर दरवाज्यावर टांगून ठेविले तोफांची सरबत्ती केली नगारखाना सुरू जाहाला याप्रमाणें इशारती होता च मावले किल्यावर होते त्याणी घाट धरून खानाची फौज

पान तेरावें

१

जाहला तेव्हा तिजला समागमे घेतली किले मालवण सिंधुदुर्ग पावेतो होती नंतर माघारी रायगडास रवाना केली त्या वेलेस गर्भ राहिला पुढें पुत्र जाहला त्याचे नाव राजाराम ठेविले सिंधुदुर्ग येथें तमाम जहाजे अरमार अणुन मावले जमाव सुधा जात बसोन पेठ भेदकर प्रांत + + + + समुद्रतीर + + + याचे बंदर मोठे होते ते मारिले माल बहुत सांपडला सावकार धरुन द्रव्य घेऊन रायगडास आले सिवाजी नाईक चिदनूरकर यासी दहशेत पड + + + + + कडे पाठवून सर्वास तीन लाख होन + + + + + याप्रमाणें तह केला उमा पंडित + + + + पाठविले त्या दिवसा पासून भेद जाहाला कर्नाटक प्रांती शहाजी राजे होते त्याचे चाकर मनसबदार पांच हजार स्वारानिसी होते त्यास सिवाजी राजे याणी अबदूलखान मारिला तमाम गड घेतले राज्य बलकट राखले काही इलाज चालत नाही + + + + चा बाप शाहाजी याचे पारिपत्य करावे + + + + + बाजी घोरपडे यासी येकांतीं पातशाहानी कपट सांगोन पाठविले त्याकाला शाहाजी राजे किले जीवनंदी चंदावर या स्थली सडे फौजनिसी होते तेथें घोरपडे याणी मेजवानीस

श्री ग्रंथ संग्रह
नं.....

बोलाऊन विश्वास दाखवून कैद केले लश्कर लुटून मालमत्ता जप्त केली आणि वर्तमान पादशाहास सत्वर सांगोन पाठविले पातशाहा खूश जाहले जिलीबदार ये + + + लाऊन परवाना घोरपडे यासी लेहून पाठविला जे + + + त्र गार खणून शाहाजीस गारेत घालून चोप बसवून जमिनीत पुरून टाकणे असे पत्र घेऊन जिलीबदार गेला हें वर्तमान रणदुल्लाखान वजीर वीस हजार फौजेचा धनी मजमदार थोर याचा व शाहाजी राजे याचा भाऊपणा त्यास हें वर्तमान समजले तेव्हां त्याणी काळी लुंगी लावून दिवटी हाती घेऊन पातशाहाचे मजुऱ्या + + + बहुत घाबरे + + + पातशाईस धका बसेल असा + + मनांत आणून रणदुलाखान यासी हाती धरून बसविले तेव्हां खानानें मुद्दा जाहीर केला जे सिवाजीचे रागे शाहाजीस कैद करून मारावे हे युक्त + + + बाप पावे + + + करी सो बेटा पावे असे + + + ले आहे त्यास साहेबी माफी केली पाहिजे + + + + + पात- शाहाने ऐकून खूश होऊन बोलिले + + + + हुजुर घेऊन येऊन जामीन तुम्ही होणे + + + + खानानी कबूल केले तेव्हां पातशाहानी शाहाजीची परवाना वस्तभाव हाती घोड दौलत काय असेल ती परत देऊन सन्माने हुजुर घेऊन येणे या प्रमाणें घोरपडे यासी लेहून दिल्हे खानानी आपला जिलीबदार तयार करून ताकीद केली की पादशाचा जिलीबदार पेशजी गेला आहे तो पोहचल्याचे आगोदर जलदू जाऊन शाहाजी राजे यासी सोडऊन हुजूर घेऊन येणे म्हणजे तुजला बक्षीस मणभर सोने देऊ असे सांगोन जलदीनें रवाना केला तिकडे प्रथम परवाना पातशाई घोरपडे यासी + + + +

४८ पटवर्धन सरदारां वरील एक प्रशस्ति

रा॰ जंगी व रा॰ नवांगुळ या दोन गृहस्थांनीं कऱ्हाड येथें दोन तीन जुनीं दफ्तरें चाळलीं. त्यांत एक फाटकें बाड सांपडलें. त्याच्या समाप्तीस खालील श्लोक लिहिले आहेत. हे श्लोक पटवर्धन सरदारां वरील एक कमजास्त विस्तृत अशा प्रशस्तींतील असावे, असा तर्क आहे. श्लोक एकंदर चार आहेत व त्यांत गोविंद हरि पटवर्धन व गोपाळराव पटवर्धन या दोन पटवर्धन सरदारां संबंधानें कवित्व आहे. बाकी परशुरमभाऊ आदिकरून इतर सरदारांवर श्लोक ह्या प्रशस्तींत नाहींत.

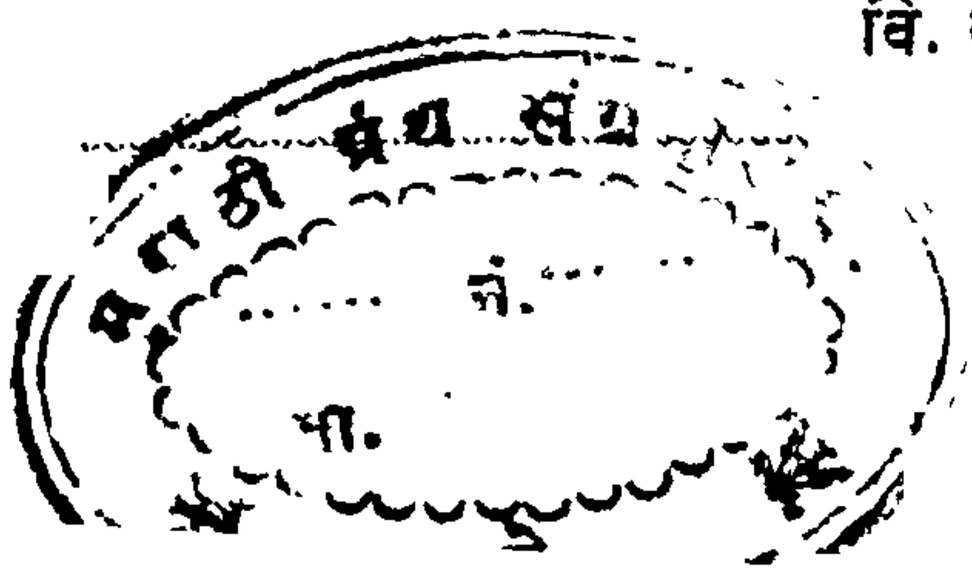
श्लोक

गोविंदपंत हरिभक्त स्वये वीराजें ।
धीरत्वबुद्धिपुरुषार्थ तयास साजे ॥

श्रीपांडुरंगी दृढभाव असे जयाचा ।
सर्वा भुतीं लय आसे आपुले दयेचा ॥ १
गोपाळराव पटवर्धन शूर मोठा ।
राज्यांत थोर सरदार वदे मुघंटा ॥
युद्धे बहुत करिता श्रम फार जालें :
नाना-मुखी वचनी अमृत गौरविलें ॥ २ ॥ छ.
गोविंद हरी हा पटवर्धनाचे :
वंसी असे ईश्वरप्रतिमाचे ॥
(पाटभेदः दीपक सत्या वाचे) ॥
ज्या त्या मिसे ब्राह्मण पाळितो हों :
सर्वा भुति त्या समता आसे हो ॥ १ ॥ छ. छ. छ.
शुरा माजि गोपाळराया समान
जगी अन नाना करि हें प्रमाण ॥
तया लागि अणुनि सन्मान द्या जी
कडिं चौकडा पालखि पांच वाजि ॥ १ ॥

हे श्लोक ऱ्हस्वदीर्घांकडे लक्ष न देतां नकलकारानें लिहिले आहेत. अर्थात्, ऱ्हस्वदीर्घ नीट करून वाचले असतां, कानाला गोड लागतील हें उघड आहे. गोविंदराव पांडुरंगभक्त होता, हें पहिल्या श्लोकांत सांगितलें आहे. गोपाळराव पटवर्धनाला नानासाहेब पेशव्यांनीं अमृत वचनांनीं गौरविलें असें दुसरा श्लोक म्हणतो. गोविंद हरि ब्राह्मणांची प्रतिपालना नाना मिषांनीं करितो, अशी प्रशस्ती तिसऱ्या श्लोकांत केली आहे. आणि चौथ्या श्लोकांत शूर गोपाळरावास कडी, चौकडा, पालखी व पांच घोडे द्या अशी नानासाहेब पेशव्या पाशीं कवि विनंति करितो. गोपाळराव व गोविंदराव हे पटवर्धन सरदार नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीत होते. त्यांचा उल्लेख वर्तमानकालानें कवि करतो. त्या अर्थी हे शूर सरदार व नानासाहेब पेशवे हयात असतांना प्रशस्तिकार हि हयात होता असें दिसतें. समकालीन शूरांचा समकालीनें कवीनें हा स्तव केलेला आहे. या वरून उघड होत आहे कीं हे दोघे हि सरदार स्वकालीं स्वकालीन समाजास बहुमान्य झाले होते. कवीनें आपलें नांव बहुतेक कवींच्या परिपाटी प्रमाणे ज्या शेवटच्या श्लोकांत गोवले ते श्लोक नकलकारानें उतरले नाहींत; त्या वरून असें म्हणावें लागतें कीं प्रशस्तिपर श्लोक चारांहून जास्त असावे. श्लोकांचें बाड मंडळाचे संग्रहास ठेविलें आहे. बाडाच्या शेवटच्या पानाचा कोंपरा तुटला होता, तो मीं नकल केल्या वर कोठें गहाळ झाला, तें समजत नाहीं.

वि. का. राजवाडे

४९ धनगराची ओंवी ६ वी

सुंचराण मांडल । माळावेल्या धन्याच । सदरच्या स्वामीच । धरतरी बा
मातच । मेघराया पित्याच । ह सुंचराण मांडल । कैलासाच्या सांबाच । सुंचराण
मांडल । इटल बा ब्रमल । बोलु तवा लागल । सोमा मालदाराला गा । मालदाराला
बोलल । घराच्या बा गरतिला । गरतिला बा सांगाव । ह्यान खरच्या[1] तयार ।
तयारीत असाव । भोंचीच्या[2] पुनवला । जतरा बा भरवायची । सोमा माझा माल-
दार । घराच्या बा घरतीला । बोलु तव्हा लागला । अनखरच्या तय्यार ।
तय्यारी बा करावी । भोंचीच्या बा पुनवला । जतरा बा भरवायची । फरांड्याचा
पवा गा । पवा मग यत्राचा । मणग्या माणिंगराया[3]च । भंडाऱ्याच्या गोण्या गा ।
गोण्या मग ईयाऱ्या । घराची बा घरत । घरत बा बोलली । जळो जळो जतरा ।
पाप्या काइली भरताना । डोईला टकल पडल । आना राशी पाडताना । हाता
फोड येत्याल । जळो जळो जतरा । पदुगा माजी गवळण । गवळण बा बोलली ।
सोमा माझा मालदार । माघारा बा गेलाया । इटल ब्रमल देवगा । देव बोलु
लागल । कसकाय सोमार । तैयारी बा करतो । कतो म्हणून बोलला ।
इटल ब्रमल देवाला । अंतरि बा कळाल । बोलु तवा लागल । सोमा माज्यार
मालदारा । आना मिळाला लसनास । मग लचाड बोललास । मग इटल ब्रमल ।
मग बोलु बा लागला । सराप देऊ बा लागला । पदु या बा गवळण । गवळणीला
सराप । खुर्डीगा येडी होशील । धोंड दगड मारशील । गावातल्या पोराला ।
सुंचराण मांडल ॥ १ ॥ (धृ०) ॥ तवाच्या बा येळला । गावातली पोरगा । शेण-
मारा करत्याल । पदुगा माजी गवळण । खुर्डीगा येडी झालीया । धोंड दगड
मारित । गावातली पोरगा । शेणमारा करत्यात । गावाच्या बा वरत । वरत बा
जाशील । लुगड राहिली कारीला । चोळी राहिली बोरीला । झिंज्या टोप बंचाला ।
धंड पडल माळाला । पदु मग गवळण । गवळणीच्या माह्यारच । गुराखी बा
पोरगा । पोर तवा आल्यात । बंचाच्या बा सावलीला । पोर खेळु लागलीगा ।
आवचित नदर गेलीया । पोर बोलु लागली । पदु मग गवळण । बंचाच्या बा
बेटाला । बेटाला बा आडाकली । पोर पळत गेल्याति । आइचापाला सांगीत ।
तुझी गा पदु गवळण । बंचाच्या बा बेटालार । बेटाला बा आडाकलीर । तिच
आइचापकीगा । धावत बा पळत गा । रडत बा आकसत । बगायाला आल्यात ।
सुंचराण मांडल ॥ २॥(धृ०) ॥ तिच्या मग धंडावर । पाचा फडया भुजंग । भुजंग
डोलु लागला । ओराचोरा बिग्यावर । माणूस उभ राहून । दिना मग झालाया ।

---

१ शिदोरी २ आश्विनशु॥ १५ ३ मणग्या माणिंगराय नांवाचा देव त्याची जत्रा भरण्यासंबंधी ही ओंवी आहे.

माणस बोलु लागली । देवाच्या बा बायकोला । मराण बा नाहीं गा । तुझी नव्ह पदु गा ।चल आपल्या वाटन । माघारी बा गेल्यात । सुंबराण मांडल । तवाच्या बा येळला । इटल बा ब्रमल । बोलु तवा लागल । सोमा माज्या मालदारा । भागु मग लेकीला । आणायला बा जावाव । नंदी त्यान घेतलार । *बुति भाकरी घेतली । निघून बा चालला । भागु लेकीच्या वाडयाला । वाडयाला बा जाऊन । भागु लेकीच्या सासऱ्याला । सासऱ्याला बोलला । भागु लेकीला न्यायाला । न्यायेला बा आलोचा । सासरा बा बोलला । न्हाइ लावून देत गा । सोमा माजा मालदार । माघारा बा आलाया । इटल बा ब्रमल । बोलु तवा लागल । नंदी रिकामा आंडला । भागु लेकीचा सासरा । लाऊन द्यायची नाहीं गा । म्हणून बा बोलला । इटल ब्रमल द्यावगा । बोलु तवा लागल । भागु लेकी सासऱ्याच । मड येशीच्या तोंडाला । तोंडा आडव येइलर । भागु लेकीला आणावी । सोमा गेलाया माघार । मग तिच्या बा सासऱ्याच । मड आडव आलचार । सोमा निघून गेलायार । भागु लेकीच्या वाडयालार । तिच्या सासुला बोललार । भागु लेकीला न्याय-लार । तिची सासु बोलली । नाहीं लावून दियाची । नंदी माग फिरला । ह, सुंब-राण मांडल ० ॥ ३ ॥ सोमा माजा मालदार । नंदी घेऊन माघार । माघार बा आलाया । सोमा नंदी रिकामा । रिकामा कां आलार । तिची सासु बोलली—

निरूपण—तिची सासु बोलली कीं कारभारी मेला तेव्हां लावून द्यायची सोय नाहीं हें एकून सासूचें हि मढें आडवें येईल (म्हणजे ती मरेल) असें देवानें सांगितलें तेव्हां सोमा पुन्हा भागूच्या वाडयाला गेला. सासु मेली पण दीर लावून देईना तेव्हां त्याचें हि मढें आडवें येईल म्हणून देवानें सांगितलें. पुन्हा सोमा भागूच्या वाडयाकडे गेला. तेव्हां दिराचें हि मढें आडवें आलें; नंतर तिच्या नवऱ्यानें तिला सोमाबरोबर पाठविली. त्यानें नंदीवर बसवून तिला नगराबाहेर आणली; वाटेंत नदी लागली तेथें तान-लाडु भुक-लाडु खाऊन पाणी प्याली व मग सोमाला 'माझी पदु कशी आहे' (ही तिची आइ व इटलब्रमलची बायको) म्हणून तिनें प्रश्न केला. तेव्हां सोमानें कांहीं तरी उडवाउडवीचें उत्तर देऊन वेळ मारून नेली. पण आपल्या माहेरच्या गांवाच्या शिवेनजिक येतां च तिला पदुच्या दुर्दशेची हकीकत पुढील प्रमाणें समजली:—

ह, सुंबराण मांडल । तवाच्या बा येळला । भागु मग लेकगा । गावाच्या बा बाहेर । गावाच्या बा जवळ । जवळ बा गेलीया । तिच्या मग माह्यारच । माणस बा

---

* कुरवाडी लोकांत व धनगर वगैरे इतर जातींत हि पाहुण्याच्या अगर आप्ताच्या घरीं जाणें झाल्यास बरोबर 'बुति' म्हणजे भाकरी अगर रोटया नेऊन पाहुण्याच्या घरीं देण्याची व त्या पाहुण्यानें शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना ती वाटण्याची चाल आहे. त्यास अनुसरुन हा उल्लेख आहे.

ळ । तिला मग कळाल । तुज्या मग पदुच । येवस्था वा झालीया । कशा-
लाग जातीस । भागु मग त्या लेकीन । नंदीवैन खालीगा । उडी वैन टाकली ।
रड तिन मांडल । आकरूस करीत । सोमा माजा मालदार । आइ बाइ करितो ।
बाई बाई करितो । बाइ उठना झालीया । सोमा निघून गेलाया । वजिरा निघून
गेलाया । गेलाया खडक्या माळाला । वजिरा देव ब्रमल । बोलला वजिरा । नंदी
रिकामा आणलास वजिरा । तुजी लेक वा हेकाड वजिरा । तुज्या लेकीला कळाल
वजिरा । रडत या ककत वसली । ईना वा झालिया वजिरा । सुंबराण मांडल
(धृ०) ॥ ४ ॥ देव इटल ब्रमल । आणायला गेल्यातर । लेक आणायाला गेल्यात ।
उठ उठ ग म्हणाल । बाई उठना झालीया । देव ह्यो इटल ब्रमल । लेक पोटिशी
धरली । मग रडु वा लागली । रडु वा लागली । × × × लेकीला वा घेऊन । मग
घेऊन आल्यात । मग ह्यो लेकीला बोलला । लेकीलार बोलला । मग सात वा रोज
गा । मग आरवाव मिरवाव । मग ह्या उभ्या वा जत्रात । मग जिवाला वाटल ।
मग वाटल एवढ । एवढ तुम्ही वा खावार । उजव्या अंगचा मान गा । मान तुम्ही
वा घेवावा । यग ह्यो फराडयाचा पवा । पवा आलाया शिवला । पवा गेलाया
माघारी । पवा निघाला माघारी । माळिंगराया मागी राह्याचे । सिवपोतोर यार
गा । देव ह्यो माघारा फिरला । माझ इटल ब्रमल । गेल धावत पळत । पवा
आडवून आंडला । माळी गृह्याला आंडला । सात रोज गा जतरा । जतरा मग
वा भरली । भागु लेकला बोलला । मग आरवाव मिरवाव । मग काय वा
खावाव । ह, सुंबराण मांडल ० ॥ ५ ॥ (धृ०) ॥

वा. दा. मुंडले

---

५० जुनीं मराठी गीतें

(हप्ता ३ रा)

मल्हारीचे आणखी एक गाणें

तुजी झकडी । माजी झकडी । पाची फुलारी । मजवर झकडी घालग तू ॥ धृ० ॥
माझा मल्हारि कुणिकड गेला सइ माजा मार्तंड कुणिकड गेला । आंब्याचे आंबे
तोड ग तू । सइची ओटी भरग तू ॥माझा मल्हारि कुणिकड गेला । माजा मार्तंड
कुणिकड गेला । रथाला जुपल चार वारु । मलारि नवरा झाला स्वारु । रथ
चालला गडगडाजी ॥ १ ॥

---

१ समुदाय, लोकसमूह

संकीर्ण गीतें

(सांगणार स्त्री–हालीम)

पावणा आला म्हणु, पाठ टाकला जांवइळा । ताइता माज्या बंदुराया बस केळीच्या कंबइळां ॥ १ ॥ हावस भारी मोटी कड मोडुनि करदोड्याची । जडिता बंदु माज्या गोरी कंबर सरदाराची ॥ २ ॥ माज्या दारावैन कोण गेलाया गलोलीचा । हौशा माजा बंदु पेट शराच्या तालुक्याचा ॥ ३ ॥ वैराळे[2] सादैंवितु परसुदारिच्या पायइरी । माजी तु वयावाई हाक मारिति दुयिरीं[4]॥ ४ ॥ थोरल माज घरू येया जायाला एक दारू । पोथी वाचितु माजा दिरू ॥ ५ ॥

पंढरपुरासंबंधीं गीतें

(सांगणार स्त्री–वालु)

कैंतासंगट पंडायिरी लेकासंगट आळइंदि । हरिपाटाचा पवाइडा वाची पुण्याच्या पौर्णइंदी ॥ १ ॥ आळंदि गावीचा मंडइपु कुणी शिप्यान शिविइला । घ्यानु तुकोबा देवायाचा वर अबंग लिविइला ॥ २ ॥ रुसली रुकमिणु जाऊन वसली वाळवटी । पिरतीचा पांडुरंग तिच्या धरितो मनकटी । निची तुटली चिचपटी । मोति झाल्याति वाळवटी ॥ ३ ॥ इटल हेवैं देव त्यो का आडविला परसदारी । सोळा ससरु माज्या नारी नाव घेऊ मी कुठवरी ॥ ४ ॥ इटल देव म्हणी सोड रकमिणी माजी बंडी । घ्यानु तुकोबा देवा याची वाकीरिवु आली दिंडी ॥ ५ ॥ पंढरिची हवा काय सांगुन येडियाला । चंद्रभाग टाकुइनी करी आंगुळ वाडियाला ॥६॥ आइयाप असताना कोण पंडरी गेल येड । येर्थ पायाच दिल भाड* ॥७॥ पंडरपुरामंदि हुचि राहिलो धोंड्यावरी । गेली अवचित नदाइरू रकमिणीच्या गोंड्यावरी ॥ ८ ॥ पंडरपुरामंदि कोण सोन्याच्या जोडव्याची । राणी इटलु घडव्याची ॥९ ॥ भरली चंद्रभागा पाणी लागल हावेलीला । इटल हेची देव रताच्या सावलीला ॥ १० ॥ भरली चंद्रभागा पाणी लागल तटाइला । इटल हेची देव उभा तुळसीच्या वेटाइला ॥ ११ ॥ पंडरिला जातो आडवा लागइला हुंचइरु । देवा माज्या इटलाच्या टाळ इण्याला घंगइरु ॥ १२ ॥पंडरिला जातो आडवी लागली टाकइळी । देवा माज्या इटलाच्या टाळ इण्याला सासइळी ॥ १३ ॥ मायबापान मला दिली साधु संताचा शेजाइरु । टाळ इण्याइचा येतो गजरु कानावरू ॥ १४ ॥ आऊंक

---

१ कमळ २ कासार ३ ओरडतो ४ दुहेरी–दुसऱ्यांदा ५ नवरा–नवऱ्याघरोवर ६ पाणंद=चिखडाच्या रानांतून गेलेली वाट ७ ? ८ वाकिरी गावात *आइबापाच्या सेवेपेक्षां पंढरी अधिक नाहीं असा भावार्थ. पुंडलिकाच्या कथेचा इतिहास या ओंवीच्या मुळाशीं आहे. ९ उंबराचें झाड १० टाकळी गांव ११ आयुष्य

मागिती माज्या साधुसंताईला । देवा माज्या का इटलाला टाळातल्या भजन्याला ॥ १५ ॥ चंद्रभागच एवढ पाणी सोनियाच्या हांडियातु । घ्यानोबा तुकाराम साधु तान्याला दिडिइतु ॥ १६ ॥

साकरच लाडु सोन्याच्या परातितु । घ्यानुबा तुकाराम साधु भुक्याला दिंडियितु ॥ १७ ॥ पंडरीला जातो संग नेहवावी आइइला ! गोपाळपुरावरी चारा घालावा गइइला ॥ १८ ॥ भरली भिवराबाई येवडी केरॉवीका तुऱ्यान । इटल देवाजीन केली आंगुळ चातुरान ॥ १९ ॥ पंडरीला जातो म्हणती गळीच्या बाइका सुमराण एवढ सांगा इटवइल्या नायिका ॥ २० ॥ पंडरीचा इटु नाहीं कुणाच्या देवाइरी । तेच्या भेटीपाई सारी लुटिली जवाईरी ॥ २१ ॥ पंडरीला जातो माज्या वट्यात हाइत पेरू । एकादशीच माज दिरु ॥ २२ ॥ (दुसरापाठ) इटल हेची देऊ एकादशीचा निराकारू ॥ पंडरिला जातो माज्या वट्यांत दुधपेड । घ्यानुबा तुकारामु एकादशीच गेल पुढ ॥२३ ॥ पंडरिला जातु कयॉस माजति मोकइळ । साधुच्या संगतान— — ॥ २४ ॥

इटल देव म्हणी काग रकमिणी रागामंदि । जनी तुळशीच्या बागमंदि ॥२५ ॥ पंडरपुरामंदि कशाची चोरी झाली । देवा इटलाचा शेला जनीच्या उशाखालीं ॥ २६ ॥ भरली चंद्रभागा धोंडा बुडला लहान थोरु । देवा इटलाचा शेला जनी धुतिया पायावरु ॥ २७ ॥ रकमिणी म्हणिइति इटु जनीच कोण मात । वनवासी ते पाखुइरु राति वस्तीला आल होत ॥ २८ ॥ रुसली रकमिणु गेली मंगळुवेडियाला । पिरतीचा पांडुरंग जिन घालितु घोडियाला ॥ २९ ॥ इटु इटु म्हणु हाक मारिती राऊळातु । इटु जनीच्या देवळातु ॥ ३० ॥*

कोल्हापूरसंबंधीं गाणें

कोलापूर शारु हाइ कागल सखलातु । चिमाजी महाराजाची झाड सुरूची गेली नीटु ॥ १ ॥ कोलापूर शारू जसा आंगटीवैला सडा । बावड्याच्या माळा चिमाजी महाराजान नवा बांधिला राजवाडा ॥ २ ॥ राजवाड्यापुढ कॉंजी आलिया गलासाला । माज्या बंदूजीला हाळी रोसन्ध्या नाइकाला ॥ ३ ॥ कोलापूर शारू

---

१३ धो, धो, गर्जना करते. 'केरावणें' हें ह्या कियापदाचें धातुसाधित नाम १४ जवाहिर १५ केस * २५ – ३० क्रमांकांचीं गीतें स्त्रीजनांचा स्वाभाविक व दुस्तर असा स्वभाव व्यक्त करितात. देवाचीं स्त्री व भक्तीण यांजवर हि त्यानीं ह्या स्वभावाचा आरोप करण्याचें सोडलेलें नाहीं. यावरुन ज्याच्या जशा भावना तसे च त्याचे देव बनतात हें च खरें ठरतें. १६ सखल-प्रदेशांत १७ काजळी १८ रोषनाई करणारा

तिथ पैशाची वांगी च्यारू । तेला मसाला हिरवा गारू बंदु जेवणार शिले-दारू ॥ ४ ॥ राजाच राज गेल ताराबाईच्या फिर्तेरान[19] । साठ शंभर हेवी घोडा चंद्रभागच्या उतारान ॥ ५ ॥ तोपमंदि तोपु तोपु आनंदी[20] खुळकुळ्याची । नगरी शिवाजी महाराजाची ॥ ६ ॥ सांगुनि धाडियिती कोलापुरीच्या आताराला । माज्या चंदुजिला सुरमे[21] लियाच चतुराला ॥ ७ ॥ काशी म्हणु काशी आलिया रकाळ्याशी । दिवस उगवला वाघु जमालोपाशी[22] ॥ ८ ॥ कोलापूर शार दुइरस्त्यान पानमळ । कोलापुराची आंबाबाई पूजा घेतिया तिन येळ ॥ ९ ॥ कोलापूर शार भोवत-भोवतन कंचेइळ[23] । आंबाबाईच्या देवळाला दैताची बांदावळ ॥ १० ॥ इंग्रज बोलत्यात लिपाणी घ्याइयाची । तोप आनंदी जाइयाची ॥ ११ ॥

संकीर्ण गीतें

(सांगणार स्त्री-वालु)

जन जातया जतरला आम्ही जाऊया माहेराला । बापाजी बयाबाई दोनी शिसेर[24] पाहायाला ॥ १ ॥ जन जातया जतरला धरली माहेरीची वाटु । माज्या बयाच्या[25] पायापाशी तिर्थ घडल तिनसेसाटु ॥ २ ॥ जलम माझा झाला बयाबाईच्या डाव्या कुशी । बया माज्या मालेणीला[26] उण उत्तर बोलु कशी ॥ ३ ॥ माजा अंगलोट पित्याबाचानी पैदा केला । बया माज्या मालणीला नवा महिना जडु गेला ॥ ४ ॥ बया मालणी परायेसु[27] पिता दवलत उपकारी । दुनिया दाविली मला सारी ॥ ५ ॥ लंब लंब केसु माज्या बयाच्या सायासाच । पाणी पित्याच्या कावडीच ॥ ६ ॥ लंब लंब केसु शिरी बुचडा माइना । बया माजी मालईण जोपा करिता राहिना ॥ ७ ॥ लंब लंब केसु जस दांगडीच येलु[28] । बया माजी मालइणी जटा झाल्यात्या पाणी घालु ॥ ८ ॥ सुमुरल्या सोप्या नित[29] कचेरी नेमायाची । पिता माजा दवलतु करी वकीली गावाइची ॥ ९ ॥ सोनाड[30] गावीचा एवडा पार पाचा आगळ पन्नासाचा । पिता माजा दवलतु वर जराच्या मंदिलाचा ॥ १० ॥ गाविगाविच्या पाटलान सोनाड गावीचा भरला पारू[31] । पिता माजा दवलतु कुठ गेल्याति न्यायदारू ॥ ११ ॥ सोनाड गावीच्या पारावरी हिरव्या कातीचा नाग डुल । ताइता माजा बंदु वतनदारा[32]चा बचा बोल ॥ १२ ॥ भाऊबिजायाचो कसी कापड झाली म्हागु । बंदुजी माजा म्हणी किर्सण[33] गुजर घेण भागु ॥ १३ ॥ भाऊबिजायाची चाल निघाली

---

१९ हा काय उल्लेख आहे ? २० तोफेचें नांव २१ सुरमा २२ ह्या नांवाचा एक मोठा नंदी रंकाळ्यानाजिक आहे. २३ कमळें २४ हें रूपक अहि. २५ आई २६ आईस प्रतिशब्द २७ पेक्षां २८ वेल २९ नित्य, नेहमीं ३० शिराळ्यानाजिक हें गांव आहे. ३१ चावडीसमोर वडाचें अगर पिंपळाचें झाड असतें त्याच्या भोंवतीं बैठकीकरितां बांधलेला घेरेदार कट्टा ३२ वतनदाराचा ३३ काळें लुगडें

घरोघरी । ताइता माज्या बंदु जरीपटका कोलापुरी ॥ १४ ॥ भाऊबिजायाची चाऊ निघाली देशामंदि । माज्या बंदुजीच्या चोळी [३४]हौंजिरी खिशामंदि ॥१५॥ सोनसळी गहू सोजिसाठी वलविल । ताइत माज बंदु भाऊबिजला वलविल ॥ १६ ॥ बंदुजी माजा म्हणी काग बइनोइ [३५]काळी [३६]मोरी । काळी चंद्रकळा साळी घालितु मागामंदि ॥ १७ ॥ शिपिच्या दुकाइनी चंद्रकळाची घडी ताजी । ताइता माज्या बंदु सोड वटवा लाव [३७]फाँडी ॥ १८ ॥ भरल्या बाजारातु चंद्रकळाच्या उतरंडी । लाइता माजा बदु उच पाराच्या बस तोंडी ॥ १९ ॥ शिप्याच्या दुकाइनी भणीभावंड मांडत्याति । माज्या बंदुजीच शिपि मैतरू हासत्याति ॥ २० ॥ भरला बाजाइरू नाहीं भरली गुजइरी । पिता दवलत आला नाहीं पेठ[३९] दिसना साजइरी ॥२१॥ भरला बाजाइरू काय भरूनि मला रिता । ताइता माजा बंदु वाणी भरण्याचा [४०]ईलु आता ॥ २२ ॥ पाची परकाराच ताटु वर सोजीची पाक[४१]इर । मांडवाच्या दारी इण इवाई हेची साली एका मात[४२]चीं लेकइर ॥ २३ ॥ पाची परकाराच ताटु वर केळाच शिकगणु । ताइता माज्या बंदु तुमावाचुनि [४३]सँग कोणु ॥ २४ ॥ पाची परकाराच ताटु वर केळाची केळफणी । माज्या बयावाणी हाक मारिली मला कुणी ॥ २५ ॥ शेजी [४४]च्या घरा गेलो बस म्हणिती हासड्यान । तुसड माज [४५]मनु मी का जाइना दुसऱ्यान ॥ २६ ॥ सोजीची हेची पोळी गुळावाचुनि दिस फिकी । बयाच्या माधाइरि कोण माहेरा गेला सकी * ॥२७॥ भुक लागली माज्या सइनी[४६]विली माजी निरी। दरवाजाच्या तोंडी बया कनवाळु हाक मारी ॥२८॥ भुक लागली माज्या पोटा उभि चिचच्या झाडाखालीं। तान लागली ताकायाची भूक लागली मातायाची। घडोघडीला याद होती मज्या बयाच्या हाताचाची ॥ २९ ॥ भुक लागली माज्या पोटा मी का नेसनी देति तिडा। बया माज्या तू मालइणी तुइया मुखाचा देतु झाडा ॥३०॥ धाकल माज बंदु माजिपरास झाल चड । म्या का भुजच आड केल ॥ ३१ ॥ सावळ तुज पणु गोरपणाला माग सारी । बंदु माज्या सरदाराला दिष्ट लावुनि गेल्या नारी ॥ ३२ ॥ सावळ्या सुरतीवरि मोड[४७]या उटल्या बाणावाणी । बंदु माज्या सरदाराची सुरत साऊच्या पानावाणी ॥ ३३ ॥ सावळ्या सुर्तीवरी मोडचा बायाचा ताटइवा । बयाचा माजा बाळु भरजानीचा नटइवा ॥ ३४ ॥ किति मी सांगु तुला नक उड्या या गल्ली जाऊ । ताइता माज्या बंदु सुरमगंदाच्या मदि लिऊ । दिष्ट मी काडिताना कुण्या रंचच नाव घेऊ । माळ्याच्या

जिरी रंगाची ३५ चढिणी ३६ रंजिस ३७ रुपयाच्याफाडी ३८
ळी ३९ बाजारपेठ ४० 'येईल' याचें रूप ४१ पक्वान्न, पदार्थ ४२
रीं सर्व सारखे असें म्हणण्याचा आशय ४३ सगा सोयरा ४४
मन * गुळाशिवाय जसी पोळी फिकी तसें आईशिवाय माहेर फिकें
. ४६ सैल झाली ४७ तारूण्य दर्शक मुरमा-पुरळ

मळ्यामंदि येर्सबंदाला कवा जाऊ ॥ ३५ ॥ माळ्या दादाला लाकिइतु येसबंदाच्या रोपाईची । बंदु माज्याला झाली दिष्ट साऱ्या सचच्या लोकाइची ॥ ३६ ॥ माळ्याच्या मळ्यामंदि येसबंदाचु याल गेल । बंदु माज्या सरदाराच्या दिष्टपायी ऱ्या गोळा केल ॥ ३७ ॥ माळ्याच्या मळ्यामंदि येसबंदकवइळा । माज्या बंदुजीची दिष्ट झालीया जावइळा ॥ ३८ ॥ इसाचा हेची घोडा तेला तिसाचा तोचइरा । बंदु माज्याळा देकिताना झाला वकिलु घाचइरा ॥ ३९ ॥ केळीचा खांच डुल बत्तीस केळावरी । चयाची माज्या माया सरऱ्या बाळावरी ॥ ४० ॥ जलमामंदि जलम केळी बाईचा चांगइला । चिन पुरसाचा तिला गरब समावला ॥ ४१ ॥ माळ्याच्या मळ्यामंदि केळी नारळी दोची भणी । मधे केवडा अवगुणी तेला काडावा एक्या कोनी ॥ ४२ ॥ माळ्याच्या मळ्यामंदि नग डुलुस केळीबाई । घड कापील एक्या घायी ॥ ४३ ॥ वाटवइला मळा धनी मळ्याचा झाला माळी । ताइता माजा बंदु हौशा उसात लावी केळी ॥ ४४ ॥ गुराळुघरामंदि शेटी महाजन आल वाणी । कंत माजा हवइशा धनी मळ्याचा मालु धनी । ४५ ॥ वाटवइला मळा नार मागिती पुंडाँ उस । कंत माजा हवइशा धनी मळ्याचा राजवस, पाणी म्हणुनि पाजी रस ॥ ४६ ॥ लगनापराइसु काय गुराळी तुजी हवा । कंत माज्या हवशाचा घाणा कातीव चैल नवा ॥ ४७ ॥ रातदिवइसु तुज्या गुराळी दिवा जळ । हौशा माज्या कंताच हेतु गळ ॥ ४८ ॥ पाटच्या पाऱ्यामंदि कशाचा हिलोयेळु । बंदु माज्याच गुराइळु ॥ ४९ ॥ पाटच्या पाऱ्यामंदि हाक हाराळी कुणायाची । कंत माजा हवाशिया पात हाणितो गुराळाची ॥ ५० ॥ लगनाच्या येळा भट्टबामण गेल काशी । माज्या बंधुजीच मामा हाइत जाणेजोसी ॥ १ ॥ मांडवाच्या दारी बवल घालितु गुलालाच । माज्या बंदुजीच पाय वाज पैजंणाच ॥ ५२ ॥ मांडवाला मेडी तुज्या बवल्याला केळी । माज्याबंदुजीच मामा हाइत मालबैळी ॥५३॥ वरमाइचा घोडा सावलीला वेडा । माज्या बंदुजीचा झाला हळदीचा उकाइडा ॥५४॥ वरमाइपराइसु काय करुली तुजा ठसा । बइणा माजी गुजइर माळी मागिती जानवसा ॥ ५५ ॥ वरमाइचा मान घ्यावा करुली बाळइला । भणु वाणीची भावा तुला ॥ ५६ ॥ मांडवाच्या दारी हाळदीबाईचा पाटु गेला । ताइता माजा बंदु न्हवरा लियांच पाणी न्हाला ॥५७॥ मांडवाच्या दारी हलग्या शिंगाची एकघाइ । बंदु कळसाच पाणी न्हाइ ॥५८॥ मांडवाच्या दारी हाळदीबाइच वाळवाण । न्हवऱ्या बाळाच केळवाण ॥५९॥

---

४८ मेंदीचें झाड ४९ मळ्याचा धनी तसा च मळ्यांतील मालाचा हि धनी ५० मोठा ५१ डजेड ५२ 'जाणसोसी' एक शब्द'. जोसीपणा जाणणारा असा त्याचा अर्थ. ५३ मातबर ५४ 'ओढा' याचें रूप

हळद एवढ कुकु आदि धळ पांडरीला । मग न्हवऱ्या बाळाइला ॥ ६० ॥ पाच पानाचा हेवी इडा आदि देवाच्या म्होर ठेवा । बंदुजीला मग हाळदाई तुम्ही लावा ॥ ६१ ॥ माळ्याच्या मळ्यामंदि जाइ फलली चौकोनी । ताइता माजा बंदु न्हवरा झालाया बाळपणी ॥ ६२ ॥ लोकाच्या लगनातु मी का धरमाची वराडीण । माज्या बंदुच्या लगनातु गाडी सवती शिनगारीन ॥ ६३ ॥ लोकाच्या लगनातु माज धुरान डोळ भर । माज्या बंदुच्या लगनातु अष्टी पाताळ सोगा लोळ ॥ ६४ ॥ लोकाच्या लगनातु जातो दळाया कांडायाला । बंदुच्या लगनातु जातु कळस मांडायाला ॥ ६५ ॥ मांडवाच्या दारी काग वरमाई काळी मोरी । माजी बइणाबाइ तुज्या बंदुच्या पातळाचा बाजा होतोया शिववरी ॥ ६६ ॥ मांडवाच्या दारी काग बइणाइ टुचिइतु । तुज्या बंदुच्या पातळाच शिंग वाजल आवचितु ॥ ६७ ॥ सोयिऱ्याचा आइइरू[५२] जेच तेला जायायाचा । बंदुच पातायाळु सातासलेंदी[५३] राहायाच ॥ ६८ ॥ मांडव घातिला निचळ जाइचा । न्हवऱ्याच्या आईचा ॥ ६९ ॥ मांडव घातिला चाप्या कळ्याइचा । छंदु न्हवऱ्याच्या मावळ्याचा ॥ ७० ॥ मांडव घातिला निचळ जाईच्या फोकाचा । छंद न्हवऱ्याच्या बापाइचा ॥ ७१ ॥ भाउ इवाइ करु गेलो इण सारजा न्हाइ बरी । भिस्त इवाया तुमावरी ॥ ७२ ॥ भाऊ इवाई करु गेलो इण दुरुन मला दावा । नाकी सरजाची नतु हाइ कारंडा तिचा हेवा ॥ ७३ ॥ भाऊ इवाइ करू गेली सोनाडगावीचा धोरंधतु[५४] । माज्या बंदुजीचा इल गाडीन रूकवतु ॥ ७४ ॥ पाच दुरड्या रुकवतु सावी दुरडी शेवायाची । माज्या बंदुजीची चाल देसुंरी[५५] इवाइची ॥७५॥ भाऊ इवाइ करू गेली न्हाइ मागीत काळा दोरा । आटा आर्यारू[५६] नउ म्होरा ताइता माज्या बंदु गावजेवाणु तालेवारा ॥ ७६ ॥ भाऊ इवाई करू गेली न्हाइ मागित काळी दशी । आटा आयारु नऊ म्हशी माज्या बंदुराजा गावजेवाण तुमापशीं ॥ ७७ ॥ कलालिणीबाइ नग करूस कलाकला । ताइता माजा बंदु माप दारुचि किती प्याला तेचा उतारा सांग मला ॥ ७८ ॥ कलालिणीबाई तुज्या दुकानावरी पोंलु[५७] । माज्या बंदुजिच माज्या कैप्याच डोळ लालु ॥ ७९ ॥ जिवाला भारी जडु नग जाऊस साताऱ्याला । तुज्या अंगावैला शेला वैदु मागिल उताऱ्याला ॥ ८० ॥ जिवाला भारी जडु धावता धावत कुणी केली । माज्या बंदुजिची धोत्र घामान भिजइली ॥ ८१ ॥ जिवाला माज्या जडु शेर्जि[५८] बघिती वाकइनी । चया माजी मालइण आली सरव टाकुइनी ॥ ८२ ॥ जिवाला माज्या जडु कस कळाल माळा आडु । माज्या बंदुजिच्या शिरी मंदिल झाला जडु ॥ ८३ ॥

---

५४ आहेर ५५ ! ५६ धोरात ५७ देशावरील (विशेषण) ५८ आठ आहेर ५९ पाल ६० शेजारीण

जिवाला माज्या जडु कस कळाल मळ्यामंदि । ताइता माजा बंदु मोठा सोडितु पाण्यामंदि शिवळा बैलाच्या गळ्यामंदि ॥ ८४ ॥ जिवाला माज्या जडु म्हेवण्या राजसा हळु हळु । माजी बहिणाबाई हरिणी जितिली[61] निमा माळु ॥ ८५ ॥ जिवाला माज्या जडु कस कळाल धारयेळ । बया माजी मालइण आली चांद-ण्याच्या बळ ॥८६ ॥ जिवाला माज्या जडु मी का कुणाला घालु वज । सावळ्या पांडुरंगा गरडासहित येण तुज ॥ ८७ ॥ जिवु माजा गेला माजी अगिन धुमइति । बया शिवारु गरजिती ॥ ८८ ॥ दुदातुपाचा तांब्या ठेविला मारइगी । पिता तान्याला सरइगी ॥ ८९ ॥ पेटला डोंगइरु आग लागली कराडाला । पिता न्हाइ बिराडाला ॥ ९० ॥ सरगीच्या देवा तेला न्हाइ न्याहनिती । जलम दिलेल्या बयासाटी किती आलो मी काकुळती ॥ ९१ ॥ आइवमराइणु याव असल्या पणामंदि । जागा तुळसिब्रनामंदि ॥ ९२ ॥ आइवमराइणु भाग्याची नारी तुला । सोन्यारुप्याची हेयी फुल कंत उदाळित गेला ॥ ९३ ॥ सरगीच्या वाट कोण वैराळु घेल चारी । आइव नारीला चुड भरी ॥ ९४ ॥ आइवमरणाचा बोबाटा कुणी केला । हातीं पातळाची घडी कंत चावडीवैन गेला ॥ ९५ ॥ जलम येऊइनी न्हाइ पायिल सुख दुख । पोटीच्या बाळांयाची येरथ झाली सेप ॥ ९६ ॥ जलम येऊ-इनी एकु मलेंया[63] न्हाइ केला । जलम येरथ वाया गेला ॥ ९७ ॥ दरव्यांच्या[64] काटी मोत्या पवळ्याच्या झाल्या लुटी । नार संचिताचि खोटी हाती आलिया गार-गोटी ॥ ९८ ॥ पान खातावण्या तुला सुपारी झाली थोडी । वर लवंग ताल लोडी ॥ ९९ ॥ पिकल्या पानाची हौशा माज्याला आवइडु । तांबुळ्याची मैना पान दिव्यान निवइंडु[65] ॥ १०० ॥

बा. दा. मुंडले

---

५१ संभाजी राजाचे पंडितराव

श्री. छत्रपती शिवाजी महाराज सन १६८० त मृत्यु पावल्या पासून इ. स. १६८९ त संभाजी राजाचा वध होई पर्यंत ९ वर्षें मराठी राज्याचा कारभार कसा चालला होता ह्या बाबतींत आजामित्तीस तर सर्व माहिती संशयां-चुडालेली आहे. ह्या कारकीर्दीतील कागदपत्र हि अजून सांपडावे तसे सांपडलेल नॉहात.

---

६१ हरिणीच्या वेगानें चालून आली. ६२ सवाष्णपणांतील मरण ६३ मलकार्जुनाची यात्रा अथवा फेरी, भेट. हा मलकार्जुन वाळवे तालुक्यांतील येडे गांवानजीक डोंगरावर आहे. ६४ समुद्राच्या ६५ निवडिते याचें रूप

[illegible]महाराजांनीं संभाजीराजास पनाळा किल्ल्यावर अटकेंत ठेविलें होतें. त्यास तेथल्या तेथें तसें च ठेवून राजारामाच्या नांवें राज्यकारभार चालविण्याचें प्रधानांनीं ठरविलें परंतु संभाजी आपल्या पराक्रमानें अटकेंतून बाहेर पडला व आपल्या विरुद्ध असणाऱ्या राजारामास कैदेंत ठेवून त्याच्या आईस ठार मारून-भिंतींत चिणून-राजमंडळांतील पुरुषांपैकीं आपल्यास प्रतिकूळ असणारांस ठार मारून अगर कैदेंत टाकून आपण बापाच्या सिंहासनावर बसला. त्याचा स्वपराक्रम पाहून हंबीरराव मोहिता सेनापती त्यास वश झाला. बाकीच्या सर्व अष्टप्रधानांस त्यानें फांटा देऊन नवीन नेमले असावे असें वाटतें. आज जी सनद मंडळापुढें ठेविली आहे तींत मोरेश्वर पंडितराव म्हणून नांव आहे. ही सनद राजशक ११ तील म्हणजे इ. स. १६८५ तील आहे. हें वर्ष संभाजी राजाच्या कारकीर्दीचें पांचवें होय. पंडितरावाप्रमाणें दुसऱ्या प्रधानांच्या हि नेमणुका झाल्या असल्या पाहिजेत. ह्या प्रधानमंडळाचा अस्त संभाजीराजाच्या अस्ताबरोबर च झाला असला पाहिजे. संभाजीनें आपल्या प्रिय अमात्यास म्हणजे कवजीस छंदोगामात्य कविकलश पंडितराव अशी पदवी दिली होती खरी परंतु अष्टप्रधानांतील पंडितरावाच्या जागेशीं ह्या पदवीचा संबंध दिसत नाहीं; ही त्या व्यक्ती पुरती स्वतंत्र योजना होती असें आपल्या पुढें आलेल्या अस्सल कागदावरून निःसंशय दिसतें.

शिवछत्रपती विद्वान् ब्राम्हणांस जमिनी इनाम न देतां धान्याच्या नेमणुका करून देत असल्याचें बखरींतून आपण वाचतों. ह्या गोष्टीचा अस्सल कागदोपत्रीं पुरावा आतां पुढें येऊं लागला आहे. शिवाजीच्या पद्धतीस अनुसरून च ह्या सनदेंतील देणगी धान्याची असून ती पुत्रपौत्रादि परंपरेनें चालणारी नसून दान घेणाराच्या हयातीपर्यंत चालणारी आहे.

ह्या सनदेंत कोठीमाप म्हणून मापाचा निराळा नामनिर्देश केला आहे. त्या वरून इतर बाजारच्या मापाहून कोठीमाप निराळें होतें असें दिसतें.

सभाजाच्या कारकीर्दीतील ही सनद व राजारामाच्या व त्याच्या वंशजांच्या कारकीर्दीतील श्रीकराचार्य पंडितराव यांच्या सनदा ज्या प्रसिद्धाप्रसिद्ध आहेत त्यांवरुन धर्मादाय इनामांच्या देणग्या देण्याचा पंडितराव यांस अधिकार होता असें दिसतें. संभाजी राजाची अंधारांतील कारकीर्द उजेडांत आली म्हणजे पुष्कळ च नवीन गोष्टी समजून येतील. अस्सल कागद ज्याचा त्यास द्यावयाचा आहे, नकल मंडळाच्या संग्रहीं राहील.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

श्री शंकर

श्री सकलगुणमंडीत अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री रंगो विश्वनाथ देशाधिकारी व लेखक प्रांत कऱ्हाड वर्तमान व भावी गोसावी यासि पोष्य मोरेश्वर पंडितराऊ नमस्कार राज्याभिषेक सके ११ रक्ताक्षी नाम संवछरे फालगुण शुध शष्टी रविवार वेदमूर्ति नरसिंभट शेष भट मुंजेमणी वस्ती कराड ब्राम्हण योग्य वैदिक देसोन धर्मादाय देविले तादूळ कैली कोठी मापे मण रुडी (!) जोधळे देणे मण ॥० दाहा प्रतिवर्षी नूतनपत्राचा आक्षेप ना करणे क्षेम असतील तोवरी देणे प्रती लिहून घेऊन मुष्य पत्र भट गोसावीया जवळी देवणे रा॥ छ ५ माहे रबिलौवल सु॥ खमस समानीन आलफ पा॥ हुजूर सदरहू धर्मादाय पेस्तर साला पासून देत जाणे पा॥ हुजूर हे विज्ञाप्ति

सुभं
भवतु

बार सुद बार

---

५२ केदारलिंगाचें अष्टक

एक पोथी पांच पानाची रा. राजवाडे यांजकडून मिळाली. तींत पन्हाळा किल्याजवळील जोतिर्लिंग उर्फ केदारलिंग ह्या देवाची चार अष्टकें आहेत. पहिल्या व तिसऱ्या अष्टकांत प्रत्येकीं आठ श्लोक असून, दुसऱ्यांत तेरा व चवथ्यांत अकरा श्लोक आहेत. पहिल्या अष्टकाचा कर्ता कोणी माधव म्हणून आहे. दुसऱ्या अष्टकाचा कर्ता नक्की कोण आहे तें कळत नाहीं. तिसऱ्याचा कर्ता रंगनाथ असेल असें आठव्या श्लोकांतील सहजरंग या पदावरून अनुमान होतें. चवथ्या अष्टकाचा कर्ता बालकृष्ण म्हणून कोणी कवी आहे. दुसऱ्या अष्टकाच्या बाराव्या श्लोकांत केशरिनाथ हा शब्द येतो, त्यावरून तें अष्टक केशरिनाथाचें असावें असा तर्क केल्यास चालण्यासारखें आहे. ह्या चार कवींपैकीं केसरिनाथ व रंगनाथ हीं प्रसिद्ध दोन नांवें आहेत. माधव व बालकृष्ण या दोन कवींचीं नांवें नवीन च उपलब्ध होत आहेत. हे दोघे हि कऱ्हाडापासून कोल्हापूर पर्यंतच्या प्रांतांतील असावे. कारण, सदर पोथी रा. राजवाडे यानां कऱ्हाड प्रांतीं सांपडली. यद्यपि

माधव व बाळकृष्ण हीं नांवें रा. चांदोरकर यांच्या सूचींत असलीं, तत्रापि त्या सूचींतील त्या त्या कवींची प्रस्तुत अष्टकें असतील असें निश्चयानें म्हणण्यास जितका सबळ पुरावा पाहिजे तितका अद्याप उपलब्ध नाहीं. पोथी मंडळाच्या संग्रहास ठेविली आहे.

महादेव मोरेश्वर भानू फडणीस

॥ श्री नाथवरद ॥

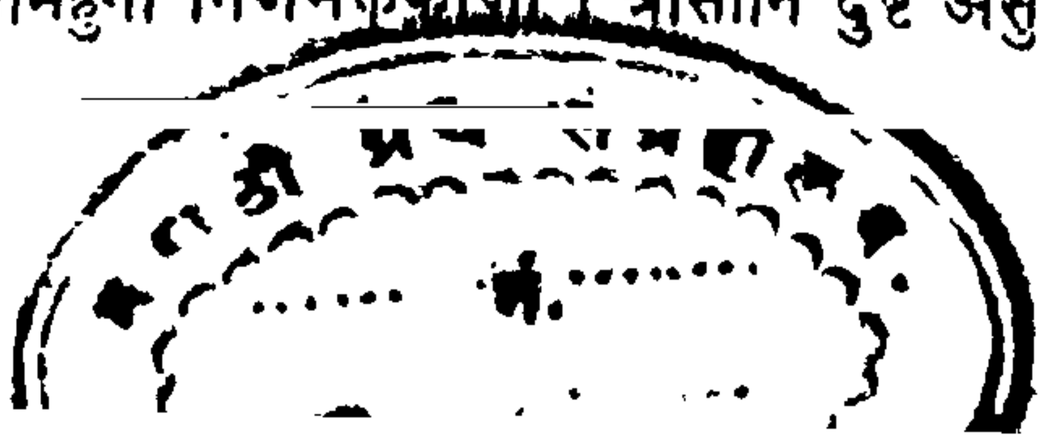
क्षमा करूनी अपराध माझा । देई मला दर्शनलाभ तुझा ॥
आणीक कांहीं तुजला न मागे । केदारलिंगा हृदयात गाजे ॥ १ ॥
वाचेसि तूझे स्मरणा घडोदे । पाई तुझ्या हेत सदा जडोदे ॥
भक्तीस तुझ्या बळ दे निजांगे । केदार० ॥ २ ॥
या डोळियाच्या निज डोळियाते । राहो तुझें रूप जिवा मुळाते ॥
तत्वार्थ कांहीं हितगूज सांगे । केदार० ॥ ३ ॥
वर्णातिता शाम सुवर्णवर्णा । वेदायुधा वेदभुजात पूर्णा ॥
दुर्गुण हे मारुज(नि) दुष्ट रागे । केदार ० ॥ ४ ॥
माता मिता तूं गणगोत इष्ट । नाहीं मला तुजविना वरिष्ठ ॥
सर्वस्व माझी तुज लाज लागे । केदार० ॥ ५ ॥
संकल्प प्रालब्ध विशेष शेषा । तु स्वार त्या ही वरता विशेषा ॥
पाई तुझ्या पावन बीद वागे । केदार० ॥ ६ ॥
मनोहरा चांग-भला-स्वरूपा । मूर्तित्रया निर्गुण ब्रह्मरूपा ॥
घृर्णू तुझा मी तुज शब्द वागे । केदार० ॥ ७ ॥
सिंगीवरी पुंगित डौर शंख । वाजे अनूहात ध्वनी निशंख ॥
सैली गळा पट्ट हि सानुरागे । केदार० ॥ ८ ॥
सदा सुधापान हि पात्र-पूर्ण । त्रिकांडशूले अविवेकचूर्ण ॥
प्रबोधखर्गे रणरंग अंगे । केदार० ॥ ९ ॥
क्रौधादिरत्नासुर मारिलें कि । कृपाकटाक्षेत हि तारिले कि ॥
आनंदवीले ऋषिदेव स्वांगे । केदा० ॥ १० ॥
जडीत सद्गुण अनेक रत्नीं । भांगार-पूजा सुमन-प्रयत्नी ॥
सद्भक्ति-प्रेमात हि भाव पांगे । केदार० ॥ ११ ॥
श्री केशरीगंध सुगंध अंगा । ल्याला बरा केशरिनाथ वागा ॥
देशीच दीनावरदान चांगे । केदार० ॥ १२ ॥
हे स्तोत्र वाची च त्रिकाळ नित्य । त्यासी करी मंगळ सर्व कृत्य ॥
शिवा जिवाचे दिन विघ्न भागे । केदार लिंगा० ॥ १३ ॥

रत्नासुरासि वधुनी निजभक्तकाजा। सद्भक्त रक्षित परीक्षक देवराजा ॥
तो दीनवत्सळ दयाघन सोख्यसिंधू। पाहू चला रवळनाथ अनाथबंधू॥१॥
रत्नागिरीवरि विराजित ज्योतिर्लिंग। तो चित्समुद्र जग हे लहरी-तरंग ॥
चित्तांत विश्वपटि हा पाहाता संमधू। पाहू चला० ॥ २ ॥
केदार म्हणति पण्डित दक्षणेचा। याचा प्रताप सविशेष प्रदक्षिणेचा ॥
संदर्शनें निरासि दुर्घट दुर्मदांधु। पाहू चला० ॥ ३ ॥
चिच्छक्ति विश्वजननी मुळिची तुकाई। गोडी गुळात गुळ गोडित चोपडायी॥
तैसी विलासित अभिन्नपणे प्रसिध्दु। पाहू० ॥ ४ ॥
जाऊ उठा त्वरित हे वय व्यर्थ जाते। घेऊ बरा धणिवरी निजलाभ चित्ते ॥
पाहोनिया परम पावन पूर्ण बोधू। पाहू० ॥ ५ ॥
पदोपदी वदनि चांगभला म्हणावा। ठेऊनि भाव भजनी हृदयी अणावा ॥
टाकूनिया असुर-संपति काम क्रोधू। पाहू० ॥ ६ ॥
श्लोकाष्टकी विमळ भाव चि देव होतो। भावार्थ हा सुचविला कविनें अहो तो।
भावे विना पतन पावति दुर्मदांधू। पाहू चला० ॥ ७ ॥
संपूर्ण हा सहज रंग अभंग श्लोकी। कीजे सदा श्रवण कीर्तन पुण्य श्लोकी।
सज्ञान भाविक उपासक सिद्ध साधू। पाहू० ॥ ८ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीरवळनाथाय नमः ॥

ज्योतीरूप निजरूप स्वरूप पाहा। केदारलिंग म्हणती जग तो चि तो हा
तारावया जडमुढा प्रति दक्षणेसी। श्रीजोतिर्लिंग स्मरता भवदुःख नाशी॥ १ ॥
रत्नागिरी-सिवरि आसुर मारिले हो। रत्नासुरासि वधुनी जन तारिले हो ॥
बद्रीनिवास म्हणती प्रतिरूप जासि ॥ श्री जोति० ॥ २ ॥
काळाधिकाळ भयभ्रांति निवारिताहे। भक्तासि नाम स्मरता सुख देत आहे॥
बद्रीनिवास म्हणती प्रतिरूप जासि। श्री जोतिर्लिंग० ॥ ३ ॥
रत्नासुरा-वरद नाम हि चालवीले। ध्यानी मनी रवळनाथ अनाथ ठेले।
इछीत-काम-फळ दे सकळा जनासी। श्री जोति० ॥ ४ ॥
जो जामदाग्नि-अवतार उदार क्रूरा। जाचें भय त्रिभुवनी बहुधा असूरा।
दासासि रक्षुनि सदा पदि मुक्ति देशी। श्री जो० ॥ ५ ॥
केदार लिंग पुजिती सुर हे त्रिकाळी। चिद्रूप-रूप अवघा शिव चंद्रमोळी।
ऐक्यत्व जो हरिहरात्मक साम्यतेसी। श्री जो० ॥ ६ ॥
जो बद्रिकाश्रमिहुनी निजभक्तकाजा। त्रासोनि दुष्ट असुरा रिपुतेज-पुंजा।

श्री लक्षुमी करविरी पुरवे रुपेसी । श्री जो० ॥ ७ ॥
सिद्धस्वरूप (नि)जरूप जयासि ध्यातीं । चिंता हारोनि नुरवी भवक्लेशभ्रांति ॥
दे माधवासि निजभक्ति पदीं निवासी । श्री जो० ॥ ८ ॥

॥ श्री नाथवरद ॥

कसा पर्वतू दीसतो रत्नखाणी । तिथें नांदती स्वामि हे देव तीन्ही ॥
अशा शंकरा शक्ति ते चोपडा गा । नमस्कार माझा तया जोतिलिंगा॥ १ ॥
दरे दर्कटे वृक्ष पाषाण शृंगे । तिथे वास केला तया जोतिलिंगे ॥
मग राहिले भक्ति तइया निसंगा । नमस्कार० ॥ २ ॥
भुजंगावरी आसन नाथजीचे । कसे सावळे दीसते रूप जाचे ॥
अंगी साजरी दीसती दिव्य गंगा । नम० ॥ ३ ॥
उभा देहुडा पाय ठेऊनि राहे । चतुर्भूज स्वामी असा कोण आहे ॥
करी घेऊनी खड्ग त्रीशूळ वाटी । उभा राहिला दैत्य त्रासोनि दृष्टी ॥ ४ ॥
आश्चारूढ हा रूढ हा कोण देव । महाधीर गंभीर तो ज्योतिराव ॥
भजारे भजा भक्तिभावेचि जागा । नम० ॥ ५ ॥
चला जाउरे दर्शना ज्योतिलिंगा । तया पाहता दोष जातील भंगा ॥
तया मस्तकी शोभती दिव्य गंगा । नमस्कार० ॥ ६ ॥
करी मुद्रिका कंठिया कंठमाळा । कटी दाब शोभे दिसे दिव्य लीळा ॥
कसे नेत्र सूढाळ तूझे बरे गा । नमस्कार० ॥ ७ ॥
कर्णीं कुंडले शोभतो डौर करी । कसा दीसतो क्षेत्रपाळाप्रकारी ॥
बहू वेषधारी असा स्वामि तूं गा । नमस्कार० ॥ ८ ॥
प्रतापी असा स्वामि (कोठे) दिसेना । तया वेगळे चित्त कोठे वसेना ॥
न सोडी अता पाय तूझे कधीं गा । नम० ॥ ९ ॥
ब्रह्मविष्णूमहेश्वर तूं दयाळा । तिही आवतारी तुझी पूर्ण लीळा ॥
असा स्वामि कोठे मला दाखवागा । नमस्कार० ॥१० ॥
गण गोत्र तूं मेत्र तू मायबाप । तसा सोयरा बंधु तू गा सुमित्र ॥
उपेक्षू नको बाळकृष्णा कधीं गा । नमस्कार माझा तया ज्योतिलिंगा ॥ ११ ॥

५३ रत्नाकराची गीतेवरील टीका

श्रीसमार्थांचे व्यंचक म्हणून एक शिष्य होते. त्यांना च भोळाराम म्हणत. श्रीसमर्थ चरित्रांत भोळारामांच्या पुष्कळ कथा प्रसिद्ध आहेत. मोगलाईत औरंगाबाद जिल्ह्यांत भालगांव म्हणून एक तुमदार ठिकाण आहे, तेथें भोळारामांचा मठ आहे. मठापासून जवळ च एका डोंगरावर त्यांची समाधी आहे.

भोळारामांच्या मठांतील कागदपत्रांचा वगैरे जो कांहीं संग्रह मिळाला, त्यांत रत्नाकरांच्या गीतेवरील टीकेची एव सबंध प्रत आहे. प्रतीच्या शेवटीं अकरा ओंव्या आहेत, त्यांत टीकेचा काळ व प्रतीचा काळ दिला आहे, म्हणून त्या अकरा ओंव्या येथें देतों:-

जो येकनिष्ठ श्रवण मनन करी । तो तरेल संसारसागरीं ।
होती मोक्षाचे अधिकारी । हा वर श्रीहरि बोलिलासे ॥ १ ॥
शके १६२१ सोळासे येकवीस । विकृति संवत्सर पौष मास ।
शनिवार मकरसंक्रांति दिवस । अश्विनीकुमारी पूर्णतेस ग्रंथ आला ॥ २ ॥
त्याचा नित्य नेम घेउनी । जो श्रद्धे वाची प्रतिदिनीं ॥
त्यासी नाना संकटीं चक्रपाणी । तत्क्षणीं तारील ॥ ३ ॥
नाना विघ्नें ते ते निर्विघ्न होती । पावे ज्ञान वैराग्य भक्ति ॥
कल्पित मनोरथ पावती । हे असे प्रतीति रत्नाकरा ॥ ४ ॥
ज्यासी आपुले स्वहित करणें । तेहीं या शब्दरत्नाते कंठीं धरणें ॥
चुकेल जन्ममरणाचें पेणें । गीतेचा जाणे सवार्थ ॥ ५ ॥
याचें पठण केलिया श्रद्धायुक्त । त्यासी संस्कृताचा अर्थ प्राप्त ॥
तो आपण आपणाते जाणत । तुटे भ्रांति संसाराची ॥ ६ ॥
सातसें गीतेचे श्लोक । तितुके च प्राकृत जाले देख ॥
हे सद्गुरुरूपेचें कौतुक । येणें अज्ञान लोक तरतील ॥ ७ ॥
रत्नाकराचें रत्नकरपण । तो सद्गुरु जाला आपण ॥
तेथें जालें ग्रंथकथन । जेणें पावन नर नारी होती ॥ ८ ॥
श्रीरामानंदाचे प्रसादें । बोले रत्नाकर आनंदें ॥
भवबंधन तुटेल या संवादें । ऐसा गोविंदें वर दीधला ॥ ९ ॥
शके १६ सोळासे ८५ पंचासी । सुभानु नाम आषाढ मासीं ॥
कृष्णपक्षीं येकादशी । लेखनसीमेसी मुहूर्त येक ॥ १० ॥
उदयो होउनी गुरुवार । जाला गीतार्थ सविस्तार ॥
येकादासाचें अक्षर । कृपाकर सद्गुरुचा ॥ ११ ॥

यावरून श्रीरामानंदाचे शिष्य रत्नाकर यांनीं ही गीतेवरील टीका १६२१ च्या मकरसंक्रातीला संपपिली व तिची एक प्रत येकादासांनीं स्वहस्ताक्षरें १६८५ च्या आषाढ वद्य ११ स संपूर्ण करतांना या अकरा ओंव्या लिहिल्या,असें दिसतें.

या अकरा ओंव्यांनंतर प्रस्तुतची प्रत केव्हां लिहिली गेली, तो काळ दिला आहे, तो असा:-

"शके १७३० विभवनाम संवत्सरे ज्येष्ठासितनवम्यां पुस्तकमिदं समाप्तिमगमत् । लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥ छ ॥

हे येकादास कोण होते तें कांहीं कळत नाहीं. ग्रन्थाच्या शेवटीं येकादासांनीं केलेली आरती दिली आहे, ती अशीः

आरती भगवद्गीतेची

श्रीभगवान् अर्जुन संवाद जाला । अष्टादश अध्यायीं निजबोध केला ॥
सप्तशत श्लोक अनुभवीं आला । गीताग्रंथ नांव रूपे उपजला ॥ १ ॥
जय देव जय देव जय भगवद्गीता श्रीभगवद्गीता । आरती वोवाळूं आदी
अव्यक्ता ॥ ध्रु० ॥
विवरोनी सारासार अद्वय रूप तुझें । अकळ कळतां गेलें मीपणाचें वोझें ॥
गुह्याद्गुह्य अध्ये हें सर्वत्र समजे । अनाद्य गोप्य पाहातां विरालें दूजें ॥ २ ॥
इंद्रियवर्गेंकरुनी प्रत्यये शोधिलें । अनंग आंगी साधे दृश्य निवटीलें ।
क्षराक्षरातीत परम सांपडलें । शब्द निःशब्दीं आटोनी गेले ॥ ३ ॥
जे श्रवणें मननें पठणें अर्थप्रचीती । देवोनी अक्षयी सौख्यावृत्तिनिवृत्ती ॥
नानाचे विज्ञान जगीं दृश्य प्राप्ती । येकादासीं जालें मौन्य निश्चीती ॥ ४ ॥

शं. श्री. देव

---

५४ वडगाव मठाची परंपरा

(रु. वि. आचार्य कालगावकर)

मौजें वडगाव ता० सटाव जिल्हा सातारा येथें जयरामस्वामींचा मठ आहे. ह्या मठास जयरामस्वामींचा मठ असें जरी म्हणतात तरी त्याची स्थापना श्री कृष्णाप्पा स्वामी म्हणजे जयरामांचे गुरू याणीं केली.

आज मंडळापुढें जी वडगावमठाच्या परंपरेची माहिती ठेवीत आहे, तिचा आधारभूत लेख बखरीच्या स्वरूपाचा असावा असें त्याच्या स्वरूपा वरून दिसतें. ह्याची फक्त तीन च पानें सांपडलीं आहेत. कऱ्हाड येथें एका वडगाव मठाच्या संप्रदायी मनुष्या जवळ हीं मिळालीं. हीं पानें आरंभा पासून अनुक्रमानें तीन आहेत.

कृष्णाप्पास्वामी धरून अनुक्रमानें सात मठाधीशांची हकीकत लिहिण्याचा संकेत मूळ बखर लिहिण्याचा आहे असें ह्या तीन पानांवरून दिसतें.

सात मठपतींचें प्रत्येकी कालमान सांगितल्यावर लिहिणारानें कोरी जागा सोडलेली आहे. त्या जागेंत ह्या सात मठाधीशांच्या मागून झालेल्या मठाधिकाऱ्यांचीं नांवें व त्यांचा काल दुसऱ्या कोणीं तदनंतर दाखल केल्याचें दिसून येतें.

ह्या कोऱ्या-मागून भरून काढलेल्या-सोडलेल्या जागे पुढें पुन्हा मूळच्या लेखकानें कृष्णाप्पास्वामीची हकीकत सुरू केली आहे. ह्या वरून ही मध्यभागीं सोडलेली कोरी जागा मुद्दाम च सोडली होती व त्या सोडण्याचा हेतु सात मठाधिकाऱ्यांचीं नावें कोणींतरी त्या जागीं लिहावीं असा च होता असें दिसतें. ह्या कोऱ्या जागेंत ज्या मठपतींचीं नावें लिहिलीं आहेत ते मूळ लेखकाच्या कालानंतर झाले असले पाहिजेत अगर त्यांचीं नावें लेख लिहितांना त्यास मिळालीं नसतील असें हि दुसरें अनुमान करण्यास जागा आहे.

काव्येतिहाससंग्रहांत जी बखर छापिली आहे तींत कृष्णाप्पास्वामी वडगावीं आल्याचा काळ सांगितलेला नाहीं तो ह्या लेखांत शके १५०४ हा दिलेला आहे. कृष्णाप्पास्वामीचा समाधिकाळ शक १५४५ असा बखरींत दिला आहे; ह्या लेखांत शक १५४९ हा दिला आहे. माघ शु॥ १५ दोन्हीं हि ठिकाणीं आहे. ह्या लेखांत रुधिरोद्गारी संवत्सर दिला आहे. बखरींत संवत्सर दिला नाहीं असा दोन्ही लेखांत फरक आहे.

दुसरा फरक बखरींत ज्या सहा मठाधिकाऱ्यांची हकीकत दिली आहे त्यांपैकीं सहावे-व ह्या लेखांतील सातवे-महादेवबाबा ह्यांचा समाधिकाल बखरींत शके १७२७ कार्तिक वद्य ५ असा लिहिला आहे. ह्या लेखांत शके १७२१ सिद्धार्थी संवत्सर भानुवार कार्तिक वद्य ५ असा दिला आहे.

शके १७२१ पासून शके १७९४ पर्यंत ७३ वर्षांत झालेल्या पांच मठाधिकाऱ्यांचीं नावें व काळ ह्या लेखांत मागाहून दाखल केलेलीं आहेत; बखरींत मुळीं च नाहींत. ह्या लेखांत जी प्रथम सात मठपतींचीं नावें आहेत, त्यांपैकीं साहावे नांव बखरींत मुख्यत्वें दिलेलें नाहीं. ह्या लेखांत साबाजीबावा असें दिलेलें आहे तथापि त्यांची समाधी नाहीं असें हि सांगितलें आहे. बखरींत मुनीश्वर स्वामीचे शिष्य संभाजीबावा म्हणून एक महादेव बोवा (स्वामी) बरोबर सांगितले आहेत ते च हे साबाजी बोवा असावे. हे साबाजी बोवा फक्त सात वर्षें मठाची वहिवाट करीत होते इतकें च ह्या लेखांत दिलें आहे. बखरींत साबाजीबोवा हें नांव मुळीं च नाहीं. त्याच्याबद्दल संभाजीबोवा असें आहे हें वर सांगितलें च आहे.

अलीकडे जयरास्वामींचे गुरु कृष्णाप्पा ह्यांच्या संबंधानें चमत्कारिक विधानें कित्येक करू लागले आहेत त्यास का. सं.तील बखरींत व ह्या लेखांत जो थोडा मजकूर लग्नाचा आला आहे त्यावरून आधार दिसत नाहीं. श्रीयुत रा. चांदोरकर यांणीं कृष्णाप्पा या नांवाबद्दल कृष्णस्वामी असे यांचें नांव लिहून त्यापुढें जो शेरा मारला आहे त्यांत " यांचें लग्न चुकून एका न्हाव्याच्या मुलीशीं झालें होतें । " असें लिहिलें आहे. ह्यास आधार काय आहे कळत नाहीं. असो.

एका गृहस्थांची तर अशी समजूत झाली आहे की कृष्णाप्पा हे न्हावी होते व त्यांचा शिष्य जयराम ! ही चमत्कारिक समजूत तर अगदींच खोटी. अलीकडे आत्माराम बोवांचा दासविश्रामधाम नांवाचा एक रामदासी पंथांतील संग्रहग्रंथ श्रीयुत देव यांनीं प्रसिद्ध केला आहे त्यांतील २१ व्या अध्यायांत रामदासांचा शिष्य एक कृष्णाप्पा न्हावी व त्याचा शिष्य एक जयराम म्हणून सांगितला आहे. त्या वरून ही भलतीच समजूत कोणीं करून घेतली असावी; परंतु कृष्णाप्पा मठ करून वडगावास शके १५०४ मध्यें राहू लागले असें प्रकृत लेखांत आहे. तेव्हां रामदास जन्मास हि आले नव्हते. व कृष्णाप्पा बखरी प्रमाणें शके १५४५ व प्रकृत लेखा प्रमाणें १५४९ यात समाधिस्थ झाले तेव्हा समर्थांचें वय १५अगर १९ वर्षांचें होतें. व तो काळ पंचवटींतील त्यांच्या तपश्चर्येचा होता. त्यांचें अफाट कर्तव्यचरित्र ह्या पुढील होय. ह्यावरून ही समजूत किती चुकीची आहे हें स्पष्ट समजून येईल. कृष्णाप्पा यांचें उपनांव अभ्यंकर असें होतें ही हि समजूत चुकीची आहे.*

कृ. वि. आचार्य कालगावकर

श्री

श्री कृष्णापा अपास्वामी वडगांवास आले तेथोन संप्रदाई (यी) सिष ब्रह्मचारी ब्रह्मनिष्ठ प्रतापी जाहले व गुरुसेवेची ज्यानी पराकाष्ठा केली व गाव दरोयस्त इनाम मेळविले व वर्षिके व इनाम जामिनी मेळवून ब्राह्मणसंतर्पण अवीट करीत आले त्याचा तपसील

१ कृष्णापास्वामी उरणबहेकर
१ जयरामस्वामी कात्राबाज मांडवगणचे देशपांडे
१ गोपाळस्वामी
१ विठावास्वामी हे म्हसवडकर पारखे याची स्वामीनी आग्रहाने दोन तीन लग्ने करविली परंतु लग्न करता च बायका मेल्या अतेव ते ब्रह्मचारी
१ मुनेश्वरस्वामी
१ साधाजीबावा भंडारे वडगाव (कर)
१ महादेवबाबा धारासीव वडगावकर

७

---

* भारतवर्ष मासिकांत ऐतिहासिक चर्चा सदरांतील पृ. १९ वर "कृष्णाप्पा-स्वामी" ह्या मथळ्याचा माझा लेख आहे तो वाचावा.

तपसील

६ समाधी वटग्रामी आहेत

१ रुष्णापास्वामीची मुख्ये

१ जयराम स्वामीची दुसरी

१ गोपाळस्वामीची तिसरी

१ विठास्वामीची चवथी

१ मुनेश्वरस्वामीची पाचवी

१ माहादेवस्वामीची साहावी

६

१ साबाजी बावाची समाधी नाही

७

याणी स्नानसंध्या केली त्याचा तपसील वर्षे

४५ रुष्णाप्पा स्वामी वटग्रामास आले सके १५०४ ते सके १५४१ रुधिरोद्गारीनाम संवछरे माघ शु॥ १५ समाधिस्त जाहाले स्नान-संध्या केली

४५ जयराम स्वामी सके १५९४ परा(रि)धावीनाम संवछरे भाद्रपद वद्य ११ समाधिस्त जाहाले स्नानसंध्या आपास्वामीचे माघे केली

१८ गोपाळस्वामी शेके १६१२ प्रमोदी संवछरे अस्वीन वा॥ १ समाधिस्त जाहाले स्नानसंध्या केली

२९ विठोवा स्वामी शेके १६४१ कार्तिक वद्य १० गुरुवारी + + + त चेतुर्थाश्रम घेऊन समा(धि)स्त जाहाले स्नानसंध्या केली

२७ मुनेश्वर स्वामी शेके १६६८ क्षयनाम संवछरे फालगुन वद्य ९ समा-धिस्त जाहाले स्नानसंध्या केली

७ साबाजीबावा सके १६७५ सात वर्षे मठची वहिवाट करून होते

४६ महादेवस्वामी शेके १७२१ सिधार्थी संवछर कार्तिक वा॥ ५ भानुवारी समाधिस्त जाहले स्नानसंध्या केली

२१७

७३ आलीकडे शके १७२१ ता॥ शके १७९४ परयंत वर्ष त्र्यहत्तर काराकिर्दी बावाच्या

१ आपाजी बावा वर्षे २०

१ गोपाळ बावा वर्षे १२

१ बाळरुष्ण बावा वर्षे ४

१ कृष्णाजी बावा वर्षे २६
१ रामकृष्ण बापा ऊर्फ नारायण बावा वर्षे ११

५

२९०

येकूण मंडळीनी स्नानसंध्या केली त्याचा विस्तार प्रथम कृष्णापा आपा हे उरणबहेचे कुलकर्णी कृष्णातीरी पवित्रभूमी तेथें जेन्म कृष्णातीरी वास्तव्य पूर्व पुण्याई सबळ या योगे काही दिवस तेथे होते लग्न हि केले होते त्ये कुटुंब निवर्तल्या नंतर सर्वस्वाचा त्याग करून

(अपूर्ण)

कृ. वि. आचार्य, कालगावकर

५५ श्री० रघुनाथराव यांचें समाधीस्थान व दहनभूमि

श्री. रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे शके १७०५ मार्गशीर्ष वा ३ रोजीं कोंपरगांवानजीक कचेश्वर येथें वारले. कोंपरगांवानजीक गंगेच्या पलीकडे कचेश्वरचें ठिकाण असून, त्यास बेट अशी संज्ञा आहे. ह्या बेटानजीक किंबहुना बेटांत च शुक्लेश्वर व विष्णु अशीं दोन मंदिरें आहेत. ह्या मंदिरां नजीक श्रीमंतांचा भव्य वाडा होता. हा वाडा उध्वस्त करण्यांत आला असून, त्या वाड्याचे दगड वारी गांवच्या एका मारवाड्यानें विकत घेतलेले असून, ते तसे च पडले आहेत. ह्या वाड्याच्या खुणा वारकाईनें पाहणारास च दिसतात. वाड्याचा दरवाजा मात्र हल्लीं शुक्लेश्वराच्या देवळास लावण्यांत आला आहे. या वाड्यांत च श्रीमंतांचें देहानसान झालें.

मरणापूर्वी दादासाहेबांनीं कोंपरगांवानजीक हिंगणी येथें, जेथें गोदावरी दक्षिणवाहीनी होते तेथें, एका जंगी वाड्याची उभारणी करण्यास सुरवात केली होती; परंतु हें काम त्यांच्या हयातींत पुरें होण्याचा योग आला नाहीं, व पुढें तें तसें च राहिलें. ह्या वाड्यास "तीन भिंतींचा वाडा" असें अद्याप म्हणतात. कोंपरगांवानजीक मुर्शदपूर ऊर्फ शितापखेडें नांवाचें पन्नास एक घरांचें खेडें आहे. ह्या खेडयाचे हद्दीवर पण हिंगणी गांवचे हद्दींत गंगेच्या कांठावर हा वाडा अद्याप आहे. एकंदर काम फार च पहाण्या सारखें आहे. हा वाडा हिंगणी येथील सर्वे नं. २ मध्यें असून, पूर्वेस गोदावरी, पश्चिमेस व उत्तरेस सर्वे नं. १ व दक्षिणेस सर्वे नं. ३ येणेप्रमाणें ह्या वाड्याच्या चतुःसीमा आहेत. आपल्या हातुन वाड्याचें काम पुरें झालें नाहीं हें पाहून निदान आपली राख तेथें पडावी ह्या हेतूनें दादासाहेबांनीं आपला अत्यंविधि ह्या वाड्याचे ठिकाणीं व्हावा, असें दर्शविल्यावरून त्यांस तेथें

दहन केलें. त्या ठिकाणावर सांबाची स्थापना करण्यांत आली असून, एक लांकडी देवालय च तयार झालेलें दिसतें. रावबाजींनीं अगर अन्य कोणीं ह्या जागेची वास्तपुस्त घेतली नाहीं. सांबाची पूजा सांप्रत रा. विश्वनाथ रंगनाथ दिघे या ब्राह्मण पुजाऱ्याकडे असून, हिंगणी येथील सर्वे नं. ३ हा पुजाऱ्याकडे आहे. इनाम कोणीं दिलें तें कळलें नाहीं. खुद्द कोपरगांव येथें दादासाहेबांचा एक लहानसा वाडा* (ज्यांत हल्लीं मामलेदार कचेरी आहे) होता व कचेऱ्यांत एक बाग हि होता.

पां. न. पटवर्धन

५६ मलिकंबर याचें मृत्युस्थान

मि. हेग यानें केलेल्या "Historic Landmarks of the Deccan" नांवाच्या पुस्तकांत मलिकंबर याची कबर रोजा येथें असल्याचें पृ० ५७ वर लिहिलें आहे; परंतु वस्तुस्थिति भिन्न आहे. मलिकंबर हा शके १५४८ वैशाख वद्य १० बुधवार रोजीं अंबरापूर, ता० शेवगांव, जि० नगर येथें वारला, व त्याची कबर तेथें च आहे. अंबरापुरास मलिकंबराचा दर्गा प्रसिद्ध असून दर्ग्याकडे इनाम चालूं आहे. कबरीची स्थिति शोचनीय आहे.

पां. न. पटवर्धन

५७ श्रीमन्नृसिंहसरस्वतींचा काळ

श्रीक्षेत्र औदुंबर येथें गेलों असतां वे. शा. नारायण शास्त्री धोंडदेव पुजारी यांनीं एक वाड नारायण बोवा वडगांवकर यांच्या केलेल्या कवितांचें दासविलें. त्यांत गुरुचरित्रांत श्रीमन्नृसिंहसरस्वतींच्या समाधीचा काळ कन्यागत बृहस्पतिशी । बहुधान्य नाम संवत्सरासि । सूर्य चाले उत्तरगतीशी । कुंभ संक्रांति पर्येसा ॥ १ ॥ शिशिरऋतु मोघमास । असितपक्षप्रतिपदेस । शुक्रवार पुण्यदिवस । श्रीगुरु बैसले निजानंदी ॥ २ ॥ असा दिला आहे तें वर्ष कोणतें हें ठरवून लिहिलेला एक श्लोक आढळला तो असा:—

तेराशें ऐशि शाकीं घटगरविविना योग आहेत सोरे ।
सिद्धें नामांकिता जें कथन गुरुचरित्रांत केलें पहा रे ॥
ज्योतिर्मानायनांशे गणित करुनिया पाहतां तो हि आला ।
वाटे ग्रंथासि कर्ते मकरग रविया बोलती पुण्य वेळा ॥ १ ॥

---

* ह्या वाड्यास विटाळशीचा वाडा म्हणतात.

सारांश शके १३८० त नृसिंहसरस्वति समाधिस्थ बसले असा निष्कर्ष. हा च शक रा. गद्रे यांनीं हि दिला आहे. शके १३८० म्हणजे इ. स. १४५८. रा. गद्रे यांनीं चुकीनें १४६० दिला आहे. गुरुचरित्रांत नृसिंहसरस्वती एका बेदरच्या बादशाहास पायास फोड झाला होता त्यास बरें केल्यानें प्रसिद्धीस आधिक येऊन बादशाहानें बेदरांत त्यांची थाटानें मिरवणूक काढली असें वर्णन आहे. हा बादशाहा कोणता असें नारायण शास्त्रीपुजारी यांनीं मला विचारिलें. फेरिस्ताचा इतिहास (इंग्रेजी भाषांतर) काढून पाहतां हा बादशाहा अल्लाउद्दीन शाह बाहमनी निश्चयानें ठरतो. यास मरणापूर्वी दोन वर्षेंपासून पायास फोड झाला होता तो हकी-मास बरा करतां येईना असें वर्णन फेरिस्ता करतो व शेवटीं तो त्यानें च मेला : "The disorder in his foot increasing to a mortification he left the world of vanity in A. H. 862 or A. D. 1457." म्हणजे नृसिंहसरस्वतींच्या समाधीपूर्वी एक वर्ष. हा बादशाहा न्यायी होता असें हि वर्णन आहे, पण त्यानें हिंदूंच्या धर्मास मान दिला असें फेरिस्ता म्हणत नाहीं. नृसिंहसरस्वतींच्या भेटीची व मिरवणुकीची हकीकत दुसऱ्या एखाद्या विस्तृत मुसलमानी तवारिखेंत सांपडावी. फेरिस्ताचा इतिहास इतर इतिहासांवरून संकलित केलेला आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

चिं. वि. वैद्य

---

५८ आनंदीबाईचा दुसरा एक पुराणीक

कऱ्हाड येथील नृसिंहाचार्य या नांवाचा एक ऋग्वेदी माध्व पुराणीक श्रीमंत रघुनाथराव पेशवे यांची स्त्री आनंदीबाई हिच्या पदरीं पुराण सांगून होता. कोंक-णांतील कोणी एक चित्पावन ब्राह्मण हि आनंदीबाईजवळ पुराण सांगत असे हें सर्वश्रुत आहे च. टोणप्याचा वंशज सध्यां कऱ्हाड येथें आहे व त्याजकडे कांहीं इनाम (गोवारे गांव) अद्याप चालू आहे. सदर इनाम पुराणिकवृत्तीबद्दल पेशव्यांकडून मिळालेलें आहे. पुढें दिलेला कागद इनामाच्या वसुलासंबंधीं आहे. रघुनाथराव दादा देशोधडीस लागल्यावर त्यांचे आश्रितांना पाठिंबा नाहींसा झाल्यामुळें या आश्रितांच्या इनामाचीं उत्पन्नें आश्रितांना सुरळीत येत नसत. अशा तक्रारीचें खालील पत्र आहे. लिहिणारा शास्त्री असलेमुळें सर्वच पत्र बालबोधींत आहे. अस्सल पत्र मंडळाच्या संग्रहास ठेविलें आहे.

वि. का. राजवाडे

श्री

॥ स्वस्ति श्रीमन्निजाराधन स्वामिचरणकमलाखंडित ध्यानैकनिरतांतः-करणसंपादितदिगंतकीर्तिविलसितेषु गोब्राह्मणप्रतिपालनशीलेषु स्वगुणगण-संपादितश्रीमद्राजाधिराजमानेषु राजश्रीविराजमान-रामचंद्र तात्या प्रभुवर्यनलिनेषु

टोणपेत्युपाख्य नृसिंहाचार्याभिधानक वज्रचूडामंडितानंदिसंज्ञिक श्रीमत्सार्व-भौम रघुनाथराव धर्मपत्नी पुराणिक कृतानेक वेदोक्ताशीर्वाद मिलिंदाः विलसंत्विल-रा मज विशेषस्तु अपणाकडे प + + + + + पत्र अम्हाकडे पाठवा मणून अपली अज्ञा होती + + करून देवू त्यास पत्र पाठविले होतें तें प्रविष्ट जालें कीं नाहीं हे कलत नाहीं सौ बाईसाहेबानी अमुचा खेड्याविषई रा दाजीपंत हुजूर मामलेदार नवी चवकशी करतात ती न करावी सालावाद चालत अल्याप्रमाणें द्यावें व वरात ८०० अठाशाची मौजे अटके यावर दिली अहे ते मानीत नाहीत ती अपण तस्ती पोंचून उसूल करून अमुचा पदरीं घालावी मणून केसो (गो)विंदा करवी अपणास पत्र दिले अहे माझें हि अगत्य अपणास अहे च सर्व प्रकारें करू अपलें ही अगमन त्या प्रांतीं जालें अहे तर अमुचे बंधू येवून अपणास वृत्तांत निवेदन करतील तें क्षण मात्र अवकाश करून श्रवण करून मनास अणून मनावर घेवून कार्य करून देणें हा समय पुढें येत नाहीं अपण तो सूज्ञ च अहेत बाबूराव पाटणकर याने अपणापासी १५ बिगे जमीन चेलवड्यामध्ये देतो मणून करार केले अहे त्याचें हि पत्र करून देणें बंधूपासी शिरालकरानी बाईपासी ३० बिगे जमीन देतो मणून कबूले केलें अहें असें असता देत नाहीत त्यास तस्ती पोचून पदरी पडे ते करावें तेणेकरून अपणास श्रेय फार कोटि होमापेक्षां अधिक अहे माजें साहित्य केले तर अपणास च भूषण अहे मी तुमचा अपण ही पुण्याचे विभागी होतील सूज्ञा प्रति विशेष काय ल्याहावें रा वासुदेव बा० पाली मोरोपंत मायणीकर अहेत त बहुत सूज्ञ ही अहेत त्यानी अठाशा रुपायास ही फाशिविलें अहे अणिक ही नाना प्रकारिचे काखस घेवून अम्हासी घासतात तर युक्तीन च पेचात अणून तस्ती ती पोचविणें बंधु वृत्तांत सांगतील तो मनास अणून करणें रुपये अगत्य उगवून देण पाटणकराकडील जमीन पदरीं पड तें करणें शिरालेकराकडील बाईचा श + + + ल ते करावें + + + + + ई नीरोप देईनात रामचंद्र सर्व तुमची कार्ये तुम पासी करून देईल संशय नाहीं तुम्ही न जाणें या करता मी राहिलों बाईचें जाणें राहिलें शरीरास सामर्थ्य नाहीं थोरल्या बाईन राहविलें मूल ही सुसरूप अहें अमुचा घरास जावें आश्रम पाहावा हें भूषण अम्हास बहुत होईल मी कृतकृ(त्य) होईन सौ बाईपाशी

सागन अमुचा घरास जावून परामर्श केला मणवून ग्रायस्ता मध्ये बहुत भूषण मला होईल खूज्ञा प्रति विशेष ल्यावेंसें काय अहे अपल्या उचितास जें येईल तें करावें पाठीमार्घे जो न सांगतां कार्य करील तो सन्मित्र ऐस शास्त्राहे हे अनेकाशीर्वाद

द्रव्याणि भूमौ पशवश्च गोष्ठे भार्या गृहद्वारि जनः स्मशाने
देहश्चितायां परलोकमार्गे धर्मानुगो गच्छति जीव एकः ॥

इति भागवत श्लोकार्थ जाणून करणें तें करावें छ

---

५९ मुठींतील पदार्थ ओळखण्याचे मराठी श्लोक

हें एक बाड कऱ्हाडाजवळील काशेगांवच्या जोशानें दिलें. यांत प्रश्नसार नांवाचा संस्कृत ग्रंथ आहे त्यांत निरनिराळ्या ज्योतिष-प्रश्नांचा संस्कृतांत ऊहापोह केलेला आहे व मध्यें च पुढें दिलेले मराठी श्लोक लिहिलेले आहेत. मनकवडे, सहस्रावधानी यांच्या तोंडपाठांतील हे श्लोक आहेत. बाड मंडळाच्या संग्रहास ठेविलें आहे.

बाडाच्या शेवटीं खालील मराठीं वाक्य आहे.:—

आला वार पूर्वेस दीजे
उफराटे गणिजे शनि तेथे
काळ जाणिजे ॥

वि. का. राजवाडे

॥ अथ मुष्ठिवस्तुचिंतनज्ञानमाह ॥

ते शेण काष्ठें फळ फूल जाणा । शेंदूर मोतीं जिव धातु नाना ॥
कृष्णांजनं ते नख मांस शिंपि । ते तूप काचे तृण पान स्थापि ॥ ७६ ॥
सिळा माती मोतीं नख तुप धूळे राख गुळ तो ॥
बहू अन्नें पाने जळ निजकरीं कात धरि तो ॥
पाहा काष्टा चा तो जिनस मिठ चर्मा स धरि तो ॥
परिक्षा मांसा ची तदुपरि कवी शीघ्र करि तो ॥
तें पोंवळें कीं जळ शीळ शिंपी । कापूर मोतीं मूळ तूप स्थापी ॥
पानें फळें चर्म हि शेण साचा । तो राख पारा धरि कात काचा ॥ ७८ ॥
कात काच गुळ कापुस जाणा । जीव काष्ठ मिठ चर्म हि माना ॥
अस्थि कापुर हि शेंदुर रेती । मूळ राख पुल बोवर मोति ॥ ७९ ॥

तूप काच तृण कापुस पारा । कात केश शिळ कापुर सारा ॥
काष्ट मांस अति सुंदर मोतीं । शुक्तिका मिठ हि शेंदुर माति ॥ ८० ॥
धात्वन्नं नख विद्रुमं फल जलं पात्रास्थि जीवं गुडं ॥
पुष्पं मूल पुरीश भस्म अजिनं लोमं तृणं मृत्तिका ॥
मांसं पारिज शुक्तिका शिळ घृतं तूळादिकं सिंदुरं ॥
क्षारं दारु च कर्पुरं काच खादिरं मुक्तादि हस्तं धृतं ॥ ८१ ॥

---

६० देवदासकृत वेंकटेशस्तोत्राची नवी प्रत

एक बाड कऱ्हाड एथें नारायणराव लाटकर यांचें घरीं सांपडलें त्यांत देवदासकृत व्यंकटेशस्तोत्र आहे. त्याच्या शंभर ओव्या बराबर असून, समाप्ति येणेंप्रमाणें:-

॥ " इति श्रीभावार्थपुराणें वेंकटेश स्तुति संपुर्णमस्तु " ॥

या समाप्तिंत व्यंकटेशस्तोत्राला 'वेंकटेशस्तुति' म्हटलें आहे आणि ही स्तुति भावार्थपुराणांतून घेतली आहे असें विधान केलें आहे. भावार्थपुराण म्हणजे अठरा पुराणें व अठरा उपपुराणें यां पैकीं कोणतें पुराण तें समजण्यास मार्ग नाहीं. तत्रापि एवढें खरें कीं कवीनें प्रस्तुत स्तोत्र कोणत्या तरी संस्कृत व्यंकटेशस्तोत्राच्या आधारानें रचिलेलें आहे. बाड मंडळाच्या संग्रहास ठेविलें आहे. हें बाड रा॰ जंगी यांनीं संपादन केलें.

या च बाडांत एकशें बावीस ओव्यांचा एक थालीपाक आहे. कर्त्यानें आपलें नांव शेवटीं दिलेलें नाहीं. चांदोरकरांच्या सूचींत एकंदर सहा स्थालीपाक दिलेले आहेत व त्या प्रत्येकाच्या कर्त्याचें नांव हि दिलेलें आहे. प्रस्तुत स्थालीपाकाच्या कर्त्याचें नांव ग्रंथांत उपलब्ध नाहीं. सबब, हा ग्रंथकार अनामक म्हणून निर्देशणें भाग पडतें.

वि. का. राजवाडे

---

६१ शकुनवंति संस्कृत

१. एका संस्कृत पोथीचें एक च पान कऱ्हाडाजवळील कासेगांवीं जोशाच्या एथें सापडलें. या पानाचा संग्रह अशा करितां केला कीं, मराठी मध्यें आजपर्यंत ज्या दहापांच प्रकारच्या शकुनवंत्या उपलब्ध झालेल्या आहेत त्यांचीं मूळें संस्कृतांत आहेत हें सिद्ध करण्यास साधन हातीं असावें. हनुमंत-शकुनवंति, सहदेव-शकुनवंति, गर्ग-शकुनवंति, इत्यादि ज्या अनेक शकुनवंत्या मराठींत

प्रचलीत होत्या व आहेत त्या प्रथमतः मराठी भाषेंत च निर्माण झाल्या असा प्रकार नाहीं. मूळांत ह्या सर्व शकुनवंत्या संस्कृतांत होत्या, त्यांचीं भाषांतरें मराठींत झालीं. हा प्रकार पांचपंचवीस मराठी शकुनवंत्या सांपडल्यावर ध्यानांत येत चालला च होता परंतु त्याला अद्यापपर्यंत प्रत्यक्ष प्रमाण मिळालें नव्हतें तें प्रमाण प्रस्तुत पान मिळाल्यानें उपलब्ध झालें आहे. पान मंडळाचें संग्रहास ठेवलें आहे.

२ मराठी शकुनवंत्यांत संस्कृत शकुनवंत्यांचें जें भाषांतर येतें तें शब्दशः भाषांतर नसतें. संस्कृतांतील मतलब मराठींत योग्य व समर्पक दिलेला असतो.

वि. का. राजवाडे

शकुनवंति

संस्कृत

(अहो) रात्राणि पक्षश्च क्लिष्यते नास्ति ते सुखं ॥ ४१ ॥
यत्त्वं चिंतयसे कार्यं निष्पत्ति नच्च नास्ति तं ॥
निश्चितं व्यवसायांतः किंचिद्दालोक्य ते फलं ॥ ४३ ॥ १४४ ॥
पदं पूर्वं चतुष्को द्वौ वृषोयं + + + स्तव ॥
संपत्तिः सर्वकार्याणा धनधान्यस्य चागमः ॥ ४४ ॥
यत्त्वया चिंतितस्यार्थः स च सर्वो भविष्यति ॥
स्वप्ने द्रक्षसि चेदं च निशायां नात्र संशयः ॥ ४५ ॥ ४१४ ॥
चतुष्कादौ पदं मध्ये चतुष्कं चावसानिकं ॥
दैवानुकूल्यतः साधुः कूटोयं पतितस्तव ॥ ४६ ॥
द्विपदे वर्त्तते चिंता तस्य भासेन संभवः ॥
अर्थागमस्तथा बंधः संयोगा मासमात्रतः ॥ ४७ ॥
शरीरे च तथारोग्यं मनसा चिंतितं त्वया ॥
ततः सर्वमिदं क्षिप्रं सफळं ते भविष्यति ॥ ४८ ॥ ११४ ॥
पदं पदं चतुष्कं च पतिता तव कार्णिका ॥
कुल + + + री ह्येषा कल्याणं समुपस्थितं ॥ ४९ ॥
भूमिलाभोर्थलाभश्च संबंधं करणानिच ॥
प्रियस्य दर्शनं चैव पुत्रलाभश्च दृश्यते ॥ ५० ॥
मासत्रयेण ते लाभः सर्वोप्यर्थ भविष्यति ॥
गुरुभक्तिपरस्तच्च कुलदेवा + + + +॥

६२ असमसाहस

असमसाहस हा शब्द ज्या पोथींत आला आहे ती पोथी कऱ्हाडाजवळील कासेगांवीं जोशांच्या एथें त्रुटित सांपडली. पोथीची एकंदर चार पानें होतीं; पैकीं फक्त चौथें पान उपलब्ध झालें आहे. पोथीची नकल शक १६३२ त यद्यपि केली, तत्रापि आंतील मराठी भाषा ३०० वर्षांची जुनी आहे. घालिजे,दीजे कीजे, वश्याथें, देईजे, इत्यादि जुनीं रूपें ह्या नकलेंत आलेलीं आहेत. करुन, ठेउन, वगैरे अर्वाचिन रूपें हि नकलेंत आहेत. वस्तुतः करुनु, ठेउनु, अशीं रूपें ३०० वर्षांपलीकडील पोथ्यांत प्रायः असतात; परंतु मूळ पोथीची नकल नकलकारानें जितक्या कसोशीनें केली पाहिजे होती तितक्या कसोशीनें केलेली नसल्यामुळें, नकलेंत कांहीं रूपें प्राचीन व कांहीं अर्वाचीन आढळतात. शब्द, मात्र, जसेचे तसे नकलेंत उतरले आहेत. उदाहरणार्थ, असमसाहस हा शब्द घ्या. असमसाहस हा शब्द फार जुनाट आहे. हा ज्ञानेश्वरींत क्वचित येतो; व चोंभाकवीच्या उखाहरणांत एकदां आलेला आहे; आणि आतां प्रस्तुत पोथींत हा आढळला आहे. रामदास, एकनाथ, इत्यादि ग्रंथकारांच्या ग्रंथांत हा शब्द आढळत नाहीं. प्रस्तुत पोथींत हा शब्द आला असल्यामुळें, तो ठळकपणें निदर्शनास यावा म्हणून हें टिपण व पोथींचें हें एक च एक पान मंडळास सादर केलें आहें. पोथींत वशीकरणादि मंत्र सांगितले आहेत. पोथीचें पान मंडळाच्या संग्रहास ठेविलें आहे.

वि. का. राजवाडे

५२ कीजे दशांशे शतमत्रे होम कीजे सिद्धि होय ॥ मल्लासि झोविजे बळ अद्भुत होय ॥ युद्धि घाव न लागे जिमूतिमायि चेटक ॥ ओं नमो दिठि देखीलया असमसाहस जालें तेणे जाऊन झोटिंगा पुढे सांगितले तुझे मज देणे धारा बहिणी ची आण ही देवा गुरु ची आण सिद्धि दे स्वाहा ॥ बेहडीया चे मुळी चा झोटिंग करून चोकडा च्या कातड्या वरी ठेउन दिवस ७ नित्य पूजा जप कीजे १०८ पंच खाद्य तुपे शि हवन किजे गुग्गुळ नैवेद्य दाखवीजे ॥ हवना चि मइस जवळि असो देईजे आदित्य वारि जी वंरि घालिजे ते दासी होय ॥ नाना वस्तु आणून दे ॥ मसि पोटात दीजे रोग तुटे । ओं नमो सर्व स्त्री सर्व पुरुष वश्याथें ऐं श्रीं ह्रीं स्वाहा जप सहस्त्र ७२००० कीजे दशांशे खोबऱ्याचा होम कीजे मंत्र सिद्ध होय ॥ स्त्री पुरुष ज्याचे नांव पुकरावा तो वश्य होय ॥ वश्य को नाम चेटक ॥ ओं समां चामुंडे शत पिशाचिन्ये स्वाहा ॥ ये णे मंत्रे दोन्हि हळदि अभिमंत्रून आगी उटणे किजे रात्रौ शयन शुचि होऊन कीजे चिंतिले कृत्य देवतास्वामी सांगेल सर्व संपूर्ण ॥ शके १६३२ विरुतिसंवत्सरे लिख्यते ॥

६३ कुट-प्रश्नोत्तर

कऱ्हाड एथील पंढरपुऱ्यांच्या दप्तरांत खालील कूट-प्रश्नोत्तर आढळलें. कूट-प्रश्न असाः—

मार्गी तस्कर पंधरा द्विजसमे देवालई राहता
आला राक्षस भक्षणार्थ अवध्या द्या द्या असे बोलता
मोजोनी नवव्यास फेर फिरता चोराद्विजे दीधले
राजा बोलतसे प्रधानचतुरा सांगा कसे वर्तले १

या प्रश्नांत असा सवाल आहे कीं, चोरांचा व ब्राह्मणांचा असा फेर लावावयाचा कीं प्रत्येक नववा इसम फेरांत मोजतांना जो राक्षसास सांपडेल तो हटकून चोर असावा. चोरांचा व ब्राह्मणांचा असा क्रम मांडून दाखवावयाचा आहे. याला उत्तर खालील श्लोकांत दिलें आहेः—

आदी ब्राह्मण चार ठेउनि फुडे चोरास ही पाच दे
विप्रा द्वे मग येक तीन द्विज दे येका फुडे एक दे
दो चोरास हि दोन विप्र बसवा ते तीन येका फुडे
चोरा युग्म हि विप्रयुग्म सकृता ज्याचे कुडे त्या फुडे ॥ २ ॥

हें च उत्तर दुसऱ्या एका श्लोकांत सांगितलें आहे तें असेंः—

चत्वारी ॥ पंच ॥ द्वय ॥ मेक ॥ त्रीणी येक ॥ येक ॥ द्वे ॥ द्वे ॥ त्रितीयेणीगुणी येकंच ॥ द्वे ॥ द्वे ॥ वरी येक घाला ऐशा परी रक्षिले ब्राह्मणाला ॥

या दोन श्लोकांत सांगितल्या मोडीप्रमाणें फेरांत ब्राह्मणांचा व चोरांचा क्रम खालीलप्रमाणें बसविला असतां प्रत्येक नववा इसम चोर सांपडतो आणि राक्षसाच्या जबड्यांत नेमके पंधरा चोर जाऊन पंधरा ब्राह्मण जिवंत राहतात. फेर एणें प्रमाणेंः—

फेरांत ज्या आंकडयाच्या सालीं रेघ मारली आहे ते चोर होत. मूळ पत्र मंडळाच्या संग्रहांत ठेविलें आहे.

वि. का. राजवाडे

६४ शिवानंददास-कृत पद

कऱ्हाड एथील पंढरपुऱ्यांच्यां दप्तरांत खालील पद आढळलें. पदाचा कर्ता शिवानंददास आहे. याचें नांव चांदोरकरांच्या सूचींत सांपडत नाहीं. भाषेवरून दिसतें कीं, हा कवि मोरोपंत-समकालीन असावा.

पद

हात घालूनि गोमुखि ॥ जप करि सदा मुखी ॥
चिंजे चुकलाशिरे मुर्खा ॥ काय केले राडलेका ॥ धृ ॥
स्नानसंध्येचे दुकान ॥ माळा मुद्रा कडासन ॥ बीजे ॥ २ ॥
देवपूजेचा हव्यास ॥ फुळपत्रीचा सायास ॥ ३ ॥
नेमनिष्ठा करि मोठि ॥ सोवाळ्याची आटाआटी ॥ ४ ॥
येके दिनी निराहार ॥ ऐके दिनी उपाहार ॥ ५ ॥
ऐसा केला मोटा शीण ॥ तेथे नाहि नारायण ॥ ६ ॥
शीवानंददास म्हणे ॥ गुरूविणे व्यर्थ जिणे ॥

पत्र मंडळाच्या संग्रहास ठेविलें आहे.

वि. का राजवाडे

६५ रामनवमीसंबंधी श्लोक

कऱ्हाड येथील पंढरपुऱ्यांच्या गळाठ्यांत रामनवमीसंबंधानें खालील श्लोक सांपडला. श्लोक एखाद्या मोठ्या काव्यांतील आहे किंवा स्वतंत्र एकटा एक च आहे तें सांगण्यास मार्ग नाहीं. उतरून ठेवणाऱ्याला त्यांत जी कांहीं चमत्कृति आढळली तिचा अनुभव मंडळांतील सभासदांस यावा या हेतूनें सदर श्लोक जशाचा तसा देत आहे.

अयोध्ये मधे लोक ऐस ची सारे । विना रामनामे नेणती हे पसारे ॥
तयाचे चि गाती असे गीत नाना । न ज्या कीर्तनि अन्नवार्ता तनाना ॥१॥

२ वरील श्लोकाच्या शेजारीं दशावतारां संबंधानें खालील संस्कृत श्लोक आहेः—

प्रातः प्रातस्तु मध्यान्हे सायं सायं निशीथयोः ।
मध्यान्हे मध्यरात्रिश्च सायं प्रातरनुक्रमात् ॥ १ ॥

अनुक्रमे दशावतारांच्या वेळा जाणाव्या

प्रातःकाळीं		माध्यान्हीं	
मत्स्य	चैत्र शु॥ १	वराह	चैत्र शु॥ ७
कूर्म	ज्येष्ठ शु॥ २	राम	चैत्र शु॥ ९
सायंकाळीं		मध्यरात्रीं	
नारसिंह	वैशाख शु॥ १४	परशराम	वैशाख शु॥ ३
वामन	भाद्रपद शु॥ १२	कृष्ण	श्रावण वा॥ ८
बौध्य	ज्येष्ठ		

श्लोकांचें पत्र मंडळाच्या संग्रहास ठेविलें आहे.

वि. का. राजवाडे

६६ कृष्णदयार्णवशिष्यकृत श्लोकाष्टक

कऱ्हाड येथील पंढरपुऱ्यांच्या दप्तरांत पुढील अष्टक सांपडलें. सदरहू अष्टक कृष्णदयार्णवांच्या शिष्यानें केलेलें दिसतें. कृष्णदयार्णव कऱ्हाड पासून ३।४ मैलांवर असलेल्या कोपरडे गांवचे होत. त्या अर्थी त्यांचे शिष्य जवळपास असलेल्या कऱ्हाडांतील अगर इतर गांवांतील असावेत. त्यां पैकीं एका शिष्यानें हें अष्टक रचिलेलें दिसतें.

सहर श्लोकाष्टकाचा कागद मंडळाच्या संग्रहास ठेविला आहे

वि. का. राजवाडे

कृष्णदयार्णव शिष्यकृत श्लोकाष्टक

जिंकावया शडरिपु प्रमदोत्कटाते । सोसावया त्रिविध पावकसंकटाते ॥
साधावया पद अचंचळ केशवाचे । भिक्षाप्रदान मज कृष्णदयार्णवाचे ॥
वैराग्ययुक्त इह भोग त्यजावयाते । स्वर्गादि भोग अवघे वरजावयाते ॥
चिंतावया हरिकथामृत नित्य वाचे । भिक्षाप्रदान० ॥ २ ॥
तृष्णा समस्त भवमस्त शमावयाला । सर्वेंद्रिया निजविवेक दमावयाला ॥
छेदावया त्रिविध बंधन या जिवाचे । भिक्षाप्रदान० ॥ ३ ॥
चांचल्यचिंतन गुरुराजपदीं रमाया । खंडावया कठिण दांभिक घोर माया ॥
मिथ्या अभ्यास जग साचपणेन वाचे । भिक्षाप्रदान० ॥ ४ ॥

प्रारब्ध संचित समग्र सरावयासि ! जन्मांतरार्जित मना विसरावयासि ॥
भंगावया कठिण बीज पुरे भवाचें । भिक्षाप्रदान० ॥ ५ ॥
जाणावया अचळ तृप्त अखंड आत्मा । तो मीच देह नसता वसतो महात्मा॥
नाही मला स्मरण आठव नाठवाचे । भिक्षाप्रदान० ॥ ६ ॥
तोडावया सकळ ही ममता मनाचि । सोडावया सकळ संगति कामनाचि ॥
मोडावया कुशळता नटणें शवाचें । भिक्षाप्रदान० ॥ ७ ॥
वृंद त्रिसप्तक पुरातन पूर्वजाचे । पावावया सदन ते गरुडध्वजाचे ॥
झाडावया सकळ पातक पालवाचे । भिक्षाप्रदान० ॥ ८ ॥
गोविंदराज गुरुवर्य पदारविंदा । चिंतावया त्यजुनि मन्मथसंगधंदा ॥
पावावया सुहृद भीष्म बळि ध्रुवाचे । भिक्षाप्रदान० ॥ ९ ॥

६७ भागवतपुराणा विषयीं दोन शब्द

कांहीं दिवसांपूर्वी भागवतपुराण हें बोपदेवानें लिहिलें कीं काय या बद्दल वाद चालला होता व या विषयावर माझे मित्र रा. रंगाचार्य रट्टी यांनीं वसंत-व्याख्यानमालेंत एक व्याख्यान हि दिलें आहे. मला ह्या वादांत तूर्त पडावयाचें नाहीं. भागवताचे कर्त्याला मराठी भाषा माहीत असावी असें दाखविणारें एक प्रमाण माझे नजरेस आलें तें मंडळापुढें मी ठेवीत आहे. भागवताचे दशम स्कन्धांत (अ. ३७ श्लोक ७ मध्यें) केशिदैत्याचे वधाचें वर्णन करितांना खालील वाक्य आलें आहे. ' प्रस्विन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः पपात लेंडं विसृजन् क्षितौ व्यसुः ॥' ह्या ठिकाणीं ' लेंडं ' हा शब्द निवळ देशी (मराठी) दिसतो.

भागवतपुराण कोणत्या अक्षांशांत लिहिलें गेलें असावें हें ह्या खालील वाक्या वरून स्थूलमानानें काढतां येईल असें वाटतें. ' यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति यदा वृषभादिषु पंचसु राशिषु चरति तदाहान्येव वर्धन्ते हसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु ' स्कंध (५-२१-४१). ह्या वरून वृषभ राशिपासून कन्याराशिपर्यंत दर महिन्यास एक घटिका ह्या प्रमाणें जास्तींत जास्ती पांच घटिका दिवस वाढतो व पांच घटिका रात्र कमी होते. म्हणजे अत्यंत मोठ्या दिवसापेक्षां अत्यंत लहान रात्र दहा घटिकांनीं कमी असे. व अशा ठिकाणीं भागवतपुराण लिहिलें गेलें किंवा हें दिनमान ग्रंथावरून तरी पुराणकाराला माहीत होतें. वेदांग-ज्योतिषांत सदरहू फरक बारा घटिकांचा आहे.

पांडुरंग वामन काणे

६८ व्याडीचा संग्रह

भारतइतिहाससंशोधक मंडळाच्या शके १८३५ च्या इतिवृत्तामध्यें रा. राजवाडे यांनीं बाणभट्टाच्या हर्षचरितांतील 'सुकृतसंग्रहाभ्यासगुरवः' ह्यावरून असें आपलें ठाम मत प्रदर्शित केलें आहे कीं शके ६०० च्या सुमारानें झालेल्या बाणभट्टाचे वेळीं **व्याडिकृत संग्रह** हा व्याकरणग्रंथ विद्यमान असून त्याचें पठण चालू होतें. सदरहू हर्षचरितांतील वाक्य पाहिलें म्हणजे सहृद्दर्शनीं अस वाटतें खरें परंतु सदरील अनुमानास बाधक अशीं दुसरीं प्रमाणें आहेत त्यांचा रा. राजवाडे यांनीं आपल्या स्फुट लेखांत उल्लेख केलेला दिसत नाहीं. प्रसिद्ध वैयाकरण भर्तृहरि यांचा व्याकरणशास्त्रावर 'वाक्यपदीय' म्हणून अत्यंत कठीण व सर्वमान्य असा ग्रंथ आहे. चिनी प्रवाशी 'इत्सिंग' याचे प्रवासवृत्तावरून वैयाकरण भर्तृहरि हे इ. स. ६५० च्या सुमाराला वारले असावे असें दिसतें. वाक्यपदीयाच्या दुसऱ्या काण्डाचे अंतीं खालील श्लोक आहेत:

प्रायेण संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।
संप्राप्य वैयाकरणान्संग्रहेऽस्तमुपागते ॥
कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ।
तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावस्थित निश्चयः ॥
वैजिशौभवहर्यक्षैः शुष्कतर्कानुसारिभिः ।
आर्षे विप्लाविते ग्रंथे संग्रहप्रतिकंचुके ॥
यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥

ह्यांतील महत्त्वाचा भावार्थ असा आहे कीं 'संक्षेपाची च ज्यांना आवड, ज्यांचें विद्येचें भांडवल अल्प आहे अशा वैयाकरणांचे हातीं पडून संग्रह(ग्रंथ) अस्तगत झाला. पतंजलीनें संग्रहाशीं (विद्वत्तेनें) स्पर्धा करणारा असा महाभाष्य ग्रन्थ रचिला त्याचा वैजि, शौभव, हर्यक्ष्य वगैरे शुष्क तर्काचे भरीस पडलेल्या लोकांनीं विपर्यास केला इत्यादि. ह्या अवतरणावरून भर्तृहरीचे कालीं संग्रह ग्रंथ लुप्त झाला होता असें स्पष्ट दिसतें. भर्तृहरी हा बाणभट्टाचा समकालीन होता. तेव्हां या दोघांचे ग्रंथांत परस्पर विरोध येतो त्याचा परिहार कसा करावयाचा ? मला वाटतें तें नम्रपणें मी सुचवितों. तें ग्राह्य आहे कीं नाहीं तें रा. राजवाडे

१ Max Muller's 'India: What can it teach us'. p. 385 (edition of 1883).

व इतर विद्वान् लोकांनीं ठरवावें. बाणभट्ट हा कांहीं वैयाकरण नव्हता व हर्षचरित हा व्याकरण ग्रंथ नव्हे. शिवाय हर्षचरिता मध्यें 'सुकृतसंग्रहाभ्यासगुरवः' हें पद श्लेषचमत्कार दाखविण्यासाठीं घातलें आहे. शेवटीं 'लोके इव व्याकरणेऽपि' असें त्या वाक्यांत शब्द आहेत. व्याकरणाचे न्यास, वृत्ति, वगैरे ग्रंथांचा श्लेषानें उल्लेख व्हावा एवढा च अभिप्राय आहे. पण भर्तृहरी हा महान् वैयाकरण असून आपल्या व्याकरणग्रंथांत स्पष्ट सांगतो कीं संग्रहग्रंथ अस्तास गेला आहे. म्हणून भर्तृहरीचें वाक्य खरें, व बाणभट्टाचे लिहिण्यावरून काढलेलें अनुमान चूक. संग्रहग्रंथाचा लोप झाला तरी अशा प्रकारचा ग्रंथ झाला म्हणून प्रसिद्ध होतें व त्यांतील कांहीं कारिका अवशिष्ट राहिल्या होत्या व त्या आधुनिक ग्रंथकारांचे हि ग्रंथांत क्वचित् येतात. म्हणून 'सुकृतसंग्रहाभ्यासगुरवः' यावरून संग्रहग्रंथ साग्र विद्यमान होता असें च अनुमान काढलें पाहिजे असें प्राप्त होत नाहीं. संग्रहाच्या अवशिष्ट राहिलेल्या कारिकांचें अध्ययन त्यांनीं केलें होतें असा अर्थ करून ह्या पदाची गति लाविता येते व भर्तृहरीचे वचनांशीं विरोध हि येत नाहीं. विद्वानांनीं माझे म्हणण्याचा विचार करून आपआपला अभिप्राय कळवावा.

पांडुरंग वामन काणे

---

६९ शाहाजी महाराजांचे वृंदावन व निधनतिथि

१ थोरले शाहाजी महाराजांसंबंधानें त्यांची निधनतिथि व निधनस्थान ह्या दोहीं गोष्टींचा अद्याप कोणीं निश्चित असा निर्णय केलेला नाहीं. इतिहास-लेखकांत व संशोधकांत ह्या दोन्ही बाबींसंबंधानें तीव्र मतभेद आहे. अशा स्थितींत मला मिळालेल्या माहितीच्या आधारें व मुक्त्या च म्हैसूरप्रांतांतील फेरीनें ह्या दोन हि प्रश्नांचा समाधानकारक निकाल लावावा ह्या हेतूनें खालील मजकूर लिहिला जात आहे.

२ थोरले शाहाजी महाराजांच्या मृत्युतिथीसंबंधानें पाहातां काव्येतिहास-संग्रहांतील चारशें दहाव्या यादींत व मल्हार रामरावकृत सप्तप्रकरणात्मक चरि-त्रांत (पृ. ८०) 'शहाजी शके १५८३ प्लव नामसंवछरे माघ शुद्ध पंचमीस म्हणजे १६६२ च्या १५ जानेवारीस वारला' असें लिहिलेलें आढळतें. डफ शाहाजी महाराज १६६४ च्या जानेवारींत वारले म्हणून लिहितो. भारत-इतिहास-संशोधक मंडळाचा शके १८३५ चा अहवाल पृ. ३७९ वर मीं धडफळे यांच्या संपादिलेल्या यादींत सदरहूबद्दलची माहिती दिलेली आहे. धडफळ्यांच्या यादींत ही मिति 'माघ शु॥ ६ शके १५८५ शोभकृत संवछर'

अशी दिलेली आहे. परंतु, ह्या मितीस वार कोणता होता हें कोठें लिहिल्याचें मला त्या वेळीं न आढळल्यामुळें ह्या मितीचा निर्णय करणें तसें च राहिलें. रा. रा. बाळ गंगाधर टिळक यांस भोर संस्थानांतील कारी येथील जेधे घराण्यांतील एका वंशजाकडून शिवकालीन मित्र्यांचें व प्रसंगांचें एक विश्वसनीय व नमुनेदार टांचण मिळालेलें आहे. तें श्रीमंत सरदार खंडेराव मेहेंदळे संस्थेचे चिटणीस ह्यांनीं मला नुकतें च रुपेनें दिलें. ह्या टांचणांत शाहाजी महाराजांच्या मृत्यूचा उल्लेख तिथी व वार ह्यांसह केलेला आहे. ह्या टांचणांतील मिति व मीं संपादिलेल्या धडफळे यांच्या यादींतील मिति एक च होत. वाराचें गनक सुदैवानें मिळाल्यामुळें ह्या प्रश्नाचा निकाल कायमचा च होत आहे. टांचणांत वार शनिवार दिलेला आहे. सूक्ष्म गणीत करून पाहातां तिथि आणि वार ह्यांची सांगड बरोबर जमते. तेव्हां माघ शु॥ ६ शोभकृत संवत्सर शके १५८५ ही च महाराजांची मृत्युतिथि निश्चयानें समजण्यास कांहीं एक प्रत्यवाय नाहीं. सदर दिवशीं इंग्रेजी तारीख २३ जानेवारी इ. स. १६६४ (जुनी पद्धत) ही येते.

३ दुसरा प्रश्न मृत्युस्थानाबद्दलचा आहे. ह्यासंबंधानें सर्व च प्रकार मासलेवाईक असा झालेला आहे. डफ सदर स्थान तुंगभद्रातीरीं असलेलें बसवापटण गांव हें होय असें म्हणतो. डफ शिवाय बाकीचे यच्चयावत् इतिहासकार बेदिकिरे अगर बेदकिरे असें असल्याचें सांगतात. रा. सरदेसाई यांनीं मराठी रियासतीच्या आपल्या इतिहासांत ' शाहाजी तुंग भद्रातीरीं बेदिकरे ऊर्फ बसवपट्टण येथें वारले ' असें लिहून हीं दोन्हीं गांवें एक च होत असें केवळ अज्ञानानें म्हटलें आहे. डफनें हि बसवापटण हें तुंगभद्रातीरीं वसलेलें आहे हें जें विधान केलें तें भूगोलदृष्ट्या साफ चुकीचें आहे. बसवापट्टण व तुंगभद्रा ह्यांचा कांहीं एक संबंध नाहीं. डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीच्या विद्यमानें छापलेल्या शाहू महाराजांच्या रोजनिशींत पृ. ३६ वर ह्या संबंधानें माहिती देतांना सलास सलासीन मया व अलफ साबान १ ह्या रोजीं दिलेल्या ताकीदपत्राचा जो मथितार्थ दिलेला आहे त्यांत महाराज राजश्री कैलासवासी यांचें वृंदावन मौजे येरगटनहल्ली संमत बोदिगिरी मामले बासवापट्टण येथें असल्याचा उल्लेख आहे. सनदापत्रांतील माहिती (Sanads and Letters)चा जो एक व्हाल्यूम शेठ पुरुषोत्तम विश्राम व रा. ब. द. ब. पारसनीस ह्या उभयतांनीं संपादिलेला आहे त्यांत पृ. १०७ वर शाहू छत्रपतीच्या रोजनिशींतील वर उद्धृत केलेली गोष्ट पुनरुक्तीनें विनाकारण नमूद केलेली आहे. व शाहूच्या रोजनिशींत संमत बोदिगिरी असें होतें तेथें ह्या अलिकडच्या पुस्तकांत बेदिगिरा व बासवापट्टण याचे जागीं बसवापट्टण असे शोध घातलेले आहेत. असल्या प्रकारच्या नोंदणीचा इतिहास-संशोधकांस व सामान्य वाचकांस कांहीं एक उपयोग होत नाहीं. वाचकानें हें

गांव काढावें कसें ? ह्या बेदिगिरे, बोदिगिरी अगर बेदिकिरे गांवांचा शोध लावतां लावतां खरोखर च नाकीं नव आले. वास्तविक प्रकार असा आहे कीं, निधनस्थान बोदिगिरे, बेदिकिरे अगर डफचें बसवपट्टण ह्यां पैकीं एक हि नसून ते होदिगिरे असें आहे. मोडींतील हो बद्दल शिवकालीन पत्रव्यवहार वाचण्याचा सराव नसणाऱ्या मंडळींनीं बे असें अक्षर साहाजिक च चुकीनें वाचल्यामुळें असा हा अनथ ओढवला.

४. म्हैसूर प्रांतांतील शिमोगा जिल्ह्यांतील चन्नागिरि तालुक्यांत होदिगिरे व येरगटनहळ्ळी ह्या जवळ जवळ असणाऱ्या दोन्ही गांवांशीं महाराजांचे मृत्यूचा संबंध आहे. येरगटनहळ्ळी हें खेडें पूर्वी होदिगिरि संमत, मामले बसवापट्टण ह्यांत मोडत असे. आतां हीं दोन्ही गांवें चन्नागिरि तालुक्यांत मोडतात. बसवापट्टण येथील पाळेगार नाईक घराणें इतिहासप्रसिद्ध आहे. शाहाजीमहाराज ह्या नायकावर चालून गेले असतां होदिगिरे ह्या गांवीं उतरले होते व तेथें च त्यांचा लष्करी तळ होता. त्या जागेस अद्याप हि 'कुदरे लायद होला' असें म्हणतात. कुदरे, लायद, होला ह्या शब्दांचा अर्थ अनुक्रमें घोडा, तबेला व शेत असा आहे. व ह्या ठिकाणीं मराठ्यांनीं तळ दिला होता हें तेथील खाणाखुणांवरून स्पष्ट होतें. जवळपास अद्यापि असलेली मराठ्यांची वस्ती व तदनुषंगिक इतर गोष्टी ह्या वरील विधानास समर्पक असा पुरावा म्हणून देण्यास हरकत नाहीं. होदिगिरे गांवास जाण्यास जवळचा मार्ग म्हटला म्हणजे होललकिरे हें एम्. एस्. एम्. रेल्वेवरील स्टेशन होय. होलिलकिरे हें गांव चितलदुर्ग (चित्रदुर्ग) ह्या जिल्ह्यांतील एक तालुक्याचें ठिकाण होय. होलिलाकिरें हें गांव होलिलकिरे स्टेशनापासून चार मैलांवर आहे. तिकडे न जातां स्टेशनापासून परभारें चन्नागिरीकडे जाणाऱ्या सडकेनें आठ मैलांवर नजीक च होदिगिरे व येरगटनहळ्ळी हीं गांवें आहेत. होदिगिरी येथील शानभोग (कुलकर्णी व देशपांडे) रा. तिमाप्पा चिन गंगाप्पा नाडगीर यांचे मालकीच्या सर्वे नं. २१९ पोट नंबर १ ह्या शेतांत महाराजांचें वृंदावन आहे. हें पूर्वी येरगटनहळ्ळी ह्या गांवाच्या सीमेंतच असलें पाहिजे. वृंदावन औरसचौरस ९ × ८ फूट ३ इंच असें आहे. वृंदावनाची दक्षिण बाजू व उत्तर बाजू प्रत्येकी ९ फूट व पश्चिम आणि पूर्व बाजू ८ फूट ३ इंच अशा आहेत. ह्या दगडाचा घेर २ फूट आहे. ह्या चबुतऱ्यावर मधोमध चुन्यांत बांधलेलें असें वृंदावन आहे. चुनेगचीं कामाच्या पूर्व आणि पश्चिम बाजू ४ फूट २ इंच आहेत. व उत्तर आणि दक्षिण बाजू ह्या ५ फूट आहेत. चबुतऱ्यावरील वर सांगितलेलें चुनेगचीं काम आतां अवघें ११ इंच उभें राहिलेलें आहे. चबुतऱ्याचे पश्चिमेस चबुतऱ्याला लागून च एक पांढरा संगमरवरी दगड ३ फूट ७ इंच उंचीचा उभा आहे. ह्या दगडांतच दिवा ठेवण्याकरितां एक भोंक ठेवलेलें आहे. चबुतऱ्याची

पूर्व बाजू अत्यंत नादुरुस्त आहे. उत्तरेकडील बरा च भाग वाहून गेलेला आहे. वृंदावनावर आच्छादन वगैरे कांहींएक नाहीं. ह्यामुळें व ह्या समाधीची आठवण च बुजून गेल्यामुळें समाधीची अशी दुर्दशा झालेली आहे. सन सलास सलासीन मया व अलफ साबान १ म्हणजे माघ शु॥ २ रविवार शके १६५८ ता. ७ जानेवारी १७३३ पावेतों व त्यापुढें हि कांहीं दिवस वृंदावनाची पूजा उर्जा होत असे. त्या वेळीं ही पूजा वसवापट्टण येथील ध्यानभारथी गोसावी ह्याचा शिष्य बालखंडी भारथी ह्याकडे असून वृंदावनाचे पूजाउर्जेस चेरगटनहळ्ळीचा वसूल लावून दिलेला होता. पण पुढील अस्मानी सुलतानीमुळें ह्या व्यवस्थेंत फरक होऊन वृंदावनाची वर सांगितल्याप्रमाणें अत्यंत शोचनीय अशी स्थिति झाली. हल्ली ज्या शेतांत सदर वृंदावन आहे तें शेत पूर्वी वनचराईचें होतें. परंतु सुमारें ३० वर्षांपूर्वी शेताचे त्या वेळचे मालक गंगाप्पा यांचे मनांत सदर शेत लागवडीस आणण्याचें येऊन शेताची सफाई करण्यास त्यांनीं प्रारंभ केला. ह्या वृंदावनावर त्या वेळीं मातीचा ढिगारा होता. खणतांना सदर वृंदावन नजरेस आल्यामुळें त्यानें तें तसेंच ठेवलें. चन्नगिरी येथील मराठे मंडळांतील प्रमुख लोक व चन्नागेरी तालुक्याचे अंमलदार ह्यांनीं दिलेल्या मदतीनुळें मीं परवां समाधीवरील घाण वगैरे काढून ती व्यवस्थित रीत्या मोकळी केली. दिलेल्या मदतीबद्दल चन्नगिरींतील मराठे मंडळी, तेथील इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर व तालुक्याचे अंमलदार ह्या सर्वांचा मी ऋणी आहें.

५ येणेंप्रमाणें समाधिस्थानाचा व कालाचा इतिहास आहे. माझी अशी विनंती आहे कीं, म्हैसूर सरकारनें हें ठिकाण पुराणवस्तुसंशोधकखात्याचे हवालीं करून त्याचे डागडुजीची व्यवस्था करावी. मराठ्यांच्या इतिहासांत हें स्थान महत्वाचें आहे व त्याची व्यवस्था ठेवणें हें म्हैसूरसरकारप्रमाणें च आपणा महाराष्ट्रीयांचें हि कर्तव्य आहे. कोल्हापूर दरबारचे नजरेस ही गोष्ट आणिली पाहिजे.

पां. न. पटवर्धन

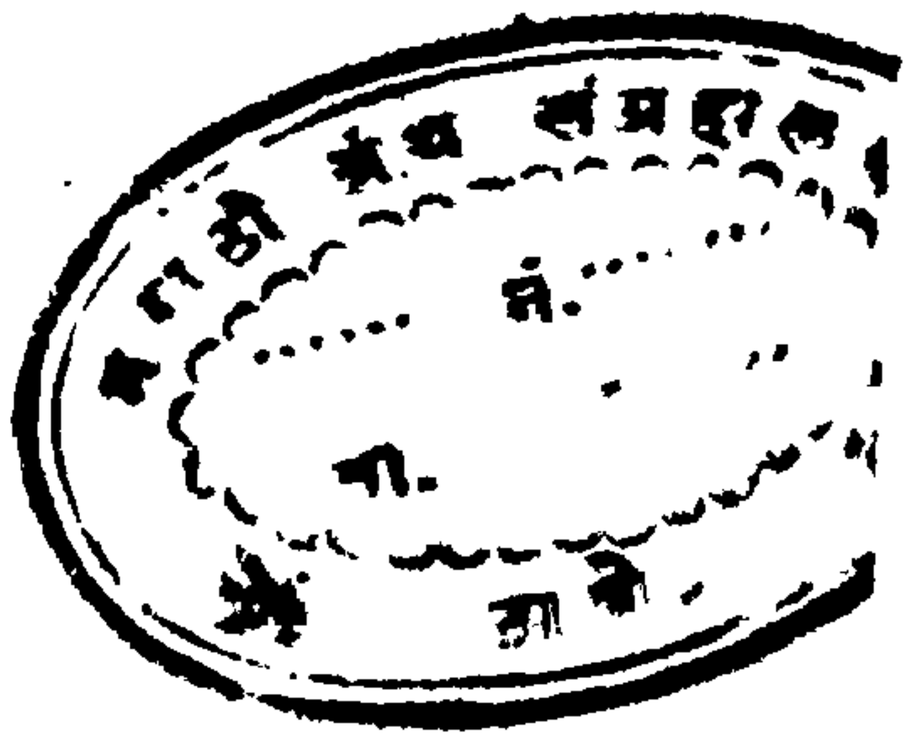
७० भोसल्यांच्या वसतींच्या गांवांची यादी

सोबतची यादी श्रीक्षेत्र पैठण येथील शिवछत्रपती यांचे कुलोपाध्याय कावळे यांच्या संग्रहांतील आहे. यांत भोसल्यांचीं सर्व गांवें आलीं आहेत, असें नाहीं. तरी इतकीं नांवें एके ठिकाणीं दिलेलीं आढळल्यामुळें तीं मुद्दाम येथें देत आहें. इतिहाससंशोधकांस सदरहू यादीचा निःसंशय उपयोग होईल.

पां. न. पटवर्धन

गावांचीं नांवें

१ सातारा
२ चंदी चंदावर
३ खानवट
४ तांदुळवाडी (ता० गंगापूर)
५ कोडरुरे, प्रा॥ सातारा
६ जिंती
७ भांबोरे (प्रा॥ चांभारगोंदे)
८ नानजवळ
९ कवठ
१० राजेगांव
११ मुंड (प्रा॥ वाई)
१२ हिंगणी
१३ क्रिन्ही (वांई)
१४ सिरीम (,,)
१५ येसकळ (,,)
१६ येळू पिंपरी
१७ तारगांव नारगांव
१८ खानापूर
१९ तडवळ (प्रा॥ वाई)
२० उधडन प्रा॥ इंदापूर
२१ चांभारगोंदे
२२ जलालपूर (प्रा॥ चांभारगोंदे)
२३ शेडगांव
२४ बेलवंडी (प्रा॥ करड लिंबोणे)
२५ भावसडे
२६ लिंबगांव
२७ आरवी प्रतापरायाची तां॥ मानूर
२८ सुती तारापूर
२९ गांव देवळानी हंबीररायाची
३० कारळ
३१ जळगांव प्रा॥ बारामती
३२ गव्हान (प्रा॥ दर्यापूर)
३३ तऱ्हाळे (प्रा॥ कऱ्हाड)
३४ सिरापूर
३५ टाकळी
३६ जोगवडी
३७ कडेठाण
३८ बाखडी
३९ बावंडी
४० पारगांव
४१ टक्कवाड
४२ हिंगणगांव
४३ पळसदेव
४४ कोथूट
४५ तुळापूर
४६ पाटेवाडी
४७ दिवी खिरडी
४८ रेटर
४९ आव्हाळ
५० कडसमुशी
५१ वाटार
५२ नरतवड
५३ नागापूर
५४ पडजवळ
५५ खोडसी
५६ वडस (सातारा)
५७ उंबर (आकळूज)
५८ इस्लामपूर
५९ मांडोगण
६० देवराष्ट्र
६१ सरकुली
६२ मंगरूळ
६३ येळंब (वाई)
६४ सिरगाव (वाई)

६५ जाम (वाई)
६६ खवजनपूर (वाई)
६७ अपसिंग (,,)
६८ रहिमतपूर (,,)
६९ सुरगली (,,)
७० देवपिंपरी
७१ अंगापूर
७२ शिंगणापूर
७३ वनसेंद्रें
७४ वडनेर
७५ वावी
७६ संभुखेड
७७ राजोडी बिजोडी
७८ रांजणी धुळगाव
७९ बोरगाव
८० इंदापूर
८१ फलटण
८२ माळकिरात
८३ येळकभाद
८४ सेळव
८५ भिकवाडी
८६ जामत
८७ पारड
८८ पाटनखोर
८९ नेलकरंज
९० अंजनडोह
९१ कोल्हापूर
९२ बीड (कोल्हापूर)
९३ चिकोडी
९४ मनराजूरी
९५ सरकोरी
९६ कळंच
९७ केरल (प्रा दहि)
९८ गांवाकिरात
९९ कडेपूर
१०० वडगांव
१०१ करल
१०२ पिंगवत
१०३ धानवी (गांडापूर)
१०४ वीट (बीड)
१०५ अरी (गोपाळरायाची)
१०६ जखड (प्रा परंडा)
१०७ वेळापूर
१०८ तिळवनी सिरसगांव
१०९ रायगांव-सायगांव
११० तोंडल
१११ रेवड
११२ कळस (इंदापूर)
११३ बनवडी (चंदनवंदन)
११४ जांवगांव (पारनेर)
११५ भोईंज (वांई)
११६ सासूर
११७ नागोठण
११८ नागपूर
११९ कऊलग
१२० अक्कलकोट
१२१ विशालगड
१२२ हरीपूर
१२३ पंढरपूर
१२४ माणिकदौंडीची टमळवाडी
१२५ मुंगी

७१ रामचंद्र गणेश कानडे यांची वंशावळ

१ रामचंद्र गणेश कानडे यांचें नांव मराठ्यांचे इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. यांचेकडे जरीपटका संभाळण्याचें काम असे. यांचें घराण्यासंबंधानें फारशी माहिती उपलब्ध नाहीं. मोंगलाईंत संशोधनार्थ हिंडत असतां या घराण्यासंबंधीं जी अत्यल्प माहिती मिळाली ती येथें सादर करीत आहें. हें घराणें सध्यां कोठें नांदत आहे, एवढें च आजच्या या टिपणावरून कळून येणार आहे.

२. रामचंद्र गणेश कानडे हे कोंकणस्थ ब्राह्मण. गोत्र शांडिल्य. यांचे वडील गणेश केशव कानडे यांस श्रीशाहू छत्रपती यांणीं राज्याभिषेक शके ५१ क्रोधी-संवत्सरे फाल्गुन शु० ६ रोजीं सोनोरी येथें ६० विघे जमीन दिली. पुढें रामचंद्र गणेश यांनीं सातवणें खुर्द, ब्रह्मवाकडी (ता० पाथ्री जि० परभणी), व भिलवडा (ता० पाटोदे जि० बीड) हीं तीन गांवें जागीर मिळविलीं; व शिवाय पंढरपूर तालुक्यांतील गोपाळपूर येथील जमिनी, जमाखिंडी संस्थानापैकीं मौजे मुढवी येथील इनाम जमीन १०० एकर, व नेवासे जि० नगर पैकीं माळवडगांव येथील पाटीलकी येणेंप्रमाणें वतन संपादन केलें. रामचंद्र गणेश यांचे चिरंजीव माधवराव यांनीं हि चांगला लौकिक मिळविला. माधवरावांचे पुत्र रामचंद्रपंत, रामचंद्रपंताचे गणपतराव, गणपतरावांचे माधवराव (दत्तक), माधवरावांचे रामचंद्रराव. रामचंद्रराव हे १९०१ मध्यें वारले. त्यांनीं आपल्या मुलीचा मुलगा दत्तात्रय हा दत्तक घेतला. तो निजामसरकारनें मंजूर केला असून त्याजकडे तिन्ही इनामी गांवें चालतात.

३. माळवड गांवची पाटीलकी रा. अंबादास बळवंतराव कानडे यांजकडे चालू आहे. रामचंद्र गणेश कानडे यांस त्र्यंबकराव नांवाचा आणखी एक नातू आहे. रामचंद्र गणेश कानडे यांस त्र्यंबकराव नांवाचा आणखी एक नातू चालू आहे. रामचंद्र गणेश कानडे यांस त्र्यंबकराव नांवाचा आणखी एक नातू होता; त्याचे चिरंजीव हरिपंत, व हरिपंताचा अंबादास अशी परंपरा रा० अंबादास बळवंतराव यांनीं सांगितली.

४. कलम २ मध्यें सांगितलेले रा. दत्तात्रय रामचंद्र कानडे हे सातवणे खुर्द येथें राहतात, व कलम ३ मधील रा. अंबादास बळवंतराव हे सवंदगांव, ता० वैजापूर, जि० औरंगाबाद येथें राहतात.

५. कानडयांचा पुण्यांतील वाडा म्हणजे कसबा घ. नं. १४६४ हा होय.

पां. न. पटवर्धन

७२ गोविंद भगवंत पिंगळे

१ गोविंदराव काळे व गोविंदराव पिंगळे या उभयतांचीं नांवें निजामचे राजकारणांत हमेष आलेलीं आढळतात. पैकीं गोविंदराव पिंगळे यांचे घराण्याची हकीकत कोठें वाचण्यांत नाहीं. ती मी श्री. रा. गोविंदराव नरहरराव पिंगळे, घर नं. १३, पेठ शनवार यांचे माहितीनें त्यांचे घरचे कागद पाहून येथें नमूद करून ठेवीत आहें. श्री. गोविंदराव हे गोविंद भगवतांचे पणतू होत.

२ गोविंद भगवंत पिंगळे हे मूळचे रहाणार इंदापूरचे. देशस्थ, ऋग्वेदी ब्राह्मण. गोत्र भारद्वाज. गोविंदराव काळे यांचे वशिल्यानें यांचा पेशवे सरकारच्या फडांत शिरकाव झाला. हे फडणिसांचे विश्वासपात्र कारकून होते. यांस आलेलीं पत्रें म. इ. सा. खंड ७ यांत आलेलीं आहेत, त्यांवरून यांचे संबंधींची बरी च कल्पना येईल. गोविंदराव पिंगळे व गोविंदराव काळे असे दोघे हि उभे आहेत, अशी एक तसबीर पिंगळे यांचे संग्रहीं होती, ती मी मंडळास सादर करीत आहें. गोविंदराव पिंगळे यांस पेशवे सरकारांतून सरंजाम मिळाला असून, निजामाकडून निंबगांव, सांगवी, व माळवणी अशीं तीन गांवें इ. स. १७८३ मध्यें जागीर मिळालीं. तीं हल्लीं त्यांचे घराण्यांत चालू नाहींत. शके १७३६ चे वांटणीपत्रकांत गोविंदराव सन १२०८ फसली (इ. स. १७९८) मध्यें दिवंगत झाल्याचा उल्लेख आढळतो.

३ मराठ्यांचे राज्य इंग्रजांचे हातांत आलें, त्यावेळीं निजामाकडून मिळालेलीं तिन्ही गांवें गोविंदरावांचा द्वितीय पुत्र शामराव याचे ताब्यांत होतीं. पहिला पुत्र व्यंकटराव फसली सन १२१० मध्यें वारला होता, व त्रितीय पुत्र भगवंत हा काशीस जाऊन राहिला होता. भगवंत हा मरेपर्यंत म्हणजे ता १५ मे १८६९ पर्यंत काशीस च होता. इ. स. १८२०।२१ सालच्या निजाम व ब्रिटिश यांमधील तहानें जागिरीचीं तिन्ही गांवें ब्रिटिश सरकारचे हद्दींत आलीं. शामराव हे १८२८-२९ सालीं वारले. विहा-मांडवी येथील श्रीमंत यशोदाबाई-साहेब चंद्रचूड ह्या शामराव पिंगळे यांच्या कन्या होत.

४ शामराव वारल्यानंतर, गांवांची व्यवस्था त्यांची बायको यशोदाबाई यांजकडे आली. त्यांनीं नरहरराव यांस दत्तक घेतलें. नरहरराव यांनीं मरेपर्यंत गांवांची व्यवस्था केली. ते शके १७६८ कार्तिक शु. १४ रोजीं वारले. तदनंतर नरहरराव यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई या जागिरीची व्यवस्था पाहूं लागल्या. यांच्या च कारकीर्दीत १८५२ च्या ११ व्या आक्टाप्रमाणें सदरहू गांवें गोविंद भगवंत याचे त्रितीय चिरंजीव भगवंतराव यांचे मृत्यूनंतर खालसा व्हावीं, असें ठरविण्यांत

आलें. लक्ष्मीबाईनें आपल्या मुलीचा म्हणजे तुकाराम रामचंद्र यांचा मुलगा ता. १५।१२।१८६२ रोजीं दत्तक घेतला. यांचें च नांव गोविंदराव. यांचें वय ५३ वर्षांचें असून, ते सांप्रत शनवारांत आपल्या घरांत राहतात. भगवंतराव इ. स १८६९ मध्यें वर सांगितल्याप्रमाणें काशी येथें वारल्यानंतर, तिन्ही गांवें जप्त करण्यांत आलीं. आतां या घराण्याकडे लोहगांव (ता० हवेली), टाकळी (ता० इंदापूर), अकोले बुा व शेडसिंग (ता० माळें), सांगवी व निंबगांव (ता० करमाळे) येथील कांहीं वृत्ती अद्याप चालू आहेत. विद्यमान गोविंदराव यांस नरहरराव नांवाचा मुलगा असून, नरहररावांस हि व्यंकटेश म्हणून एक मुलगा आहे. गोविंदराव भगवंतराव पिंगळे यांच्या घराण्याची अशी हीं भ्रान्ति माहिती आहे.

पां. न. पटवर्धन

७३ संभाजी व झेबुन्निसा

१ औरंगजेबाची मुलगी झेबुन्निसा हिचा शंभुछत्रपतीशीं प्रेमसंबंध होता, त्यास तिनें मनानें वरल्यामुळें, त्या व्यतिरिक्त दुसऱ्याशीं लग्न करणें अधर्म्य होय अशी झेबुन्निसाची समजूत असल्यामुळें ती जन्मभर अविवाहित राहिली व शंभुछत्रपतीचा मुलगा शाहु यास तिनें वात्सल्यप्रेमानें संभाळिलें, इतकें च नव्हे तर शाहूच्या सुटकेस ती च कारणीभूत झाली वगैरे हकीकत मराठ्यांसंबंधींच्या लहान मोठ्या ग्रंथांतून अलीकडील लेखकांनीं लिहिलेली आढळते. शालोपयुक्त इतिहास-पुस्तकांतून या कादंबरीवजा प्रकरणाचा उल्लेख केलेला आढळतो. अगदीं अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या रा० सरदेसाई यांच्या 'मराठी रियासती' च्या नवीन आवृत्तींत पृ० ६१९ वर ही च हकीकत दिलेली आहे. या एकंदर प्रकरणांत तथ्यांश किती आहे, हें पाहणें अगत्याचें आहे.

२ रा. सरदेसाई यांनीं या बाबतींत डगलस याचा आधार जमेस धरिलेला आहे. झेबुन्निसा बेगमचा हकीकत डग्लसकृत वेस्टर्न इंडिया आणि बांबे, भाग १, पृ० ३४७ वरून घेतल्याचें रा० सरदेसाई यांनीं नमूद केलें आहे. परंतु डग्लसकृत पुस्तकांतील या हकीकतींत व आपण स्वतः 'मुसलमानी रियासतीं'त पृ० ६१९ वर अन्य ठिकाणच्या आधारावरून दिलेल्या हकीकतींत काय फरक पडतो, याचा रा० सरदेसाई यांनीं विचार केलेला दिसत नाहीं. ही रा० सरदेसाई यांची गोष्ट; मग इतरांची कथा काय ! ! झेबुन्निसा बेगम इचें स्वतंत्र असें एकादें चरित्र उपलब्ध नाहीं. लाहोरचे मुनशी अहमदुद्दीन यांनीं झेबुन्निसाचें एक उर्दू

भाषेंत चरित्र लिहिलेलें आहे. परंतु तें हि हैयत-इ-झेबुन्निसा नांवाच्या मुनशी महमदुद्दीन यांनीं रचिलेल्या ग्रंथावरून केलेलें आहे. या च पुस्तकाचा विस्तृत गोषवारा मिसेस वेस्टब्रूक इनें आपल्या 'घुइस्डम ऑफ दि ईस्ट सेरिज, (१९१३), या पुस्तकाचे उपोद्घातांत दिलेला आहे. परंतु इतिहासदृष्ट्या या सर्व ग्रंथांची किंमत करितां, हे ग्रंथ कितपत टिकतील, याविषयीं संशय च आहे. अशा स्थितींत खाफीखान व त्या पेक्षां विश्वासपात्र जो मुस्ताइद साकी असे उभयतां झेबुन्निसा-संबंधानें काय म्हणतात तें पाहिलें पाहिजे. मुस्ताइद साकी यानें आपल्या 'म-आसिर-इ-अलमगिरी' या उपयुक्त ग्रंथांत या बेगमेची जी हकीकत दिली आहे तिच्या आधारें व प्रो. सरकार यांच्या 'औरंगजेब' या पुस्तकाच्या आधारें तिचें चरित्र खालीं देत आहें.

३ दिल्लीपति औरंगजेब याच लग्न शहानवाजखानाची मुलगी दिलरस बानू इच्याशीं इ. स. १६३७ . होऊन, तिचे पोटीं औरंगजेबास पांच अपत्यें झालीं. या पांचांपैकीं झेबुन्निसा (लावण्य-लतिका) ही सर्वांत वडील असून, तिचें जन्म दौलताबाद येथें ता. १५ फेब्रुवारी सन १६३८ रोजीं झालें. लहानपणीं च हाफिजा मरियम नामक विदुषीचे हाताखालीं हीस शिक्षणसंपादनार्थ ठेवण्यांत आलें होतें. हिची बुद्धिमत्ता दांडगी असल्यानुळें हिनें कुराणग्रंथ लहाणपणीं च मुखोद्गत केला होता. या बद्दल तिला बापानें तीस हजार होन बक्षीस दिले. फारसी व अरबी या भाषांतील अक्षरें काढण्यांत ती पटाईत होती. इतकी कीं, मोठमोठे विद्वान् तें तिचें अक्षर पाहून चकित होत. पुस्तकांचा तिचा संग्रह हि दांडगा असून, हस्तलेखांचा व नव्या जुन्या पुस्तकांचा संग्रह करण्याकरितां तिनें मोठमोठ्या पंडितांची योजना केली होती. औरंगजेबास काव्याचा जात्या च तिटकारा असल्यामुळें, तत्कालीन कवींस झेबुन्निसा बेगम इचा साहजिक च आश्रय मिळे. तिच्या आश्रयच्छत्राखालील मुकसफीउद्दीन नांवाच्या एका पंडितानें 'तफसीर' नांवाचें केलेलें उत्कृष्ट काव्य झेबुन्निसाचें च असल्याचें चुकीनें समजण्यांत येतें. जेबुन्निसा ही उत्तम प्रकारची कवयित्री होती, यामुळें तिच्या कविता कोणत्या व इतरांच्या कोणत्या हें समजणें मुष्किलीचें झालेलें आहे. दिवाण-ई-मकफी हा ग्रंथ कोणीं रचिला हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, तथापि तो तिच्या नांवावर मोडतो. इच्या फारसी कविता 'मखफी' (रहस्यमयी) या टोपण नांवावर आढळतात. औरंगजेबाचा मुलगा अकबर यानें आपल्या बापाविरुद्ध बंड उभारिलें, त्या कामीं हिचें अंग असल्यानें, हिला जानेवारी १६८१ मध्यें औरंगजेबानें दिल्ली येथील सालिमगड येथें कैदेंत ठेविलें. ता. १६ जानेवारी १६८१ रोजीं राजपुत्र अकबर यानें अजमीर येथील ठाणें बादशाही सैन्यानें उधळून दिलें, त्या वेळीं या बेगमेचा अकबराशीं झालेला पत्रव्यवहार उघडकीस आल्यामुळें, हिचा चार लाखांचा

तनखा बंद करण्यांत आला, व मालमत्ता जप्त करण्यांत आली. बंदिवासांत असतांना तिचे फार हाल झाले. ती तेथें च ता. २६ मे १७०२ रोजी दिवंगत झाली. तिला दिल्ली येथें काबुली दरवाजा बाहेर जहानंरहा इचे बागेंत पुरण्यांत आलें. इंग्रजांचे रियासतींत हिची कबर ज्या बागेंत होती, ती बाग रेलवेचा रस्ता तयार होण्याकरितां घेण्यांत आल्यामुळें, तिचो कबर व त्यावरील शिलालेख हीं शिकंदरा येथें ठेवण्यांत आलीं. अद्याप हि ही कबर दाखविण्यांत येते.

या हकीकतविरून झेबुन्निसा ही इ.स.१६८१नंतर दक्षिणेंत आली च नव्हती, हें उघड होतें. तिचा १६८९ तील अगर पूर्वीचा संबंध, संभाजीस सांचविण्यांत यावें अशाबद्दल तिनें धरिलेला आग्रह, शाहूशीं तिची वागणूक व चेगमपूर येथील तिची कबर वगैरे यच्चयावत् गोष्टी कादंबरींतील कथानकांत शोभण्यासारख्या आहेत. त्यांत इतिहास नाहीं, हें स्पष्ट आहे. वरील हकीकतीच्या अनुरोधानें विचार करितां रा० केळुसकर, रा० सरदेसाई इत्यादि लेखक यांची हकीकत साफ चुकीची आहे, हें म्हणणें धाष्टर्याचें होणार नाहीं.

४ संभाजीविषयक प्रेमसंबंधाची ही गोष्ट झाली. आकिलखान नामक सरदाराशीं हिचा असा च कांहीं संबंध असल्याची कथा कांहीं पुस्तकांतून दिलेली आढळते. या हकीकतींत हि कांहीं तथ्य नाहीं, असें प्रो. यदुनाथ सरकार यांनीं मॉडर्न रिव्ह्यूच्या सन १९१६ चे जानेवारीचे अंकांत साधार प्रमाणें देऊन दाखविलें आहे. भूदेव मुकरजी नांवाच्या एका बंगाली कादंबरीकारानें झेबुन्निसाचा संबंध पुण्यश्लोक श्री शिवाजी महाराज यांच्याशीं होता, असें लिहिण्यास हि कमी केलें नाहीं. 'झेबुन्निसा अने शिवाजी' या गुजराथी काव्यांत हि असा च प्रयत्न केलेला आहे. परंतु ऐतिहासिक दृष्ट्या ह्या लेखांची किंमत बिलकुल नाहीं.

५ झेबुन्निसा ही संभाजीचे वधाचे वेळीं दक्षिणेंत आली च नव्हती, हें वर दिलें आहे. औरंगजेब बादशहाबरोबर त्याची दुसरी मुलगी वृद्ध कुमारिका झिनतुन्निसा ऊर्फ पादशाही बेगम होती. ती आपल्या बापाबरोबर दक्षिणेंत त्याची साजगी व्यवस्था पहात असे. बापानंतर ती पुष्कळ वर्षें होती. ही हि दिल्ली येथें घारल्यानंतर, तिला तिनें इ. स. १७०० मध्ये बांधिलेल्या 'झिनत-अल-मसाजित' या सुंदर इमारतींत पुरण्यांत आलें. पुढें इंग्रजांनीं ही इमारत घेतल्यानंतर, तिची कबर दुसरीकडे नेण्यांत आली. झिनतुन्निसा ही हि दिलरसबानुचे च पोटीं जन्मली. 'झेब' व 'झिनत' हे शब्द फारसी मध्यें जवळ जवळ सारखे च असल्यामुळें, 'झिनत' या शब्दाबद्दल 'झेब' असें माआसिर-इ-अनलगिरीच्या

छापील प्रतींत हि दोन ठिकाणीं चुकीनें वाचण्यांत आलेलें आढळतें. शाहूस शिनतुन्निसा इचे च ताब्यांत देण्यांत आलें होतें. बेगमपूर हें नांव कां पडलें व तेथें औरंगजेबाचे एखादे मुलीची कबर आहे किंवा कसें हे प्रश्न अद्याप सुटावयाचे आहेत.

पां. न. पटवर्धन

७४ खुरशेटजी जमशेजी मोदी

खुखुशेट मोदी या पारशी जातींतील गृहस्थाचें नांव शेवटल्या रावबाजींच्या कारकीर्दीत ऐकूं येतें. सुरत येथें दावर मोदी नांवाचें एक खानदानीचें घराणें आहे. त्याची च एक शाखा खंबायत येथें जाऊन राहिली, तींत खुखुजीशेट मोदी यांचा जन्म इ० स० १७५५ चे सुमारास झाला. मॅलेट सुरतेहून पुण्याचे रेसिडेन्सीकडे आला तेव्हां त्यानें आपल्या बरोबर खुखुजी शेट यांस त्यांचे मामाचे शिफारसीवरून आणिलें, व या मुळें खुखुजी शेट यांचा मराठी राजकारणांत प्रवेश झाला. मॅलेटनें यांची नेमणूक आपले हाताखालीं केली. पुढें त्यांनीं बाजीरावसाहेबांची मर्जी सुप्रसन्न करून घेऊन कर्नाटक प्रांताची सुभेदारी मिळविली. पेशव्यांचा दिवाण होण्याची या शेटजींची ईर्षा होती. रावबाजींचें हि त्यांचे ठिकाणीं प्रेम असे. परंतु पुढें कांहीं कारणांनीं उभयतांचा वेबनाव झाला. शेवटीं ता. २७।२।१८१५ रोजीं शेटजीनीं विष खाऊन जीव दिला. नारायण पेठेंतील सुप्रसिद्ध मोदीचा गणपती यांनीं च स्थापिला. गणपतीजवळ यांची बाग होती, ती सध्यां नातूंकडे आहे. खुखुजी शेट यांस मुलगा नव्हता. त्यांनीं आपला पुतण्या पेस्तनजी होरमसजी यास आपला वारस केलें. पेस्तनजीचा मुलगा खरसेटजी; व खरसेटजीचा पेस्तनजी. या घराण्यांतील सरदार बापूजी खरसेटजी मोदी हे विद्यमान असून ते राळेज, ता० बोरसद, जि० खेडा येथें आपल्या इनाम गांवीं नांदत आहेत. त्यांजकडे कागदपत्र असावेत.

पां. न. पटवर्धन

७५ पेशव्यांच्या स्तुतिपर काव्य

सोबतचें ५४ श्लोकांचें लहानसें काव्य श्री० नारायणराव माधवराव जहागीरदार चिंचोली, ता० कन्नड जि० औरंगाबाद यांचे दप्तरांत मिळालें. तें त्यांचे पणजे भगवंतराव यादव मुनशी यांनीं रचून श्री० नानासाहेब पेशवे यांस अर्पण केलें.

भगवंतराव हे देशस्थ, आपस्तंब, आडनांव पठाडे दवमे, वेरुळकर. यांचे चिरंजीव त्र्यंबक भगवंत हे खर्ड्याचे लढाईंत कामास आले. काव्य स्तुतिपर असून, साधारण बरें आहे. या स्तुति-श्लोकावरून त्या वेळच्या स्थितीची कांहींशी कल्पना होते.या दृष्टीनें काव्य मननीय आहे. भगवंत यादवाचें हें काव्य त्यांचे वृद्ध पणतू श्री० नारायणराव माधवराव यांनीं शरपंजरीं असतां हि मोठ्या अभिमानानें व ऐतिहासिक प्रेमानें मुखोद्गत म्हणून दाखविलें. श्री० नारायणराव सांप्रत औरंगाबादेस राहतात,

पां. न. पटवर्धन

श्रीगणाधिपतय नमः-श्रीसरस्वतय नमाः श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीम्हाळसाकांताय नमः श्री रामचंद्राय नमः

आदौ श्रीशिवपादपद्मयुगुले वंदुनीया मानसे
भावाचे मणिकर्णिकांचुकरुणि सिंचि तया सौरसे ।
आर्पुनी सुमने सुगंध सदने सत्प्रेम पंचामृता ।
घेई वाग्वर किं नृपेंद्र विदुशा जेणे घडे तोषता ॥ १ ॥
स्वामी मंगलमूर्ति चार्वेद स्मरती मार्तंड रूपे जया
ज्याचे नाम पवित्र धम स्मरता सिद्धत्व भाग्योदया
त्याचा लब्ध प्रसाद श्रीसिवमहाराजा प्रतापि क्षिती
शाहुछत्रपती तदंश नृपति हर्षोद्भवे वार्णिती ॥ २ ॥
त्याचे मुख्य प्रधान वंद्य सकळा विख्यात पृथ्वीवरी ।
बाळाजी प्रभू विश्वनाथस्तवने आनंदली वैखरी ॥
जेणें राज्यतरूसि यत्न उदके प्रस्फुल्ल केले जनी ।
शाहुछत्रपती सहर्ष दिधला उत्कर्ष राज्यासनीं ॥ ३ ॥
तत्पुण्यांश नभि रवी शशी महा शौर्ये यशे शोभले ।
बाजीराव प्रतापवंत विजयी आपा चिमाजी भले ॥
ज्याच्या कीर्तिपराक्रमासि स्तविता पेषा पडे मौनता ।
तेथे केवि गुणाब्धि त्या नृपतिचा जिव्हा तरे वर्णिता ॥ ४ ॥
मर्यादा त्यजुनि तथापि वदतो मि मंदबुद्धी मुखे ।
दोषाते न धरूनि पंडितजनि ते आयकिजे सुखे ॥
होते शत्रु घळे असंख्य इ भवत् देखोणि हे केसरी ।
धाके कापुनि थर्थरा त्यजिले जीवास्व येकेसरी ॥ ५ ■

पादाक्रांत करूनि म्लेछ नृपती शिवराज्य हे रक्षिले
दीना दुर्बल भाग्यवंत पुरुषा समदृष्टिनें लक्षिले
लंकेच्या सम दुर्ग थोर वसइ जे सिंधुमध्ये असे
पाहा क्रूर पराक्रमासि करुनी ते घेतलेसे कसे ॥ ६ ॥
राजे जिंकुनि राजपुत प्रबळि तो घेतला माळवा ।
जयसिव्हादि वकील धाडिती करा कि त्या नृपा आळवा ॥
श्रीमद्दाशरथि तदानुज स्वये या नामरूपे जनी ।
आवतारूनि दमुनि दुष्ट असुरा उद्धारिली मेदिनी ॥ ७ ॥
विप्रोद्धार करूनि मुक्तविदुषा सन्मानिले आदरे ।
गो वाजी गज ग्राम द्रव्य सिबिका देउनिया आंबरे ॥
त्याचे पुण्यप्रभोद्भवे उगवला बाळार्क शौर्याचरी ।
बाळाजी नृपनाथ सद्गुणनिधी अवतार हा ईश्वरी ॥ ८ ॥
तातास्व्याज्य सुपुत्र विक्रमबळाच्या हो जळे वर्धले ।
मुद्रावर्ण विलोकिता सकळिके प्रत्यक्षते पाहिले ॥
वाजी हस्ति पदाति सैनिक बहु वाद्ये सदा वाजति ।
ज्याचा खड्गप्रताप ऐकुनि अरि देशांतरि कापती ॥ ९ ॥
बंधूसि बहु ऐक्यता दिसतसे श्रीधर्मरायापरी ।
केले शौर्यबळे मदान्वित रिपु निर्मूल्य पृथ्विवरी ॥
देवि विप्रकुळि सदोदित असे ज्याला अति नम्रता ।
सद्भावे विधीयुक्त जो करितसे मोरेश्वराच्या व्रता ॥ १० ॥
चित्तार्था पुरवि कृपा करुनिया श्रीराज चिंतामणी ।
दिव्ये मौक्तिकतुल्य शुक्र गुरुच्या कर्णाचिय भूषणी ॥
रत्नाहार अनर्घ्य फार दिधले ज्यागिर त्नाकरे ।
हर्षे सेवितसे वसतव्य जने घेऊनि वायुकरे ॥ ११ ॥
शोभे रूप सुचामरे झळकति विद्युलतेचे परी ।
राहे अष्टक सिद्धीचे निसिदिनी दास्यार्थ श्रीमंदिरी ॥
श्रीयात्रादिकरासि मुक्त करुनी पुण्यध्वजा लाविल्या ।
रत्ने ग्राम गजाश्वद्रव्य सिबिका दीनाजना दीधल्या ॥ १२ ॥
रंकाचे शत कोटिका वरुनि त्या दीधली संपदा ।
विप्राचे रुण मोचिले दवाडिल्या शत्रुग्रही आपदा ॥
ज्याचि वेत्रधरे सरा प्रगटिली औदार्य बीदावळी ।
आहे आश्चर्य थोर हे म्हणउनि अल्हादिजे दुर्बळा ॥ १३ ॥
कैलासास म पर्वतावरि पाहा जे स्थापिली पर्वती ।
तेजःपुंज स्वरूप पाहुनि तिचे भानु शशी लाजती ॥

विश्वाचि जनानि प्रसन्न वदना जे पूर्ण अशा करी ।
तिच्या पादसरोरूहासि नमिती भावे विरंची हरी ॥ १४ ॥
शास्त्री मुख्य सभा वर्म त्या नृपतिच्या श्री बाळकृष्णास्तवा ।
ज्ञाने शोभविले प्रसिद्ध करुनि वाचस्पतिवैभवा ॥
वेदोच्चारक सामगायक महा पद्मोद्भवा सारिखे ।
बंधु पुत्र अमात्य रम्य वदति जे कि तयाचे सखे ॥ १५ ॥
व्यासे अर्जुन विक्रमासि कथिले अद्भुत श्रीभारती ।
केले त्यासि जयि प्रसाद्य बरवा होऊनिया श्रीपती ॥
त्याचा शौर्यप्रकाश हा प्रगटला भूभर द्वारावया ।
भाउसाहेब कि सदाशिव स्वये दुष्टासि मारावया ॥ १६ ॥
शत्रूचे दळहि असंख्य असता येके सरे मोडिले ।
कारुण्ये जीवदान देउनि पाहा शरणांगता सोडिले ॥
केला विक्रम थोर या कलयुगि घेऊनिया देश हो ।
पापाचा तिळतुल्य हि नुरविला या भूवरि लेश हो ॥ १७ ॥
श्रीमत्शौर्ययशे विराजित जेये रघुनाथ अवतारला ।
दादासाहेब हा तपोधन महा सत्कीर्तिने शोभला ॥
जिंकूनी कुरुदेश गुर्जर तथा लाहोर मुलतान हो ।
शत्रूचा परिहार गर्व करुनि केले तया म्लान हो ॥ १८ ॥
श्रीमन्मंगळ सजराजित यशे विश्वासराया पहा ।
चिन्ही बत्तिस लक्षणे दिसतसे पूर्णेंदु प्रत्यक्ष हा ॥
जेणे कि प्रथमोदइं रणभूमि शत्रूतमा नाशिले ।
पृथ्वि निर्मळ हो यशे करुनिया आशाहि व्यापिले ॥ १९ ॥
श्रीमंतात्मज बुद्धिमंत दुसरा शोभे सुदिव्यांबरी ।
मुक्ताहार गळा विराजत जसे तारांगना अंबरी ॥
माधोराव तयाभिधान दिधले श्रीलक्ष्मीनायके ।
स्वामी होउनीया प्रसन्न मजला वाक्यार्थ हा आइके ॥ २० ॥
ज्याणे उत्तम थोर नाम धरिले नारायणाचे असे ।
पावे सार्वभुमत्व सर्व जग हे त्याचे रुपेने वसे ॥
आदित्यासम नाशुनि रिपुतमा शौर्यप्रतापा करी ।
गौ विप्रा प्रतिपाळुनि अतिमुदे दीनाजना उद्धरी ॥ २१ ॥
मामा त्रिंबकराव श्रेष्ठ सकळा श्रीन्ममाहाधीनिधी ।
बाबूराव प्रसिद्ध नायक असे सत्कीर्तिचा अंबुधी ॥
रायाचे परमाप्त हे उभयता औदार्य कर्णापरी ।
होता आश्रय या सर्व प्रभुचा क्लेशा न राहे उरी ॥ २२ ॥

ज्याचे श्रेष्ट जगी पुरंदर असे उपनाम विख्यातले ।
इंद्राचे हृदई भया निसिदिनी शब्दे चि या घातले ॥
अबाजी माहादाजी सुत जो प्रसिद्ध जगति सत्कर्म धर्माचरे ।
आहे मान्य वदान्य मानिती जया नाना हि अत्यादरे ॥ २३ ॥

आहे धीर उदार शूर बरवा नाना परि शोभला ।
बंधूच्या परि प्रीति फारकति नाना स्वये त्याजला ॥
बाबूराव महा धुरंधर असे फडनीस ते शोभती ।
चित्ती जे धरिती तसेचि करिती दीना जना तारिती ॥ २४ ॥

उपकाराचे नभिचा दिनकर वदति जो असे धर्ममूर्ति ।
होता तो साह्य ज्याचा हरसुत करितो कामना सिघ्र पूर्ति ॥
जिवाजीपंत अण्णा सुखकर सकळा पूण्ये सत्ताधिकारी ।
रायासि भेटउमि द्विजवर मनिच्या सर्व चिंता निवारी ॥ २५ ॥

बापूजीसुत कृष्णराव मुनशी अपसव्या ज्ञाने पहा !
सद्भावे निज स्वामिकार्य विषई कर्तृत्व त्याचे महा ॥
रावे राव जया वदियेले बळवंत गोपाळ हे ।
रायाच्या मनतोषणार्ह करिती कार्यास तात्काळ हे ॥ २६ ॥

नागोराव प्रसिद्ध हे उभयता गोपाळ गोविंद हरि ।
ज्ञाने मानकरी धीमंत पुरुषा दामोदराचा हरि ॥
बाळोबा अति बुद्धिमंत वदति ज्या लागि माडागणे ।
त्याचे मान्य असे प्रमाणिकपणे रायापुढे सांगणे ॥ २७ ॥

राया संनिध धर्मकार्य करितो गोविंद शिवराम हो ।
त्या नाम स्मरता मुखे श्रम हरे चित्तास विश्राम हो ॥
जिवे जीवनराव सेवक असे तात्काळ कार्या करी ।
आहे दास कृपार्ह त्या नृपतिचा वंदूनी आज्ञा शिरी ॥ २८ ॥

साळंकार नृपा राजारूढ पाहे इंद्रापरि संपदा ।
वाद्ये वाजति सुस्वरे जययशा उच्चारिति सर्वदा ॥
सेनाभार अपार जाणुनि फणा शेषाचि हि थर्थरी ।
भुरेणूगण ऊर्ध्वपंथगमने पूर्णांबरा ते करी ॥ २९ ॥

ज्याच्या दुंदुभिचा ध्वनी करितसे दिग्व्याळ बाधिर्यता ।
शौर्ये वीर्य पराक्रमे निज यशे शोभे ध्वजा उन्नता ॥
गायकवाड पवार जाधव भले बींदे जया साजती ।
सेनाधीप असंख्य थोर कुळिचे वर्णू तयाते किती ॥ ३० ॥

ढमढेरे कवडे हि नापकर ते समरंगणीचे गडे ।
शस्त्राचे रगडे करूनि दामिति शत्रूदळा रोकडे ॥
शिंदेहोळकरादि सैनिक बाळि वीराग्रिये शोभले ।
अश्वी धारकरी अनेक चढती भारीशतायकळे ॥ ३१ ॥

खड्गो शूर जयासि नाम दिधले तो पूर्ण योद्धा असे ।
शत्रूचे दळ हि असंख्य असतां तात्काळ मोडीतसे ॥
यंत्रे दारुक थोर थोर चमुच्या संगे बहू चालती ।
त्याचे उन्नत शब्द ऐकुनि गिरी पत्रा परी हालती ॥ ३२ ॥

वीणा ताल मृदांग चंगपणवे वेणू तथा झल्लरी ।
भेरि नौबत वाजती निसिदिनी जो नाद सौख्या करी ॥
गाति गायक भाट वर्णिती यशा नृत्यांगना नाचती ।
दाऊनि कुशलत्व भाव चतुरा रंभेपरी मोहिती ॥ ३३ ॥

पाहा अहमज देव दुर्ग-दुसरे विख्यात जे दक्षणी ।
येथे सिघ्र शिवध्वजा उभविल्या घेऊनि एके क्षणी ॥
होते दुष्ट उपप्लवासि करिते ते सर्व निर्दाळिले ।
विष्णूने अवतार हा धरुनिया धर्मासि संस्थापिले ॥ ३४ ॥

सोळाच्या वरि अष्ट त्यवारि जरि दोन अंक जेव्हा दिने ।
संख्या हे शक शालिवाहन असे विद्वज्जनी बोलिजे ॥
अठरासे सतरा हि ज्योतिसमते तो उतरे दुसरा ।
आहे थोर प्रसिद्ध विक्रम असे हे नाम संवत्सरा ॥ ३५ ॥

दुर्गे देश चुन्हाणपुर गृहिले हो याच संवत्सरी ।
शौर्याच रिवाच प्रभा विकसली सर्वत्र देशांतरी ॥
केले हे जयपत्र त्या नृपतिचे श्रवणार्ह या किंकरे ।
लीपी प्राकृत गोविली निजकरे स्मर्णार्थ हे अक्षरे ॥ ३६ ॥

मार्तंडा नृप मान्य हे करुनि संतोषवावे मना ।
पुरविजे प्रभुते प्रसन्न करुनि दासाचिया कामना ॥
साष्टांगी प्रणिपात किंकर करी पादारविंदाप्रती ।
जे म्या मूढमती यथार्थ कथिले ते आयके भूपती ॥ ३७ ॥

येरूळि शिवपादपद्मयुगुळी वास्तव्य माझे असे ।
मेहि फार कुटुंब आय पुरता योगक्षमाते नसे ॥
अपसव्ये यवनाधिराज स्तविला त्याने मला दीधली ।
संतुष्टुनि बहुत मनूसबसदीत तजवीज ही लाधली ॥ ३८ ॥

होता हेत समीप ग्राम बरवा द्यावा तयापासुनी ।
हे आशा परिपूर्ण राव करिशी आलों तया लागुनी ॥
घेऊनि ऋण भक्षिले तदुपरि आलो तुझ्या दर्शना ।
लोखंडा परिसासी गांठ पडता का दोष या प्राक्तना ॥ ३९ ॥

ब्रम्हस्वे बहु पिडलो म्हणउनि राया तुला प्रार्थिले ।
वर्षे पूर्ण दयाघना तदुपरि दे कल्पवृक्षा फळे ॥
ठेवी हस्त कृपार्णवा मम शिरी श्रीमंत राजेश्वरा ।
विष्णूचा अवतार पूर्ण दिससी या भूवरि दूसरा ॥ ४० ॥

ग्रामे द्रव्य गजाश्व फार सिबिका देसी बहुता जना ।
सेवा थोर वरिष्ठ योग्य पुरुषा नानाप्रकारे धना ॥
आता होयी कृपाळ सत्वर करी ऐसी कळा प्रेमळा ।
सिंधू ज्या चिरकाळ येऊनि वसे या किंकराच्या स्थळा ॥ ४१ ॥

द्यावा ग्राम समीप उत्तम बहु स्वामि स्वदेशी मला ।
तेथे किंचित हि पराशचि नसे विख्यात हो चांगला ॥
वस्ती होउनि इक्षुदंड रुहति वृक्षा फळे लागती ।
धान्य शालिवने अनेक पिकती तुळसीवने शोभती ॥ ४२ ॥

होती अंबफळे रसाल मधुरे जे लाजवीति मदा ।
चंचू द्रोण भरूनिया द्विज रसा त्या भक्षिती सर्वदा ॥
द्राक्षा मंडप कर्दळि उपवना जाणूनि मेघांबरी ।
गाती मत्त मयूर नृत्य करिती गंधर्ववृंदापरी ॥ ४३ ॥

होती फार गुलाब चंपक तरू अरविंद ही सेविती ।
गंधे चद्वदमत (?) होऊनि मुखे सार आलापिती ॥
भक्षश्रालि परी सुशोभित वनी हो मालती मोगरे ।
मानूनी शुक कोकिळा झडपिती की शर्करेचे गरे ॥ ४४ ॥

होती रामफलादि दाडिम फळे सीताफळे श्रीफळे ।
अंजीरे अति मिष्ट इट असती बदरी फळा जांबळे ॥
निंबे पानक देति पाथिकजना घालूनिया शर्करा ।
मार्गाचि श्रमहारके वदति ते गोविंद नामा स्मरा ॥ ४५ ॥

नारिंगे कवले रसिक फणसे शहतुजांबावळी ।
खिरनिया पपय अनेक परिच्या मेव्याचिया आवळी ॥
भारद्वाज ममोल चुलबुल तथा निलपिवाचे थवे ।
रयानी सुफळीत वृक्ष असता येताति हर्षोद्भवे ॥ ४६ ॥

भक्षूनि महदोछवे शडरसा पत्रासनी बैसती ।
आसिर्वाद करूनि धन्य म्हणती राया तुला वर्णिती ॥
पात्रि स्वर्ण सुंगध दाविति जना प्रत्यक्ष ही केतकी ।
देखोनि सुरयोषिता कुरळ त्या व्याळासमासप्तकी ॥ ४७ ॥

पुष्पे गांधित पारिजातक तरू शाखा करे वर्षती ।
अर्पूनि अमरांगना हरि रमे गौरिहरा वर्षती ॥
कस्तूरि मृग वर्ग ते विहराति संतोपती त्या जळे ।
यत्ति हंस सुखे मुखेचि चुगति उदबिंदु मुक्ताफळे ॥ ४८ ॥

होऊनि हरि सद्म त्या भूमिवरी श्रीविष्णुपादांबुजे ।
रम्ये जे सुख दे सुरेंद्र नृपति येती तयाचे पुजे ॥
तेणे श्रेय तुम्हासि उत्तम असे लाधे कवी हि धना ।
गोविप्रार्चन अग्निहोत्र करुनि वर्ते समाराधना ॥ ४९ ॥

द्यावे मुद्रिक ग्रामपत्र करुनि जे पुत्र पौत्रादिका ।
अन्नाच्छादन आश्रयास्तव घडे दातृत्व हे जीविका ॥
दातारा गुण सागरा नृपवरा ऐसी करावी दया ।
कोणाचि अन घडे अतःपरा स्पृहा जेणे द्विजा तोषया ॥ ५० ॥

जाला हा स्तव पूर्ण किंकर म्हणे अंग्वीन मासांतरी ।
पक्षि रुष्ण चतुथईचा अभिचिती ईदेचिया वासरी ॥
रायाचे श्रवणि पडो मज घडो संतोषता या मनी ।
मार्तंडा प्रभुच्या रुपे करुनिया संन्मान दीजे जनी ॥ ५१ ॥

षष्ठी वद्य तिथीसी जाणुनि महा हो मार्गशीर्षातरी ।
आनंदे महदोछवे शुभदिनी गोदावरीच्या तिरी ॥
श्रीमंता करि अर्पिला कमळ जे रत्नोदधी आत्मजा ।
राय द्रव्य अपार शुध मतिने दातृत्व केले द्विजा ॥ ५२ ॥

आकाशे बहु सोडिल्या निजकरे लग्नोछवाचे निशी ।
लीला दारुक चंद्रज्योति हवया नक्षत्र पुष्पे तसी ॥
मार्तंडा सफळित हो तव रुपे श्रीलक्ष्मीची लता ।
रागाचे मन तोषणार्ह्य घडवी श्रौतादि कर्मा व्रता ॥ ५३ ॥

वाचालत्वे जोति यादव सुते सांभाळि जे वैखरी ।
बाळाजी नृ(प) थोर प्रेमळ असे तो पूर्ण आशा करी ॥

कल्याणेज्जीति इछि त्या नृपति चे घृष्णेश्वराचे स्थळी ।
पादाक्रांत असोत शत्रु अवघे होऊनिया निर्बळी ॥ ५४ ॥

श्री मार्तंड आशा परिपूर्ण करो

भगवंत यादव येरुळकर

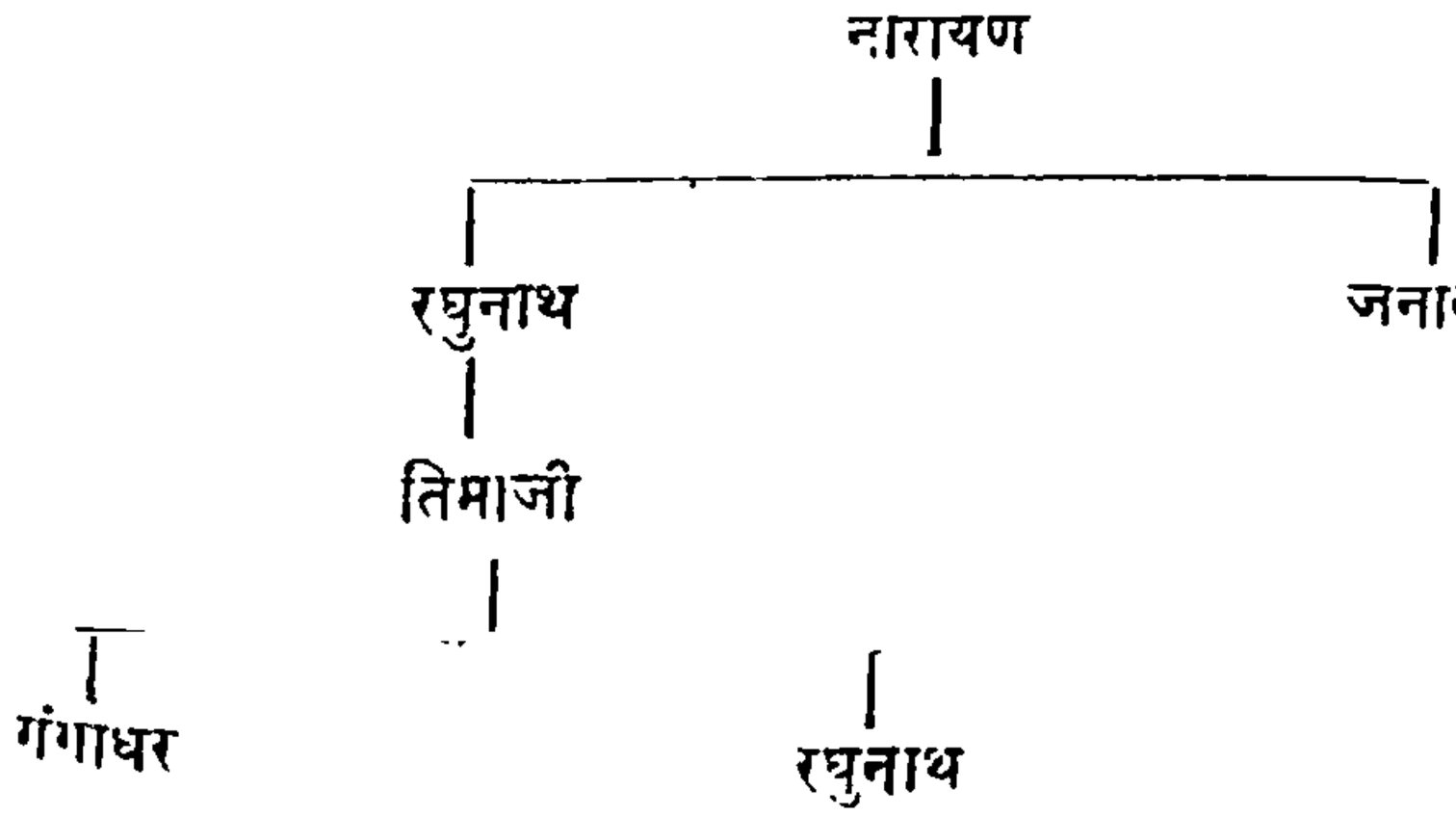
---

७६ हणमंते यांची एक सनद व वंशावळ

नारायण त्रिमल दीक्षित हे थोरले शहाजी महाराज यांचे पदरीं होते. त्यांस त्यांनीं बाणेरे, ता० हवेली जि० पुणें हा गांव शके १५७१, मार्गशीर्ष शु. १२ रोजीं धारादत्त इनाम करून दिला. पुढें थोरले शाहू महाराज यांनीं शके १६५७ आश्विन वद्य ९ रोजीं नारायण त्रिमल यांचे पणतु गंगाधर व रघुनाथ त्रिमल या उभयतांस सदर गांवाबद्दल नवीन सनद करून दिली. या नवीन सनदेची नक्कल (शके १५७१ चे पत्रासह) वाल्हे येथील अजहत देशमुख यांच दप्तरांत पहावयास मिळाली. तिची अक्षरशः केलेली नकल सोबत जोडिली आहे. ह्या वरून थोरले शहाजी महाराजांनीं नारायण त्रिमल यांस बाणेरे गांव इनाम दिल्याचें उघड होतें.

दुसरें, या पत्रावरून नारायण त्रिमल दीक्षित हणमंते यांची चार पिढ्यांची वंशावळ हि तयार होते. रा. ब. काशीनाथ नारायण साने यांनीं शके १८३७ च्या 'चित्रमय जगत्'चे जादा अंकांत हणमंते घराण्यासंबंधानें कांहीं नवीन माहिती दिलेली आहे. माहितीचे शेवटीं त्यांनीं जी वंशावळ दिली आहे, त्यांत जनार्दन नारायणाची च वंशावळ आहे. नारायण त्रिमल यांचा दुसरा मुलगा 'राजव्यवहारकोशाचा' कर्ता रघुनाथ नारायण याचे घराण्याचे वंशवेलाचा मागमुस नाहीं. रघुनाथ नारायण हा तर प्रसिद्ध च आहे. त्याचा मुलगा त्र्यंबक ऊर्फ तिमाजी हा राजाराम महाराजांबरोबर चंदीस गेला होता. पुढें पुढें हा कोल्हापूरचा मुख्य प्रधान झाला. मुख्य प्रधानकीचा याचा शिक्का रा. मुंडले यांस सांपडलेल्या एका कागदांत पाहिल्याचें मला स्मरत असून, रा० दत्तोपंत आपटे, फोंडा-गोवा यांनीं नुकत्या च दाखविलेल्या कागदांत हि हा शिक्का आढळून येतो. या त्र्यंबक ऊर्फ तिमाजी रघुनाथाचा एक संस्कृत ग्रंथ रा० राजवाडे यांचे कऱ्हाडचे संग्रहांत असून त्यावर त्यांनीं शके १८३६ सालीं आपल्या मंडळासमोर एक टांचण हि वाचलेलें आहे. या त्र्यंबक ऊर्फ तिमाजी रघुनाथाचे गंगाधर त्रिमल व रघुनाथ त्रिमल असे दोघे चिरंजीव होते. त्यांस च शके १६५७ त थोरले शाहू यांनीं दिलेली सनद सोबत आहे. या उभयतांपैकीं गंगाधर त्रिमल

याचीं कांहीं पत्रें गंगाधर त्रिमल सुमंत अशा मजकुराचीं रा० दत्तोपंत आपटे यांचे संग्रहांत आहेत. यावरून तिमाजी रघुनाथ प्रधान याचे मृत्यूनंतर कदाचित् त्याचे हयातींत गंगाधर त्रिमल कोल्हापूर दरबारीं सुमंत पदावर होता असें होतें. या सर्व हकीकती वरून जो वंशवेल तयार होतो तो:—

ही वंशावळ रघुनाथ नारायण यांचे शाखेची होय. रा० सरदेसाई यांनीं आपल्या मराठ्यांच्या रियासतींत पृ० ९५१ वर या घराण्याची वंशावळ देण्याचा प्रयत्न केला आहे. थोरले शाहुमहाराजांचे कारकीर्दींत अबूराव यास अमात्यपदाचीं वस्त्रें देण्यांत आलीं. हा अबूराव ग. ब. साने यांचे म्हणण्याप्रमाणें जनार्दन नारायण यांचे वंशांतील अगर रा. सरदेसाई यांचे म्हणण्याप्रमाणें तिमाजी रघुनाथ याचा भाऊ होता ह्याचा उलगडा झाला पाहिजे. कणेरी, कोल्हापूर, तंजावर व सातारा इत्यादि ठिकाणीं हणमंते घराण्याचा शोध केल्यास तपास लागण्याचा संभव आहे.

पां. न. पटवर्धन

श्री

शके १६५७ अश्विन वद्य ९

नकल

स्वति श्री राज्याभिषेक शके ६२ राक्षसनाम संवत्सरे अश्विन बहुल नवमी इंदुवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहु छत्रपति स्वामी याणी

राजश्री गंगाधर त्रिमल व रघुनाथ त्रिमल उपनाम हणमंते गोत्र मुद्गल सूत्र अश्वलायन यांसी दिल्हे इनामपत्र ऐसीजे तुम्ही सातारचे मुक्कामी स्वामीसन्निध विनंति केली जे आपले पणजे राजश्री नारायण त्रिमलदीक्षित यांस महाराज राजश्री शाहाजी महाराज यागी मौजे बाणेरे ता॥ हवेली प्रांत पुणे हा गांव धारादत्त इनाम कुलबाब दरोबस्त वंशपरंपरेने करून दिला त्याप्रमाणे महाराज राजश्री थो-

रले कैलासवासी स्वामी व राजश्री संभाजी महाराज व राजश्री राजाराम साहेब यांचे कारकीर्दीपरियंत इनाम चालला अलिकडे राजाराम साहेब चंदीस गेले त्या समागमे आपले बाप तिमाजी रघुनाथ चंदीस गेले जाते समई मौजे मजकूर श्री नारायण देव चिंचवडकर यांचे स्वाधीन कसाविसीस केला ते गावचा ऐवज आम्हाकडे पाठवीत होते त्या उपरि महाराज साहेब मोगलाईतून स्वराज्यास आले ते समई देवानी कमाविसीमुळे वहिवाटा चालत होता त्यामुळें मौजे मजकूर आपणाकडे इनाम करून घेतला परंतु गावचा ऐवज आम्हाकडे च वसूल देत होते व नारायण देवानीं महाराजांस पत्र हि दिल्हे आहे जे मौजे मजकूरचा वडिलास पुरातन इनाम आहे त्याप्रमाणें पत्रें करून देऊन चालविला पाहिजे म्हणून पत्र आहे तें हि मनास आणून आपला गांव आपणास इनाम करार करून द्यावा म्हणोन विनंती केली व नारायण देवाचे पत्र व पूर्वील पत्र राजश्री महाराज शहाजी राजे व थोरले कैलासवासी महाराज यांचीं पत्रें आणून दाखविलीं त्याचा मजकूर

" अजरख्तखाने महाराज राजश्री शहाजी राजे दाइम दौलत हूं बजानेबू कारकुनानी हाल व इस्तकबाल व देशमुखानी प्रांत पुणे बिदानद सु॥ खमसैन अलफ दरीविले बाबत इनाम राजश्री नारायण त्रिमल दीक्षीत यास इनाम मौजे बाणेरे ता॥ हवेली प्रांत पुणे देह एक देखील नख्तयाती व महसूल व बाजे उजबती देखील तालुका ठाणे व तालुका देहाय व ठाणेबाब व सैलचैलं व मोईन व सादिलवार व खर्चपट्टी व पायपोसी व दसरापट्टी व ठाणेभेट व हुजूरभेट व मोहीमपट्टी व हेलपट्टी व तमाखू व बागाईत व अहिस्थान व विराहिस्थान व मोहतर्फा व थळजकाती निकाळू व पैसाळू व अथजकाती व ठाणबंदी व गाडा व घोडा व बंदी व चरदा व मेढी स्थळ व वेसीपेढी व पालभारा व बेगारी व राबता व अडपाली व कानू व गैरकानू व कमावीस हाल व पेस्तर वेठबेगार फर्मासी व सरहरसद व बार नमजग आंबराई कुलबाब कुलकानू बाब महसुलेसी मौजे मजकूर देह १ अजराम=हामत करून इनाम दिधला असे दुमाले करणे अवलाद अफलाद चालविणे यास मुसलमान होऊन जो कोणी इस्कील करील त्यास मकेमधे सूर मारल्याची सोगंध असे व हिंदु होऊन जो कोणही इस्कील करील त्यास कासीमधे गाई मारल्याचें पाप असे हर दरसाल ताजे खुर्दखताचा उजूर न करणें तालिक लिहोन घेऊन अस्सल दीक्षित मजकुरापासी परतोन देणे छ १० जिल्हेज "

येणेप्रमाणे पत्र तुम्हीं आणून दाखविले व कैलासवासी राजश्री थोरले महाराज तीर्थरूप आबासाहेब व तीर्थरूप काकासाहेब यांचीं पत्रें आणून दाखविली ती मनास आणून मौजे मजकूर तुमचा पुरातन इनाम चिंचवडकर देव यांचे

कमाविसीचे वहिवाटीमुळें आपणाकडे करून घेतला असे जाणून स्वामी कृपाळु होऊन मौजे मजकूर देवांकडुन दूर करून हल्ली तुम्हास स्वराज्य व मोंगलाई अमल एकून दुतर्फा कुलबाब कुललानू देखील इनाम तिजाई व सरदेशमुकी व साहोत्रा व सरपाटलिकी व सरगौडकी व हलीपटी व पेस्तरपटी जल तरु पाषाण निधिनिक्षेप सहित खेरीज हकदार व इनामदार तुम्हास व तुमचे वंशपरंपरेने इनाम करार करून दिला असे तरी तुम्ही मौजे मजकूर चतुःसीमापूर्वक मर्यादेप्रमाणे आपले वुमाले करून घेऊन मौजे मजकूर सदरहूप्रमाणे तुम्ही व तुमचे वंशपरंपरेने इनाम अनुभवून सुखरूप राहणे

७७ श्रीएकनाथांचा वंशवृक्ष

सोबत नाथांचे घराण्याचा वंशवृक्ष दिला आहे. तो नाथांचे पणजे भानुदास यांजपासून तो आज तागायत मिरासी पावेतोंचा दिलेला आहे. निजाम सरकारचे हद्दींत ज्या कांहीं मोठ्या जागिरी आहेत, त्यांत पैठणची जागीर बरी च मोठी आहे. शिवाय पैठणच्या संस्थानचें धार्मिक दृष्ट्या हि अतोनात महत्त्व आहे.

नाथ संस्थानास पहिली देणगी नाथांचे निपणतु रामचंद्रबोवा यांचे दुसरे चिरंजीव छत्र्याबोवा यांनीं मिळविली. माळापुरी, जि० बीड हा गांव व अडूळ, अख्तवडे, व पिंपरखेडे या तीन गांवचे मोकासे अशा वार्षी यांनीं मिळविल्या.

छत्र्याबोवाचे चुलतबंधु काशीनाथ जगंनाथ यांनीं ढोरकीन व वाहेगांव, ता० पैठण या गांवचा मोकासा व कांहीं इनाम जमिनी मिळविल्या.

छत्र्याबोवांचा नातू रामचंद्र कुशाबा यांनीं तोंडोळी, करजगांव, तागडगांव आणि खानापूर असे चार गांव मिळविले.

रामचंद्राचा मुलगा बालकृष्ण यांनीं हि पिंपळवाडी, सामनगांव आणि पास्त असे तीन गांव मिळविले .

विद्यमान पांडुरंगबुवा यांचे वडील माधव बुवा यांनीं वाघुंडी, ता० पैठण व अम्हगांव ता० पैठण हे दोन गांव निजामाकडून जागीर मिळविले.

हरिपंडितांचे तिसरे पुत्र राघोबा यांचे निपणतु रघुनाथ केशव यांच्या पत्नी जानकीबाई यांनीं दर आषाढीस पैठणहून पंढरीस पालखी नेण्याचा क्रम सुरू केला; तेव्हांपासून त्या शाखेस ' पालखीवाले ' असें टोपण नांव मिळालें.

पैठण संस्थानचे मालक अज्ञान भानुदास महाराज व श्री. गं. वेणूबाई साहेब (रंगनाथ बाळकृष्ण यांच्या पत्नी) यांच्या कन्या श्री. सौ. कृष्णाबाई यांमध्यें संस्थानच्या मालकीसंबंधानें चालू असलेल्या कज्जाचा नुकताच निकाल लागला.

पां. न. पटवर्धन

श्रीभानुदास—चक्रपाणी—सूर्यकांत—श्रीएकनाथ — हरिपंडित — १ प्रल्हाद
२ मेघःशाम ३ राघोपंत
(१)
(२) (३)

१ प्रल्हाद—रंगोबा—रामजी—बाबाजी—दादोबोवा*

२ मेघःशाम — १ प्रल्हाद* २ शामजी* ३ नारायण ४ कृष्ण
(४) (२०)

(४) नारायण — १ पांडुरंग* (२) रामचंद्र
(५)

(५) रामचंद्र — १ मल्हारबोवा* २ छत्र्याबोवा
(६)

(६) छत्र्या —, १ बाळाजी २ कुशाबा ३ नारायण
(७) (८) (९)

(७) बाळाजी–गोविंद
(१०)

(८)कुशाबा—रामचंद्र—बाळकृष्ण—रंगनाथ × वेणूबाई—नारायण × लक्ष्मी*
(१९)

(९) नारायण—एकनाथ
(१६)

(१०) गोविंद— १ हरिहर २ विठोबा* ३ माधव ४ दाजी*
(११) (१४)

(११)हरिहर—१ तुकाराम २ शामराव
(१२) (१३)

१२ तुकाराम—१ दामोदर २ सावळेराम ३ जनार्दन

१३ शामराव—१ भानुदास* २ दत्तात्रय (दत्तक)

१४ माधव—१ पांडुरंग २ नारायण*
(१५)

१५ पांडुरंग—दत्तात्रय (हा शामरावास दत्तक गेला)
(१३)

१६ एकनाथ—१ श्रीराम २ लक्ष्मण
(१७) (१८)

१७ श्रीराम—केशव—१ विनायक २ भानुदास (हा रंगनाथास दत्तक
(१९)
साला व संस्थानचा मालक साला आहे)

१८ लक्ष्मण—१ वामन २ दीनानाथ* ३ पंढरीनाथ
|
जगन्नाथ

२० कृष्ण—जगन्नाथ—काशीनाथ—१ बापू* २ विठोबा—एकनाथ
(२१)

२१ एकनाथ—१ रामकृष्ण २ वासुदेव ३ जनार्दन*
(२२) (२३)

२२ रामकृष्ण—विश्वनाथ*

२३ वासुदेव—कृष्णाजी उर्फ दादाबोवा
(२४)

२४ कृष्णाजी—१ रंगनाथ २ दत्तात्रय ३ वैजनाथ ४ भागवत
|
एकनाथ

३ राघोपंत—१ नागुबोवा* २ त्र्यंबक—१ वासुदेव* २ माधव ३ यादव ४ विश्वनाथ
(२५) (२६) (२८)

२५ माधव—राघोबा—१ महादेव * २ वासुदेव—बाळाजी—एकनाथ—
भानुदास *

२६ यादव—परशराम—१ दीनानाथ * २ प्राणनाथ* बाळाजी
(२७)

२७ बाळाजी—१ त्र्यंबक २ मनोहर
| |
सूर्यकांत * सीताराम *

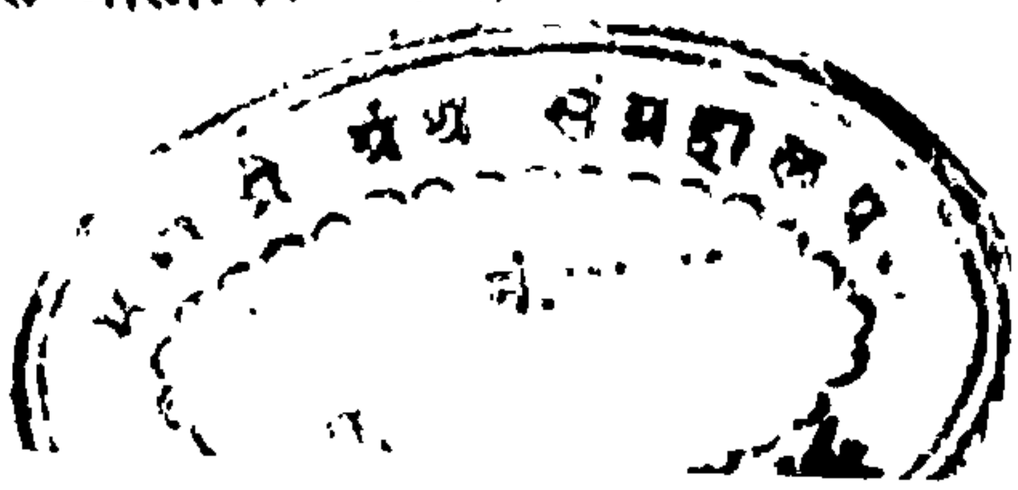
२८ विश्वनाथ— केशव—१ बापु * २ रघुनाथ
(२९)

२९ रघुनाथ—१ भागवत २ गोपाळ
| |
त्र्यंबक १ हरी २ नारायण *
३०

३० हरि—१ नारायण २ नाथ—

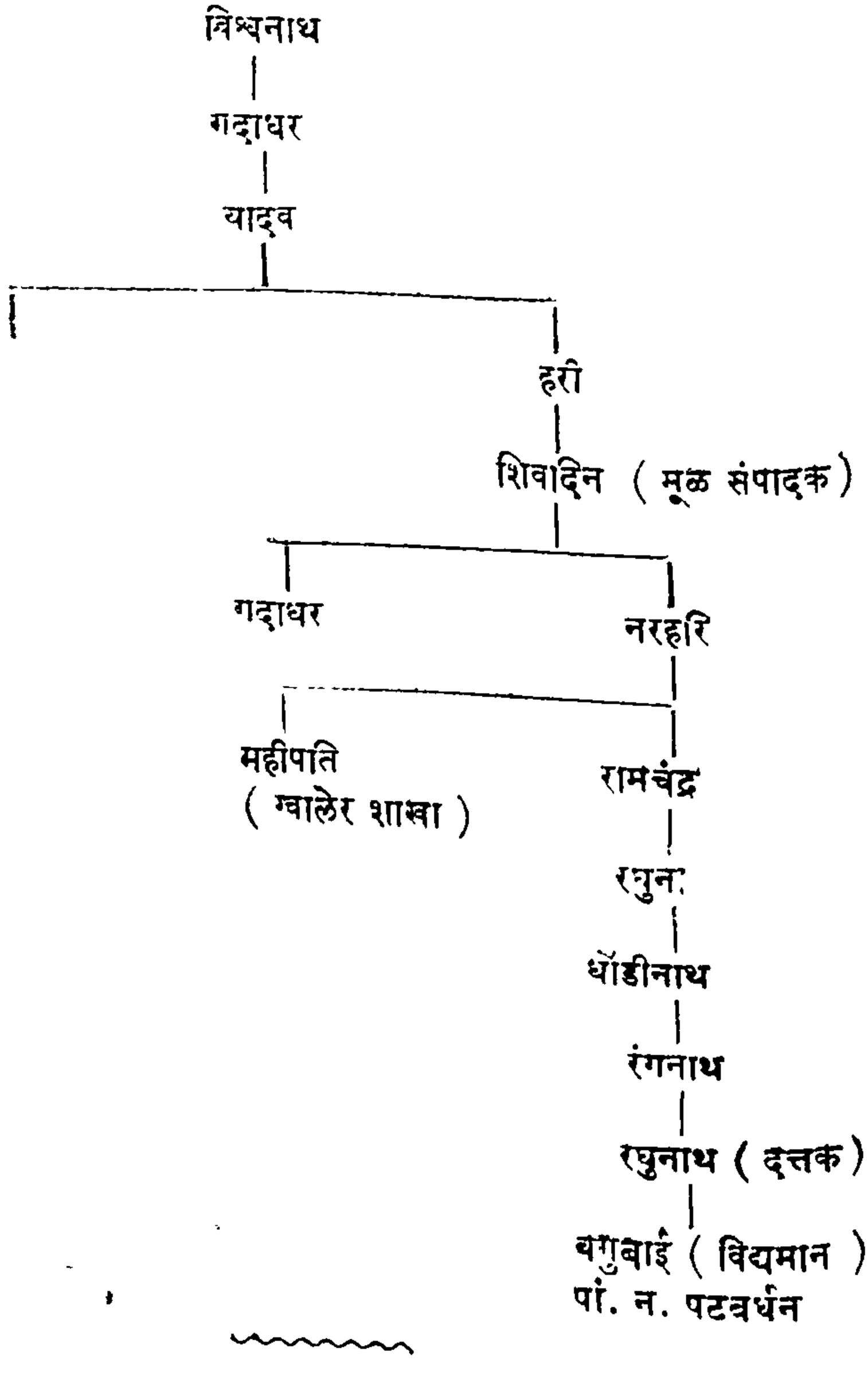
---

* = नक्कल जाली. × = पत्नी

७८ श्रीशिवादिननाथांचा वंशवेल

श्रीक्षेत्र पैठण येथील श्रीशिवदिन केसरींचा मठ प्रसिद्ध आहे. संस्थानचे शेवटचे पुरुष श्रीरघुनाथनाथ हे निवर्तल्यामुळें, गादीच्या वारसांविषयीं चौकशी होऊन, शेवटीं रघुनाथ नाथांच्या कन्या श्रीमंत बगूताई या संस्थानच्या मालक ठरल्या आहेत. श्री. बगूताई या अज्ञान असून, श्री. बाळासाहेब पंत प्रतिनिधी सं. औंध यांच्या मुलीच्या कन्या होत. संस्थानचें उत्पन्न हि दांडगें आहे. शिवदिन-नाथांचा ग्रंथसंग्रह संस्थानचे पुजारी कै. विष्णुपंत घुगरी यांचे घरीं आहे, तो मिळविला पाहिजे. मठपरंपरा खालील प्रमाणें:-

७९ अनंत कविकृत श्रीमन्मध्वस्तोत्र

पुणें येथें एका वैष्णवाच्या घरीं पडलेला कागदपत्रांचा गळंगा शोधीत असतां त्यांत हें मध्वस्तोत्र सांपडलें. महाराष्ट्रांत प्राबल्येंकरून अद्वैतमत बहुत दिवस प्रचलित आहे व त्यामुळें मराठी वाङ्मयांत त्याचा च ऊहापोह सर्वत्र केलेला दृष्टीस पडतो. हें समग्र नसून त्रुटित आहे. पोथी मंडळापुढें ठेवली आहे. ३८ श्लोकांपैकीं फक्त १८ आपल्यापुढें आहेत.

द्वैतमताचे स्थापक श्रीमन्मध्वाचार्य हे शके १०४० त कर्नाटकांत जन्मास आले व ११२० त बदरिकाश्रमीं गेले. सुमारें ६० वर्षें भरतखंडांत बद्धमूल झालेल्या अद्वैतमताच्या खंडनाचें काम त्यांनीं केलें. सर्व भरतखंडांत प्रवास करून वादांत नामांकित अद्वैतवादी पंडितास जिंकून त्यांनीं आपल्या द्वैतमताची स्थापना केली.

ह्या च सुमारास अद्वैतवादानें व तदनुरूप समजुतीनें ढिले पडलेल्या भारतवर्षीयांस वायव्येकडून येणारे द्वैतमती मुसलमान झोडपीत सुटले होते. त्याचा अखेर परिणाम स्थानेश्वरच्या लढाईंत झाला. ह्या लढाईंत महंमद घोरीनें दिल्लीपति पृथ्वीराजचव्हाण ह्याचा पराभव करून त्याचें राज्य घेऊन त्यास कैद करून नेलें.

इकडे भरतखंडाच्या दक्षिण टोकास श्रीमन्मध्वाचार्यांनीं द्वैतमत प्रस्थापित केल्यामुळें अद्वैतवाद्यांत मोठी चळवळ उडाली. चारशें वर्षें पर्यंत अद्वैतवादानें थंड पडलेले विद्वान अंग झाडून द्वैतमताच्या खंडनाकरितां झटून श्रम करूं लागले. ह्याप्रमाणें अद्वैताचा वाद करणारे परंतु द्वैतखंडनाचा आटोकाट प्रयत्न करणारे म्हणजे वस्तुतः "तुझें माझें" म्हणून अंतःकरणपूर्वक एकमेकाशीं झगडणारे विद्वान् श्रीमन्मध्वाचार्यांच्या प्रयत्नानें च उत्पन्न झाले.

ह्या उत्तम जागृतीचा परिणाम श्री विद्यारण्य ऊर्फ माधवाचार्य ह्यांच्या परिश्रमानें विजयानगरच्या राज्याची स्थापना होऊन उत्तरेकडून येणाऱ्या मुसलमानी सत्तेच्या ओघास थोपवून धरणारा भक्कम तट निर्माण झाला. असो.

द्वैतवादी वैष्णवांनीं आपल्या परिश्रमानें सर्व भरतखंडांतल्या प्रमाणें महाराष्ट्रांत हि विष्णुभक्तीचा फैलाव केला. मूळचे अद्वैतवादी व महाराष्ट्रांतील अद्वैतवादी ह्यांच्यामध्यें हा च मोठा भेद आहे कीं, महाराष्ट्रांतील अद्वैतवादी हे सर्व वैष्णव म्हणजे विष्णुभक्त आहेत व भक्तीचे प्रतिपादन करणारे आहेत. हा जो मोठा भरतखंडांत फरक पडलेला दिसतो ह्याचें कारण श्रीमन्मध्वाचार्य व त्यांचे अनुयायी ह्यांचा द्वैतमतस्थापनेचा प्रयत्न हें होय.

इतका परिणाम महाराष्ट्रावर व इतरत्र द्वैतमताचा घडला असून ह्या मताचें वाङ्मय मराठींत नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. ह्याचें कारण माध्व पंडितांनीं अद्वैती पंडितांशीं वाद करून त्यांस जिंकण्या पलीकडे प्रयत्न केलेला दिसत नाहीं. देशी भाषेंत कर्नाटकांत कनकदास, पुरंदर, विट्ठल, वगैरे कवींनीं कानडी भाषेंत पुष्कळ कविता केली आहे म्हणतात. मराठींत प्रत्यक्ष माध्वां कडून असा प्रयत्न झाल्याचें दिसत नाही. परंतु माध्वांतून निघालेल्या चैतन्य संप्रदायी लोकांनीं महाराष्ट्र व्यापलेलें आहे. राघवचैतन्य, केशवचैतन्य, बाबाजीचैतन्य व तुकाराम व तुकारामा नंतर त्याचे अनुयायी हे सर्व द्वैतमती वैष्णव च होत. असो.

चालू सालांत रा. राजवाड्यांना अष्टपुत्रे ह्यांच्या संग्रहांत सांपडलेलें एका माध्वानें केलेलें गुरुस्तुतिपर काव्य आपल्यापुढें आलेलें आहे व मला सांपडलेलें हें दुसरें माध्वकवीचे कविताकर्म आहे. ह्या वरून मराठींत अद्वैती, जैनी, लिंगायत वगैरे वाङ्मयाप्रमाणें माध्व वाङ्मय हि सांपडण्याचा संभव दिसतो.

ह्या कवितेची भाषा कांहींशी वामनाच्या भाषेसारखी दिसते व स्तोत्र त्या च सुमारास रचलेलें असावें असें मला वाटतें.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

श्रीमन्माध्वस्तोत्र

स्वभावें जिवा स्वल्प नाहीं च सत्ता ।
फळांतें शुभाशूभकर्मां न भोक्ता ॥
अनंता गुणीं व्याप्त तो शेषशायी ।
हरीभक्ति हें द्वैत दावी उपायी ॥ १० ॥ (१)

जो श्रीनिवास परिपूर्ण गुणाब्धि जो का ।
विश्वोदयो स्थितिलयो करणार तोकां ॥
त्यासी समत्व मनि ते अति दूरि व्हावी ।
हे बुद्धि आश्रित जना गुरुमध्वधी वी ॥ ११ (२)

भार्या रमा सुत विधी पुरवैरि नातु ।
शक्रादि निर्जरजया परिवार भूतु ॥
ध्यानी सदा मुनिजनी प्रतिमा नमावी ।
तो वंदिजे निजजना गुरुमध्व दावी ॥ १२ ॥ (३)

स्थापूनि भेद परिचिन्हित तत्त्व मुद्रा ।
मंत्रोपदेश तरवी ममता समुद्रा ॥
तात्पर्यनिर्णय स्व-शिष्य-जनोपकारा ।
केला कुवादमनमेघविनाश-वारा । १३ ॥ (४)

व्यासें स्वशिष्य गुरुमध्व म्हणोनिशानें ।
वालूस्वरूप प्रतिमा दिधल्या दयानें ॥
होते सुवार्चन (!) मठांत परंपरा ही ।
तद्दर्शनें भुविपुन्हा जननादि नाही ॥ १४ ॥ (५)

नाहूनि विश्व स्वमताप्रति चालवीले ।
शास्त्रें पुराण सकळांसहि मान्य जालें ॥
लाघूनि भक्ति हरीची गुरुमध्व तो हा ।
विख्यात तो जगति माजि विराजतो हा ॥ १५ ॥(६)

लक्ष्मीनिवास जगतीपति वासुदेवो ।
वैकुंठनायक भवाब्धित नीरनावो ॥
कर्ता अनेक परिपूर्ण सुसेक भोक्ता ।
हा बोध निश्चित धरी तमराशिहर्ता ॥ १६ ॥ (७)

सर्वोत्तमोत्व हरि हें दृढज्ञान व्हावें ।
सम्यग्वरे उडुपक्षेत्र नरें पहावें ॥
कैसे उपेक्षिल तया यति मध्वमूर्ति ।
अंगीकृतं सुकृतिनः परिपालयंती ॥ १७ ॥ (८)

ब्रह्मादि देव हरिकिंकरसे कळावें ।
त्या साम्य दैवत कुबोध कधी नसावे ॥
हे बुद्धि निश्चितदया करि मध्वमूर्ती ।
अंगीकृतं सुकृतिनः परिपालयंति ॥ १८ ॥ (९)

सत्वीं रजीं तमगुणीं जिव जन्मले ते ।
प्रेरी हरी तदनुसारि च वर्त्तले ते ॥
ज्याला जसा अधिकार तसी च बुद्धि ।
अंतर्नियामकमनोगति सर्वसिद्धी ॥ ३० ॥ (१०)

कुत्रामता हरिपदीं जणू ही न चाले ।
आज्ञा घडे तरिच हें तरुपान हाले ॥
एसा समर्थ प्रभु हा जिव सूत्रधारें ।
हे पाहिजे उमगलें गुरुच्या विचारें ॥ ३१ ॥ (११)

कामादि षड्रिपु तया श्रवणें जिणावे ।
तृष्णा-कुसंग-विषयादिक दूर व्हावे ॥

मी कोण काय बुडतो लटक्याच भरें ।
हें पाहिजे उमजलें गुरुच्या विचारें ॥ ३२ ॥ (१२)
चौऱ्यांशिलक्ष जननें मरणेंचि होती ।
श्वानादि कुश्चित तनू धरणें फजीती ॥
दैवानरूप नरवपू हरिभक्ति सारें ।
हें पाहिजे उमगलें गुरुच्या विचारें ॥ ३३ ॥ (१३)
वांछा नको परवधू-परद्रव्य-ठायीं ।
वैराग्य हें कडकडीत धरीं स्वदेहीं ॥
दास्यत्व साधि समता न करूनि चारें ।
हें पाहिजे उमगलें गुरूच्या विचारें ॥ ३४ ॥ (१४)
आकाशवायुहुतभुग्जलभूमिमेळें ।
हे पंचभूतक तनू घडली दयाळें ॥
तो मुख्य वर्त्तवि हरी जिवसूत्रधारें ।
हें पाहिजे उमगलें गुरुच्या विचारें ॥ ३५ ॥ (१५)
राखों नका कलिवशें मनि ऐक्यभावा !
तो एकलव्य अणि पौंड्रिक वासुदेवा ॥
हे नेणतां वैष्णव-मार्ग-ज्ञानें ॥
अंधतमीं नियत सत्य कधी न माने ॥ ३६ ॥ (१६)
यतिवर पवनाचा वेश मध्वाख्य दंती ।
कुमतिकदळिरानें नास्ति केली दिगंती ॥
सुरवर उडपेचा स्थापिला कृष्ण जेणें ।
+ सुरनर म्हणतां तो गौरवीं होय जाणे ॥ ३७ ॥ (१७)
वागार्चनी विरचिली हरिदास पूजा ।
कर्ता अनंत प्रकटी करि तत्वबीजा ॥
हें साधिलें शतमखें बहुता उपायें ।
तो तारिला यतिवरें गुरुमध्वरायें ॥ ३८ ॥ (१८)

एकंदर श्लोक ३८ आहेत. पैकीं सांपडलेल्या प्रतींत आरंभीचे १ – ९ व पुढील १९ – २९ असे २० श्लोक नाहींत. आहेत त्या १८ श्लोकांची नकल केली आहे.

+ " नरसुर " असें मुळांत आहे, त्या पेक्षां हा पाठ बरा.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

८० गोपाळनाथांचे कृष्णलीलेचे अभंग

हे अभंग सातारा जिल्ह्यांतील कोरेगांव तालुक्यांतील तांदुळवाडी येथील वाठारे उपनांवाच्या एका ब्राह्मणाच्या घरीं होते. अभंग संख्या १६३ ह्या वाडांत आहे. श्री कृष्णलीलेचें प्रकरण यांत संपलेलें दिसत नाहीं. अभंग आणखी पुढें बरे च असले पाहिजेत, असें शेवटच्या १६३ व्या अभंगा वरून दिसतें.

तांदुळवाडी हा गांव त्रिपुटीपासून सुमारें ४।५ मैलांवर आहे. त्रिपुटी येथें गोपाळनाथांची समाधी आहे. त्रिपुटी हा गांव सातारा-पंढरपूर रस्त्यावर सातार्‍या पासून सुमारें ८ मैलांवर आहे. त्रिपुटी व तांदुळवाडी हे गांव जवळ आहेत सबब हे अभंग त्रिपुटीकर गोपाळनाथांचे आहेत असें मी म्हणतों व ज्या घरीं हें वाड मिळालें त्या घरचीं माणसें हि हे अभंग त्रिपुटीच्या गोपाळनाथांचे असें म्हणतात.

तिसऱ्या अभंगांत कवि म्हणतो कीं—

श्री कृष्णाचा लिळा वर्णाव्या अंतरीं । आवड हे खरी मनीं वसे ॥ ३ ॥
दशमस्कंद हे भागवत हरी । वंश हा अंतरी पढावया ॥ ४ ॥

असें तो म्हणतो ह्या वरून भागवत व हरिवंश हे दोन ग्रंथ आपल्या कृतीस आधारभूत आहेत अशी त्याची समजूत दिसते.

प्रत्येक अभंगाच्या शेवटीं " श्रीनाथ गोपाळ " असें नांव आलेलें आहे, व हें नांव श्री भगवन्नामदर्शक असें च त्यानें योजिलेलें आहे. अभंग बहुतेक लहान लहान नसून मोठाले आहेत.

कवीची वर्णन-शैली हृदय-भेदक असून रसाळ आहे. श्री कृष्णाच्या बाळपणाच्या खोड्या वर्णन करितांना कित्येक ठिकाणीं ग्राम्यतेची छटा पडलेली दिसते. तथापि मुबलक चारा व पाणी पाहून आपल्या गोधनासुद्धां रानांत राहणारे गौळ्यांच्या वर्णनांत दिसणारी ही ग्राम्यता, ग्राम्यता नसून गौळ्यांच्या गांवढळपणाचें तें हुबेहूब वर्णन होय असें मला वाटतें.

रा. चांदोकरांची संत-कवि-काव्य-सूची पाहतां तींत गोपाळ किंवा गोपाळनाथ नांवाचे पांच कवि आढळून येतात. मागें रा. पटवर्धनांनीं त्रिपुटीकर गोपाळनाथा संबंधानें लेख मंडळा पुढें वाचलेला आहे. ह्या अभंगांत कोठें हि आपल्या गुरूचें नांव कवि देत नाहीं. जागजागीं आपल्या गुरूची आठवण करीत असतां हि नांव कोठें नाहीं. कदाचित् शेवटच्या अभंगांत असल्यास न कळे. चांदोरकरांनीं दिलेल्या गोपाळ नाथांपैकीं पहिल्याच्या वर्णनापैकीं बरें च वर्णन ह्याशीं जुळतें आहे. परंतु समाधी माहुलीस नसून त्रिपुटीस च आहे. आतां नमुन्याकरितां एक अभंग देतों.-

श्रीकृष्ण कोठें दिसेनासा झाला तेव्हां

(९७) यशोदेने सर्व स्थळ शोधीयली । जगत्रय माउली लागोनीया ॥ १ ॥
शोधी स्थूळ लिंग कारण ते माहा । कारणही पाहा शोधीयले ॥ २ ॥
अवस्था त्रिगुण भोगच्यारी खाणी । अभिमान वाणी चाऱ्ही शोधी ॥ ३ ॥
पिंडब्रह्मांडीची तत्व शोधीयली । वेद शास्त्रं बोली पुराणही ॥ ४ ॥
नानाग्रंथ नाना साधन उपरी । माड्या शडचक्री शोधीयल्या ॥ ५ ॥
दिसेनाची कोठे म्हणे काये करू । कोण्हाचे मी धरू पाय आतां ॥ ६ ॥
आला नंद तेव्हां पाहत अंगणी । यशोदा गौळणी आक्रंदती ॥ ७ ॥
माता सोडी प्राण म्हणोनीया स्वामी । नीळबंदभूमी धावतये ॥ ८ ॥
देखोनीया नंद हृदयीं धरीत । मातेसी फुटत पान्हा तेव्हां ॥ ९ ॥
घेऊनी आडवा राजीवनयन । पुसता मी म्हणे येथें होतो ॥ १० ॥
श्रीनाथगोपाळ हृदय पालखा । ब्रह्मानंदसुखा नाना घाली ॥११ ॥

ह्या अभंगांत परमेश्वर जवळ असून हि योगी आदिकरून त्याच्या शोधाकरितां केवढी आटाआट करितात ह्याचें वर्णन कवीनें मजेदार केलें आहे. असो.

कवितेचें बाड मालकानें पाहण्या पुरत दिलें आहे तें ज्याचें त्यास परत देण्याच्या बोलीनें आणिलें आहे त्यामुळें मंडळाच्या संग्रहीं ठेवण्याची सोय नाहीं.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

---

८१ जिजियापट्टीसंबंधांत औरंगजेबास पत्र कोणीं लिहिलें ?

१ अकबरानें बंद केलेली जिजियापट्टी औरंगजेबानें पुनः जारी केली हें इतिहासज्ञांस विदित आहे. या बाबतींत औरंगजेबास निषेधप्रदर्शक व वर्मी लागणारें पत्र पाठविण्यांत आलें, ही बाब हि अश्रुतपूर्व नाहीं. परंतु या पत्राचा लेखक कोण ? या बाबतींत निरनिराळ्या ग्रंथकारांत व लेखकांत मतभेद असल्याचें दिसून आल्यावरून, या वादविषयक प्रश्नाचा कायमचा निकाल लावावा, या हेतूनें खालील मजकूर लिहित आहें.

२ ऑर्म यानें वरील पत्र युरोपांत प्रथमतः प्रसिद्ध केलें. त्यानें सदर पत्राचा लेखक मारवाडचा राजा यशवंतसिंग होय असें जाहीर केलें. ले० जेम्स

टॉड यानें तें आपल्या राजस्थानच्या इतिहासांत भाग १, पृ० ३५३ वर दिलेलें असून, सदर पत्राचा लेखक उदेपूरचा राणा राजसिंग हा होय, असें त्याचें आग्रहाचें म्हणणें आहे. 'इतिहासाचार्य' प्रो० यदुनाथ सरकार यांनीं हि एशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता येथून एक, व रॉयल एशियाटिक सोसायटी, लंडन येथून एक अशा दोन ठिकाणांहून सदरहू पत्राच्या दोन निरानिराळ्या प्रती मिळवून, त्या पत्राचें इंग्रजी रूपांतर सन १९०७ च्या जानेवारीच्या मॉडर्न रिव्ह्यूमध्यें प्रसिद्ध केलें आहे. प्रो० सरकार यांच्या दोन प्रतींपैकीं लंडनची प्रत सदरहू पत्र शिवाजीनें लिहिल्याचें सांगत असून, कलकत्ता प्रत संभाजीस पत्रलेखकाचा मान देत आहे. कादंबरीकार रा० हरिभाऊ आपटे यांनीं हें पत्र आपल्या 'रूपनगरच्या राजकन्ये' वरील पुस्तकांत उद्धृत केलें आहे. सदर पत्र शिवाजीनें जयसिंगामार्फत पाठविलें असें रा. रा. बाळ गंगाधर टिळक हे कोल्हापुर दरबारांतून मिळालेल्या एका प्रतीच्या आधारें म्हणाले असल्याबद्दल 'लोकमान्य टिळकांचीं गेलीं आठ वर्षें' या पुस्तकांत दिलेलें आहे. मला नुकत्या च उपलब्ध झालेल्या 'सातारकर महाराजां'च्या बखरींत या फारसी पत्राचा मराठींत विस्तृत सारांश दिलेला असून, तें शिवाजीनें च पाठविलें असा बखरींत स्पष्ट निर्देश आहे. सदर पत्रासंबंधानें या प्रकारची हकीकत आहे.

२. अशा स्थितींत सदर पत्राचा लेखक कोण! हें आपणांस निश्चित करावयाचें असल्यामुळें, तें पत्र च माझ्या बखरीवरून येथें देत आहे. पत्र येणें प्रमाणें:—

" नेकीची इच्छा करणार सत्यवचनी शिवाजीस ईश्वराची कृपा व पादशाहाची मेहे(र)बानी हे सूर्याप्रमाणें प्रसिध आहे त्याचा धन्यपणा मानून नंतर पत्र लिहितो की प्रालब्धयोगाने हुजुरून निरोपाशिवाय आला परंतु यथायोग्य आहे सेवेसि हजर आहे ही चांगली सेवा उत्तम प्रकारे हिंदुस्तान व इराण व तुराण व रूम व शाम येथील पादशाहास व उमराव व मोंगल व राजे व राणे यास वगैरे लोकास जाहीर आहे त्यापेक्षा आपले अंतःकरण समुद्राप्रमाणें आहे त्यास हे विदित च जाहाले असेल याजकरितां किती गोष्टी आबालवृद्धाच्या कल्यापास्तव लिहिल्या जातात आम्ही इकडे आल्यावर पादशाई खजिना रिकामा जाहाला व सारे द्रव्य खर्च जाहाले याजकरिता हिंदु लोकांपासून जेजिया पट्टीचे द्रव्य उत्पन्न करून पादशाईचा क्रम चालविला आहे असे ऐकण्यांत आले त्यास पूर्वी अकबर पादशहा याणी बावन वर्षे पादशाही केली यामुळें एकंदर हिंदु वगैरे लोकांचे धर्म चांगले चालले व ते धर्मस्थापने विसी मदत ठेवीत होते सबब 'जगद्गुरु' असी त्याची कीर्ति जाहाली व त्यास हर एक स्थळी यश येत

होते पुढें नुरोद्दिन ज्यांगीर पादशाहा यांणी बेवीस वर्षे ईश्वरीं लक्ष ठेऊन पादशाई केली नंतर स्वर्गास पोहोचले उपरांत शहाजहा(न) साहेब किराण पादशहा याणी बत्तीस वर्षे पादशाहाई करून कीर्ति मिळविली जो पुरुष जिवंत असतां लौकिकवान व माघे ज्याची कीर्ति त्याजला अचल लक्ष्मी प्राप्त जाहाली असें आहे तेव्हां पादशाहा याणी जेजियापट्टी घेण्यास ते समर्थ होते परंतु सारे लहान लहान मोठे जन ईश्वराचे आहेत असे जाणोन त्यांणी कोणावर जुलूम केला नाहीं याजकरितां सर्वांचे मुखीं त्याची स्तुती आहे ज्याची जसी नेत तसी त्यास बरकत त्या पादशहा याची दृष्ट प्रजेचे कल्याणावर होती व आपले कारकीर्दीस कितीएक किले व मुलुख गेले बाकी राहिले ते हि जातात रयत लोक खराब आहेत व सौदागर पुकारा करितात की हरएक महालचे उत्पन्न लाखास एक हजार येणे कठीण जाहले आहे पादशाहाचे घरीं दरिद्राचा वास जाहला तेव्हां पदरचे मंडळीची अवस्था कळत च आहे की कितीएक लोकास पोटास मिळत नाही त्याजवर जोजियापट्टी म्हणोन हिंदुलोकावर आपण कर बसविला तो मुलगा जाहला म्हणजे दहा रुपये व मुलगी जाहली म्हणजे पाच रुपये असा चक्र बसविला या प्रकारचे करण्यांत च पुरुषार्थ पादशाहा समजतात व तैमूर पादशाहाचे नाव बुडवितात असे जाहले आहे व कुराणात ईश्वर जगाचा व मुसलमानाचा च आहे येविसी वाईट अगर चांगले हे दोनी ईश्वराने निर्माण केले आहे हे रद करून महेजतीत यवन लोक बांग देतात व देवालयात हिंदु लोक घंटा वाजवितात याजकरिता कोणाचे धर्मावर दोष ठेविल्यास ईश्वराने लिहिले ते रद्द केल्यासारिखे होते न्यायाचे मार्गाने जेजियापट्टीचा कायदा केवळ गैर ज्यावर जुलूम जाहाला त्याणे खेद करोन 'हाय हाय' म्हणोन मुखाने धूर काढिल्यास त्या धुराने जितके लौकर जळेल तितके अग्नी जलदीने जळता इसबदास (!) जाळणार नाही ऐसे आहे याजवर हिंदुलोकास पीडा करण्यात च धर्म आहे असे मनात आले असल्यास राजा राजसिंग याजपासून जेजियापट्टी अगोदर घ्यावी मग इकडून देण्यास कठीण नाही परंतु गरीब मुंग्या चिंलटांसारखे आहेत त्यास उपद्रव करण्यात मोठेपणा नाही पदरची मंडळी अग्नी गवताने झाकितात हे आश्चर्य वाटते राज्याचा सूर्य प्रतापाचा उदयचळापासून तेजस्वी असो". बखरतिून दिलेलें हें पत्र व टॉड व प्रो० यदुनाथ यांनीं इंग्रजींत दिलेलीं अवतरणें यांत नांवांसंबंधीं एक दोन ठिकाणांव्यतिरिक्त कोठें हि फरक नाहीं. मूळ फारसीचें जुनें मराठी कसें असतें याचा मासला हि वरील बखरींतील उताऱ्यावरून कळण्यासारखा आहे.

४ सदर पत्राचा लेखक कोण हें ठरविण्यास माझ्या मतें पत्राचा काल हें एक नामी गमक आहे. इंग्रजी इतिहासकारांनीं खाफीखानचा आधार जमेस धरून,

पत्राचा काल इ. स. १६७१ हा होय असें ठरविलें आहे. परंतु खुद्द साफीखान चाला औरंगजेबाच्या कारकीर्दीतील राजशक १२ ते २१ मधील तारखा व गोष्टी कालानुक्रमवार अशा लिहिण्यास न सांपडल्यामुळें, त्यानें वरील शकांच्या दरम्यानचा इतिहास एका भागांत कालविपर्यास करून दिलेला आहे; व जेजिया पट्टीसंबंधाचा त्याचा मजकूर इ. स. १६७१ सालांत दिल्यामुळें, सदर पत्राचा काल हि युरोपियन लेखकांनीं हा च धरिला आहे. परंतु ही चूक आहे. औरंगजेबासंबंधींचे इतिहासांत अगर तवारिखांत मुस्ताइदखान याच्या 'मआसिर-ई-अलमगिरी' स प्रमुख स्थान देण्यांत येतें. त्यानें जेजिया पट्टी पुनः केव्हां सुरू करण्यांत आली याची तारीख दिलेली आहे. ही तारीख म्हटली म्हणजे १ रबिलावल, ता० ३ एप्रिल सन १६७९ ही होय. यावेळीं जयसिंग व जसवंतसिंग हे दोघे हि दिवंगत झाले होते. अशा स्थितींत ऑर्मचे म्हणण्याप्रमाणें सदर पत्र जसवंतसिंगानें लिहिलें असें होत नाहीं, व जयसिंग हा या प्रसंगीं हयात नसल्यामुळें अर्थात् त्याचा या पत्राशीं दूरचा हि संबंध पोंचत नाहीं. त्या योगें कालविपर्यासाचा दोष येतो. शिवाय, जसवंतसिंग व जयसिंग हे औरंगजेबाचे सरदार व अंकित असल्यामुळें, त्यांनीं हें पत्र लिहिलें असेल, हें संभवनीय दिसत नाहीं.

५. जसवंतसिंग व जयसिंग या उभयतांच्या नांवांचा अशा रीतीनें निकाल लागल्यानंतर, सदर पत्र उदेपूरचा राणा राजसिंग यानें लिहिलें किंवा कसें, या प्रश्नाचा आतां विचार करूं.पत्राचे शेवटीं, 'जेजिया पट्टी अगोदर राजा रामसिंग यांजपासून वसूल करावी,' असा पत्रलेखकानें औरंगजेबास अन्वर्थक टोमणा मारिलेला आहे. टॉड वगैरे लेखकांच्या मतें राजासिंगाच्या जागीं 'रामसिंग' असें द्यावें, असें आहे. परंतु रामसिंग हा हि आपला बाप जयसिंग याचे प्रमाणें अवरंगजेबाचा अंकित असल्यामुळें, ह्या कल्पनेंत अर्थ दिसत नाहीं. शिवाय राजसिंगाशीं औरंगजेबानें केलेल्या तहांत त्यानें राणा राजसिंगाचे हद्दींतून जेजिया घेतला जाणार नाहीं, असा निर्बंध घातलेला आहे. अशा स्थितींत वरील निर्बंध व अखिल राजघराण्यांत उदेपूरच्या राण्यास मिळत असलेला मान या दोन गोष्टी जमेस धरितां सदरहू पत्र राणा राजसिंग यानें लिहिलें नसावें असें सिद्ध होतें. शिवाय परवानगीशिवाय पळून आल्याचा जो पत्राचे आरंभीं च उल्लेख करण्यांत आलेला आहे, यावरून हि वरील सिद्धांतास साहजीक च बळकटी येते.

६. कलकत्ता प्रतींत सदर पत्र संभाजीनें लिहिलें म्हणून म्हटलें आहे. परंतु जेजियापट्टी नुकती च सुरू झाल्याचा पत्रलेखकानें केलेला उल्लेख जमेस धरितां संभाजी संबंधींच्या विधानास किंमत देतां येत नाहीं. पत्रासंबंधींच्या या अंतर्बाह्य

घुराव्यावरून सदर पत्राचा लेखक दुसरा तिसरा कोणी नसून, औरंगजेबाशीं दोन हात करून, महाराष्ट्रांत स्वतंत्र सत्ता स्थापित करणारा शककर्ता राजा शिवाजी हा च होय, हें निःसंशय आहे.

पां. न. पटवर्धन

---

८२ औरंगाबाद येथील मुकबेऱ्यावरील फारसी लेख

मोंगलसम्राट औरंगजेब याचे कारकीर्दीत दक्षिणेंत ज्या थोड्याफार प्रेक्षणीय इमारती झाल्या, त्यांत च वरील इमारतींची गणना करतां येते. औरंगजेबानें आपणांकरितां औरंगाबाद येथें बांधिलेला आलमगिरी महाल जवळ च 'किलेअर्क' मध्यें होता. परंतु तो आतां नाममात्रानें हयात आहे. औरंगाबादेस औरंगजेब बादशाहाची आठवण मुकबेऱ्यावरून च होते. ही इमारत सर्व संगमरवरी दगडांनीं बांधिलेली असून, ही ताजमहालचे आकृतीबरहुकूम बांधिलेली आहे. ही औरंगजेबाचा मुलगा राजपुत्र आजम यानें बांधिली असून, तीस त्या काळचे रु. ६६८२०३-७-० खर्च झाले, असें गुलाम मुस्ताफा यानें लिहिलेल्या औरंगजेबाच्या तवारिखनाम्यांत आढळून येतें. या इमारतींत औरंजेबाची पहिली बायको दिलरस बानू इस पुरण्यांत आलें. हिलाच 'राबिओदौरानी' असें म्हणतात. या इमारतींत औरंगजेबाची मुलगी पुरण्यांत आल्याचें सांगतात, परंतु तें खरें नव्हे.

२ इमारतीचे पुढील दरवाजावर दोन फारशी लेख कोरलेले आहेत. ते येणेप्रमाणें:—

लेख पहिला

दर-ई रौजा मुन्नवरा मेमारी अताउल्ला बामल
हैबतराय तय्यार शुदा

लेख दुसरा

ई रोजा दरवाजा बाये हतमाम रफ अत पन्हा
आमा अबुल कासिम बेग दारोगा तय्बार शुदत्त

ह्या लेखांवरून सहरहू इमारत हैबतराव यांचे देखरेखीखालीं अताउल्ला यानें १०७१ हिजरीमध्यें बांधिली असा निष्कर्ष निघतो.

पां. न. पटवर्धन

---

८३ पंचोपाख्यान : महालिंगदासकृत

१ सिंहासनबत्तीशी, वेताळपंचविशी वगैरे ग्रंथांप्रमाणें च महालिंगदासाचें पंचतंत्र ऊर्फ पंचोपाख्यान उपलब्ध आहे; परंतु प्रसिद्ध नाहीं. प्रसिद्ध नाहीं म्हणजे छापलेलें नाहीं.

२ महालिंगदासानीं आपली सिंहासनबत्तीशी गद्यावरून पद्य केली, असें सदर्हू ग्रंथांत म्हटलें आहे व वेताळपंचवीशीचा हि तो च प्रकार असावा असा अदमास आहे. परंतु पंचोपाख्यान, हें त्यांनीं मूळ विष्णुशर्म्याचे ग्रंथावरून च एकदम पद्य म्हणजे ओंवीबद्ध केलें असें दिसतें. महाराष्ट्रांत अनेक पंचतंत्रें आढळतात. त्यांत निर्मळ पाठक, नामापाठक यांचीं आणि यांचे नांवावर लिहिलेलीं अशीं हि कांहीं आढळतात. निर्मळ पाठकानें आपले पंचतंत्राचे शेवटीं पुढील ओंवी लिहिली आहे.

पूर्वी प्रती होती मोकळी । तें वोंवी शुंखळा केली । महासाक्षेपें निपजविलीं । म्हणें निर्मळ पाठकू ॥

स्वतःच्या च किंवा आणखी कोणाच्या गद्यावरून पद्य केलें हें जरी निर्मळ स्वच्छ लिहीत नाहीं, तरी त्या वेळीं प्रचलित असलेल्या याच्या पूर्वीच्या गद्यग्रंथाची यानें पद्य म्हणजे ओंवीबद्ध रचना केली हें स्पष्ट दिसतें.

३ महालिंगदास हें नांव नसून 'महालिंग'या कोणा ईश्वरपरायण सत्पुरुषाच हा ग्रंथकार शिष्य असावा व विनयानें आपलें नांव न देतां गुरुनामावरून आपला नामनिर्देश या कवीनें ग्रंथांत केला आहे, असा समज आढळतो. परंतु या पंचोपाख्यानांत महालिंगदास म्हणतोः--

\+ \+ \+ \+ × । प्रसाद श्रीगुरूचा ॥ रामकृष्णभट माझा गुरू । तयासी केला नमस्कारू । आतां देऊं गौरव थोरू । या विष्णुशर्म्यासी ॥

४ पंचतंत्राची ग्रंथसंख्या पुढील प्रमाणें आहे.

तंत्र	श्लोक	ओंव्या	एकूण
१	१४०	७१२	८५२
२	१७४	७३५	९०९
३	१५६	६४९	८०५
४	४६	२७७	३२३
५	३२	२२७	२५९
एकूण	५४८	२६००	३१४८

५ ग्रंथांत रचनाकाल, स्थल वगैरे कोणत्या हि बाबीचा उल्लेख नाहीं.

विनायक लक्ष्मण भावे

८४ देवस्की

देवस्कीसंबंधी एक कागद कालगांव येथें मिळाला. त्याची नकल व अस्सल दोन्ही सोबत जोडलीं आहेत. तीं मंडळाच्या संग्रहीं रहाणारीं आहेत. देवस्कीची लोकांची समजूत अजून अगदीं गेली आहे असें नाहीं. थोडी फार आहे च, परंतु अधिकाऱ्यांपुढें त्या संबंधी लेखी करार आतां घडत नाहींत.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

श्री

मोकदमाणी मौजे कालगांव गोसावी--यांसि

क्रियापत्र वे॥ माहादू बिन हानगु गुरव मौजे मार सु॥ सबा असरीन मयातैन व आलफ कारणे लेहून दिल्हे क्रियापत्र आसीजे काळू गुरव याजकडे आमचे देणे घेणेचा खटला होता त्याचा ठराव रु ४ च्यार जाहाला ते रुपये श्री कलेश्वर याचे चवकावर ठेऊन घ्यावे काळू मजकुर यास माहिनगारी नहवती सबब उचलून रुपये घ्यावे या प्रा जाहाले त्याजवरून काळू मजकूर याणे चवकात ठेविले ते आमचे येणे खरे म्हणऊन उचलून रुपये च्यार घेतले आसत आठ पांच तेरा दिवसांत आम्हास व आमचे कुटुंबास व गुराढोरास वगैरे येडवाकडे जाहाले आसतां सरकारगुणेगार व दैवाचे खोटे हे क्रियापत्र लेहून दिल्हे सई छ १७ मोरम

निशाणी करणार

साक्षे
१ हाचीवती भाई--गडा
हस्त आक्षेर जनापा सिंपी काकडे

८५ शाहाणवै पद्धति

(वि. रा. सरज्योतिषी मु. फोंडा--गोंवा यांजकडून)

१ ही पोथी रा. रा. पां वैद्य मु. केरी (गोंवा) यांजकडून मिळाली. वीस-बावीस वर्षांपूर्वी कोणी एका शेणवी गृहस्थानें ही पोथी रा. वैद्य यांना दिली या पलीकडे तिचा अधीक इतिहास त्यांना सांगतां येत नाहीं; परंतु या पोथीच्या आणखी कांहीं प्रती गोमांतकांत सांपडण्याचा बरा च संभव आहे कारण दोन तीन वृद्ध गृहस्थांनीं असें सांगितलें कीं, "वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी--म्हणजे गोव्यांत कुळ-

कण्यांत्रें काम वतनदार आसामींकडून सरकार घेत असे, त्यावेळीं-शहाण्णवी पद्धतीची पोथी बहुतेक कुळकर्ण्यांकडे संग्रहीं असे. गांवचा जमाखर्च लिहितांना यांतील पद्धतीनें ते पत्रकें लिहीत असत, परंतु सरकारी कुलकर्णी नेमून गांवचें काम घेण्यास सुरवात होऊन एक पिढीचा काळ लोटल्यामुळें व जुन्या पोथ्या व्यवस्थितपणें वाचण्याची हौस वैदिकेतर लोकांत फारशी नसल्यामुळें आज या पोथीच्या प्रती सहज मिळेनाशा झाल्या आहेत.

२ 'शाहाणवैपद्धति' हें या पोथीचें नांव असेरीस आलेलें च आहे, शिवाय 'सेणवै' हा शब्द बरे च वेळां आलेला आहे. यावरून ही पोथी शेणव्यांच्या व्यवहाराकरितां 'गोविंद' नांवाच्या गृहस्थानें रचली आहे असें दिसतें. मूळ हेमाडपंडितानें एक ग्रंथ केला होता, तो मिळविण्याकरितां प्रयत्न केला. 'परि समग्र हाताप्ति नाहीं आला;' पण मिळाला तेवढ्याच्या आधारानें हा ग्रंथ लिहिला अशी ग्रंथकारानें च माहिती दिली आहे. 'इति शाहाण-वै पद्धति संपूर्ण:" असें लिहिल्यानंतर सात ओळी मजकूर आहे, त्यांत चार संस्कृत श्लोक आहेत. ते हेमाडपंताच्या मूळग्रंथांतले असावे असें वाटतें. 'सेणवै' शब्दाच्या उल्लेखावरून ही पोथी गोमांतकांत उत्पन्न झाली असण्याचा बरा च संभव आहे. पण या पोथींत एक ही शब्द पोर्तुगीज भाषेंतला नाहीं यावरून पोर्तुगीज अमलापूर्वी ती रचली गेली असली पाहिजे. मोहरीर, रोजकीर्द, कारखाने, जमाखर्च, कौल, इनाम, मोहतर्फा वगैरे शब्दांवरून व आंतील विषया-वरून मुसलमानी अमलांत ही पोथी लिहिली गेली असावी असें ठरतें. गोमांत-कांतील दहा महालांपैकीं तीन महाल (जुनी काबिजाद) पोर्तुगीज अमलाखालीं जाऊन साडेतीनशें वर्षें झालीं; व बाकीचे सात महाल (नवी काबिजाद) पाणिप-तच्या युद्धानंतर मराठ्यांकडून पोर्तुगीजांनीं घेतले. तेव्हां ही पोथी जुन्या काबिजातींत लिहिली असेल तर तिचा काळ साडेतीनशें वर्षांपेक्षां अधीक आहे, व नव्या काबिजातींत तिचा जन्म झाला असल्यास तिचें वय दीडशेंपेक्षा अधीक आहे. भाषेवरून किंवा अक्षराच्या वळणावरून पोथीचा काळ ठरविण्यास मदत होण्याजोगी नाहीं. कारण ही नक्कल अलीकडे कोणीं तरी केलेली आहे.

३ लेखणी कशी करावी किंवा बोरू कशा प्रकारचा असावा येथून तो जमा-खर्च कसा लिहावा, धन्याचे गुण कोणते वगैरे माहितीपर्यंत कारकुनास ज्या ज्ञानाची आवश्यकता दोन शतकांपूर्वी भासत असे ती पुरविण्याकरितां ही पोथी लिहिण्यांत आली. विषयावरून 'सेणवै' या शब्दाचा अर्थ कारकून, कुलकर्णी किंवा लेखक असा दिसतो. 'सेणवै' शब्दाच्या अर्थाबद्दल रा. गुंजीकर वगैरे मंडळींनीं बरा च ऊहापोह केला आहे पण त्यांत या अर्थाचा उल्लेख कोठें हि नाहीं.

---

८६ नाथ नारायणांची संतमाळ

आज पावेतों श्रीसंतांचा नामोच्चार अथवा त्यांच्या पावन चरित्रांचा उल्लेख प्रसिद्ध अप्रसिद्ध अशा २०।२२ कवींनीं-संतकवींनीं-केलेला आहे. त्यांत च आज आणखी एका संतकवीची भर मी घालीत आहें.

ही संतमाळ अपूर्ण अशी उपलब्ध झाली. ९२ वे ओंवीपासून तों ११७ वे ओंवी पावेतों मूळ ग्रंथ असून पुढें दोन ओंवींनीं ग्रंथ कोठें व कधीं रचिला हें दाखविलें आहे.

शके सोळाशे सत्तावन । राक्षस संवछर हा जाण ।
आषाढ मास शुक्ल पूर्ण । येकादसी प्रतिष्ठानीं ॥
ते दिवसीं संतमाळा । अर्पिली विठोबाच्या गळा ।

या संतनामरूपी सुगंधी पुष्पांचा हार शके १६५७ राक्षस सवत्सरीं आषाढ मासीं शुद्ध एकादशीस श्री विट्ठलास नारायणनाथांनीं अर्पण केलेला आहे.

हे नारायण कोण ? या प्रश्नाचें हि उत्तर यांनीं च दिलें आहे; व तें देण्यांत कांहीं 'संतकवि' संबंधाची विश्वसनीय अशी माहिति हि आपणास उपलब्ध झाली.

नव्हे नारायण वक्ता । अवघी केशरीची सत्ता ।
संतमाळ हे तत्वता । पंढरीनाथा समर्पिली ॥ ११६ ॥

तेव्हां हे नारायणनाथ केसरीनाथांचे शिष्य हें उघड आहे. परंतु केसरीनाथाचे कालासंबंधीं आनां शिवदिनांचे उल्लेखाप्रमाणें प्रत्यक्ष प्रमाण हि मिळालें आहे.

ऐसा संताचा प्रकाश । × × पाची पूर्णरास ।
उद्धोधनाथघरीं वास । अनंत नामे दुकाने ॥

श्रीज्ञानेश्वर सांप्रदायांतील उद्धोधांचे प्रशिष्य केसरीनाथांचे शिष्य हे नारायणनाथ होत.

या संतमालेच्या वर सांगितल्याप्रमाणें ९२ ते ११७ अशा केवळ २५ ओंवींत तितकीं च संतांचीं नांवें आलीं आहेत. त्यांत कांहीं पौराणिक व कांहीं ऐतिहासिक (!) अशी भेसळ आहे. कालानुक्रमानें निर्देश नाहीं. क्वचित् पुनरुक्ति हि आढावी असें वाटतें, परंतु कदाचित् तें माझें अज्ञान असेल. उदाहरणार्थ

एक देऊळ फिरविलें । विठोबाला जेवविलें ॥

हें नामदेव (शिंपी) यास अनुलक्षून आहे असें सहजदर्शनीं वाटतें व पुढें हि

गाय मारूनि टाकिली । नामदेवें सजीव केली ।

या वरून कित्येक ठिकाणीं द्विरुक्ति हि असावी असें वाटतें परंतु चा २५ ह्या ओंवींत मात्र ही एकदां च आलेली आहे. एका ओंवींत १अगर २'संत' आले असल्यानें या संपूर्ण संतनामावलींत पौराणिक व ऐतिहासिक (?) मिळून सुमार १५०।२०० संत आले असावे असें ठोकळ अनुमान काढण्यास प्रत्यवाय नाहीं. या 'आवलींत' असें कांहीं वर्णन आहे कीं तें अश्रुतपूर्व-मला-असल्यानें 'संता' चा अंदाज मला होत नाहीं. या २५ ओंवींत नामदेवांचून प्रत्यक्ष नांवाचा अखा उल्लेख फक्त उद्धोध व केसरी यांचा च केलेला आहे. इतर वर्णनावरून वाचकानें अथवा पाठकानें अंदाज बांधावयाचा.

या 'माले' ची भाषा अधिक अर्वाचीन असून कवित्व आपलें असें च आहे.

गो. का. चांदोरकर

८७ जीवनकृत श्रीरामस्तोत्र

सूचीवरून 'जीवन' हें पद ज्या नामांत आहे तीं अशीं:-जगजीवन, जगजीवनप्रभू, जगजीवनात्मज,आणि जीवनप्रभू.

यां पैकीं पहिले तिहींचा प्रस्तुत स्तोत्राशीं म्हणजे स्तोत्रकर्त्याशीं संबंध नाहीं; याचें कारण जगजीवन व जीवन हे उघड उघड भिन्न आहेत. तशांत जगजीवनाचे गुरु सूचींत " **परमानंद** " दिले आहेत. हे जीवनस्तोत्रांत असा उल्लेख करतात.—

श्रीराम दावि सद्गुरु । मुकुंदराज श्रीगुरु ।
जीवन हरि निरंजना । श्रीराम नाम हे म्हणा ॥

या वरून " मुकुंदराज " हे यांचे गुरु हें उघड आहे; आतां हे 'मुकुंदराज' कोण हें पहाण्यापूर्वी वरच्या श्लोकांत श्रीरामनामावांचून चार नांवें आलीं आहेत, तेव्हां गुरूचें नांव (मुकुंदराज) हें सोडलें तर जीवन, हरि, निरंजन, या पैकीं 'कवि' कोण ? असा संशय वाचकांस येऊं नये म्हणून खालील अवतरण देतों.

श्रीरामभाव येक हा । नंद (दि) यामीं तो पहा ।
भेटलासि **जीवना** । श्रीराम नाम हे म्हणा ॥

येथें **जीवन** हें नांव कर्त्यानें आपलें स्वतःचें म्हणून स्पष्ट दिलें आहे. आतां हे " मुकुंदराज " कोण !

शक १११० त विवेकसिंधूची रचना करणारे "श्रीमुकुंदराज" तर हे नव्हत खास. कशावरून ? स्पष्ट कारण देतां येत नाहीं, परंतु भाषा, रचना, स्तोत्रपद्धति यावरून ते हे मुकुंदराज नव्हत असें मनास भावतें. श्री रामाष्टकावरून हे 'रामदासी' असावेत व **भीमस्वामीचे** शिष्य जे **गोविंदबावा**, त्यांचे पुतणे जे **मुकुंदस्वामि** रामदासी ते हे मुकुंद होत असें वाटतें. परंतु हें विधान केवळ तर्क म्हणून केलेलें आहे. नामसादृश्यावरून कदाचित् हा प्रमाद हि असेल, परंतु भाषा अगदीं आधुनिक आहे; विशेषतः वृत्त श्रीरामदासी आहे. पहाः–

श्रीराम सार गोड रे ! सुधारसाची हून रे ।
गुरुमुख घे कर्णि ना । श्रीराम नाम हें म्हणा ॥
श्रीराम शेवटीं तुला । विमान पाठवी तुला ।
'चुकेत' सवें यातना । श्रीराम नाम हें म्हणा ॥

गो. का. चांदोरकर

८८ जीवनकृत चंडिकाष्टक

'चंडिकाष्टक' म्हणण्या ऐवजीं 'तुकाई' अष्टक म्हटलें तरी हरकत नाहीं.

तुका येकोन तीतुका । म्हणोनि स्थापिली तुका ।

पहिल्या अर्धीतील पदें कशीं पाडावीं ते निःसंदेह सांगतां येत नाहीं परंतु 'तुकाई' चा यांत उल्लेख आहे खास व यावरून कवीचें उपास्य दैवत तुकाई असावें असें दिसतें.

काव्य टाकाऊ अगदीं नाहीं. रसानुरूप शब्दरचना असल्यानें मध्यम म्हणतां येईल.

हे **जीवन** विप्र होते.

भुगोल मांडिसी किति । किति किति नसे मिति ।
जीवनविडा पाळना । उदै उदै असे म्हणा ॥

'किति' च्या पुनरुक्तीनें जरी 'पुनरुक्ती होती तरी त्यानें अर्थगांभीर्याचा पोष च केला आहे.

गो. का. चांदोरकर

८९ कासिरामकृत शांतिरसनाटक

ह्या पोथीचीं त्रुटित १८ पानें वः बाळा भाऊ मुजुमदार पिंपराळेकर यांजकडून मिळालीं. आद्यंत उपलब्ध नाहींत. ग्रंथ ओंवीबद्ध असून, विषय वेदांत व महावाक्यादि विवरण हे आहेत. भाषा जुनाट असून, नाथकालीन दिसते. पोथी अशुद्ध लिहिलेली आहे. पहिले अध्यायाचा शेवट असाः—

...याकारणे रिघावें सद्गुरूसिं शरण । देहाभिमान टाकुनिं । म्हणें कासिराम ॥६२॥
इति श्री शांतीरस नाटक विरचित श्रीकासिराम देख ॥ संतवल्लि नाम पृथक ॥
मूल्य पिठिका अनुक्रम ॥ ६३ ॥

यावरून या अध्यायांत संतांना नमन आहे. उपलब्ध असलेल्या पत्रांत एकादश आचार्यांना नमन आहे. तसें च, श्रीधराचार्य भागवत टीकाकार यांचा उल्लेख (ओंवी ३३) आहे. त्यापुढें कोणा श्रीमद्न गोपाळाचा उल्लेख दिसतो. कवीनें कुलदेवतेला येणेंप्रमाणें नमन केलें आहेः—

आता कुल्वदेवता नमन । जगंन्माता अंबा परिपूर्ण ॥
स्मरतां निःशब्दाचें अंजन । लेणें लेवावि ज्ञानचक्षुचें ॥ ११ ॥,
श्रीमंछकराचार्य इत्युक्त । वरि वैकुंठपुरिं चोळत ॥
सांक्षिपेण सूत्रवेदांत । माहावाक्यार्थ प्रकट करिं ॥ १५ ॥
सन्यास निमित्य उपकार हेतु । वार्तिक शास्त्र शांतिरस नाटकु ॥
वदतु ते संज्ञा आसे निरोपण करितु । आल्प शास्त्रज्ञा ॥ १६ ॥

ग्रंथकाराच्या या ओंव्या चिंतनीय आहेत.

या ग्रंथांत पृ० ७ वर 'तयार्थें' व पृ० १० वर 'हेया' 'सर्वार्थें' अशीं जुनीं रूपें आलीं आहेत.

उपलब्ध पानांतील एका अध्यायाचा शेवट असाः—

इति श्री शांतिरसनाटक । ऋग्वेद आनंद शब्द सौरस ।
द्वितीय सिंधांत वर विशेष । आत्माराम निंदानिं ॥ २ ॥ १६ ॥

या ग्रंथांतील 'श्री' मात्रा फोडून जुनाट लिहिली आहे.

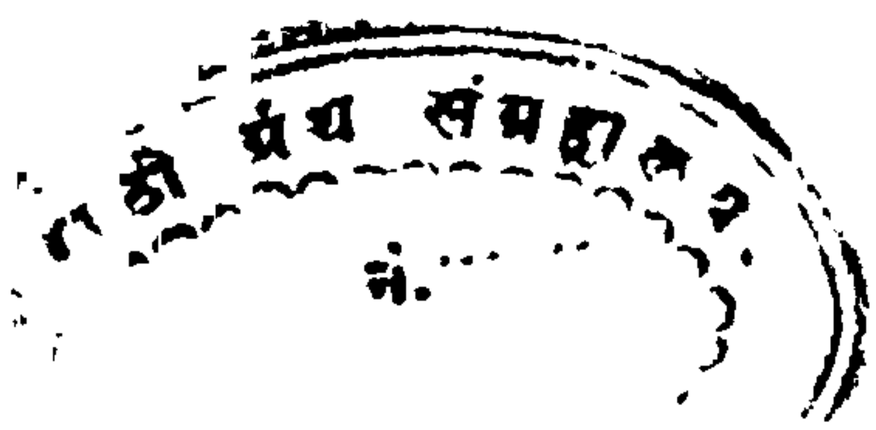
स. म. दिवेकर

---

९० मध्व शब्द कोठें आहे ? त्याचा अर्थ काय ?

(राजवाडे यांच्या शंकेचें निरसन)

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाचे शके १८३५ सालचे इतिवृत्तांत अनुक्रमांक १७ ह्या लेखांत " मध्व " ह्या सदराखालीं द्वैतमतस्थापक श्रीमन्मध्वाचार्य यांच्या

नांवांतील "मध्व" ह्या शब्दाचा बराच खल वाटाघाट करून अखेरीस रा. राजवाड्यांनीं आपल्या मतें निर्णय केला आहे कीं " मध्व असा स्वतंत्र शब्द संस्कृतांत मध्वाचार्यांच्या पूर्वी नाहीं. मध्व हा एक प्रकारचा प्राकृत शब्द आहे असें म्हणावें लागतें. मध्वाचार्य फार विख्यात पुरुष झाला त्या मुळें मध्व हा प्राकृत शब्द स्वतंत्र संस्कृत विशेषनाम म्हणून योजिला जाऊं लागला इतकें च. "

हा त्यांचा लेख आपल्या मंडळांतील पाक्षिक सभेंत त्यानीं वाचला होता व म्यां हि ऐकला होता. पुढें छापून प्रसिद्ध झाल्यावर कांही माध्व वैष्णवांच्या दृष्टीखालीं तो घातला. त्यांच्या कडून आलेल्या उत्तरांचा इत्यर्थ असा–

' मध्व ' हा शब्द ऋग्वेदांतील बलित्थासूक्तांत आहे. या शब्दाचा अर्थ सायनाचार्यांनीं मधुसदृशं हविः असा केला आहे व दुसरीकडे त्रिसुपर्णांतील ' मधु ' शब्दाचा अर्थ त्यांनीं च आनंद असा केला आहे. मधु शब्द मधाचा वाचक मानून राजवाड्यांनीं केलेल्या कोट्या व्यर्थ होत. श्री मध्वाचार्यांच्या मातापित्यांनीं त्यांचें ठेविलेलें नांव " वासुदेव " असें आहे. आनंदतीर्थ, पूर्णप्रज्ञ इत्यादि दुसरीं नांवें हि त्यांस आहेत. त्यांच्या दर्शनास पूर्णप्रज्ञदर्शन असें च नांव आहे. बलित्थासूक्त हे वासुदेवाच्या–हनुमान, भीम व मध्व ह्या तीन अवतारांच्या वर्णनात्मक आहे. ह्या सूक्ताचा अर्थ मात्र सायनाचार्यांनीं निराळा केला आहे. परंतु त्यामुळें वासुदेवाच्या अवतारत्रयात्मक वर्णनास बाध येईलसें वाटत नाहीं. श्रीमन्मध्व हे वायुदेवाचे अवतार होत व मध्व हें नांव वेदनिष्पन्न आहे म्हणून स्वीकारलेलें आहे.

तात्पर्य " मध्व " हा स्वतंत्र शब्द वैदिक संस्कृतांत आहे.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

९१ वडगांव मठाची माहिती

श्री जयराम स्वामी यांस वडगांवकर म्हणतात. कारण त्यांचा मठ व वृंदावन वडगांव येथें आहे. हा गांव सातारा जिल्ह्यांतील खटाव तालुक्यांत आहे.

१ ह्या गांवची सनद राज्याभिषेक शक २२ तील आहे. हींत लिहिलेले नरसावा गोसावी कोण हें समजत नाहीं. तथापि हे जयरामस्वामींचे कोणी कर्ते शिष्य होते यांत संशय नाही. देवांनीं प्रसिद्ध केलेल्या परंपरेंत व म्यां नुकत्या च कांही दिवसांपूर्वी वाचलेल्या जुन्या लेखांत हें नांव नाहीं. तथापि वडगांवचे संपादक नरसावा हे च आहेत.

ह्या सनदेची नकल कऱ्हाड येथें गेल्या जून महिन्यांत मिळाली. मूळ नक्कल व तिचा म्यां केलेला बाळबोध उतारा ह्या सोबत मंडळाकडे दिला आहे.

२ दुसरी सनद कऱ्हाडा नजीक करवडी गांवच्या गांवकऱ्यांनीं एका जमिनीची दिली आहे. चौकशी करितां ही जमीन मठाकडे चालत असल्याचें समजलें. पूर्वी गांवकरी लोक देवस्थानाकडे वगैरे अशा देणग्या देत. पुढे वार्षिक जमाबंदीच्या वेळीं देशमुख देशपांडे यांच्या शिफारशीनें सरकार त्या देणग्या "इनाम" ह्या सदरांत दाखल करण्याबद्दल गांवास हुकूम देई. या प्रमाणें गांवोगाव देवस्थानांकडे चालत असलेल्या देणग्यांची गोष्ट बहुधा आहे. अशा प्रकारच्या रोकडीच्या नेमणुका एकदम कांहीं रकमा वहिवाटदारांना देऊन सरकारानें पुष्कळ खालसा केल्या आहेत. जामिनीच्या देणग्या मात्र पुन्हा आपण सनदा देऊन चालविल्या आहेत.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

ले० १

श्री

नकलेची नक्कल

स्वस्ति श्री राज्याभिशेक २२ युवा नाम संवछर मार्गसीर्ष सुध द्वादसी मंदवासर क्षत्रीयाकुलावतंस श्री राजाराम छत्रपती याणी राजश्री देशाधिकारी व लेखक वर्तमान भावी प्रां खटाव यासी आज्ञा केली ऐसी जे श्री जयराम गोसावी याचा मठ वृंदावन मौजे वडगाव काा निमसोड प्रां मजकूर येथ आहे याचे विशई राजश्री नरसावा गोसावी याणी राजश्री हिंदुराऊ घोरपडे ममलकतदार समशेरबहादूर याचे विद्यमाने

पंतप्रधान सिका पंतप्रतिनिधी सिका

चंदीचे मुकामी विदित केले की श्री जयराम गोसावी स्वामी हे आपले गुरु याचे वृंदावन मठ मौजे वडगाव काा निमसोड येथ आहे येथ अन्नछत्र काही चालत च आहे त्याजहून अन्नदान विशेषात्कारे चालावियासी नूतन रथोछाव करावयासी येक गाव इनाम देविलियाने ये स्थली अन्नदान व रथोछाव पूजापुनस्कार विशेषाकारे चालऊन श्रीस्वामी सान्निध्ध स्वामीच्या राज्यास व स्वामीस कल्याभिवृध्धी चिंतून म्हणोन शृत केले त्याजवरून मनास आणीता गोसावी थोर संत पुरुष होते याचे वृंदावनी अन्नदानास व रथोछावास नूतन इनाम मौजे वडगाव काा निमसोड प्रां मजकूर देहे १ येक रास कुलचाब कुलकानू देखील हालीपटी पेस्तरपटी जलतरु पाशाण निधिनिक्षप पाडिल पाने सहित खेरीज हाकदार व इनामदार करून ग्राम चतुःसिमा भूमी पूर्व मर्यादे प्रमाणे सर्वमान्य दिल्हा आसे गोसावी याचे वृंदावनीचे सिशांचे श्वाध्येन करून अन्नदान व रथो-

छाहा सांग चाले अैसे करणे आणि सर्व मान्य गाव आचंद्रार्क सिपपरंपरा चालवणे प्रतिवर्षी नवीन पत्राची आपेक्षा न करणे या पत्राची प्रती लेहून घेऊन मुख्य पत्र यासी परतोन देणे या इनामास हिंदु आगर मुसलमान कथला करील त्यास आपल्या महाजचाची आण असे अैसी शेफत जाणोन यासी इनाम सुरक्षीत चालवणे निदेश समक्ष मोर्तब

तेरीख १०
जमादिलावल सुा
सीत तिसैन आलफ
बार सुद
ले० २

रुजू
रा छ २४ जाावल
माहे जमादिलावल
सुरु सुद बार
श्री

असलघरहुकूम नक्कलेची नक्कल

हरिगुरुभक्तपरायन राजमान्य देवमान्य राजश्री माहादेवचावा वास्तव्य वटग्राम स्वामी दानपत्र मोकदम मौजे करवडी ता हवेली प्रां कराड सुा तिसा सितैन मया व अलफ शेवेसीं लेहून दिल्हे दानपत्र अैसे जे स्वामीचे मठी नित्य आनसतर्पन होते त्यासी आमचे हातून भिक्षा घडत नव्हती यास्तव मौजे मजकुरी जमीन अवल बिघे ८४ चार दिल्ही असे ते आनभवावी त्या जमिनीस कोणी हिलाहरकत करतील त्यासी गोहत्येचे पातक असे हे लेहून दिल्हे दानपत्र सई शके १६१० सर्वधारी नाम संवछरे आस्वीन येकादसी छ ११ जाखर हकदारी देखील मना असे सई सदरहू जमीन डाग पिराचा

निशाणी नांगर असे

बिा रामचंद्र मल्हार कुलकर्णी मौजे मजकूर

९२ पंडितकविकृत विक्रमचरित्र

हा ग्रंथ पुणें येथें रविवार पेठेंत बिनीवाल्यांच्या वाड्यांत रा. बापूराव शिंदे ह्या नांवाचे पेन्शनर रजिष्ट्रर राहतात त्यांजकडे मिळाला. कवीनें प्रत्येक अध्यायास प्रसंग असें नाव दिलें आहे. समग्र ग्रंथांत असे प्रसंग किती आहेत तें समजत नाहीं. सांपडलेल्या पोथींत ३७ सदतीस प्रसंगांचा पत्ता लागतो. ९, १०,.११, १९ आणि २४ हे प्रसंग ह्या पोथींत नाहींत. १, ३ आणि ३७ हे प्रसंग अपुरे आहेत बाकीचे पूर्ण आहेत पहिल्या प्रसंगाचीं आरंभींची व ३७ व्याचीं अखेरचीं पानें नसल्यामुळें कवीचें वृत्त व काल-निर्णय कळण्यास मार्ग नाहीं.

ही पोथी एकाच लेखकानें लिहिलेली नाहीं. बऱ्याच जणांनीं मिळून लिहून काढलेली आहे. सातवा प्रसंग लिहिणाऱ्या लेखकानें बहुतेक सर्व ठिकाणीं 'ळ'कारच लिहिला आहे. शुद्धाशुद्ध लिहिण्याचा मासलाही लेखकपरत्वें निरनिराळा आहे.

अशिष्ट अथवा कुणबाऊ मराठी भाषेच्या नियमाप्रमाणें वर्तणारीं शब्दरूपें ह्या पोथींत विपुल आहेत. संस्कृत शब्दांचे अपभ्रंश मराठींत कसे होतात त्याचीं उदाहरणें ह्या पोथींत पुष्कळ पहावयास सांपडतात. मूळ ग्रंथाची भाषा देशस्थी मराठी आहे. लेखकमंडळींत बहुतेक ब्राह्मणेतर असावेत असें वाटतें; कारण देशस्थ ब्राह्मणांच्या भाषेचें रूप जागोजागीं अपभ्रष्ट झालेलें दिसतें.

सगळा ग्रंथ किती प्रसंगांचा आहे हें समजत नाहीं असें वर लिहिलें आहे, तथापि सदतिसाव्या प्रसंगाचा जो थोडा भाग उपलब्ध आहे त्यावरून हाच असावा असें म्हणण्यास जागा आहे. प्रसंग कदाचित् असल्यास एकदा दुसरा प्रसंग पुढें असेल.

ह्या ग्रंथाचे १७ ते ३३ प्रसंग कोल्हापूर संस्थानांत सोळांकूर गांवांत रा. विष्णु अप्पाजी कुळकर्णी नांवाच्या गृहस्थास मिळाले असल्याचें त्यांचें पत्र मुमुक्षु पत्रांत ता. २२।१२।०९ चें प्रसिद्ध झालेलें आहे. सोळांकूरच्या सदर गृहस्थांस म्या पत्र लिहिलें आहे.

सांपडलेली जी पोथी आपल्या पुढें आहे तींत एकंदर ४१८८ ओव्या आहेत. ग्रंथांत जागोजाग सुरस वर्णनें आहेत व क्वचित् माम्यपणाही आहे.

ह्या ग्रंथांत विक्रमाची उत्पत्ति चमत्कारिक प्रकारानें वर्णिली आहे, तशी ती कोणाच्या वाचण्यांत अगर ऐकण्यांत आहे कीं नाहीं न कळे–ती उत्पत्ति अशी वर्णिली आहे:––

कोणे एके वेळीं श्री शंकरासमीप ब्रह्मादिदेव बसले असतां व गंधर्वाप्सरांचें गायन चाललें असतां, गोविंद नामा गंधर्व मदिरापानानें उन्मत्त होऊन गातांना गर्दभाप्रमाणें ओरडला. तें पाहून शंकरास राग येऊन त्यांनीं त्यास शाप दिला कीं, तूं चित्रपुरी किंवा त्रिपुरी नगरांत कुंभाराचा गाढव होशील मग त्यानें दीन होऊन प्रार्थना केल्यावर पुन्हा म्हणाले कीं त्या पुरीच्या राजकन्येबरोबर तुझा विवाह होईल व विवाह प्रसंगीं तुजवर अक्षता पडल्यावर तूं पूर्वरूप पावशील. त्याप्रमाणें तो त्या नगरींत गाढवाच्या जन्मास गेला तो गाढव असतांही घोड्याप्रमाणें सुंदर होता. तो मोठा झाल्यावर एके दिवशीं आपल्या धन्यास मनुष्य वाणीनें म्हणाला कीं, तूं मजकरितां राजकन्येची मागणी कर. त्याची ती विचित्र तऱ्हा पाहून कुंभार म्याला व हें पिशाच तर नव्हे अशी शंका आली. तो गाढव दररोज सायंकाळीं घरून आल्यावर धनी त्यास बांधीत असतां वर सांगितल्या प्रमाणें त्यास बोले.

अखेरीस कुंभारानें हा सर्व चमत्कार राजाच्या नजरेस आणिल्यावर राजानें त्या गाढवास कन्या देण्याचें ठरविलें. लग्नांत त्यावर अक्षता पडतांच तो आपलें पूर्वीचें गंधर्वरूप पावला. त्या गंधर्वापासून त्या सुंदरा नामें राजकन्येच्या पोटीं तीन पुत्र शंकरांशानें जन्मास आले. एक भर्तृहरी, दुसरा विक्रमार्क व तिसरा भट्टी. भर्तृहरी व विक्रमार्क हे दोघे बंधु म्हणून प्रसिद्धी आहे, परंतु भट्टीचें नांव ह्यांत नवीनच आहे असें वाटतें.

ह्या काव्यग्रंथाचे संविधानक असें आहे कीं, वर सांगितल्याप्रमाणें विक्रमादिकांची उत्पत्ति झाल्यावर त्यांच्या गंधर्व पित्यानें आपल्या सासऱ्याचें म्हणजे चित्रसेनाचें राज्य आपल्या स्त्रीसहवर्तमान पुष्कळ दिवस केलें. पुढें तो आपल्या पत्नीसह स्वर्गास गेल्यावर मग भर्तृहरी राजा झाला व त्यानें उज्जनी राजधानी केली. तो राज्य करीत असतां तो विरक्त होऊन राज्य सोडून गेला. ह्या गोष्टीच्या मुळाशीं असलेली फळाची हकीकत दिलेली आहे. भर्तृहरी राज्य करीत असतां भट्टी हा कारभार करीत होता. भर्तृहरी राज्यावर असतांही विक्रम त्यास नाद असल्यामुळें हा तीर्थयात्रादि प्रवास करीत फिरत असे. त्यास भट्टीनें हुडकून आणून राज्यावर बसविलें व आपण कारभार करूं लागला. विक्रम पुन्हा प्रवासास जाण्याची इच्छा करूं लागला तेव्हां असें ठरलें कीं सहा महिने विक्रमानें कोठें जाऊं नये, राज्य करावें; व सहा महिने तीर्थयात्रा कराव्या. त्या प्रमाणें तो कुब्जक नांवाच्या प्रीतींतल्या न्हाव्यासुद्धां तीर्थयात्रेस निघाला. विक्रमास परकायाप्रवेश विद्येचें ज्ञान होतें तें आपणास ही असावें असें त्या कुब्जकास वाटून त्यानें राजास त्याविषयीं विनंती केली. त्यानें ती विद्या त्यास शिकविली, व प्रचीती दाखविण्या करितां राजा एका मृत सर्पाच्या देहांत शिरला; त्या बरोबर कुब्जक राजाच्या देहांत शिरून त्या सर्पास मारण्या करितां त्याच्या मागें लागला. तेव्हां सर्परूपधारी राजा बिळांत शिरला व त्यानें आपले प्राण वाचविले. राजदेहधारी कुब्जक उज्जनीस लागलीच परत गेला व विक्रमाच्या जागीं राज्य करूं लागला. भट्टीस इतक्या लवकर राजा परत कसा आला ह्या विषयीं संशय आला व त्या सोंगाड्या राजाचें अज्ञान पाहून संशय दृढ झाला. राजस्त्रिया त्यास वश होईनात. एके दिवशीं सुमंत नांवाचा एक भाट राजाकडे आला. तो नेहमीं येणारा असून त्यास राजरूपधारी कुब्जकानें ओळखिलें नाहीं, व त्याची संभावना भट्टी करीत असतां ह्यास इतकें धन काय द्यावयाचें आहे असा निषेध केला. तेव्हां तूं विक्रम नसून दुसरा कोणी आहेस असें सुमंतानें त्यास बजावलें व खऱ्या विक्रमाच्या शोधास तो निघून गेला. इकडे विक्रम सर्पदेहांतून एक शुकदेहांत शिरून शुक बनला. व स्वेच्छेनें एका ब्राह्मणाच्या हातीं पडून त्या कडून दुसऱ्या एका धनिकास आपणास विकावयास

लाविलें. त्या धनिकाकडे एक वेश्या आली असतां शुकाच्या सांगण्यावरून त्यानें वेश्येचा तिरस्कार केला. त्या वेश्येनें हरत-हेनें त्या धनिका कडून तो शुक मिळविला व त्याला देवी पुढें बळी देण्याचें ठरविलें. तेथें ही चमत्कारिक रीतीनें वेताळानें त्यास वांचविलें. (वेताळ विक्रमास प्रसन्न झाल्याची कथा ह्या ग्रंथांत नाहीं ती गृहीत धरली आहे) पुढें त्यास हुडकीत हिंडत असलेल्या सुमंताची व त्याची गांठ पडली.

पुढें कित्येक गोष्टी घडल्यावर हा शुक चंद्रसेन नामक राजाच्या हातीं पडला. तो शुक त्यास पुष्कळ गोष्टी सांगत असे. राजास पुत्रसंतान नव्हतें. तेव्हां पुत्रकामेष्टी यज्ञ करण्याविषयीं शुकानें राजास सांगितलें–मध्यंतरी दशरथाचा यज्ञ व रामकथा व विशाळपुरीचा राजा सुदास वगैरे ह्यांच्या कथा आल्या आहेत– राजानें त्या प्रमाणें यज्ञारंभ केला भट्टीचे हेर तेथें होते त्यांनीं जाऊन विक्रमाची हकीकत त्याला कळविली. तो सुमंतास घेऊन ब्राह्मण रुपानें चंद्रसेनाकडे आला– चंद्रसेनानें इच्छितदान मागण्याविषयीं त्यास सांगितलें. तेव्हां त्यानें तो शुक मागितला. राजानें ही वचनबद्ध झाल्यामुळें तो शुक भट्टीस दिला. चंद्रसेनानें यज्ञ केल्यावर त्यास सिंहकेतु, मच्छकेतु, श्येयनकेतु (शंयनकेतु ग्रंथांत), वृषकेतु (वृसकेतु) आणि धर्मकेतु असे पांच पुत्र झाले. इतकी कथा ३७ व्या प्रसंगाचीं जीं पानें सांपडलीं आहेत त्यांत आहे; त्यावरून ग्रंथाची समाप्ती ह्या च प्रसंगांत किंवा पुढें एखाद्या दुसऱ्या प्रसंगांत असावी असें अनुमान मीं वर केलें आहे.

हें संविधानक सजावितांना मध्यंतरीं पुष्कळ गोष्टी कवीनें आणिलेल्या आहेत. ह्या गोष्टी शुकबहात्तरी, विक्रमबात्तिशी व वेताळपंचविशी ह्या ग्रंथांत आहेत कीं काय तें तपासून पाहिलें पाहिजे.

कांहीं ठिकाणीं पंडित कृष्णाचादास असें लिहिलें आहे त्या कृष्ण वरून हा कवीचा गुरू दिसतो.

कांहीं थोडया दिवसांपूर्वी श्री. मुजुमदार यांनीं पंडित कवीची कांहीं कविता मंडळापुढें ठेविलेली आहे,तो पंडित व हा एक च कीं काय हा हि विचारणीय प्रश्न आहे.

ह्या कवीचा काळ ग्रंथांतील भाषेवरून इ. स. चे आठराव्या शतकाचें उत्तरार्ध असावें असें त्याच्या भाषेवरून वाटतें. चाळविणे=फसविणे, लुगडे= वस्त्र, मेटें=चौक-चौकी, उळपा=शिधा, बाईलभाऽया वगैरे ग्राम्य शब्दांवरून हा ग्रंथ दक्षिण महाराष्ट्रांत झालेला दिसतो.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

९३ वीसदेओ

—o✦o—

१ मानभावांच्या (लीलाचरित्र या नांवाच्या) ज्या ग्रंथाचा परिचय गेल्या समेस सभासदांस झाला त्या ग्रंथांतील दहा पांच चरित्रांत वीसदेओ हा शब्द एका ना दुन जास्त वेळां आला आहे. असें एक चरित्र संकेतलिपींतून एथें. उतरुन घेतों:—

॥ रात्रीं वीहीरणीं ओंवीया अरोगणें ॥

= करमणूक = खाणें

चक्रधरा रात्रीचाः पूजाअवसरुः (=वेळ) जालाः गंगे पैलाडी सेत तेथः आलेः धनुवार्टा (=क्षेत्रनाम) ये दी चंद्रमा होता असेः ओंबीयां देखीलीयांः भटीः म्हटलेंः ओंबीया घेओ जीःचक्रधरः उगे चीः मागोतेंः म्हटलेंः जी जि ओबीयां जालीया असती तरि घेओंः उत्तर केलें जालीया नसती कीं गाः जी जिः जालीया असतिः तरि घेयाः मगः भटोवास घेओं लागलेः म्हटलेंः चीरूनी घेयाः मगः भट चिरुनीं जालीया ज.लीया घेतिः चक्रधरः पूढारें मळेया वरीः आलेंः श्रीकरीं गोफणं घेतलीः थै भोरडीयें थै भोरडीयेः म्हणोनिः सोंकरीलेंः (= ओरडणेंः)तवं चंद्रमा माळवलाः आणि चक्रधरः आलेंः तवं वाघा सूटलांः तें थोर वावधान (=वावटळ आलेंः)तेव्हाळिः चक्रधरः मेरूचां (=डोंगर)कोहकिंः=(गुहा) आसन जालेंः लुखदेओ बा यें: चक्रधराः आड पसवडी (=पासोडी) धरीलीः तवं भटोबा बोबाउं लागलेः लुखदेयाः लुखदेयाः लुखदेयाः सचदु दीधलांः नागदेया येः चक्रधर येथ असतिः भटोबास आलेः तवं वावधन नावेक समलेंः मगःम्हटलेंः कां गां ओंबीयां बाजा नां कांः जी जिः **वीसदेओ** नाहिंः म्हटलेंः गुफे हुनी घेउनी याः हा घेया पैल दीवाः दीसतु असेः मगः भट गेलेः **वीसदेओ** घेउनी आलेः तव भटां सरीसीं आउसें (= विशेषनाम आलींः) तवंः चतुर्धराः मर्गज–(विशेषनाम) सी आसन जालेंः तवं भट ओबीयां भाजुनी घेउनी आलेः मगः चक्रधरः गुफे सीः आलेः मगः जीः ओंबीयां चोखटा केलीयांः कोवळीया नीवडीलीयाः आतु साखर घालौनी ओळगवीलीयाः (= घोळल्या) यरी (= इतरांस)वाटे वाटौनि दीधलीयाः चक्रधरः प्रसादु केलाः मगः आवघेयां भगतजनां देववीलीयीः चक्रधरेंः आरोगीलियाः गुळळ(= गरळ) जालाः वीडा ओळगवीलांः (=दिला) मगः पहुडु (= निद्रा) स्वीकरीलाः ॥ ११ ॥

२ वरील चरित्रांत वीसदेओ हा शब्द दोनदां आला आहे. ओंव्या भाजण्या करितां वीसदेओ पाहिजे होता. या शब्दाचा अर्थ वाचकांच्या ध्यानांत सहज आल्या वांचून राहणार नाहीं. वीसदेओ म्हणजे ज्याला सध्यां आपण वर्तमान मराठींत विस्तव म्हणतों, तो मूळ संस्कृत शब्द वैश्वदेव. भोजना पूर्वी विश्वे देवां करितां ज्या अग्नींत आहूती टाकतात, त्याला वैश्वदेव म्हणतात. वैश्वदेव

पेटला, वैश्वदेवांत आहूती टाकलया, इत्यादि लौकिक उक्तींत वैश्वदेव म्हणजे अग्नि असा लौकिक अर्थ अद्याप हि प्रतीतीस येतो. ह्या वैश्वदेव शब्दाचे अपभ्रंश येणे प्रमाणें होत आले

वैश्वदेवः = वीसदेओ
= वीसदो
= वीस्तो = विस्तू
= विस्तव

पैकीं विस्तो विस्तू, हा अपभ्रंश कांहीं लोक योजतात. कांहीं लोक विस्तव असा उच्चार करतात. वस्तुतः अशिष्टांचा विस्तू, विस्तो,हा उच्चार मूळाच्या अधिक जवळ आहे, हें सांगणें नलगे. कित्येक वर्षां पूर्वी विष्णू या शब्दा पासून विष्टु, विस्तु, अशा परंपरेनें विस्तव हा शब्द मीं व्युत्पादिला होता. परंतु त्याला ऐतिहासिक आधार कांहीं एक नव्हता. प्रस्तुतच्या व्युत्पत्तीला ज्या अर्थी ऐतिह्यासिक आधार सांपडला आहे त्या अर्थी वैश्वदेवः = वीसदेओ = विस्तो = विस्तव ही परंपरा मान्य करणें अपरिहार्य व सयुक्तिक आहे.

वि. का. राजवाडे

९४ उपाहाणौ

हा द्विवचनान्त शब्द ऊर्फ हें द्विवचनान्त रूप मानभावांच्या (लीलाचरित्र-नामक) ग्रंथाच्या ७ सातव्या लीलेंत आलें आहें, तें असें:—

"॥ श्रीचरणीं उपाहाणौ घातलींवां ॥

मूळ संस्कृत रूप उपानहौ. अक्षरविपर्ययानें उपाहाणौ असा अपभ्रंश सहारों वर्षां पूर्वीच्या मराठींत झाला. द्विवचन मराठी अपभ्रंशांत हि कायम च होत हें ध्यानांत ठेवण्या सारखें आहे. उपाहाणौ चा अपभ्रंश वर्तमान मराठींत वाहाणा. तात्पर्य, वाहाणा हें रूप स्वरूपतः द्विवचनी आहे. आणि ज्या अर्थी उपाहाणौ हा कर्ता द्विवचनी आहे, त्या अर्थी घातलींयां हें क्रियारूप हि द्विवचनीं च आहे. ग्राहिते असें मूळ संस्कृत द्विवचनी रूप. ग्राहिता चें मराठी घातली (स्वार्थक लप्रत्यय), घातलीचें द्विवचन घातलीया. मराठींत द्विवचनी व बहुवचनी रूपें एकसारखीं च असतात. सबब, द्विवचनी रूप कोणतें व बहुवचनी रूप कोणतें तें कर्त्याच्या रूपावरून ओळखावयाचें असतें. मानभावी ग्रंथांत प्रस्तुत द्विवचनी रूप साक्षात् असल्या मुळें, जुन्या मराठींत द्विवचनी शब्दांचा व धातूंचा उपयोग क्वचित् क्वचित् होत

ग्रंथ संग्रहालय
नं.

असे, असें जें विधान मीं आपल्या ज्ञानेश्वरी-व्याकरणांत केलें आहे त्याला बळकटी येत्ये.

२ वाहाणा रूप संस्कृत उपानहौ या रूपा वरून निघालेलें नाहीं. अक्षरविपर्यास झालेल्या जुन्या मराठी उपाहाणौ या रूपा वरून झालेलें आहे. संस्कृत उपानहौ पासून अपभ्रंश येणेप्रमाणें होतील:--

उपानहौ = (उलोप) वाणहौ = वाणहा

जुन्या मराठींत उपानहौ हें संस्कृत रूप येतांना प्रथम अक्षरविपर्यास होऊन उपाहाणौ असें रूप झालें व त्याचें वर्तमान मराठींत अपभ्रंश येणे प्रमाणें झालें:--

उपाहाणौ = (उलोप) वाहाणौ = वाहाणा

उघड आहे कीं वाहाणा हें रूप अपभ्रष्ट उपाहाणौ या रूपा पासून निघालें आहे.

३ मराठींत आद्य उ चा लोप होण्याची लकब आहे. उदाहरणार्थ:--

१ उपास्थापनं = (उलोप) पाठावणें = पाठवणें

उपास्था म्हणजे (कोणत्या हि वस्तू कडे) जाणें

उपास्थापन (णिच्) म्हणजे जावयवणें.

= २ उपोहनं = पोहणें

३ उपाध्याय = पाध्या

४ उपविश् = बइस = बैस

५ उपवादः = पवाडा (निंदा) (हा अर्थ ज्ञानेश्वरींत येतो).

६ उपनमनं = वणवणें =ओणवणें

७ उपधारणं = पधारणें (गुजराथी)

वि. का. राजवाडे

९५ नरहरि मोरेश्वराचें उद्योगपर्व

नरहरि मोरेश्वर देशपांडे यांनीं महाभारताचीं चार पर्वें मराठींत आणिल्याचें काव्यचिकित्सकांस विदित आहे. त्या कवीचे गुरुचा शोध करून, त्यावर एक लहानसा निबंध हि रा. पटवर्धन यांनीं मंडळापुढें नुकता च वाचलेला आहे. वरील चारी पर्वांपेकीं फक्त द्रोणपर्वास मुद्रणसंस्कार झालेला आहे, व बाकीचीं पर्वें तशीं च राहिलेलीं आहेत. रा० पटवर्धनांनीं आपल्या निबंधासमवेत नरहरि मोरेश्वरकृत उद्योगपर्वाची हस्तलिखित प्रत व कर्णपर्वाची प्रत अशा दोन प्रती मंडळास सादर केल्या. शोधा अंतीं, मला हि एदलाबाद येथील श्रीमंत दाजी.

चिंचक देशमुख यांजकडे उद्योगपर्वाची एक प्रत पाहण्यास मिळाली, त्यांत उद्योगपर्वाचा काळ दिलेला असून, कवीनें आपल्या घराण्याचें हि त्रुटित वर्णन दिलें आहे. रा. पटवर्धनांच्या प्रतींत या ओंव्या माझे प्रतींतल्या अनुक्रमानें च दिलेल्या आहेत. या ओंव्या खालील प्रमाणें:—

आतो तीतुका कवळोनी आर्थ । पंचम पर्व फले समाप्त ॥
तीन सहस्रपाचशत । वोवीचा ग्रंथी ओविल्या ॥ ९४ ॥
की ते भारयसमुद्रीची रत्ने । आर्षान्वय कवळोनी यत्ने ॥
हारा गुंफीली श्रोतीया प्रत्ने । पवीत्र आर्त वोडवीजे ॥ ९५ ॥
श्री **नृसींव्हे** उपासना परंपरा । त्यावनि सर्व त्यागीले परा ॥
काया वाचा मानसी थारा । सामराज वलवीला ॥ ९६ ॥
त्याचे कृपेचा आभयेकर । तेणे ग्रंथासी जाला पत्तर ॥
ग्रंथाभीधानी **लक्ष्मीवर** । नी योगारी ग्रंथीचा ॥ ९७ ॥
माया सीव्हाद्री नीवासीनी । **भवानी तुळजापुर** पाटनी ॥
देवी भगवती कुळस्वामीनी । साह्य ग्रंथी सर्वथा ॥ ९८ ॥
श्री गुरु **भीमराज** समर्थ । परमार्थी जगविख्यात ॥
नरहर मोरेश्वर तदांकीत । हरी भक्ती वीनटला ॥ ९९ ॥
अंकामार्जा वर्तमान । जो सहस्रफणीचा नंदन ॥
जया म्हणती शालीवाहन । दैवी अंश वीक्रमी ॥ १० ॥
दिगपाळाचे द्वीगुणीत । ह्या वरी वसुचे गणीत ॥
अंक आग्रीवरी मंडीत । शक नीर्धार जाणपा ॥ १ ॥
देव ऋषीचा कुमर । प्रमार्थी नाम संवत्छर ॥
उर्ज (कार्तिक) मास सर्वा सुखकर । येमद्वीतीया पर्वणी ॥ २ ॥
ग्रंथ समाप्त तये दीणी । जाला आर्पीला **नृसींव्हचरणी** ॥
अर्त श्रवणे कैवल्यदानी । प्राप्त होये श्रोतया ॥ ३ ॥
वीड परडे मध्य मध्य भागी । **बालाघाट** विख्यात जगीं ॥
वीट परागणा शोभे भांगी । शेंदुर जेवी स्त्रीयाच्या ॥ ४ ॥
वीटलपदातळीचे पीट । त्याची भगीणी नाम हे वीट ॥
सुख सुखाडे सदा आवीट । ग्रामा माजी वर्तता ॥ ५ ॥
गरुड गंगा पुर्ण वाहीनी । वेणु नाद उद्धव चरणी ॥
संगमी वसे शुळपाणी । संगमेश्वर या नावे ॥ ६ ॥
ज्याचे सेवे आधी व्याधी । हरोणी आकलवा होती सीधी ॥
तो **खोपेश्वर** कृपानीधी । नांदे जेये श्रीयेसी ॥ ७ ॥
तये नगरीचा देशपांडा । मोरोजी नरहरी कीर्ती धेंडा ॥

पुत्र नरहरी भक्ती झेंडा । दास सकळा संताचा ॥ ८ ॥
पाळना नाव नरहरी । ढेवीले बहुती लालन परी ॥
बच्चा म्हणता नीज वैखरी । लोकवीहारी बच्याजी ॥ ९ ॥
आता असो हे उपपती । मीं तुमचा सेवक भक्ती ॥
कृपा करूनी सज्जन संती । सेवे माते लाविजे ॥ ११० ॥
ईती श्री उद्योगपर्वणी भारथ । धर्म शास्त्र ज्ञानमथीतार्थ ॥
ऋषी मुख्ये धरत्रीनाथ । समाप्तीते पावली ॥ १११ ॥
पंचवींशतीमोध्याय गोड हा संपुर्णमस्तु । श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

यांत कवीनें ग्रंथरचना शकासंबधानें ओंवी दिलेली आहे ती:—

" दिगपाळचें द्विगुणित । ह्या धरी वसुचे गणीत ॥
अंक आम्रावरी मंडीत । शक निर्धार जाणपा ॥

ह्या वरून उद्योगपर्वाचा रचना काल शके १६८१ हा येतो. उद्योगपर्व शके १६८१ प्रमाथी नाम संवत्सरे कार्तिक शुद्ध २ (यम-द्वितीया) रोजीं समाप्त झालें असें वरील ओव्यांवरून निघतें. कवीसंबंधानें इट परगण्यांत शोध केला पाहिजे.

स. म. दिवेकर

९६ जव्हार संस्थानचा राजशक

१ सोबतच्या चार सनदा गोठणे येथील दिवाकर भट बिन लक्ष्मणभट गोडबोले यांस जव्हार प्रांतापैकीं वंसेले (हल्लीं वासेले) येथील जमाचंदीपैकीं नेमणुकीसंबंधानें दिलेल्या त्यांचे विद्यमान वंशजाकडे उपलब्ध झाल्या. या सनदांत जव्हार प्रांत पेशव्यांकडे आल्यानंतर सनद मान्य केल्याचा उल्लेख आहे.

२ सनदांतून जव्हार शकाचा उल्लेख आहे. जव्हार दरबारांत अद्याप हा शक चालू आहे. जव्हार संस्थानचे नेमीशहा यांस 'शहा' हा किताब मिळाल्यापासून हा नवीन च शक सुरू झाला. ही गोष्ट शके १२६५ ज्येष्ट शु. १२ रोजीं घडली. ह्या शकाचा आरंभ मृगापासून धरतात. सध्यां जव्हार शक ५७३ आहे. या शकासंबंधानें विस्तृत माहिती मी मंडळास लवकर च सादर करणार आहें.

स. म. दिवेकर

लेखांक १ श्री

नकल

वेदशास्त्रसंपंन राजमान्य राजश्री दिवाकरभट बिन लक्षुमणभट उप-
नाम गोडबोले वास्तव्य गोठणें प्रा॥ राजापूर हाली वस्ती बसई यासी
छ असंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य श्री माहाराज राजे जवार दंडवत
विशेष तुम्ही श्री त्रिंबकेस्वरचे मुकामी येऊन विदित केले की आपला योगक्षेम
चालला पाहिजे यास्तव कांही वर्षासन करून द्यावे म्हणजे श्रीत्रिंबकेश्वरीं आपले
अभीष्टचिंतन करूं म्हणोन विदित केलेंत त्याजवरून मनास आणितां तुम्हीं थोर
विद्यावांन भले सत्पात्र तुमचें चालविलेयामें राज्यास श्रेयस्कर जाणोन तुम्हास
वर्षासन प्रतिवार्षिक तांदूळ मुडा १ येक व नख्त रुपये २० वीस पुत्रपौत्रादि
वंशपरंपरेनें करार करूम देऊन यांचा ऐवज प्रा॥ वंसेले येथील जमाबंदी पैकीं देविला
असे त्याची सनद अलाहिदा अमीन व जमीदार प्रा॥ मजकूर यांस सादर करून
दिली असे तर सदरहू प्रा॥ वर्षासनाचा उपभोग करून श्रीस्थली राज्यास अभीष्ट-
चिंतन करीत जावें विशेष काय लिहिणें
मोहर दरसाल येक मुडा तांदूळ व वीस रुपये
वय ११ रोजी माहे वैशाख साल ४११ वर्षे यार मुर्शीफ

लेखांक २ श्री

नकल

राजाज्ञा अमीमानी हाल व इस्तकवाल व जमीदार प्रा॥ वंशोळे—
साल ४११ वर्षे

लेहावयासी कारण कीं वेदमूर्ति राजश्री दिवाकर भट गोडबोले बिन लक्षुण
भट वास्तव्य हालीं बसई यांस वर्षासन प्रतिवर्षिक तांदूल मुडा १ येक व नख्त
रुपये २० वीस करार करून जमाबंदी प्रा॥ मजकूरपैकीं हर दरसाल येकंदर
ताकीद दिली असे तर प्रा॥ मजकूरपैकी सालबसाल वंशपरंपरा वेदमूर्तीस तादूल
मुडा १ येक व रुपये २० वीस आदा करीत जाणे पेस्तर सालबसाल नवें ताकि-
दीचा उजूर न करणें म्हणोन हाली नकल येऊन असल भोगवटीयास भटजीजबळ
फिरोन देणे जाणिजे छ
मोहोर रुपये २० वीस व तांदूळ मुडा येक वय ११ रोज माहे वैशाख
यार मुर्शीफ

लेखांक ३ श्री

गुरुवार आश्विन वा॥ ११ शके १६८१

असंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री विसाजी केशव
गो यासी

सेवक बालाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार सु॥ सितैन मया व अलफ वो रा॥ वेदमूर्ती राजश्री दिवाकरभट गोडबोले यांची वर्षासनाची सनद जवार प्रांतीचा पेशजी राजश्री शंकराजी केशव याच्या आमलांत सादर जाहाली आहे त्या प्रों वेदमूर्तीचें वर्षासन चालवणें जाणिजे छ २६ सफर बहुत काय लिहिणें

पो छ ८ रा॥खर

लेखांक ४ श्री

रविवार चैत्र व॥ ७। १८६

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री विसाजी केशव गो यांसी

सेवक माधवराव बल्लाल प्रधान नमस्कार सु॥ अर्वासीतन मया व अलफ वो रा॥ दिवाकरभट यांणीं हुजूर विदित केलें कीं आपल्यास पेशजी जवारकराकडून वर्षासन रु॥ २० वीस व तांदूल मुडा १ येक होतें त्यास जवार प्रांत सरकारांत आलियावर कैलासवासी श्रीमंत नानासाहेब यांणीं सदरहूप्रमाणें चालवयाविसीं सनद वसईस करून दिली त्याबमोजीब चालत असतां हालीं अमलदार नवीन पत्राचा अक्षेप करितात याजकरितां तकीद जाहाली पाहिजे म्हणून त्याजवरून हें पत्र तुम्हांस सादर केलें असे तरी वेदमूर्तींचें वर्षासन नख्त व तांदूळ साबाबाद पावत आलें असेल त्याप्रमाणें पाववीत जाणें कोण्हेविसीं दिकत न करणें जाणिजे छ २० सवाल बहुत काय लिहिणें

बार

लेखन सिमा

---

९७ दक्षिणी वैश्यांचीं गोत्रें व प्रवर

गोत्र	प्रवर
१ वासिष्ट—१वसिष्ट २ प्रमथ ३ भारद्वस्क	
आडनांवें—१मसुरकर २ कोचकर ३ प्रभू उर्फ परब ४ दिवकर ५ मडगांवकर उर्फ खोत	
२ कौशिक—१विश्वामित्र २ देवरा ३ नैधृति	
आडनांवें—१म्हापसेकर २ पोकळे ३ खळप ४ वेरेकर ५ गांवस	

३ काश्यप—१काश्यप २ वत्सरा ३ सिनेती

आडनांवें—१नागवेकर २ धुरी ३ विरनोडकर ४ कुशे ५ ताम्हनेक ६ आरडे ७ खांबरे ८ लाड ९ हुले १० खोंचरे ११ कोंदे १२ पावले १३ तोरसेकर १४ सातोसे १५ वावरे १६ फोंडके १७ हेवाळकर १८ खाडये १९ भिके २० धोले

४ सौभ्य—१वसिष्ठ २ वत्सरा ३ वसिष्ट

आडनांवें—१भिसे २ नेवगी ३ विडये

५ विश्वामित्र—१आंगिरस २ अघमर्षण ३ कौसिक

आडनांवें—१कुडतरकर २ भाट ३ वेडये ४ वेंगुर्लेकर (वैद्य) ५ पंडित उर्फ कुडतडकर

६ भारद्वाज—१आंगिरस २ भारद्वाज ३ बार्हस्पत्य

आडनांव—१वेटे २ राणे ३ परमानंद ४ तायशेटे ५ मराठे उर्फ तायशेटे ६ बांदिवडेकर ७ सोहनी ८ नवरे

७ शांडिल्य—१शांडिल्य २ आसित ३ दैवत

आडनांवें—१मुंगी २ काणेकर ३ महाजन ४ कळगुटकर ५ जुवेकर ६ तिवरेकर ७ सनदे उर्फ संदे ८ चौधरी उर्फ चौधरी ९ आंदुर्लेकर १० पराडकर

८ कौंडिन्य—१ भार्गव २ मैत्रावरुण ३ कौंडिण्य

आडनांवें १ नीरवेकर २ पारकर ३ फोंडेकर ४ करमळकर ५ मणेरकर उर्फ नारवेकर ६ दळीकर ७ हवालदार उर्फ नारवेकर

९ हारित—१अंगिरस २ अंबरीष ३ यौवनाश्व

आडनांवें—१ पिळणकर २ गवंडळकर ३ वर्दम ४ महाडेसर ५ तेली ६ तंवटे ७ ढवण ८ डुबळे ९ नारकर उर्फ तेली १० पिळणेकर

१० पुतमाष—१ आंगिरस २ गौरवर्ता ३ सांकृत्यती

आडनांवें—१ सुकी २ मयेकर ३ आंदारी ४ बांदोडकर

११ नानाभ्य—१ आंगिरस २ बार्हस्पत्य ३ नानाभ्य

आडनांवें—१ मिशाळ २ वैराग ३ जानदार ४ नर्शीक ५ पालव ६ लोटलेकर ७ पाळ

१२ जमदग्नि—१ आंगिरस २ वरुक्ष ३ पार्शत

आडनांवें—१ पडते २ वाळके ३ स्वार ४ सावंत उर्फ सामंत ५ आरसेकर ६ पंडित उर्फ वाळके ७ मोरजकर ८ बांदेकर (बां. देश्वर कुलदेव ज्यांचा ते)

१३ कपी--१ आंगिरस २ महीय ३ वरुक्ष

आडनांवें--१ शिरसाट २ धारकाढे ३ वैद्य उर्फ शिरसाट ४ आग-
लावे उर्फ शिरसाट

१४ वृद्धविष्णु--१ वसिष्ट २ पौरुकुत्स ३ त्रासद

आडनांवें--१ वळजू २ सडवेलकर ३ नानचे उर्फ पावसकर ४
कवळेकर ५ पाटकर

१५ वत्स--१ वत्सरा २ वसिष्ठ ३ देवरा

आडनांवें--१ बांदेकर २ बेटकर ३ केणी ४ सांपळे ५ पेम ६
बांदिलकर

१६ बाभ्रव्य--१ बाभ्रव्य २ गौतम ३ अंगिरस

आडनांवें--१ कोरगांवकर २ शेट्ये ३ बल्लाळ ४ नलावडे

आडनांवें--१ मुंज २ पारसेकर ३ मंडलीक ४ देव ५ फकारी

१७ विष्णुवर्धन--१ अंगिरस २ पोरुकुत्स ३ त्रासद

१८ पुरीश--१ पुरीश २ वत्स ३ अगस्त्य

आडनांवें--१ पांगम २ बिले ३ म्हाडगुत ४ कर्पे ५ दाटेकर

१९ च्यावनभार्गव--१ विश्वामित्र २ देवरा ३ त्रिपूर

आडनांवें--१ पेडणेकर २ डेगवेकर ३ गाड ४ वेलेकर

२० अगस्ति--१ अगस्ति २ द्राढचित ३ विध्यवाह

आडनांवें--१ दोपले २ गोवेंकर ३ कोढवळे ४ आलेकर ५ कांगणे
६ मणेरकर उर्फ गोंवेंकर ७ आसरे ८ सोलापूरकर

२१ चाणाक्ष--१ भार्गव २ भार्गस्व ३ मुद्गल

आडनांवें--१ नाटेकर २ बोंद्रे ३ धडम ४ चिरेकर

२२ नित्युद्म--१आंगिरस २ पौलस्त्य ३ वादस्य

आडनांवें--१ देउलकर २ कांदे ३ केरकर ४ मुरकर

२३ मांडव्य-१ विश्वामित्र २ च्यवन ३ प्रवोवाज

आडनांवें--१ वणजारे २ पानकर ३ मीरकर ४ तामसे ५ पोंगुर्लेकर

२४ महेंद्र--१ आंगिरस २ पौलस्ति २ वादस्य

आडनांवें--१ आळवे २ शिरोडकर ३ म्हाडदळकर ४ म्हावेलकर
५ रेवडेकर

२५ उपमन्यु--१ आंगिरस २ बार्हस्पत्य ३ भारद्वाज

आडनांवें--१ केसकर २ सांगळे ३ मालमांवकर ४ मानोडकर

२६ गार्ग्य--१ आंगिसर २ तैतरी ३ कापिभूव

आडनांवें--१ भंडगे २ डांगे उर्फ डांगी ३ म्हैसकर ४ चणेकर

२७ अत्रि--१ आत्रेय २ अर्चनानस ३ शेवास

आडनांवें--१ भोगटे २ निखारगे ३ नानवडे ४ फुलारी

खुलासा--मंगलोरचे पाळ हे पालव

सुकळवाडचे मणेरकर हे गोवेंकर

बांद्याकडील मणेरकर हे नारवेकर

पेडण्याचे हवालदार हे नारवेकर

कुमठे येथील पंडित हे वाळके

सूचना--बेळगांवकडे "वांदेकर वाणी", मालवणकडे "कुडाळे वाणी," मुंबई-कडे "गोवेकर वाणी," कारवारकडे "वैश्य हळदीपुरमठ" असें त्यांना म्हणतात त्यांचा जींत समावेश होतो त्या ज्ञातीला च "दक्षिणीवैश्य" असें येथें म्हटलें आहे.

दक्षिणी वैश्यांसंबंधीं वर दिलेली माहिती बऱ्या च अंशीं एका पुस्तकावरून घेतली आहे. त्या पुस्तकाचें नांव "दक्षिणी वैश्यांची गोत्रावळी व प्रातःसंध्या-वंदन" असें आहे. तें शके १८३४ मध्यें मुंबईवैभव छापखान्यांत छापून रु. आ. मुंगी (मेडिकल प्राक्टिशनर, ठाणें) यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे.

पुष्कळ वैश्यांना आपलीं गोत्रें माहीत नाहींत व कांहीं लोक या पुस्तकावरून आपलें गोत्र सांगतात, कांहीं वैश्य मात्र पूर्वापार संध्यादिवंदन करणारे व गोत्रप्रवरांचा उच्चार करणारे आहेत व त्यांच्या सांगण्याचा या पुस्तकांतल्या माहितीशीं मेळ बसतो असें तपासाअन्तीं ठरल्यामुळें या पुस्तकां-तील माहिती येथें दिली आहे. कांहीं ठिकाणीं अधिक माहिती मिळाली ती वरील यादींत सामील केली आहे.

द. वि. आपटे

९८ मराठ्यांच्या इतिहासांतील कांहीं मित्या

खालील मित्या मआसिर-इ-अलमगिरी नामक फारसी तवारिखेवरून काढिल्या आहेत. औरंगजेबाची दक्षिणेंत जी शेवटची स्वारी झाली, त्या काळचा इतिहास लिहितांना, या तारखांचा उपयोग व्हावा.

संभाजीचा शिरच्छेद :—फाल्गुन वा। ३० शके १६१० तारीख ११ मार्च १६८९

रायगडाचा पाडाव:—कार्तिक वा। १ शके १६११ तारीख १९ अक्टोबर १६८९

औरंगजेब शके १६१७ ज्येष्ट वा। ३ ता. २१ मे सन १६९५ रोजीं ब्रह्मपुरीस तळ देऊन राहिला व सुमारें चार वर्षांनीं म्हणजे कार्तिक शु.६ शके १६२१ ता. १९ अक्टोबर सन १६९९ रोजीं मराठ्यांचे किल्ले हस्तगत करण्याकरितां स्वतः बाहेर पडला.

औरंगजेबाचे वेढे

वसंतगड—मित्ती मार्गशीर्ष शु. १३ शके १६२१, ता० २५ नोवेंबर सन १६९९ रोजीं पडला.

सातारा येथील वेढा—मार्गशीर्ष वा। १२ शके १६२१, ता० ८ माहे दिजंबर १६९९ ते शके १६२२ वैशाख शु. १४, ता. २१ एप्रिल १७०० पावेतों

परळीचा वेढा—वैशाख वा। ८ शके १६२२, ता. ३० एप्रिल ते आषाढ शु.४,ता. ९ जून पावेतों

शके १६२२ चे पावसाळ्यानिमित्त खवासपूर (ता। वाळवे) येथें शके १६२२ भाद्रपद वा। १२ (ता. ३० आगष्ट सन १७००) पासून मुक्काम

पन्हाळ्याचा वेढा—फाल्गुन शु. ११ शके १६२२ ते ज्येष्ट शु० २ शके १६२३ (ता. ९ मार्च ते २८ मे १७०१)

शके १६२३ चे पावसाळ्यानिमित्त खटाव येथें ज्येष्ट शु. ३ ता. २९ मे ते कार्तिक वा। ३ ता. ७ नोवेंबर पर्यंत मुक्काम. वर्धनगडाचा पाडाव–ज्येष्ट शु. १२ शके १६२३, ता० ६ जून १७०१. नांदगीर, चंदन व वंदन यांचा पाडाव शके १६२३ आश्विन वा। १, ता. ६ आक्टोबर १७०१

खेळण्याचा वेढा--पौष शु० ८ शके १६२३ ता० २६ डिसेंबर १७०१ ते ज्येष्ठ वा। ६ शके १६२४ ता. ४ जून १७०२. शके १६२४ चे पावसाळ्यानिमित्त बहादूरपूर येथें ज्येष्ठ वा। ११ ते कार्तिक पावेतों मुक्काम

कोंडाण्याचा वेढा--पौष वा। ४ शके १६२४, ता. २७ डिसेंबर १७०२ ते वैशाख शु० ३ शके १६२५, ता. ८ एप्रील १७०३

शके १६२४ चे पावसाळ्याकरितां पुणें येथें वैशाख वा। १२ ता० १ मे ते कार्तिक शु. १३, ता. १० नोवेंबर १७०३ पावेतों मुक्काम

राजगडचा वेढा—मार्गशीर्ष शु० ५ ता. २ डिसेंबर १७०३ ते माघ वद्य ७ शके १६२५ ता० १६ फेब्रुवारी १७०४

तोरण्याचा वेढा--माघ वा १४ ते फाल्गुन शु. १५ शके १६२५ (ता. २३ फेब्रुवारी ते १० मार्च १७०४)

शके १६२६ चे पावसाळ्याकरितां खेड येथें चैत्र वा ९ ता. १७ एप्रिल ते कार्तिक शु. ५ ता. २२ आक्टोबर पावेतों मुक्काम

वाखिनखेडें (मद्रास इलाखा) येथील वेढा--माघ वा १० शके १६२६ ता. ८ फेब्रुवारी ते वैशाख शु. १५ शके १६२७, ता. २७ एप्रिल १७०५ पावेतों

शके १६२७ वैशाख ते कार्तिक वा ३ शके १६२७ ता. २३ आक्टोबर पावेतों देवपूरचा मुक्काम

औरंगजेब देवपुराहून बहादरपुरास जातो (पौष शु.१ शके १६२७ ता. ६ डिसेंबर) व तेथून नगरास पोंचतो (माघ वद्य ३ शके १६२७ ता. २० ज़ानेवारी १७०६).

औरंगजेबाचा मृत्यु:--शके १६२८ माघ वा ३० (ता. २० फ़ेब्रुवारी १७०७)

पां. न. पटवर्धन

---

९९ चिंतामणकृत शिवदिनाष्टक

शिवदिनकेसरींचा माहिती इतरत्र पुष्कळ ठिकाणीं आली आहे. त्यांच्यावर कोणी चिंतामण कवीनें केलेलें अष्टक भालगांवमठांतील संग्रहांत आढळलें. अष्टक गोड आहे. चिंतामण कवींची गुरुभक्ति त्या अष्टकांत पूर्ण चिंबलेली आहे. सर्व गुरुभक्तांना हें अष्टक प्रिय होईल, असा भरंवसा आहे.

॥ श्रीगुरुशिवकेसरीउब्दोव ॥

ध्यातसें निज अंतरीं गुरुमाउली करुणाघना ।
दृष्टि मुरडुनि रूप पहातां होतसे मन उन्मना ॥
देव किन्नर करिति ज्याच्या येउनी पदवंदना ।
तो चि सद्गुरुनाथ शिवदिन मानला बरवा मना ॥ १ ॥
संत ज्याचें स्मरण करितां भावें करुनी कीर्तना ।
टाळनादें नामघोषें तोषवीती सज्जना ॥

बोध करुनी उद्धरी जो सर्व जड मुढ या जना ।
तो चि सद्गुरुनाथ शिवादिन मानला बरवा मना ॥ २ ॥
वाल्मिकादिक सर्व ऋषिगण करिति ज्याच्या पूजना ।
गंध अक्षत परिमळादिक वाहती बहु सुमना ॥
उजळुनीयां धूप दीपा देति षड्रसभोजना ।
तो चि सद्गुरुनाथ० ॥ ३ ॥
हस्तकमळा धुउनि सुंदर बैसविति सिंहासनी ।
तांबुलातें अर्पुनी वरि देति तनुमनदक्षणा ॥
करुनियां नीरांजना अणि मंत्रपुष्पसमर्पणा ।
तो चि सद्गुरुनाथ ॥ ४ ॥
भक्त ऊभे राहती साष्टांग करिती नमना ।
कर जोडुनि विनवीती देइं मंत्रोद्धारणा ॥
दीन बंधु नाथराया नयनिं दाखविं गुरुखुणा ।
तो चि सद्गुरुनाथ शिवदिन मानला बरवा मना ॥ ५ ॥
साहि च्याऱ्ही ग्रंथ अठरा करिति ज्याची वर्णना ।
नारदादिक आळवीती हातिं घेऊनी विणा ॥
विश्वव्यापक पूर्ण भरला गंध जेवी चंदना ।
ता चि० ॥ ६ ॥
रामकृष्णशंकरादिक करिति ज्याची अराधना ।
नेणती हो श्रेष्ठ कांहीं देव आणिक गुरुविणा ॥
निश्चयेंसीं नित्य तुंबर करिति नामगायना ।
तो चि० ॥ ७ ॥
चिंतामण नयनिं पादे नाथ सद्गुरु शिवदिना ।
धन्य जाला जन्म माझा सेवितां गुरुचरणा ॥
अष्टकातें पठण करितां दुरि करी भवबंधना ।
तो चि सद्गुरुनाथ शिवदिन मानला बरवा मना ॥ ८ ॥

शं. श्री. देव

१०० शिवगुरुदास पीतांबर

ग. चांदोरकर यांच्या सर्वतोपरि उपयुक्त अशा कविकाव्यसूचीत शिवगुरु नांव दिलें असून त्याच्या पुढें त्यांचे ग्रन्थ म्हणन 'पदें' अशी नोंद आहे.

हे शिवगुरु कोठील, कोण, केव्हां होऊन गेले वगैरे कांहीं माहिती दिलेली नाहीं. कदाचित् ते शिवगुरु नमून शिवगुरुदास पीतांबर असण्याचा संभव आहे. सदरहु सूचीच्या पुरवणीसूचींत शिवदास नांव नमूद असून त्यांचा काल १७०४ दिला आहे. ते शिवदास म्हणजे हि शिवगुरुदास पीतांबर च कीं काय, कोण जाणे.

भालगांवमठांतील एका कागदावर एका बाजूस १७३१ माघ वद्य ७ ते ११ पर्यंतचा म्हणजे अर्थात् श्रीरामदास नवमीच्या उत्सवाचा जमाखर्च दिला असून दुसऱ्या बाजूस पुढील दोन सुंदर, प्रेमळ पदें आहेत, तीं सर्वांस आवडतील, असें जाणून येथें देतों.

१

॥ श्रीगुरुगणपतये नमः ॥

कोण तारिल बा गुरुराया । तुजाविण पापि नरा या ॥ ध्रु० ॥
जन्मजराभय व्याधि दुःख किती । सोसूं वपु गा या ॥ १ ॥
लोभमोहमदमार कोठवर । साहूं षड्रिपुघाया ॥ २ ॥
तृष्ण कल्पना व्याकुळ मन कहिं । न सुचे धीर धराया ॥ ३ ॥
प्रबल अहंतागर्वप्रवाहीं । बुडतो नेणे तराया ॥ ४ ॥
पीतांबरहृदिं शिवानंद हा । इच्छितो भ्रांति हराया ॥ ५ ॥

(२)

काधिं तरि विटशिल बा संसारा । करिशिल गुरुपादिं थारा ॥ ध्रु० ॥
विषयगरल हें मारक सेवुनि । नागविशी हितसारा ॥ १ ॥
अंतकाळिंच्या चिकट यातना । चुकविना धन दारा ॥ २ ॥
आप्त बंधु गण गोत सोयरे । टाकुनि जाशि पसारा ॥ ३ ॥
क्षणिक तनूचा नाहिं भरवसा । केव्हां जाइल वारा ॥ ४ ॥
शिवगुरुदास पीतांबर म्हणतो । सावध हो गव्हारा ॥ ५ ॥

शं. श्री. देव

१०१ अनंतकृत दामाजीची रसद

हो कविता सातारा जिल्ह्यांतील कोरेगांव (तालुक्याचें ठिकाण) येथें एका मनुष्या जवळ होती. कऱ्हाडी कागदांच्या चार बंदांवर पाठपोट मोडी लिपींत हें काव्य लिहिलें आहे. एकंदर श्लोक ७० आहेत. उजव्या बाजूस कागद उंदरानें तोडले आहेत.

कविता सामान्यतः बरी आहे. छंदोभंगादि दोष ठिकठिकाणीं आहेत. बहुतेक श्लोक भुजंगप्रयात वृत्तांत रचलेले आहेत. "रघुवीर", "राम" असे ईश्वरवाची शब्द ठिकठिकाणीं आले आहेत ह्यावरून व रामदासी वृत्त जें भुजंगप्रयात तें च सर्व श्लोकांचें बहुधा वृत्त आहे ह्या वरून कवि रामदासी-पंथ-प्रिय दिसतो. प्रथमचें मंगला-चरण हि रामदासी मनाच्या श्लोकांतील मंगला चरणा सारखें आहे, तें असें--

नमो जे मुळीं त्या गणाधीपतीला ॥
नमो शारदा आदिमाये सतीला ॥
क्रमू वृत्त आरंभुनी त्या द्विजाचे ॥
भला भक्त जो पंत दामाजि ज्याचे ॥ १ ॥

कवीनें काव्याच्या शेवटीं सांगितलें आहे त्या शिवाय त्याचें वृत्त कळण्यास मार्ग नाहीं. कोरेगांवच्या एका वृद्ध गृहस्थाच्या सांगण्यांत हा कवि कोरेगांव येथें ६०।७० वर्षांपूर्वी शाळापंतोजी होता. शेवटचा श्लोक असा आहे—

मुळी बुंधिचा सांप्रती सास्वडात ॥
वसे ठाय ज्याचा भला कीर्तिवंत ॥
जया नाम आनंत त्या चरणी या ॥
क्षणीं लागतां राम जाला गणी या ॥ ७०

कोरेगांवा पासून ८।१० कोसांवर फलटण जहागिरींत सास्वड म्हणून एक गांव आहे त्यास झणझण्याचें सास्वड असें म्हणतात, तेथें हा शेवटीं राहन होता असें वाटतें. कारण हें कोरेगांवास जवळ आहे. परंतु "कीर्तिवंत" ह्या शब्दांत जर कांहीं विशेष अर्थ असेल तर मग पुरंदऱ्यांचें प्रसिद्ध सासवड हि असूं शकेल. हा आपणास मूळचा बुंधिचा म्हणतो तें "बुंधि" गांव कोठें आहे त्याचा पत्ता अजून मला लागला नाहीं

ह्या कवितेच्या मासल्याकरितां एक दुष्काळवर्णनाचा श्लोक देतों.-

जळें जाहलीं थोडकीं ठायिं ठायिं ॥
पसा पायली धान्य ही तेवि होई ॥
तया कारणें वेचलीं तीं धनें ही ॥
निरूपाय जाला मुचेना चि काही ॥ ५५ ॥

ह्या मोडी नकलेच्या आरंभी "दामाजीचा (चें) वृत्तकथन" असा मथळा लिहिला आहे व शेवटीं "दामाजीचि रसद समाप्त" असें म्हटलें आहे. कवितेचा मुख्य विषय हि तो च आहे. ह्या करितां म्यां हि "दामाजीची रसद' हें च नांव ह्या

कौंच्यास दिलें आहे. मूळ मोडी प्रत मंडळाच्या संग्रहास राहण्या करितां सोबत जोडिली आहे.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

१०२ शंभर वर्षां पूर्वी तुकाराम बोवा देहूकर यांच्या योग्यतेबद्दल तंटा

पुढील पत्र श्रीवर्धन येथील देशकुळकरणी जे कार्णिक त्यांच्या दप्तरांत सांपडलें ह्यांत श्रीवर्धनगांवच्या लक्ष्मीनारायणाच्या देवालयांत झालेल्या एका कथाप्रसंगीं घडलेल्या वृत्ताची हकीकत जंजिरे येथील सरकारांत तकरीरेच्या रूपानें दिली आहे. हरिदास कासीनाथ गोसावी यानें श्रोत्यांस तुकाराम या नामाचें भजन करण्यास विनंति केली. ती कित्येक ब्राह्मणश्रोत्यांस पसंत पडली नाहीं. त्या वरून हरिदासांनीं साधुसंत तुकोबाचें नांव घेत आले आहेत, तेव्हां तें घेण्यांत आपणाला कांहीं कमीपणा नाहीं, असा टोला मारला. त्यावर वाण्याला इतका नामसंकीर्तनाचा, भजनाचा व गुरुत्वाचा मान ब्राह्मणांकडून देतां येणार नाहीं असा कांहीं ब्राह्मणांनीं उलट जबाब दिला. तत्रापि हरिदास व त्यांचा भाऊ हे तुकाबाचें नामसंकीर्तन आपण करणार असें आग्रहानें बोलून तदनुरूप आचरण करूं लागले. शेवटीं प्रकरण तोंडांत मारण्या पर्यंत गेलें. अर्थात्, सरकारदरबार सुरु झाला. तेव्हां श्रोत्यांत जे संभावित होते त्यां पैकीं रामचंद्र लक्ष्मण व पांडुरंग लक्ष्मण कुळकर्णी यांनीं पुढील जबानी लिहून दिली. श्रीवर्धनचे कुळकर्णी कायस्थ होते. हा प्रसंग शक १७२९ त म्हणजे १०८ वर्षांपूर्वी कोंकणांत घडला. गुरुत्व गेलें नीचयाती, असें समर्थांनीं म्हटलें आहे. त्याचा अतिव्यापक अर्थ करून श्रीवर्धनच्या कांहीं ब्राह्मणांनीं आचरण केलें, असें म्हणावें लागतें. पत्र येणें प्रमाणें:--

आश्विन शुद्ध २ शके १७२९

हु

लक्षुमीनारायण

तकरीर बो रामचंद्र लक्ष्मण कुलकर्णी मो श्रीवर्धन सुा समान सिया तैन व अलफ आपण श्री याचे देवालयांत कासीनाथ गोसावी व त्याचे बधु बापाजी याची कथा होत होती तेथे कथा काही थोडीबहुत होत होती तों इतक्या आपण गेलो तेथे भाशण झाले बापाजी गोसावी कथेस

उभे राहिले होते ते बोलिले की तुकाराम तुकाराम ऐसे सर्वांही म्हणावे साधुसंत म्हणत आले त्याप्रमाणे आपण रुपा करून म्हणावे तेव्हा प्रथम हरिपंत येकटे व त्याचे जवल आसपास गोविंदपंत वाडदेकर वसले होते तात्या अधिकारी पिंपुळ-मडलांत होते तेव्हा हरिपंत वं वाडदेकर बोलले की आम्ही ब्राह्मण असता तुका-राम वाणगट आसता आम्हास भज्यन करावयासी सागता त्यास आम्ही करणार नाही तेव्हा बापाजी बोलले की तुका सोडावा आणि राम म्हणावा तेव्हा वाडदे-कर व हरिपंत व तात्या अधिकारी बोलले की तुम्ही म्हणवणार कोण तेव्हा बापाजी बोलले की साधुसंत म्हणत आले म्हणोन आम्ही तुम्हास सागतो तेव्हा बोलले की तुम्ही साधूचे पेजार शोभाल की काय तेव्हा बापाजी बोलले की आम्ही करितों तेव्हा गोसावीबावा बोलले की लेकराचे बोबडे बोल आपण गोड करून घ्यावे तेव्हा हे तिघेजण बोलिले की हे आमचे ऐकत नाही तेव्हा आम्ही याचे तोडात मारावा की काय तेव्हा कासीनाथ गोसावी बोलिले की तुम्ही जे माराल ती मी च आपले भावाचे तोडात मारितो ऐसे बोलोन बापाजी याचे तोडात मारिले त्याजवर गोसावी उठोन नमस्कार केला या प्रमाण वर्तमान जाले ते समई विठोचा मजुमदार देवलात होते हे लहून दिल्हे सही छ १ माहे शाबान लिहिल्या प्रा॥ रामचद्र लक्ष्मण मान्य मी माहाली यावे त्यास सरकारी समाधान नाही

बि॥ पांडुरंग लक्ष्मण कुलकर्णी प्रो मजकूर

१

१०३ कृष्णदास ताना कृत महाबळभट कथन (?)

सूचींत तीन नांवें तानाजींचीं आलीं आहेत. तुळशीची आरती करणार एक, सासुरवास व अंबास्तव करणारे दुसरे, व अश्वपरिक्षा करणारे तिसरे.हे सर्व एक किंं अनेक याबद्दल ' सूचींत ' स्पष्टीकरण नाहीं; या अनिश्चितनेंत आणखी आज भर घालण्याचें योजिलें आहे. विशेष इतका च कीं या आजच्या ' ताना ' नें स्वतःस कृष्णदास म्हटलें आहे.

कवींचीं चरित्रें उपलब्ध नसलीं म्हणजे कसे संशय उत्पन्न होतात त्याचा मासला थोडकासा खालीं देतोः--

कृष्णदास ताना यानें वर दर्शविल्याप्रमाणें ' महाबळ भट कथन (?) ' रचिलें आहे. चरित्र दशम स्कंदांत आहे हें सर्वश्रुत च आहे. या दशमाचें प्राकृत अवतरण ' बाळक्रीडा ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तेव्हां वर ' दिलेलें महाबळ भट

कथन ' हें हि बालक्रीडेंतील एक प्रकरण असलें पाहिजे. कारण आरंभीं च ताना म्हणतो:--

आइकै राया परिक्षिति । श्री कृष्णाची ख्याती ॥
पूतना मारूनि निर्भांति । सकळ विचारीं पडिलें ॥ १ ॥

येथें ' पूतनाशोषणाचा ' स्पष्ट उल्लेख असून त्यानंतर या प्रकरणास सुरवात आहे. तेव्हां ' ताना ' नें त्या प्रकरणावर ही टीका केली असली पाहिजे हें उघड आहे. शेवट जो दिला आहे तो असा:--

" इति श्री भागवते महापुराणे परमहंससंहितायां श्रीदशमस्कंधे महाबळ भट कथन नाम षोडशोऽध्यायः".

हा सोळावा अध्याय आहे. मूळांत तो असावा. तेव्हां हें अवतरण आहे यांत शंका नाहीं व त्या अवतरणाचे पहिले १५ अध्याय होऊन हा १६ वा आहे; व या नंतर हि हा ग्रंथ पुढें चालला आहे हें हि निश्चित आहे:--

रिठासुर दैत्य दारुण: त्या बाळकें घेतला प्राण:
पुढां कैसें वर्तलें जाण: ते सांगेल कृष्णदास तानो ॥ ५९ ॥

या वरून हा ' बालक्रीडे ' चा ग्रंथ आहे.

आतां ' बालक्रीडा ' करणारा एक **कृष्णदास** आहे परंतु तो ' कृष्णदास ' **गोविंद** आहे (सूचि पा. २१); प्रस्तुतचा कृष्णदास **ताना** . तेव्हां या दोन भिन्न व्यक्ति होत्या कां ? दुसरें, या कृष्णदास गोविंदानें **अंबास्तुति** केली आहे. तानाजी देशमुखानें हि **अंबास्तव** केला आहे (पा. ४२). तेव्हां अंबास्त व करणारा **'ताना'** हा च 'कृष्णदास' **गोविंद** व 'कृष्णदास' **ताना** कीं काय ? गोविंद हें खरें नांव असून आपल्या गुरूप्रमाणें (कान्हा) स्वतःस हि 'ताना' (तान्हा) असें यानें नांव धारण केलें कीं काय ? (पहा--कान्हा हरिदास, कृष्णदास गोविंद, व ताना). असले हे संशय समग्र ग्रंथ अथवा ग्रंथकाराचें चरित्र उपलब्ध होईपावेतों कायम च असावयाचे.

वर दिलेल्या उताऱ्यावरून श्रीनाथांच्या वेळची किंवा किंचित् नंतरची भाषा या ग्रंथांत उपलब्ध होत आहे, हें उघड दिसतें. या भाषेवरून मात्र कृष्णदास गोविंद व कृष्णदास ताना हे भिन्न दिसतात. कृष्णदास गोविंदाचा काल सीं १६८०-१७०० हा दिलेला आहे.

आतां प्रत्यक्ष ग्रंथाचबद्दल थोडें लिहूं. पोथी १२ बोटें लांब असून ८ बोटें रूंद आहे. कागद पुरातन जाड आहे, परंतु दुहेरी नाहीं. लेखक अत्यंत अडाणी दिसतो. तथापि तो जुना आहे यांत संशय नाहीं. कारण एक तर सर्वत्र ' स ' ऐवजीं ' ष ' चा उपयोग केला आहे व दुसरें क्वचित् अनुस्वार मागें दिलेला आढळतो जसें ष्यांति (ख्याति), गोकुळांसीं (गोकुळासीं).

येथें थोडक्यांत विवेचन करतों. वर दिलेल्या संकेतांवरून एक गोष्ट लक्षांत आली च असेल कीं शब्दांतील एक अक्षर घेऊन त्यावर च संबंध शब्दांत उपलब्ध होणाऱ्या काना मात्रा व अनुस्वार यांचा बोजा लादावयाचा.

एक च अक्षर घ्यावयाचें तें निश्चयानें प्रथमचें च असावयाचें असा हि कांहीं नियम नाहीं. शेवटचें हि घेतलेलें असतें. तथापि एक नियम दिसतो (वस्तुतः त्यास नियम हि म्हणतां येत नाहीं. या लिपींत नियम अथवा 'पद्धत' अशी निश्चित कांहीं नाहीं च) तो असा कीं त्र्यक्षरीं शब्द असल्यास प्रथमाक्षर घेतलें असतें. द्व्यक्षरी असल्यास शेवटचें घेतलें असतें. परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणें हा नियम अवधित आहे असें कोणीं समजूं नये.

मागें मीं एका लेखांत या मानभवांचा लिपीचे बाबतींत एक विचित्रपणा नमूद केला होता. तो हा कीं, कांहीं शब्द यांनीं सांकेतिक लिपींत लिहून कांहीं 'रूढ' लिपींत लिहिले आहेत (एका च ग्रंथांत व एका च वाक्यांत) ; संकेतांचे संबंधीं हि त्यांनीं हा च क्रम ठेविलेला आहे. वर दाखविल्या प्रमाणें कांहीं संकेत त्यांचे सांकेतिक लिपींतील एकाक्षरी आहेत, कांहीं रूढ लिपींतील एकाक्षरी आहेत ! आणि कांहीं तर केवळ चिन्हें च आहेत.

असा हा 'संकोच' व अशी ही गूढता कां ? मला वाटतें 'लीळासंवाद' हा ग्रंथ वाचल्यानें या प्रश्नाचें उत्तर देतां येण्यासारखें आहे. पण त्या बद्दल पुढें एखादे वेळीं पाहूं.

सूचना:-जेथें 'त' व 'प' वर आडवी रेघ आहे तेथें तो संकेत न समजतां 'आहेत' 'पर' या अर्थी ते आहेत असें समजावें.

संकेत व चिन्हें अशीं:—

चिन्ह		रूढ
ऽ	–	मग
ढ	–	राउळ
,,	–	म्हणौनि, देखौनि
U	–	एकदां
३	–	देव
३।	–	देवता
◉	–	ब्रह्म
७	–	आनंद
९	–	मूर्ति

संकेत		रूढ
उ	–	आउ
उे	–	आउवे
धीं	–	आधीं
त्र	–	तथा
त्रु	–	सद्गुरू
दं	–	दर्शन
कें	–	पेणें केलें
वां	–	देवां

वरील याद्यांगाहून हि या पोथीचा अथवा कथाभागाचा एक विशेष आहे. त्याचें येथें स्पष्टीकरण करणें अवश्य आहे. भा. इ. सं. मंडळाचे शक १८३७ चे संमेलनप्रसंगीं मला एका बाळक्रीडेच्या ग्रंथावर टीका करण्याचा प्रसंग आला होता. त्या बाळक्रीडेचा कर्ता कोणी 'एकनाथ' 'जनार्दनाचा एकनाथ' नांव घेणारा तोतया होता. श्रीनाथांनीं दशमस्कंदावर टीका केली नाहीं हें सर्वश्रुत च आहे असें असून हा "जनार्दनाचा एकनाथ" कोण असा संशय त्या च वेळीं मला आला व एकंदर ग्रंथावरून जें मला भावलें त्यावरून हि तो कोणी तोतया असला पाहिजे असें माझें मत झालें व मंडळास हि ती माझा टीका मान्य झाली असें मला त्यावेळीं वाटलें.

त्या बाळक्रीडेंत मूळ श्रीमद्भागवत अथवा हरिवंश यांत नसलेला एक कथाभाग आला होता. तो च कथाभाग हल्लींच्या 'महाबळभट्ट कथनांत' आहे. रिठापुर नामक दैत्याची एका दोऱ्याचे गांठींत स्थापना करून तो दोरा श्रीकृष्णाचे कंठांत बांधण्याकरितां 'माभळ' भट घेऊन गोकुळास आला. ही कथा किंचित् फरकानें या दोन्ही ग्रंथांत दिलेली आहे. बाळक्रीडेंत या असुराची स्थापना फक्त काऱ्या दोऱ्यांत च होती; येथें आणखी एक 'रिठा' जास्त आला आहे व म्हणून त्यास रिठासुर नांव पडलें आहे.

ही कथा या दोन्ही ग्रंथकारांनीं कोठून आणली कोणास ठाऊक. बाळक्रीडेचा कर्ता तोतया एकनाथ हा मीं 'मानभव' असावा असें दर्शविलें होतें. त्या च कथेचा स्वीकार करणारा हा कृष्णदास ताना कोण ?

पोथीचे समासांत या कथेस 'भट अख्यान' म्हटलें आहे.

गो. का. चांदोरकर

१०४ लीळासंवादांतील संकेत

शके १८३५ चे 'वार्षिक इतिवृत्त' चे ६ वे पानावर रा. राजवाडे यांनीं मानभवांचा एक संकेत दिला आहे. त्या संकेतावरून 'लीळासंवादांतील' कांहीं 'एकाक्षरी' संकेत सहज उमगतां येतात; उदाहरणार्थ:—

कः—घर
कुः—पुशिलें
केः—पेणें केलें
सः—न(र)
मीः—वि(नंति)
म्हीः—स्वी(करणें)
गंः—दं(डवत)
पः—ज(र)

परंतु नेवडयानें सर्व संकेतांचा बोध होत नाहीं. सदरचा ग्रंथ नुकता च वाचण्यांत आल्यानें पुढील वाचणारांस व्यर्थ श्रम पडूं नये म्हणून सर्व संकेतासंबंधी

७	–	नैवेद्य
ऽ	–	चक्रधर

संकेत		रूढ
ई	–	ईभु, विभु
ईळ	–	ईट्टल, विट्ठल
स्वी	–	स्वी(करणें)
गं	–	दं(डवत)
गु	–	गुरू
कुं	–	पु(शिलें)
प	–	जर
उरें	–	उपरें
कं	–	पर
स्सी	–	बुद्धि !

अे	–	अनेक
न्स	–	मान्स, मनुष्य
ब्रं	–	ब्राह्मण
ब्रीं	–	ब्राह्मणी
स	–	तर
ढ	–	स्थित होणें
यें	–	समागमें
क	–	भक्त
कृ	–	कृष्ण, कृष्ण
गूं	–	सांगूं
भी	–	वि(नंति)
सीं	–	हीं(व), थंडी
त्रे	–	ब(सळे)
श्रे	–	भ(क्षिले)
७	–	आ(सन)
ए	–	हें
एठें	–	तिष्ठले, स्थित झालें

गो. का. चांदोरकर

१०५ विष्णुदास नामा

मंडळापुढें मागें मीं एकदां कपोताख्याना वरून विष्णुदास नामा यांचा गुरु ' रामभारथी ' म्हणून दिलें आहे. आज एक यांचें च ' शल्यपर्व ' उपलब्ध झालें आहे, त्यांत एक ओंवी आली आहे ती विचाराई आहे, म्हणून देतों:–

तयेसि करोनिया नमन । मग ते जाली प्रसन्न ॥
ते हि दिल्हे वरदान । कवित्वमति ॥ १२ ॥
गोपिनाथाचेनि प्रसादें । सांगीन गदापर्व विनोदें ॥
तया माजि आधि । शल्यपर्व ॥ १३ ॥

येथें गोपीनाथ हे कोण ?

गो. का. चांदोरकर

१०६ श्री कान्होबा-मढि

अहमदनगर जिल्ह्यांत शेवगांव तालुक्यांत मढि म्हणून एक गांव आहे, तेथें नवनाथांपैकीं श्री कानीफ नाथांची समाधि आहे. या कानीफनाथास च कान्होबा म्हणतात. कान्होबाच्या समाधीमुळें मढीची बरी च प्रसिद्धी असून तेथें फाल्गुन वद्य पंचमीला प्रचंड यात्रा भरते. अहमदनगरापासून हें स्थान सुमारें बारा कोस असून अहमदनगर-तीसगांव या रस्त्यानें तीसगांवावर येऊन तेथून सडक सोडून आड मार्गानें दोन तीन मैल गेलें म्हणजे हें स्थान लागतें. कान्होबाचें देऊळ एका लहान टेंकडीवर आहे, त्यामुळें तें बऱ्या च अंतरावरून दिसतें व जसजसें जवळ जावें तसतशी या देवळाची शोभा जास्त जास्त च दिसूं लागते. देवळाची एकंदर रचना, तेथील घुमट, कळस वगैरे सुंदर दिसतात.

या स्थानांत विशेष गोष्ट म्हटली म्हणजे, येथें जरी नवनाथांपैकीं कानीफनाथ या हिंदुसत्पुरुषाची समाधि आहे, तथापि येथील पुजारी मुसलमान आहेत व कान्होबा हा हिंदुमुसलमानांचा देव झाला आहे, व दोघे हि येथें भक्तीनें भजतात. एकंदर देऊळ व खुद्द कान्होबाची समाधि ही मुसलमानी पद्धतीप्रमाणें आहेत. हिंदु व मुसलमान कान्होबाला आपला च साधु समजात. नऊ नाथांपैकीं प्रत्येकास असें च समजण्यांत येतें. याचें काय कारण असेल याचा उलगडा अद्याप बरोबर झाला नाहीं. हिंदुमुसलमानांस सारखे च मानणारे राम व रहीम हें एक च अशी संत कबीराप्रमाणें भावना ठेऊन विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेचा प्रसार करणारे हे नऊ सत्पुरुष होऊन गेले असावेत असें हल्लींच्या स्थितीवरून वाटतें.

कान्होबाच्या देवालयास जाण्यास तीन मार्ग आहेत. त्यांपैकीं पूर्वेकडचा मुख्य आहे. तिन्ही ठिकाणीं दगडी पायऱ्या बांधिलेल्या आहेत. पूर्वेकडून गेलें म्हणजे सुमारें सवाशें पायऱ्या चढाव्या लागतात व मुख्य दरवाजा लागतो. त्यांतून आंत गेलें म्हणजे मध्यभागीं कान्होबाचें भव्य मंदीर दिसतें. मंदीर सर्व असून सुंदर बांधलेलें आहे. बांधणी हिंदु-मुसलमान पद्धतीच्या मिश्रणाची आहे. मुख्य गाभाऱ्यांत कान्होबाची समाधि आहे ती मुसलमानी पीराप्रमाणें आहे. परंतु त्यांत हि थोडी भिन्नता दिसून येते. समाधि पीराप्रमाणें उंच नसून थोडी पसरट बांधली आहे. तिजवर नेहमीं गलफ असतो. शोभेकरतां वरतीं शहामृगाचीं अंडीं टांगलेलीं आहेत. येथें कान्होजी आंगरे यांनीं देवास अर्पण केलेला पितळेचा सुमारें दोन वीत उंच असा एक घोडा आहे. तसे च दिल्लीचा शहाअलम बादशहा यानें देवास अर्पण केलेलीं माही-मरातबाचीं चिन्हें देवाजवळ आहेत. हीं दोन चिन्हें एका पितळी दांडीवर जाळीदार पंजाप्रमाणें आहेत. काठीचीं उंची

सुमारें दोन फूट असून वरील चिन्ह एक फूट उंचीचें आहे. माहीचें चिन्ह बदामी आकाराचें आहे व मरातब वरच्या बाजूस थोडें पसरट आहे. दोन्हींवर उत्तम नक्षीदार जाळीचें काम असून तींत कुराणांतील वचनें कोरलेलीं आहेत. दिल्लीचे बादशाहा बहुमानार्थ माही-मरातबाचीं चिन्हें देत असत. महादजी शिंदे यांना सन्मानार्थीं चिन्हें मिळालीं होतीं, तसलीं च चिन्हें शहा अलम बादशाहांनीं श्री कान्होबास समर्पण केलीं आहेत.

गाभारा सभामंडपापेक्षां थोडा उंचीवर असून गाभाऱ्याच्या जोत्यावर दरवाज्या पुढें-

॥ श्री चरनी दृढभाव ॥
॥ पीलाजी गायकवाड ॥

असा मराठी लेख आहे व लेख ओलांडून च गाभाऱ्यांत जावें लागतें. लेखांतील अक्षरें आंत खोदलेलीं नसून वरतीं उठावदार बनविलेलीं आहेत. गाभाऱ्याच्या उजव्या बाजूस देवाचें शेजघर असून तेथें पलंग आहे. शेजघराच्या पुढें सभामंडपांत देवाचें सिंहासन आहे. त्यावर चौरंग मांडून कुराण ठेवलें आहे. सिंहासन बरें च मोठें असून त्याचें काम प्रेक्षणीय आहे. त्यावर सुरेख नक्षीकाम केलेलें असून वरील छत्राच्या पुढील जी कमान आहे तिजवर अरबी भाषेंत कुराणांतील वचनें कोरलेलीं आहेत. सिंहासन सर्व दगडी असून त्याची नक्षी, बांधणी वगैरे सर्वांगसुंदर आहे. तें सुमारें दीडशें वर्षांपूर्वी बारामतीचे देशमुख काटे यांनीं बांधलें. काटे यांचें डोळे गेले होते म्हणून त्यांनीं नवस केला. त्याप्रमाणें त्यांचे डोळे बरे झाले म्हणून हें सिंहासन त्यांनीं बांधलें. गाभाऱ्याच्या दरवाज्याच्या वरच्या बाजूस "बिस्मिला हिर रहमा निर रहीम लाहिलाल्ला इल् इल्लिला हो महमद् रुसिलिला" हा सुप्रसिद्ध मंत्र अरबी अक्षरांत कोरला आहे. सभामंडपाच्या फरशीवर मध्यभागीं एक शिलालेख आहे, त्याचीं अक्षरें वर दिलेल्या मराठी लेखाप्रमाणें च उठावदार आहेत. लेखाच्या पांच ओळी असून तो दाक्षिणोत्तर आहे. तो येणें प्रमाणें-

(१ ॥ चीमाजी सावतः भः ॥
(२ ॥ क्की नीरंतरः नीते नमः ॥
(३ ॥ स्कारः शीहांसनीः ॥
(४ ॥ तुझे गा पाडलः मस्तका उपरी ॥
(५ ॥ द्वारका नगरी टाव मजः ॥

सभामंडपाच्या बाहेर समोर च परंतु थोडे डाव्या हातास एक ओटा आहे. त्यास दाळिंबाचा ओटा म्हणतात. त्यावर पूर्व बाजूस तिसरा मराठी शिलालेख

आहे. तो जरा निराळ्या तऱ्हेनें लिहिला आहे. अक्षरें पहिल्या दोन लेखांसारखीं घ आहेत. परंतु या शिलेचे दोन भाग कल्पून पहिल्या भागांतील वाक्य निराळें आहे व दुसऱ्या भागांतील निराळें आहे. पहिल्या भागांत " श्री नृप शालीवाहन शके १६५२ साधारणनाम संवत्सरे " येण्हढें च येतें. दुसऱ्या भागांत " मढी द्वारका तेथे माझा सखा। तयाचे चरणी लक्ष माझे । पिलाजी गायकवाड । चिमाजी भगत सावत । " असें आहे. एकंदर लेख खालीं दिला आहे—

(१) श्री नृपशा ॥ मढि द्वारका तेथें मा (१)
(२) ली वान सः ॥ झा सखाः तयाचे चर (२)
(३) के १६५२ सा० | र्णा लक्ष माझी ॥ पीळ (३)
(४) धारण ना |
(५) म संवतस ॥ जी गायेकवाडः चीम (४)
(६) रे ॥ : ॥ ० : ॥ जी भगत सावत ॥ : ॥ (५)

हा लेख शके १६५२ (इ. स. १७३०) मधील आहे. परंतु तें साल ओटा बांधल्याचें आहे किंवा देऊळ पुरें झाल्याचें आहे, याचा या लेखावरून उलगडा होत नाहीं. परंतु तें साल देऊळ बांधल्याचें असावें असें वाटतें. या दाळिंबीच्या ओट्याला थोडें महत्त्व आहे. याचेमध्यें नवसार्पीत्यर्थ जो पशुसंहार होतो, त्याचा नैवेद्य देवाच्या दृष्टीस देखील पडतां उपयोगी नाहीं असला कडक निर्बंध आहे. म्हणून तो या दाळिंबीच्या झाडास दाखवीत असतात. दाळिंबीचें च झाड कां पसंत करण्यांत आलें याचा बरोबर उलगडा होत नाहीं. ह्या दाळिंबीच्या ओट्यास पूर्वी तुळशीवृंदावन म्हणत असत. देऊळ बांधण्याच्या वेळच्या कारखान्याचा व खर्चाचा एक जुना कागद पहाण्यांत आला. त्यांत " कारखानें वृंदावणे दोन सन्मुख तुळसी वृंदावन व द्वितीय वामभागा वृंदावण. ज्या पुष्पवेली वयजयंती " असा उल्लेख असून या दोन वृंदावनांस एकंदर खर्च १०७०८ आला असें म्हटलें आहे.

देवळाच्या समोर वर सांगितलेला मुख्य दरवाजा आहे. तो वाराहटीचे नाईक यांनीं बांधला असें सांगतात. दरवाजा मोठा असून काम चांगलें केलें आहे. त्यावर नगारखाना आहे तो त्यांनीं च बांधला. दरवाजाचे आंत दक्षिणेस उत्तर बारदारी नांवाची एक इमारत आहे. तिला पूर्वेकडे एक मोठी खिडकी असून. तिच्यापुढें सज्ज्यासारखी बसण्याची सोय केली आहे. येथून दूरवरचा सुंदर देखावा दिसतो. सज्ज्याचा कठडा हि दगडी असून जाळीचा आहे. ही इमारत थोरले.शाहूमहाराज यांनी बांधली. राजमाता येसूबाई यांनीं शाहू महाराज यांस औरंगजेब बादशहानें धरून नेलें त्यावेळीं महाराज सुखरूप राहून परत

यावेत असा या देवास नवस केला होता. त्या नवसा प्रीत्यर्थ शाहूमहाराजानीं ही इमारत बांधली. ही इ. स. १७३१ मध्यें बांधली गेली.

पूर्व दरवाज्या लगत उत्तरेस दोन लहान इमारती असून त्यांत शहा जलालोद्दीन व शेख कमाल या दोन बंधूंच्या कबरी आहेत. हे दोघे येथील इनामदारांचे मूळपुरुष होत व त्यांजवर कान्होबांनीं अनुग्रह केला होता असें सांगतात. शके १६५२ साधारण संवत्सरांत पिलाजी गायकवाड व चिमाजी सांवत यांनीं या इमारती बांधल्या असें अहमदनगर ग्याझिटियरमधें म्हटलें आहे. परंतु तें बरोबर दिसत नाहीं. दाखिंबीच्या ओट्यावरील शिलालेखावरील संबंध इकडे लावण्यांत आला असें दिसतें. परंतु तो लेख मुख्य देवळासंबंधीं आहे. या इमारतींबद्दल नाहीं हें उघड दिसतें.

देवळाच्या दक्षिणेस दोन मुशाफरखाने आहेत. ते दगडी नसून तेथें लाकडाचे दुजोडी खण आहेत. यांपैकीं पश्चिमेकडील दुजोडी तीन खण अहमदनगरचा बादशहा मुर्तिजा निजामशहा याचा वजीर सुप्रसिद्ध सलाबतखान यानें बांधले. येथील सर्व इमारतींत ही इमारत पहिली व जुनी आहे. तीसगांव येथें सलाबतखानानें जे समोरासमोर दोन मुशाफरखाने बांधले त्यांच्याप्रमाणें या इमारतीची बांधणी आहे.

देवळाच्या पाठीमागें शहा रमजानचा दरगा आहे. त्याच्या दरवाज्यावर एक मुसलमानी लेख असून " दरगा शहा रमजान बंदेर दरगा " असें त्याच्या आरंभीं आहे. हा लेख महत्त्वाचा आहे. शहा रमजान व कान्होबा एका च सत्पुरुषाचें नांव असें मानण्यांत येतें. या दरग्याच्या खालीं एक तळघर आहे व दरग्यांत गेलें म्हणजे डाव्या हाताच्या कोपऱ्यांत जिना लागतो. जिन्याच्या तोंडाशीं च एक शिळा असून जिन्याचें दार बंद करण्याकडे तिचा उपयोग होत असावा. ही शिला चढून खालीं जिन्यांत उतरावें लागतें. जिन्यांत दाट अंधःकार आहे. एक दोन वळणें जिन्यांत घेतलीं कीं एका लहान झरोक्यासारख्या खिडकीच्या उजेडांत आपण जातों व तेथून एक खोली लागते. ही खोली टेंकडीच्या सपाटीपासून सुमारें वीस फुट खालीं असावी. खोलींत त्या झरोक्यांतून उजेड येईल तेवढा च; त्याशिवाय मुळीं च उजेड नाहीं. खोलींत खालीं फरशी असून वर घुमट आहे. फरशींत एक लहान कुंड काढलें आहे. ही जागा शहा रमजान ऊर्फ कन्होबा यांची समाधी लावण्याची होती. जागा हि समाधीच्या योग्य आहे. वरील दरग्यांत मध्यभागीं कबरीप्रमाणें एक शिला बसविली आहे. परंतु तेथें कबर वगैरे कांहीं नसून खालील तळघराच्या कळसावर कोणीं जाऊं नये म्हणून बसविण्यांत आली असें सांगतात

या दरग्या शेजारीं पश्चिम दरवाजा आहे व तेथून पायऱ्या आहेत. परंतु या पायऱ्या अवघड आहेत त्यामुळें त्यांचा उपयोग होत नाहीं. हा दरवाजा अहमदनगरच्या कविजंगाचे बंधू सोजा शरीफ यांनीं इ. स. १७५० च्या सुमारास बांधला. दरवाजाचें काम चांगलें आहे. दरवाज्याशेजारीं एक पडलेली मशीद आहे. व तिच्यापुढें इनामदारांच्या कबरी आहेत.

देवळाच्या उत्तर बाजूस दरवाजा व पायऱ्या आहेत. तो दरवाजा मोरे नांवाच्या सरदारांनीं बांधला. या तिन्ही दरवाज्यांच्या आंत देवड्या आहेत, व त्यांचें काम चांगलें आहे त्यामुळें बरीं च शोभा येते. उत्तर दरवाज्यापासून पूर्व दरवाज्याकडे जाण्यास बाहेरून रस्ता आहे. उत्तर दरवाज्यानजीक आणखी एक मुशाफरखाना आहे.

येथपर्यंत श्री कान्होबाच्या देवळासंबंधीं व त्या भोंवतालच्या इमारती व दरवाजे यांसंबंधीं माहिती दिली आहे. यापैकीं बरीं च माहिती तेथील इनामदार व पाटील मदूबोवा यानीं सांगितलेली आहे. त्यांच्याजवळ या संबंधीं कांहीं जुने कागदपत्र आहेत व त्यावरून हि आणखी माहिती ते शोधून काढणार आहेत असें त्यांनीं कबूल केलें आहे. या ठिकाणीं देवळावर आणखी शिलालेख आहेत परंतु ते मुसलमानींत आहेत. गाभाऱ्याच्या भिंतीवर बाहेरच्या बाजूस दक्षिणेस, पश्चिमेस व उत्तरेस असे तीन लेख आहेत. यांपैकीं उत्तरेचा "कुशादावदलक्त बहागके अशा रुदाम अन" असा असून "तूं बांधले आहेस तूझी दौलत वाढो" असा परमेश्वराचा आशिर्वाद आहे असा त्याचा अर्थ आहे असें सांगण्यांत आलें. चवथा लेख दरग्यावर असून त्याचा उल्लेख वर केला च आहे. पांचवा लेख तळघरच्या खिडकीखालीं बाहेरच्या बाजूस आहे. आणखी एक सभामंडपाच्या पुढें असावा. हे लेख शोधून त्यांचें बरोबर भाषांतर करून प्रसिद्ध केल्यास इतिहासदृष्ट्या उपयोग होईल व बऱ्या च गोष्टींचा उलगडा होईल. मुसलमानी भाषेतील तज्ञांनीं हें अवश्य करावें.

देऊळ केव्हां बांधलें यासंबंधीं पक्का उलगडा जरी नाहीं तथापि दाखिंचीच्या ओट्यावरील शिलालेख प्रमाण मानण्यास हरकत नाहीं. त्यावरून इ० स० १७३० मध्यें देवळाचें काम पुरें झालें असें दिसतें. देऊळ व इमारती बांधल्या त्यावेळचा एक महत्त्वाचा कागद मदूबोवा यांनीं दाखविला. त्याचा आरंभींचा भाग गेला आहे. तथापि त्यांत कांहीं महत्त्वाचीं टिपणें आहेत तीं खालीं दिलीं आहेत. वृंदावनासंबंधीं टिपण वर दिलें च आहे.

१ "सन ११३९ माहे जिल्काद छ १ ता सन ११४१ माहे शवाल" पावेतों "मसाला खरेदी" दाखविली आहे व खर्चाची तेरीज देतांना एकंदर खर्च रु. २९३९२ दाखविला आहे.

२ " गिरी तळवटी पश्चात वामभागी गौतमी वापी " असा या टेंकडीच्या मागें असलेल्या " गौतमी " नांवाच्या बारवेचा उल्लेख करून तिजप्रीत्यर्थ रु. ४४२५४०१२ खर्च दाखविला आहे. विहिरीस जर इतका खर्च केला तर वर दाखविलेल्या एकंदर खर्चाची तेरीज देवळाच्या खर्चाची नसावी असें वाटतें.

३ " धागगीरी वास्तवे नरोहरी मायचा तये स्थानीं तडाक (तलाव) कारखाना " केला असून त्या प्रीत्यर्थ खर्च रु १०११०८४ दाखविला आहे. मायंबा उर्फ मच्छेंद्रनाथ या नवनाथांपैकीं एक नाथाचें स्थान येथून तीन चार मैलांवर डोंगरांत आहे. त्या डोंगरास " नवनाथभक्तिसार " या ग्रंथांत " गर्भागिरी" असें म्हटलें आहे; व मायंबास " नरोहरी मायंबा " म्हटलें आहे. हें नरहरी काय आहे याचा खुलासा होत नाहीं. नेथील तलावाचें काम या देवळाच्या वेळीं च करण्यांत आलें असें या उल्लेखावरून दिसतें.

४ " कळस देवाचे पाच सभामंडपाचे चार पश्चात् देवळें पांच एकूण खर्च जीसनस रु. ७५० " यावरून गाभाऱ्यास कळस पांच, सभामंडपांत चार व इतर देवळांस पांच असे चवदा कळसांचा उल्लेख केलेला आहे. सुप्रसिद्ध कान्होजी आंगरे व त्यांचा मुलगा बाबूराव आंगरे यांचा येथें नंदादीप असून कान्होजीनीं देवास एक निशाणाची काठी दिली होती. त्या दोघांची या ठिकाणी फार भक्ती होती. शाहू महाराजानीं इ. स. १७१८मध्यें देवास जहागीर दिली होती. या शिवाय मोगल बादशाहांनीं कांहीं इनाम जमीनी दिल्या आहेत त्या अद्याप चालू आहेत. शाहू महाराज, कान्होजी अंगरे, पिलाजी गायकवाड या सारख्या सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक व्यक्ती श्री कान्होबाचे भक्तांपैकीं होत्या; त्यांनीं व इतर मराठे सरदारांनीं येथें बऱ्या च देणग्या दिल्या व देवाच्या इमारती बांधल्या. कान्होजींची व त्याच्या मुलाचीं कांहीं पत्रें येथें पाहण्यांत आलीं. " गौतमाबाई " बारवेवर एक मराठी शिलालेख आहे परंतु तो अवघड ठिकाणीं असल्यामुळें वाचावयास मिळाला नाहीं. वरील सर्व माहिती रा. मदुबोबा यांनीं अगत्यानें दिली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानणें जरूर आहे.

कान्होबा याचे वास्तवीक नांव कानीफनाथ असून नवनाथ म्हणजे जे नऊ सत्पुरुष प्रसिद्ध आहेत त्यांपैकीं तो एक होता. त्याची थोडी हकीकत "नवनाथभक्तिसार" या ग्रंथांत प्रसिद्ध च आहे. या नाथांनीं शके दहाशेंच्या सुमारास समाधी घेतल्या असून त्या सर्व गर्भगिरीच्या डोंगरांत आहेत असें त्यांत म्हटलें आहे. अहमदनगरच्या उत्तरेस दहा बारा मैलांवर जी डोंगराची रांग आहे तीस च पूर्वी गर्भागिरी पर्वत म्हणत असत व या रांगेंत च नऊ नाथांच्या समाधी आहेत. या

हिंदु साधूंच्या जरी समाधी आहेत तरी त्या सर्व मुसलमानी पीराप्रमाणें बांधलेल्या आहेत व या नाथांनां हि मुसलमानी नांवें मिळालीं आहेत. जालंदरचे जानपीर झाले, मच्छेंद्राचे मायंबा झाले, गहिनी नाथाचे गैबी पीर झाले, कानीफाचे कान्होबा झाले वगैरे अशी सर्व नाथांची नामांतरें नवनाथभक्तिसार यामधें दिलीं आहेत. व पुढें मुसलमानी राज्य होऊन हिंदुंच्यां समाधींचा उच्छेद होईल म्हणून हिंदु प्रमाणें समाधी न बांधतां मुसलमाना प्रमाणें पीर बांधले व नांवें हि बदलून टाकलीं असा त्यांत खुलासा केला आहे. हा खुलासा कितपत खरा आहे हें तूर्त पहावयाचें नाहीं. परंतु त्या ग्रंथांत कानीफ नाथाचे कान्होबा हे च एक नांव दिलें असून इतर नांवें दिलीं नाहींत हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. मारवाडी लोक कानीफनाथास रामसात पीर समजतात व मुसलमान लोक त्यास शहारमजान असें म्हणतात व हिंदु लोक कान्होबा म्हणतात. त्यां सर्वांत कान्होबा हें नांव सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

कान्होबा हा हिंदु व मुसलमान या दोघांचा देव मानण्यांत आल्यामुळें व मुसलमान लोक त्यास शहा रमजान समजत असल्यामुळें शहा रमजानच्याबद्दल जी हकीकत अगर ज्या दंतकथा या भागांत प्रसिद्ध आहेत, त्या येथें देणें अवश्य आहे, कदाचित् या बाबतींत निर्णय ठरवितांना त्यांचा उपयोग होईल. अहमदनगर ग्याझिटियर मध्यें शहा रमजानची अशी हकीकत दिली आहे कीं, शहा रमजान मही सवार हा इ. स. १३५० हिजरी ७५२ च्या सुमारास पैठण येथें आला. तो मंत्रविद्येंत प्रवीण असून गोदावरी नदींतून तो एका मोठ्या माशावर बसून आला, म्हणून त्याला मही सवार हें नांव मिळालें. तो पैठणाला आल्यावर सादत अल्ली नांवाच्या एका इसमानें त्याला मुसलमानी धर्माची दिक्षा दिली. तेथें तो कांहीं वर्षें राहिला व पुढें सहा वर्षें सतत प्रवास करून तो मढी येथें इ. स. १३८० (१७८२ हिजरी) मध्यें आला व तेथें इ. स. १३९० (७९२ हिजरी) या सालीं मरण पावला. त्या वेळीं त्याचें वय ९० वर्षाचें होतें.

त्यावरून इ. स. १३०० मध्यें शहा रमजतचा जन्म झाला. वयाच्या पन्नासाव्या वर्षी त्यास मुसलमानी धर्माची दिक्षा मिळाली व वयाच्या ९० व्या वर्षी तो मरण पावला असें दीसतें. ही माहिती काय आधारावर दिली हें कळण्यास मार्ग नाहीं. तथापि तीस कांहीं तरी आधार असला पाहिजे. शहा रमजान जेव्हां मढी येथें गेला, त्या वेळची एक कथा सांगण्यांत येते. शहा रमजानचा दरगा ज्या ठिकाणीं आहे तेथें एक देवी होती. तो तेथें गेल्यावर त्यानें त्या देवीस हुसकून लावलें व ती देवी तेथून निघून नजीक च शिरापूरच्या रानांत एका गुहेंत आश्रय धरून राहिली. ही दंतकथा ग्याझिटियर् मधें दिली आहे.

मढींपासून पांच कोसांवर मिरी म्हणून एक मोठें गांव आहे. तेथें कान्होबाचें स्थान आहे. हें व मढीचें स्थान एक च असून तेथील व मढीचे मुजावर वतनदार एक च आहेत. तेथें कान्होचा कसा आला याबद्दल एक दंतकथा प्रचलित आहे व ती हि ग्याझिटियर मध्यें दिली आहे. मिरी येथें बळी नांवाचा एक राजा राज्य करीत होता. त्यास कित्येक महंकासूर हें नांव देतात व त्यावरून मिरीस महंकावती हें नांव पूर्वी होतें असें सांगतात; हा महंकासूर ऊर्फ बळी हा फार जुलमी होता. त्याच्या जुलमास तेथील लोक कंटाळले. त्यांची सुटका करण्याकरितां कान्होबा पैठणहून मिरी येथें आला. त्यानें त्या राजाचा पराभव केला. तेथील लोकांची सुटका केली व मिरीहून मढी येथें गेला. ही दंतकथा देतांना ग्याझिटियर मध्यें १३२० हा सन दिला आहे. परंतु वर दिलेल्या सनावरून पहातां हा सन बरोबर नाहीं. तो १३७० च्या सुमारचा पाहिजे.

याशिवाय मिरी व मढी यांच्या दरम्यान ऐन रानांत कान्होबाचें आणखी एक स्थान आहे. त्यास तांबुळदेव म्हणतात. याच्या उत्तरेस 'राही' नांवाची एक लहान नदी असून तिच्या उत्तरेस सुमारें अर्ध्या मैलावर एक थडगें बांधलेलें असून तें पठाणखान नांवाच्या इसमाचें आहे असें सांगतात. थडगें बांधलेलें नसून तेथें गारा पसरलेल्या आहेत; व एक निशाण तेथें लावण्यांत येतें. पूर्वी बांधलेलें थडगें असल्यास न कळे. तेथील कांहीं आख्याइका सांगण्यांत येतात. पठाणखान हा कान्होबाचा सेनापति होता व कान्होबांनीं त्या राजाशीं जी लढाई केली त्यांत पठाणखान मारला गेला. ज्या ठिकाणीं हें थडगें आहे त्या भोंवतालच्या जमीनीस अद्याप रण म्हणतात, व रात्रीं बेरात्रीं एकटें तेथून जाण्यास लोक भितात. या ठिकाणीं कान्होबाची व बळीची लढाई झाली त्यांत कान्होबांस यश मिळालें परंतु त्याचा सेनापति मारला गेला. यशप्राप्ती झाल्यानंतर कान्होबांनीं नदी ओलांडली व तेथें थोडी विश्रांति घेतली व तांबुल खाल्ला. या ठिकाणीं कान्होबाचें स्मारक बांधलें असून त्याला च तांबूळदेव म्हणतात. येथें लहानसें देऊळ बाधलें आहे. अशी या तांबूलदेवासंबंधी आख्याइका असून राही नदीच्या लढाईचें व कान्होबाच्या यशप्राप्तीचें तें स्मारक होऊन बसलें. मिरी, तांबूलदेव व मढी हीं तीन पांच पांच मैलावर कान्होबाचीं स्थानें आहेत. मिरीची यात्रा फाल्गुन शु॥ १० ला होते व मढीची फाल्गुन वा॥ ५ ला होते.

वर दिलेली सर्व हकीकत एकत्र केली तर असें दिसून येईल कीं, शहा रमजान हा मूळचा हिंदु होता. तो पैठणला आला तेथें तो सादतअलीच्या प्रसादानें मुस-

लमान झाला. तेथें कांहीं दिवस राहिल्यावर तो मिरी येथें आला व तेथील जुलमानें गांजलेल्या लोकांची त्यांनें जुलमापासून सुटका केली. त्यांत त्याला तेथील संस्थानिकाशीं अगर सुभेदाराशीं लढाई करावी लागली. तांबुळदेवाच्या ठिकाणीं त्यानें विश्रांति घेतली व तेथून मढी येथें गेला. तेथें टेंकडीवर एक देवीचें देऊळ होतें, तेथील देवी काढून टाकली व तेथें च राहिला, व वयाच्या ९० वर्षीं मरण पावला. ह्या टेंकडीवर फार दाट झाडी पूर्वी होती असें सांगतात, त्या झाडींत च त्यानें वस्ती केली. मंत्रविद्येंत तो निष्णात असे व सत्पुरुष होता.

ही हकीकत बरोबर असल्यास अर्थात् मुसलमानी राज्य इकडे सुरू झालें त्यानंतरची आहे. पैठण त्यावेळीं बहामणी राज्यांत होतें. नवनाथ मुसलमानी राज्य सुरू होण्यापूर्वी कांहीं शतकें होऊन गेले. नवनाथभक्तिसारामध्यें सांगितल्याप्रमाणें शके दहाशें मध्यें कानीफनाथांनीं समाधी घेतली असें मानलें तर कानीफनाथामध्यें व शहा रमजान मध्यें तीनशें वर्षांचें अंतर पडतें. व कानीफनाथ ऊर्फ कान्होबा व शहारमजान एक नसून दोन होते असें दिसून येतें. व शहा रमजान नांवाचा एक अवलिया सादत अल्लीचा शिष्य होता. तो वर सांगितल्याप्रमाणें फिरत फिरत मढी येथें आला व कानीफनाथाच्या पाशीं सेवा करीत राहिला व त्याचें व कान्होबाचें स्थान एक च समजण्यांत आलें, असें हि वाटतें. परंतु प्रचलित समज कान्होबा व शहा रमजान एक आहेत असा असल्यामुळें व आज कित्येक शतकें तो चालत आला असल्यामुळें त्यास च मान देणें अवश्य आहे.निष्कारण खल करून बुद्धिभेद उत्पन्न करण्याचा आपणास अधिकार नाहीं. अधिकारी लोक च त्याचा निर्णय करतील असें म्हणणें न्याय्य व योग्य आहे. कानीफनाथ व शाहारजमान एक असोत,.अगर दोन असोत दोघे हि सत्पुरुष होते, अधिकारी होते त्यांची योग्यता हि श्रेष्ठ होती. म्हणून आज कित्येक शतकें लक्षावधि लोक भक्तीनें त्यांचें दर्शन घेण्यास जात आहेत व कान्होजी आंगरे यांचा मुलगा बाबूराव आंगरे यांनीं स्थान जागृत आहे असें म्हटलें आहे तें यथार्थ असल्याशिवाय तेथें कोणाची भक्ती हि वसणार नाहीं. सत्पुरुषांच्या समाधीचा गुण च असा आहे कीं येथें गेलें कीं मन रमतें, व इतर कल्पना बाजूस जाऊन त्याजविषयीं आदर वाटूं लागतो, भक्ती वसते व मोक्षप्राप्तीचा मार्ग खुला होतो.

ना. य. मिरीकर

१०७ कुमठे येथील राणे भोसल्यांची हकीकत

वौशावळ दालजी राणे भोसले मौजे कुमठे बुजरुख कुमेस्वराचे सा। कोरे-गांव पां। वाई सुहूर सन हाजार १०७० सबैन अलफ

आपले मूळ पुरूष रतनासिंग पा। मौजे कुमठे बुजरुख यास पुत्र

१ भागीवंत वडील
१ जयासिंग दुसरा
१ सुरासिंग तिसरा
१ उदासिंग चवथा
१ कमलासिंग पाचवा
१ चितासिंग
—
६

एकूण असामी साहा याचा विस्तार

भागीवंत यास पुत्र
१ सावजी वडील
१ दुसरा मालोजी
—
२

सावजी यास पुत्र
१ वडील सिवजी
१ दालजी दुसरा यास पुत्र इजाजी व येसू अहे
१ लखमोजी तिसरा
१ भानजी चवथा
१ रामोजी पाचवा
—
५

मालोजीस पुत्र तोच आहे १
बाकी राहिले असामी पांच
१ जयासिंग दुसरा
१ सुरासिंग तिसरा
१ उदासिंग चवथा
१ कमलासिंग पाचवा
१ चितसिंग साहावा
—
५

येणेप्रमाणें पांच असामी बेदराहून पातशाहानी चंदीच्या ठाणायास पाठविले तिकडे च पाच जण झुंजात ठाणियाच्या पडिले पांच जणाचे नकल जाहाले अमचे आजे भागीवंत बेदरात पातशाहापासी राहिले मौजेमजकूरच्या पाटीलकीचे कामकाज चालिले पाहिजे याजकरिता गुमास्तेगिरीस तुकोजी व राजजी पनाळे यास ठेविले होते तैसे च कुमठीयात ठेऊन गेले होते कजिया पडोन पनाळे यास पहिले च पातशाहानी खोटे केले होते भागीवंत यास पहिल्याने बायको दताजी जाधवराव याची लेक सुलक्षणाबाई केली होती ती पांच जण चंदीच्या ठाण्यात पडिले म्हणून त्याच्या दुःखेकरुन मृत्य पावली तिच्या पोटी काही विस्तार

नाही तेव्हा भागीवंत यास बायेको पाहिजे म्हणून बेदरात दादजी गोयाजी माने होते त्याची बहीण उपवर नवरी होती तिचे नांव रंभाबाई ती पातशाहानी भागीवंत राणे भोसले पाटील मौजे कुमठे बुजरूख यास बायेको करून दिल्ही तिच्या पोटी विस्तार पुत्र वडील सावजी व धाकटा मालोजी व लेक येमाबाई येणेप्रमाणे मुले जाहली पुढें आमचे आजे भागीवंत बेदरात मृत्य पावले म्हणून आमची आजी रंभाबाई याणी आपली मुले लहान कुमठे येथील पाटीलकीचा कारभार थोर याजकरिता मागती तुकोजी राजजी पनाळे यास पाटीलकीच्या गुमास्तेगिरीचे काम सांगोन बेदराहून पातशाहाई हुकूम घेऊन आपल्या पाटीलकीच्या गांवांवरी सावजीस व मालोजीस व येमाबाईस कुमटीयास घेऊन आली पाटीलकीची गुमास्तेगिरी चवार वर्षेपर्यंत रंभाबाईच्या अज्ञेप्रमाणे केले पुढे बाईच्या अज्ञेप्रमाणे वर्तणूक करीनासे जाले पाटीलकीचे खावंद आम्ही तुमचे नातें कांही नाही म्हणून बाईपासी बेबदल होऊन फिराऊन गोष्टी पनाळे सांगू लागले उपरांतीक रंभाबाई याणी उभयेता पनाळे यासी उत्तर केले की माझ्या दादल्याने तुजला पातशाहापासी खोटे केले अस्ता माझी मुले नेणती व मी बायको देखोन बदअमली आम्हासी करिता तरी तुम्ही आमचे पाटीलकीची गुमास्तेगिरी न करणे तुमचे काम नाही तुम्ही जाणे माझ्या कुमटयास न राहाणे ऐसे बाईचे बोलणे पनाळे याणी ऐकून मनसबा केला की बाईस व मुलास दगा करून जिवे मारावे याजला मारल्यावर आम्ही पाटीलकीचे धणी अहो ऐसा मनसबा केला ती बातमी बाईस कळता च बाईनी आपले भाऊ दादजी गोयाजी यास वाडीहून बोलावून आणिले त्याजला पनाळे याचा विचार सांगितला उपरांतिक बाई आपल्या उभयता भावास व सावजीस व मालोजीस व येमाबाईस बेदरास घेऊन गेली तेथे जाऊन आपले दोघे लेक यास पोशाख करून मौजे कुमठे बुजरूख कुमेस्वराचे येथील आपले पाटिलकीचे वतनाचे कागद बराबर देऊन पातशाहाचे भेटीस पाठविले पातशहा तख्तराव्यावर होते नजीक कचेरीस खाली ख्यालतमाश्या कलवतीणीचा होत होता तेथे दाटी बहुत जावयासी रीग होईना तेव्हा सावजीने तजबिजीने रीग करून जाऊन कचेरीस तख्तराव्याखालता उभा राहिला आणि पातशाहास मुजरा केला तो पातशाहानी अपल्यां मनांत आणिले की हे मारेकरी आहेत तेव्हा हुजरातीस हुकुम केला की हा मारेकरी आहे तरी यास धरून नेऊन वडाचे झाडाखालते याचे डोसके मारणे ऐसी फर्मास जाली एकाएकी च सावजीवर गर्दी जाली इतकी इशारत होता च सावजीने जलद करून आपल्या झग्याच्या खिशात हात घालून वतनदारीचे कागद पाटीलकीचे होते ते पातशाहाच्या पुढे टाकिले लिखा पाहाता च सबूर ऐसा हुकूम हुजरातीस केला कागद वाचून पाहिले तो मोजे कुमठे बुजरूख पा वाई

येर्थाल राणे भासले पाटील याचे निघाले तेव्हा डोवके मारावयाचे पातशहानी राहावेले आणि सावजीस पुरसीस केली की तुजवर काये जुलुम आहे तो सांगणे त्यावरी जी हार्कीकत जाली होती ती सावजीने पातशाहाजवळ जाहीर केली कीं माझा बाप भागीवंत याणे पनाळे यास कुमट्याची पाटीलकीची गुमास्तागिरी सांगितली म्हणून त्याणी आम्हा मायेलेकराचा मारा करावयाचा मांडिला आहे याजकरितां हाजूर आलो साहेब दुधापाण्याचा निवाडा करणार आहेत त्याजवर पातशहा बोलीले की पनाळे गुमास्ते ठाऊक आहेन ते च वेळेस पनाळे यास पातशाहानी × देंवाकडून बेदरी पंचाईत करऊन खोटे केले पारपत्य करून शहर बेदर लाऊन दिल्हे रंभावाई यानी पातशाहास अर्ज केला की साहेबी पनाळे यास खोटे करून लाऊन दिल्हे अतां माझा गांव थोर मुले लाहान चालवितो कोण याजकरिता माझे भाऊ दादजी गोयाजी माने नाईकवाडी बेदरचे आहेत त्यास माझ्या दादल्याने जमीन पांच चावर रुष्णेचे तीरी करून दिल्ही आहे त्याजला साहेबी हुकूम करावा म्हणजे माझी मुले नेणती आहेत तों पर्यंत पाटीलकीची गुमास्तगीरी चालवितील आमचा पाटीलकीचा मानपान होळीची पोळी माहार नांगर सिरालशेट विडा टिला पटीयछोडी हाक लाजिमा कानू कायिदे इनामती चावर व घुगरी सेव धार येणेप्रमाणे माझे मजकुडे चालवावे गुमास्तेगिरीचा कारभार मात्र माझे भाऊ माने याणी करून माझी मुले नेणती आहेत ती वाढवावी याप्रमाणे अर्ज केला त्याप्रमाणे पातशाहानी अर्ज ऐकून दादजी गोयाजी माने यास आपले हुजूर हुकूम केला की पनाळे खुनी नफर दिसोन आले याजकरिता त्याचे पारपत्य करून खोटे लाऊन दिल्हे आहेत तरी रंभाबाई याची मुले लहान नेणती आहेत तो पर्यंत तुम्ही त्याच्या गावची पाटीलकीची गुमास्तेगिरी घेऊन जाऊन करणे बाईचे रजेतलबेसेरीज वर्तणूक न कर्णे पाच जण चंदीच्या ठाण्यांत पडिले हे जाहीरणा पातशाहास कळला पातशाहानी हुकूम पाचजणाच्या बायेका सती निघत आहेत तरी तुम्ही पांच थडी आपल्या वतनाच्या गावावरी बाधणे सरकार साहित्य हुजूरचे दिल्हे कलवतीणीचा ताफा व सदानद परमानद घडसी वाजंत्री व भाट ऐसे दिल्हे आपले गाव पाटीलकीचे कुमटे बुजरूख येथे आली सती निघाल्या पाच थडी बांधली गावावर रभाबाई व मालोजी व यमाबाई कुमठ्यांत नांदू लागली सावजी परभारें चंदीच्या ठाण्यास पातशहाच्या हुकूम घेऊन गेले दादजी गोयाजी बाईच्या रजेतलबेत राहून मौ नेमजकुरचे पाटीलकीचे गुमास्तगिरीचे कामकाज करून राहिले दादजीचा लेक दत्ताजी होता त्याजला येमाबाईचे लग्न करून दिल्हे तिकडे सावजीने चंदीचे ठाणे बलकाविले हे खबर पातशाहास कळली म्हणून रणदुलाखान यास हुकूम पातशहानी केला

की राणे भोसले पाटी कुमठे बुजरुख वांई येथील आहेत त्याणी चंदीचे ठाणे बळकाविले आहे तरी तुम्ही तेथे जाऊन कुमठ्यांत त्याची मुले माणसे आहेत ती धरून कैद करणे गाव लुटून टाकणे म्हणून हुकूम जाला होता तो हुकूम रणदुला खान घेऊन स्वारी तयार करून कुमठ्यास येऊन गाव लुटला रंभाबाई मुलेयास घेऊन दादजी गोयाजी यास घेऊन परागंदा जाहाली ही खबर चंदीस सावजी होता तेथे कळली चंदीहून सावजीने पांच हजार फौज तयार करून रणदुलाखान याजवरी चढाई करून आला रणदुलाखान यास हारीस आणिले गावची खबर घेतली तो रणदुलाखान याणे गाव जाळून जमीनदोस्त करून टाकिला दुसरे जागा पांढर वसवून नांव रहीमपूर ठेविले तेव्हां रणदुलाखान याची व सावजीची कटकट बहुत जाली मंधी दरम्याने माने पडिले आणि सावजीची व रणदुलाखान याची समजूत करून दिल्ही सला जाहाला आपली मौजे मजकूरची पा। हाली रहिमपूर नाव वसहात जाली आहे तरी तुम्ही करून राहाणे मुले माणसे परागंदा जाहली असतील ती गावावरी आणून पाटीलकीची वहिवाट करणे याप्रमाणे बोलणे होऊन रणदुलाखान फिरोन विज्यापुरास गेला सावजीने मुले माणसे आणून माने याच्या हावाली करून दत्ताजी माने दादजी माने याचा लेक यास आपले पाटीलकीची गुमास्तगिरी ज्याप्रो दादजी गोयाजी करीत होते त्याप्रमाणें सांगून बाईची अज्ञा घेऊन आपण निघोन चंदीस गेले हाली माने आमचे गुमास्ते ऐसे असोन सांगितले काम तरी कर्त्यांत नाहीं याजकरिता तुम्ही प्रा। मजकूरचे जमीदार आहां आम्हांस तुमचे महजर पत्र देशमुख व देशपांडे याचे असल्यानें दुसरीयाचा दावा आम्हावरी चालणार नाहीं त्यास तुम्ही देशमूख व देशपांडे आहां व हाजीर मज्यालसी देव आहे आम्हावरी मेहरबान होऊन महजर करून देऊन वैशावळ आपल्याजवळ ठेवावी याप्रमाणें हाकीकत सही मोर्तब.

पां. न. पटवर्धन

---

१०८ आनंदराव काशी कोतवाल

१ काशीराम कोतवाल (शके १७०३-१७१३) ह्याच्या कारकिर्दीनंतर पुण्याचे कोतवालीवर यांची नेमणूक झाली. खर्ड्याचे लढाईचे वेळीं, पुण्याचे कोतवालीसंबंधानें आनंदराव काशी याचा उल्लेख पेशव्यांचे बखरींत आलेला आहे (पृ. १५८). राघो बल्लाळ गोडबोले हे यांचे समकालीन असून, ह्या उभयतांचीं नावें त्या च सुमारास आढळतात, इतकें च नव्हे तर खर्ड्याचे लढाईनंतर दांतीं तृण धरून आलेला महशूर मशिरउल्मुलुक ह्यास आनंदराव काशी व राघोपंत गोड.

बोले यांचें देखरेखीखालीं साजिन्याचे विहिरीवरील बंगल्यांत प्रतिबंधांत ठेविलें होतें. रावबाजींचे कारकीर्दीचे अखेरीस आनंदराव काशी हे पुण्याहून पाली येथें आपले वतनाचे गांवीं परत आले. पाली हा गांव खंडोबाचें स्थान म्हणून प्रसिद्ध आहे. आनंदराव काशी हे देशस्थ, ऋग्वेदी ब्राह्मण, गोत्र भारद्वाज आडनांव वाचासुंदर. वांजकडे यांचे पूर्वजांपासून चालत आलेली पाल, सासपेंडे, एकंबे व शिरंबे ह्या चार गांवची जोशी-कुळकर्णीपणाची वृत्ती होती व ती अद्यापि हि ह्या घराण्याकडे परंपरेनें चालू आहे. आनंदराव काशीचे वंशज मुख्यतः पाली येथें राहत असून, कधीं कधीं कागदोपत्रांतून आपलें आडनांव कोतवाल असें हि लावितात. शालुकरांचा व यांचा आप्तसंबंध असल्यामुळें, त्यांचा शालूकरांचे मार्फत दरबारीं प्रवेश झाला म्हणतात. आबाजी कृष्ण शालूकर ह्यांनीं रावबाजींचीं पेशवेपदाचीं वस्त्रें सातान्याहून आणिलीं असल्याबद्दल त्यांचा बखरींतून नाममात्र उल्लेख आलेला असून, त्यांचे नांवें पुण्यांत एक बोळ हि चालू आहे. हे च ते शालूकर अगर शेलूकर. शेलू हा गांव मोंगलाईंत आहे. असो आनंदराव काशी कोतवाल यांनीं एकादें इनाम वगैरे संपादिल्याचें दिसून येत नाहीं. पाली येथें त्यांचे वंशजांकडे व रा. गणेश धोंडदेव कुळकर्णी, एकंबें (कोरेगांव) यांजकडे कांहीं कागद सांपडावेत.

पां. न. पटवर्धन

१०९ त्रिपुटीचे गोपाळनाथ

मंडळाचे सभासद रा. अच्युत सिताराम साठे यांनीं नुकी च ज्यांची कविता प्रसिद्ध केली त्या दयाळनाथांचे गोपाळनाथ हे पणजे गुरु होत. हे मूळचे औरंगाबादनजीक सलाबतपूरचे राहणारे. वडिलांचें नांव गोविंद व आईचें नांव आनंदीबाई. देशस्थ, यजुःशाखा, कौंडिण्य गोत्र, उपनांव घोलप. हे ब्रह्मचारी होते. गुरु रंगनाथ मारकी (वऱ्हाड) येथील; पंथ नाथसंप्रदाय. ह्यांनीं शके १६८८ श्रावण वा। ३० रोजीं त्रिपुटी येथें जिवंत समाधि घेतली. गोपाळनाथ हे त्रिवर्ग बंधू होत. रामचंद्र, गोपाळनाथ व नानासाहेब ह्या त्रिवर्गांपैकीं गोपाळनाथ व नानासाहेब हे ब्रह्मचारी असून, त्रिपुटी येथील मठपति रामचंद्राचे सीधे वंशज होत. रामचंद्र-विट्ठल-गोपाळ व लक्ष्मणबुवा ही रामचंद्राची वांशिक परंपरा होय. गोपाळनाथांच्या पुण्यतिथीनिमित्त दरसाल श्रावण वा। ३० स उत्सव भरत असतो. गोपाळनाथांचे ४।५ प्रमुख शिष्य होते. १ परमहंस, २ शेख सुलतान, ३ गोविंदनाथ व ४ गोपाळभट सोनार. परमहंस-समाधि पाटकळ येथें, शेख सलतान व गोपाळभट

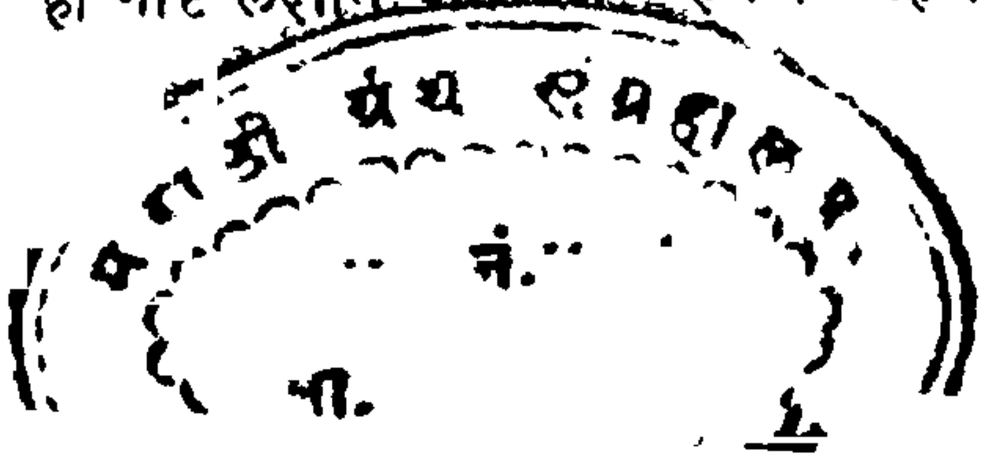
त्रिपुटी येथें, व गोविंदनाथ चन्हाणपूर येथें, येणेंप्रमाणें यांच्या समाधी होत. गोपाळनाथांचीं पदें व अभंग इत्यादि कविता असून, सिरोमणी (किरात १८, ओं. ९२०९) 'समाधिबोध' (ओं. भद्रमासें १००) असे दोन ग्रंथ आहेत. सिरोमणी शके १६६८ क्षयनामसंवत्सरीं ज्येष्ठ वा ७ शुक्रवारीं कृष्णातारळी–संगमीं गोपाळवाडीस पूर्ण झाला. त्याची शके १८१५ मध्यें केलेली प्रत मठांत माझे पाहण्यांत आली. गोपाळनाथांचें ओंवीबद्ध चरित्र अ० ३२, ओंवीसंख्या ७५००, गोपाळनाथांचे बंधु नानासाहेब यांनीं विरचिलें असून त्याची मूळ प्रत वागणीचे जहागीरदार मंत्री यांजकडे असून, दुसरी प्रत गोविंदराव नाथ, तुळशीबागेनजीक व्यंकटराव गुजर यांचा बंगला, नागपूर यांचे संग्रहीं आहे. शिरोमणीग्रंथाची एक प्रत (शके १८१५ मधील) मठांत असून दुसरी रा. नारायणराव महाडीक, जैतापूर यांजकडे आहे. गोपाळनाथांची समाधि त्रिपुटीस गांवाबाहेर आहे. समाधि दर्शनीय आहे. गोपाळनाथशिष्य शेख महंमद याची समाधि अगदीं निकृष्टावस्थेंत असून, सदरील दोन्ही समाधींचे दरम्यान एक विस्तीर्ण तळें ओह. गोपाळनाथांचा सांप्रदाय ठिकठिकाणीं विखरलेला असून, १ स्वाराचे गेटानजीक, शुक्रवार पेठ, पुणें, २ चास नारुडी, ३ नागपूर, ४ भांडवली, ५ बुध, ६ कन्हाड, ७ पाटकळ इत्यादि ठिकाणीं ह्या सांप्रदायांतील मठ आहेत. गोपाळनाथांचें तत्कालीन चित्र कन्हाडचे मठांत असून, त्याचे फोटोची प्रत ' मंडळा ' चे संग्रहीं दिलेली आहे.

पां. न. पटवर्धन

---

११० दाभाड्यांची अहमदनगरवर स्वारी

सोबतचा महजर पांडेपेडगांव येथील देशपांडेदफ्तरांतील असून तो नगर येथील माझे मित्र श्री. नानासाहेब मिरीकर यांचेकडून मिळाला. सय्यद बंधूपैकीं धाकटा हुसेन अल्लीखान यास दक्षिणचा सुभेदार नेमण्यांत आल्यावर, त्याची व मराठ्यांची लढाई होऊन तींत मुसलमानांचा पुरा मोड झाला. ह्या पराजयाचें परिमार्जन करण्याकारितां हुसेन अल्लीचा दिवाण महकूबसिंग व चंद्रसेन जाधव हे उभयतां चंग बांधून निघाले; परंतु अहमदनगर येथें खंडेराव दाभाडे व सलतानजी निंबाळकर या उभयतांशीं मोंगल फौजेची गांठ पडून मोंगलांचा पूर्ण पराजय झाला. ही लढाई शके १६३९ वैशाख वद्य ९, ता. २४ एप्रिल सन १७१७, हिजरी सन ११२९ जमादिलावल छ० २२ रोजीं झाली अशी नक्की तारीख सोबतचे महजरांत दिली आहे. ह्या लढाईनंतर खंडेरावास सेनापतीचीं वस्त्रें मिळालीं ही गोष्ट लक्षांत आणिली म्हणजे महजरांत निर्देशि-

ह्याप्रमाणें सदर प्रसंगीं मोगलांचा पूर्ण पराजय झाला हें म्हणणें च सयुक्तिक दिसतें. नगरच्या वेढ्याची तारीख व निकाल या गोष्टी आज नव्यानें मिळत आहेत. इ. संग्रह, पु. ६, अंक ४।५।६ मध्यें 'पेशवे दफ्तरांतील सनदा पत्रांतील माहिती' पृ० १६ वर वरील स्वारीचा उल्लेख असणारें एक पत्र प्रसिद्ध झालें आहे. त्या पत्राचा मथळा चुकीचा आहे.

पां. न. पटवर्धन

श्री।

नकल महजर पारसी बमोहर काजी अबदुल वसूल वगैरे उमदे मनुश व तालुकदार वगैरे समस्त लहान थोर साकीन शहर अहमदनगर वगैरे मोहरा सुमार ३६ छतीस वगैर शाहीद्या समस्त सेद लोक व सेख वगैरे साकीन शहर मजकूर याचें सेवेसी महमद अशरफ वगैरे पुत्र फते मा। कादरी बलदे मजकूर यांणें येऊन विनंति केली कीं छ २२ जमादीलवल सन ११२९ हिजरी ते दीवसी खंडो दाभाड्या व सुलतानजी नीचालकर वगैरे सरदार गनीमाईचे चालीस हजार स्वार व प्यादे बेसुमारानसी आमदानगरावर येऊन वेढा घातला फौजदारी लढाई गेली व बाणाची संध्याकाल पावेतो जाली. सेवट ते फौज बेसुमार शहरांत दाखल जाहली जे वस्तभाव घरची व परवानें पेशेजीचे हुकमाचे व चकनामे जमींदाराचे बा। एक चावर जमीन इनाम खेरीज जमा सेताचे उपयोगी मौजे चुरुडगांव पो। पांडे पेडगांव सरकार मजकूर बदल योगक्षेम आमच्या मथे फरजंदाकरार होते ते लुटून नेले. त्या प्रो। सनद जमीन मजकूरेचे व परवाने बमोहर इस्माईलखान व परवाने बमाहर दुखलेसखान व परवाने बमोहर मीर्जा साले व परवाने बमोहर फकरुद्दीसां कीलेदार व जागीरदार याच्या फौजजे तळावर हुडकीता फाटके टुकडे सांपडले ते उपयोगी नाहींत. त्याचे वर्तमान ज्यास वीदीत असेल त्याणी इश्वरपरायण आपली मोहर साक्षीची व साक्षी आपली या पत्रावर करावी म्हणोन विनंती केली त्याजवरून महजरावर मोहरा करून दिल्या

तपसील मोहरा

१ मोहर काजी अबदुल रसूल
१ मोहर सैद आली आमजसू
१ महमद आकरान फरोखसेरी
१ सेद सुज्या मोहतसीब
१ गुलाम नीजामुद्दीन फरोखसेरी
१ अबदुलनबी इमाम व खतीब मसीद दरगा पातशाहा
१ महमद सुलतान एखत्यार खानी
१ मीर सादक हुसेनी
१ महमद फाजलखा सेरखानी
१ हयातखान
१ रहमत तुला
१ महमद अली

१११ वाकोजी ढमढेरे

पेशव्यांचे शकावलींत वांकोजी ढमढेरे यानें पाबळचें ठाणें घेतल्याचा उल्लेख असून, शिवाय तो पेशव्यांतर्फे पुण्याचे अमलावर असल्याचा हि निर्देश आढळतो. हा वांकोजी ढमढेरे कोण, कोठील ह्या संबंधानें किंबहुना ह्या ऐतिहासिक व्यक्तीचे अस्तित्वासंबंधानें बिलकुल माहिती नाहीं.

सोबतचीं चार पत्रें तळगांव-ढमढेरे येथील ढमढेरे यांचे दप्तरांतील होत. त्यावरून सदरचा वांकोजी हा जातीनें मराठा असून तळेगांव-ढमढेरे घराण्यांतील होय असें ठरतें. भारतवर्षकारांनीं एके ठिकाणीं वाकोजी बद्दल 'व्यंकाजी' लिहिलें आहे, ती अर्थात्च चूक होय. ह्या वांकोजीसंबंधानें ऐतिहासिक कागद उपलब्ध झाले पाहिजेत.

पां. न. पटवर्धन

श्री

लेखांक १

श्री ० राजा शाहु न रपती हर्ष नीधा न बाळाजी वीश्व नाथ मुख्य प्र धान

आज्ञापत्र राजश्री पंत प्रधान ताा मोकदमानी मौजें येडगाऊ ताा हवेली प्रांत जुनर सुहूर सन सबा अशर मया अलफ मौजेमाार राजश्री वाकोजी ढमढेरे यांसी मुकासा दिल्हा असे तुम्ही माारनिलेसी रुजु असोन मुकासबाबेचा ऐवज सुरळीत पावविणे जाणिजे छ ९ सफर आज्ञा प्रमाण

लेखन

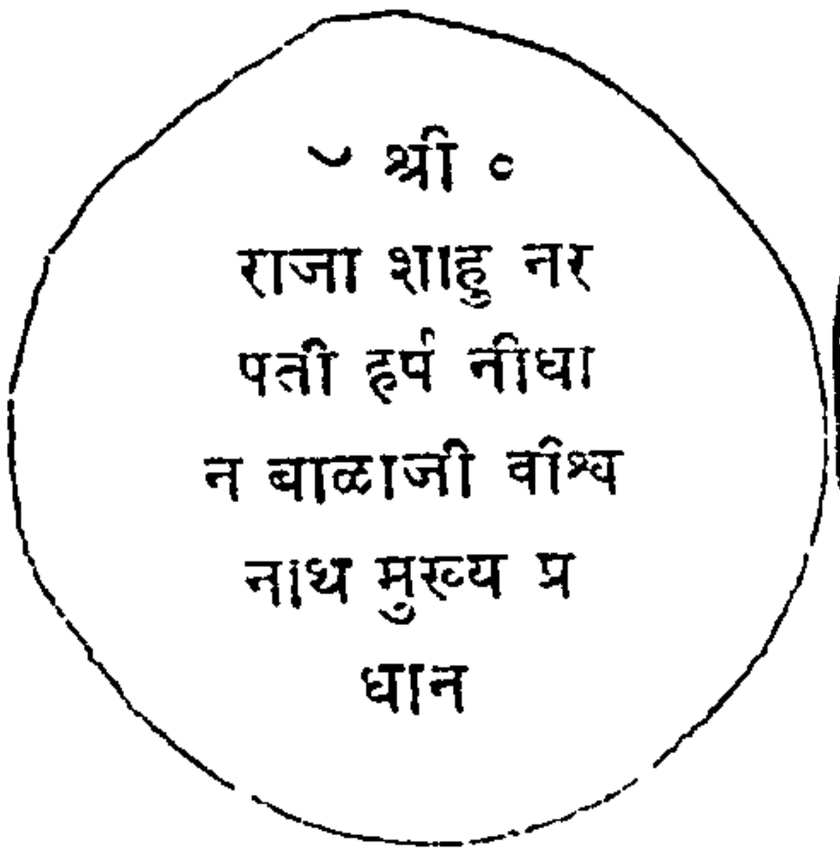
सुरु सुद बार

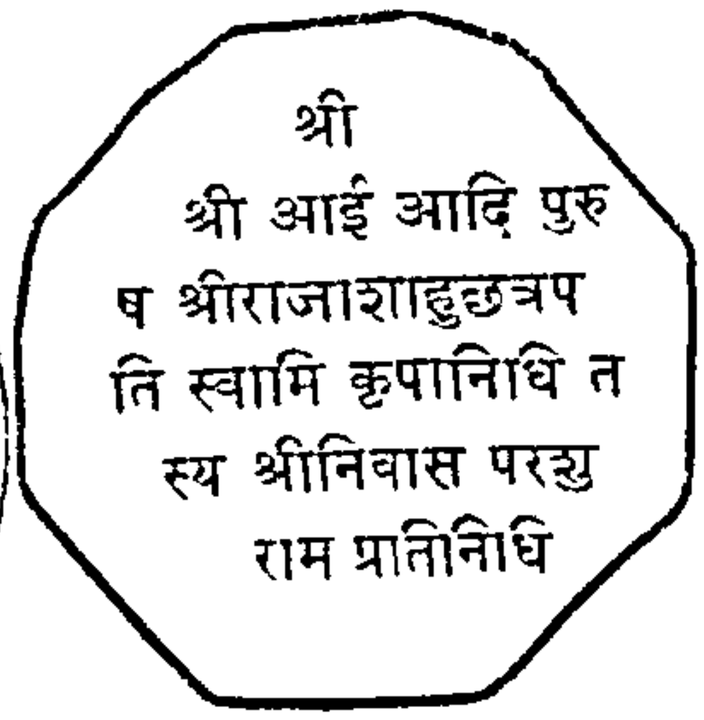
लेखांक २

श्री

स्वस्ति श्री राज्याभिषक शके ४३ दुर्मुख सवत्सरे पौश शुध चतुर्दसी भानुवासरे क्षेत्रिये कुलावतस श्रीराजाशाहुछत्रपती स्वामी याणी मोकदमानी मौजे

कादली ता आळे यांसी अज्ञा केली ऐसीजे मौजे मजकूर पेशजीच्या मुकासियाकडून दूर करून हली राजश्री वाकोजी ढमढेरे यांसि कुलबाब

कुलकानु सेरीज हकदार व इनामदार यांसी इनाम दिल्हा असे तरी तुम्ही यांसी रुजु होऊन मौजेमजकुर वसूल कडे देणे जाणिजे

लेखनालंकार

रुजु सा॥

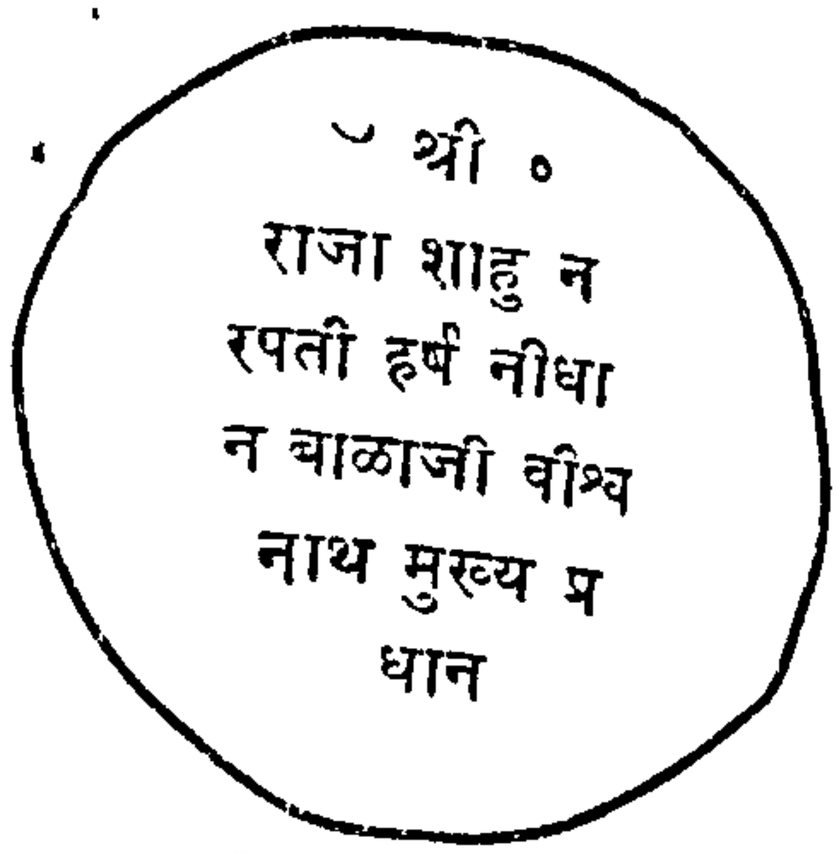
मंत्री

नेरीस १२ मोहरम सुरू सबा

वार सुद सुरू सुद बार बार

श्री

लेखांक ३

आज्ञापत्र समस्त राजकार्य धुरंधर विस्वासनिधि राजमान्य राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान तां मोकदमानी मौजे पिपलगांव ता॥ घोडे सु॥ आशरैन मया व

अलफ मौ मार राजश्री वाकाजी ढमढेरे यास पेसजीपासून इनाम आहे तेणे प्रो करार आहे तरी तुम्ही मारनिलेसी रुजु होऊन गावीचा इनामतीचा ऐवज मुरकीत वसूल देत जाणे ऐसिसी उजूर न करणे जाणिजे छ ९ जिलकाद आज्ञाप्रमाण

बार

लेखन सीमा

श्री

लेखांक ८

० श्री ~
राजा शाहु नर
पति हर्ष नीधान
बाजीराव बल्ला
ळ प्रधान

आज्ञापत्र समस्त राजकार्यधुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री बाजी-राऊ पंडीत प्रधान तां मोकदम मौजे पिंपळगाऊ ता॥ बोडे प्रांत जुंनर सुा सचां सलासीन मयां अलफ मौजेमजकूर राजश्री वाकोजी ढमढेरे याजकडे मुकासा पेशजी आहे तेणेप्रमाणें सालमजकुरीं करार असे तरी जम तुम्ही मशारनिलेसी रुजुवात वर्तोन मौजे मजकूरचा मुकासबाबेचा वसूल यांजकडे सुरळीत पावणे जाणिजे छ ३ जिलकाद आज्ञाप्रमाण

बार

लेखन सीमा

११२ बहादुरगड

बहादुरगड ह्या ऐतिहासिक स्थलाचा निर्देश मुसलमानी रियासतींत वारंवार येतो. इलियट आणि डासन व्हा० ७ मध्यें बहादुरगड हा बागलाणांत असल्याचें

लिहिलें आहे. दौंडनजीक पूर्वेस आठ मैलांवर श्रीगोंदे तालुक्यांतील पांडेपेडगांव अगर शेडगांव-पेडगांव हें च तें ठिकाण होय. येथें एक किल्ला असून, त्यास बहादुरगड अशी संज्ञा आहे. हें नांव औरंगजेबाचा सरदार बहादुरखान याचे नांवावरून पडलें आहे. कारण त्यानें हा किल्ला इ. स. १६७२ चे सुमारास बांधिला. ह्या सरदाराचें मूळ नांव मीर मलिक हसन हें असून, तो औरंजेबाचा दूधभाऊ होता.

इ. स. १६७० मध्यें त्याला दक्षिणचा सुभेदार नेमण्यांत आलें, व पुढें इ. स. १६७४ चे सुमारास बहादुरखान ह्याऐवजीं खान जहान बहादुर कोकलताश जाफर जंग हा बहुमानाचा किताब त्यास देण्यांत येऊन, त्यास ७००० घोडेस्वारांचें पथक देण्यांत आलें. हा ता० १९ जमादिलावल ११०९ हिजरी (२४ नोवेंबर १६९७) रोजीं वारला. ह्या सरदाराचे नांवावरून बहादुरगड नांव पडलें हें वर आलें च आहे. पेडगांव हें पूर्वी पासून च इतिहासप्रसिद्ध होतें; व येथें किल्ला झाल्यानें त्याची महती फार वाढली. औरंगजेबाचे अखेरीपर्यंत ह्याचें महत्त्व फार होतें; परंतु पुढें तें मोंगलांचे ऱ्हासावरोबर खालावलें. औरंगजेब येथें महिन्याचे महिने मुक्काम करी. संभाजीस औरंगजेबासमोर संगमेश्वराहून धरून आणिलें ते येथें च आणिलें. पांडेपेडगांव हें पूर्वी परगण्याचें ठिकाण होतें. आतां येथील स्थिति कालमानाप्रमाणें खालावली आहे. पूर्वी ह्या गांवास पंचवीस वेशी व बावन्न पेठा होत्या असें म्हणतात. येथील देवालयांतील देवांस हि मोंगलांचा त्रास सोसावा लागला होता. हल्लीं हा किल्ला मोडकळीस आलेला आहे. गांव व किल्ला ह्या सभोंवतीं निवडुंगाचें बेट च झालें आहे. आतां बहादुरगड ह्या नांवानें हा किल्ला कोणी ओळखीत नाहीं.

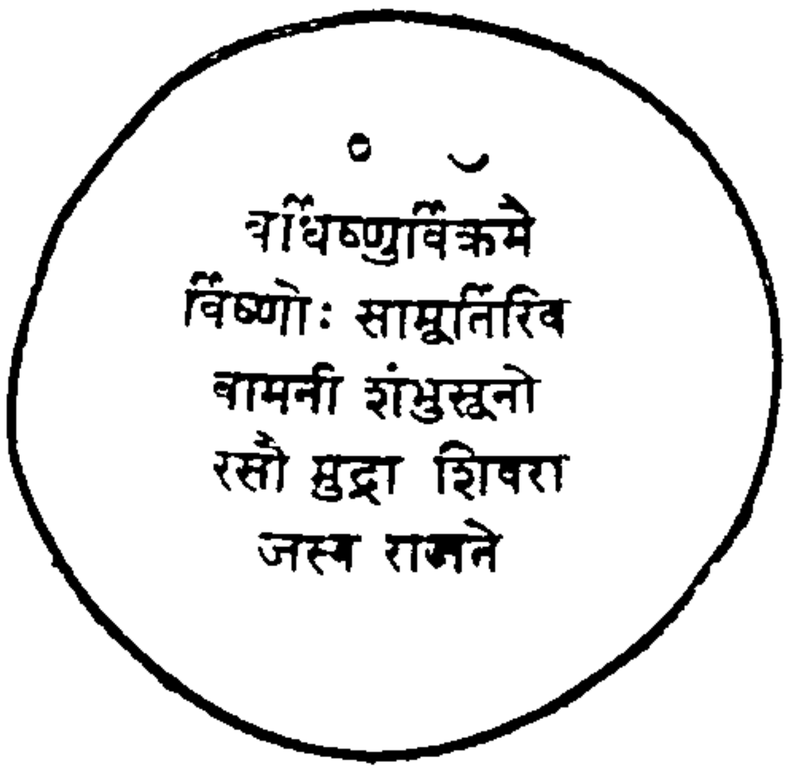
पां. न. पटवर्धन

११३ पिंपरी येथील मोकाशांची सनद

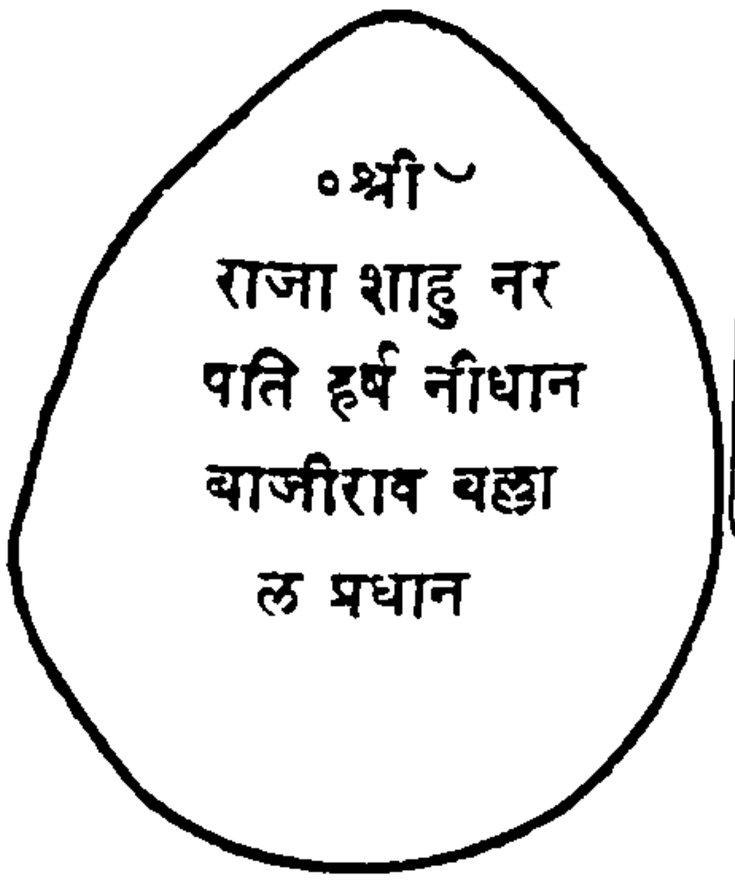
सोबतची सनद पिंपरी येथील मुसलमान मोकाशाची आहे. मूळ संपादक महमद अदल वलद सेख मैराज महमद हा छत्रपती शाहूमहाराज यांजवरोबर दक्षिणेंत आला. त्याचे मुलीचा वंश पिंपरी येथील मोकासपणाचा उपभोग घेत आहे. विद्यमान मोकाशी शेख शमसोद्दीन यांचे संग्रहीं विजापूर रियासती संबंधानें एक उत्तम फारसी बखर व इतर कांहीं कागद आहेत.

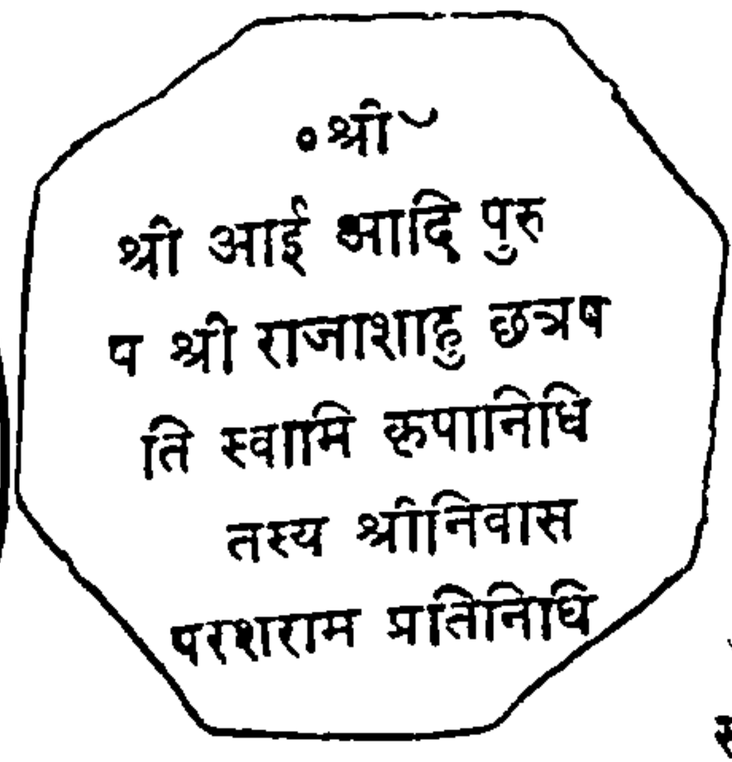
पां. न. पटवर्धन

लेखांक १

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ५२ पराभव नामसंवत्सरे चैत्र सुध दसमी गुरुवासरे क्षत्रिये कुलावतंस श्री राजा शाहु छत्रपती स्वामी याणी महमद अलद वलद सेख मैराज महमद वासी दिल्हे इनामपत्र ऐसे जे तुम्ही स्वामीसनीध बहुत दिवस राहोन एक-निष्ठतेनें सेवा केली याकारितां तुमचे चालवणें अवशक जाणून स्वामी तु-म्हांवरा कृपाळु हो-ऊन मौजे पिंपरी समत कोरेगांव प्रां

वाई हा गांव तुम्हाकडे पेशजी मुकासा होता तो हालीं तुम्हांस इनाम स्वराज्य व मोगलाई एकून दुतर्फा देसील सरदेशमुखी सावोत्रा व इनामतिजाई व हलीपटी व पेस्तरपटी कुलबाब कुलकानू खेरीज इनामदार हकदार तुम्हास व तुमचे अवलाद अफलादेस इनाम करून दिला असे तरी तुम्ही मौजेमजकूर चतुःसीमा पूर्व मर्यादेप्रमाणें आपले दुमाला करून घेऊन तुम्ही व तुमचे अवलाद अफलाद अनभऊन सुखरूप राहाणें लेखनालंकार

रूपु सुरू समत सात सात

सुमंत मंत्री सरकार

तेरीस ८
सावान सुा सीत अशरीन
बार सुद सुरू सुद बार बार बार बार
18502

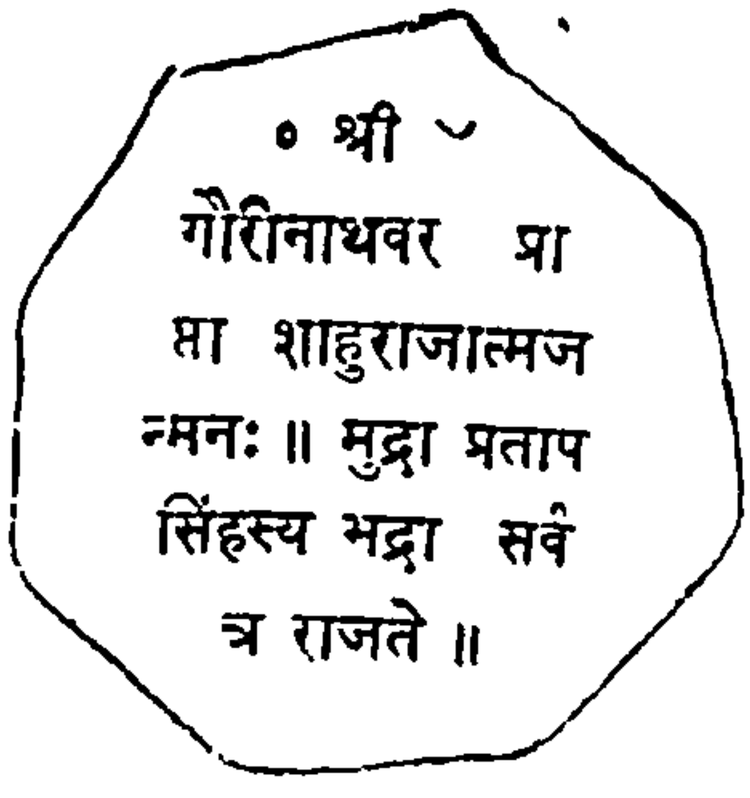
११४ सातारचे गुजर

१ सोबतची सनद शके १७५१ आश्विन शु. १० ची असून, तींत श्री प्रतापसिंह छत्रपती यांणीं सातारचे रघुनाथराव गुजर यांस मौजे उपळवे हा गांव इनाम दिल्याचें लिहिलें आहे. हे रघुनाथराव कोण ? शिवकालीन सेनापती प्रतापराव गुजर ह्यांचे हे वंशज असून, त्यांस श्री. प्रतापसिंहमहाराजांनीं नांवलौकिकास चढविलें. प्रतापजी गुजराची बायको व मुलें औरंगशहानें रायगडीं शाहुराजा बरोबर कैद करून नेल्यावेळीं त्याची दुसरी बायको व मुलेंबाळें आपल्या पाटीलकी वतनाच्या गांवीं म्ह० भोसरे, ता. खटाव, जि. सातारा येथें राहिलीं. तेथें प्रतापरावाचे घराण्याची ही शाखा पेशवाईच्या अस्तापर्यंत होती. पुढें श्री. प्रतापसिंह महाराजांनीं ह्या घराण्याचा शोध केला व रघुनाथराव नांवाच्या एका हुषार तरुणास शिक्षण देऊन नांवारूपास आणिलें. रघुनाथराव हे चतुरसिंगराजे ह्यां बरोबर राहून त्यांस मदत करीत. श्री. बाबासाहेब पेशवे यांनीं त्यांस पकडून पालगड येथें कैदेंत ठेविलें होतें. पुढें बाजीरावी आटोपल्यावर हे बंधमुक्त झाले.

२ मराठ्यांमध्ये भोसले, शिरके, महाडीक, गुजर, खानविलकर व मोहिते हे उच्च कुलांतील अर्से मानीत. महाराजांच्या (सातारकर) घराण्यापैकीं शरीरसंबंध ह्या षट्कुळांपैकीं कोणत्या तरी एकाद्या कुळाबरोबर होत असे. श्री. प्रतापसिंह उर्फ बुवासाहेब महाराज ह्यास रामचंद्रराव मोहिते यांनीं आपल्या दोन बहिणी दिल्या. दोघींचीं नावें अंबिकाबाई हीं च होत. ह्यां पैकीं दुसऱ्या अंबिकाबाईसाहेबास गोजरासाहेब झाल्या. ह्या गोंजरासाहेब सातारचे रघुनाथराव यांचेदत्तक चिरंजीव यशवंतराव ह्यांस त्यांची हुषारी पाहून दिल्या. सातारा येथें शुक्रवारांत जलमंदिराच्या बाहेर गोजरासाहेब महाराजांचा वाडा प्रसिद्ध आहे. हल्लीं ह्या वाड्यांत श्री. नानासाहेब गुजर राहतात हे वरील रघुनाथरावाचे वंशज होत. सांप्रतच्या सातारकर गुजरांचा उदय वरील प्रमाणें श्री. बुवासाहेब महाराज ह्यांचे कारकीर्दीत झालेला आहे.

पां. न. पटवर्धन

शके १७५१

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके १५६ विरोधीनाम संवत्सरे आश्विन शुद्ध दशमी सौम्यवासरे क्षत्रीय कुलावतंस श्रीराजा प्रतापसिंव्ह छत्रपती स्वामी याणी राजश्री रघुनाथराव गुजर वास्तव्य शहर सातारा यांसी दिल्हे इनामपत्र ऐशीजे तुम्हीं पुरातन राज्यांतील शेवक एकनिष्टपणे सेवा करीत आलां व तीर्थरूप कैलासवासी आबासाहेब माहाराज याचे आज्ञेवरून राजकारणांबद्दल चतुरसिंग राजे भोसले यांज समागमे अवल अखेर स्वदेशीं व हिंदुस्थानांत सेवा करून श्रमसाहास बहुत केले याजमुळें पेशवे याणी तुम्हांस कैद करून किले पालगड येथे ठेविले तेथून पेशवे अखेरीस मुक्त होऊन हालीं स्वामीपासी निष्टेने सेवा करीत आहां साा चालवणे अवश्यक जाणून स्वामी तुम्हांवर कृपाळु होऊन मौजे उपळवे कर्यात माणगी पेटा खानापूर हा गांव वोकील यांजकडे होता तो जफ्त होऊन सरकारवसुलीकडे आला तो गांव हालीं तुम्हांस इनाम द्यावयाचा त्यास मौजे मजकुर येथील कुलकमाल आकार बेरीज रुपये

१७४३॥।	जमीन बाब आकार	रुपये
१	शिवाय जमा दसरा बकरें मसाल्याबद्दल	रुपये
१७४४॥।		
५५५॥	पैकीं वजा ज्यारी इनामदार	
	२७०॥ कदीम इनामदार	
	१८५ हालीं नवीन जमिनी वोकील याचे अमला पो नेमिल्या त्याबा।	
५५५॥		
२६७॥।	गांव निा खर्च हकदार वगैरे कादिमापो	
२२१॥	सरकारवसुलीकडे	
२०॥	वोकील यांचे अमला पो	
२२१॥		
१०४४॥।		

बाकी वोकील यांचे अमलाचा बेरीज ७०० रुपये एकूण सातशें रुपये आकाराचा मौजे मजकूर हा गांव कुलबाब कुलकानू हालीपटी व पेस्तर पटी जळ तरु तृण काष्ट पाषाण निधीनिक्षेप सहित कदीम व नवीन इनामदार व हकदार गांवखर्च वगैरे व सरकार वसुली बेरीज खेरीज करून सालमजकुरापासून तुम्हास इनाम दिल्हा असे तरी सदरहू गांव चतुःसिमापूर्वक आपले दुमालां करून घेऊन तुम्ही व तुमचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेने सदरहूप्रमाणें स्वामीनिष्ठेत राहून इनाम अनुभवून सुखरूप राहाणें *जाणीजे लेखनालंकार

मयोदेयं विराजते

११५ सोलापूर किल्यासंबंधी कैफियत

सोबतची सोलापूर किल्ल्यासंबंधाची कैफियत श्री. नानासाहेब मिरीकर यांचे मार्फत मिळाली. ती सोलापूर येथील देशपांडयांच्या दफ्तरांतील आहे. ही कैफियत किल्ला इंग्रज सरकारचे ताब्यांत आल्यानंतर दोन वर्षांनीं लिहिली आहे. कैफियती वगैरे इतिहासाचीं गौण साधनें अस्सल पत्रांच्या कसोटीस उतरावीं लागतात, हें सांगणें नको च.

पां. न. पटवर्धन

श्री

कैफियत सोलापुरचे कोट नीर्माण जाहला इ॥ शालीवान
शके १२३५ आनंद नाम संस्छर भाद्रपद मास अष्टमी
बुधवार आरंभ केला त्यामधे बेहद्दरच पाछाई त्या
चे खोजाने बांधीला हासन गंगुची पाछाई

ऐलीकड ईसुफ आदलशानें पाच मण सोने देऊन सोलापुर व
वीज्यापुर घेतल त्याचे कीलेदार १३ आमलवार सालबार नावनीसी तो

	नंबर	वर्ष	महीने	रोज		नंबर	वर्ष	महीने	रोज
कामीलखान	१	१०	३	७	दीलतगीरी	९	३	५	९
कुरुदमामदी	२	६	१	२	सेदखान	१०	४	१	२८

* हीं अक्षरें खाशांचीं आहेत.

बशीलखान	३	६	१	८	शाहाभीरबेग	११	१	३	२
सोजा इब्राइम	४	४	३	७	मरिमाद	१२	४	५	३
कामीलखान	५	३	०	१२	अबदुल अलिता				
कासीमलई	६	४	२	७	जावराज	१३	० १३	२ ६	१९ १
अलीबकस	७	३	४	३					
बीजलीखान	८	२	१	५	तेरीज		३९ ५२	४ १०	२१ २२

याउपरी अबदुल अली ताजबरान याणी पाच मण सोने घेऊन नीजाम शाहास कोट दील्हे त्याचे कीलेदार २

बरखास्तान	१	१० ८२ ८२१	कीता		२	४५ ८१ ८२१		
		५५८३८१२						

तेथून ईभराईम आदल शाहाने फीतवा करून मागाहून घेतला त्याचे कीलेदार २

	वर्ष	महीने	रोज		वर्ष	महीने	रोज
रेवनधूमसू	१	७	५	तोकल पोलादखा	५	३	११
चीत्यास्तान १				न चु॥ तो जुंजुन			
				पडला मृत्य जाला २			
				६८१०८१६			

त्यावरी लिंगोजी धर्मराव दीवाण याणी कोट रीकाम्र करून चांदल शहास दील्हा त्याचे कीलेदार २

	वर्ष	महीना	रोज		वर्ष	महीना	रोज
आगा जेमशादं				सीदी आतीफ २			
मुळीक १	१	७	१०				

तेथून ईब्राईम ऐदलशाहास सलान दील्हे त्याचे कीलदार २

मीर्जाखान	१	० ८३ ८२१	दस्तुरखान		२	४ ८२ ८२२		
		२८६८१३						

तेथून बहुधान्ये नाम संस्थर मलीकअंबर याणी वेढा बालून लक्ष सरजांम मीळून दक्षणभागी मुळीक मैदान लाढून खुलतान ढव करून कौल कोट घेतले त्याचे कीलेदार ४

		वर्ष	महीना	रोज			वर्ष	महीना	रोज
सीदी याकुब	१	०	६	२५	माहलचरया खान	३	०	४	२
सीदी रबान	२	११	८	३	कीता सीदी				
		११	१४	२९	रबाजान	४	४७	५	०
							४७	९	२

६०

या उपरी सीदी रहाजान याणी बहुधान्ये नाम संस्छर श्रावण शु।। १४ चेतुर्दसी दीवसी वजीरासी मेलवून घेऊन सलाहा करून घेतले त्याचे कीलेदार २१

	वर्ष	महीने	रोज		वर्ष	महीना	रोज
मलीकसंदल	०	७	१८	हासन रुमीखान	०	८	२६
अबदलनबी	०	९	७	माद कासीम	०	१०	२५
मुरुरखान	०	६	३	सैदआशरीफ	०	९	८
मलीकखान	०	३	२	मीर्जाईसफ	१	३	२१
अमदशाहा	०	१०	२८	कीता	३	१	४
माद साबान	०	८	९	महमद जाबीनखा	१	१०	०
मलीकशाबान	०	११	४	हसनरुमीखान	२	१०	२५
सीदीमीर	०	४	१५	त्याच लेक मादरुमी			
अलहमदशाबात	०	७	२८	खान	१	१	२८
सैदअशरीफ	०	६	२०	अबजलखान	०	८	१३
	६	३	१४	मादरुमीखान	१	१	०
				मीरअबदुलकादर व चांदखान मुबे बे-४	४		१६
				कआली माहल बांधवीला			
					१८	१०	१२६

२५६२८०

त्या उपरी नीजामशाही याजकडून कालर्दारे

	वर्ष	महीने	रोज		वर्ष	महीने	रोजं
जरुरखान	१	१	०	आमनखान	५	१	७
अकोटखान	०	०	२२	बुऱ्हानखान	०	७	७

आदम पोलादखान	५	५	९
शेम शादीपोलादखान	६	१	२२
आलीखान	२	१	२
शाहामीरबेग	५	३	८
मराठा बामाजी जाधव	५	३	८
	२५	४	११

४३८११८२१

या उपरी दीलीचे पादशहाने उमरावसुभा दील्हेलखान यानि जानत रायासी स्वादे सीलाऊन घेतला आशाढ अधीक मास रात्री घटीका ७ पळे ३० या समई ईलीच खान प्रवेश जाला शके १५९३ माघ वदी रात्रे घटका २ सोजा बारखुरदार प्रवेश सन १०८१ फसली

	वर्ष	महीना	रोज
ईलीचखान	३	६	१३
बरखुरदार सोजा	१	९	१
	५	३	१४

	वर्ष	महीना	रोज
गजफरखान	२	७	२८
मागता ईलचिखान	०	८	२४
	३	४	२२

८८८६

महाराज मनोहर बसगोडा	२	आवासखान	३
सैद शेरखान	३	नजमीखान	२
केशरसींग	५	मुरादखान	२
कईकुबाईतखान	३	मीरशरीफबेग	८
सैदअनावर	२	राजा बीहिरसाल	२
जैन अलावदीन	४	मागती शरीफखान	३
सैद दमाई	२	मीर आमद	३
महंदीखान	१	फजलअलीखान	६
मीर्जामहीद	६	शाहामीरखान	२
तमीखान	७		
आयाखान	२	खलीटुदीखान	३

सेफुदीखान ३

मोईनखान कोटातून मरून गेला कोट

महीना खालीं ३

४३

७७

८६

खलीळुदीखान कोलेदार याने श्रीमंत पेशव्यापासून द्र-
व्य रुपये २५००० पंचेवीसहजार घेऊन कील्हा दिल्हा शके १६८०
बहुधान्य नामसंस्छर आशाढ शुा १ प्रतिपदा गुरवार पु-
ष नक्षेत्र घटीका १८ सन ११६८ फसली छ २९ सवाल त
दीने कृष्णसींग वेस हवलदार श्रीमंताचे तर्फेने येऊन प्र
वेशी जाहल आमल बाबुराव सदासीव बारामतकर याजकडून की-
लेदार २

७ रामचेंद्र त्रींबक, २ नाना जोसी,

१

(मागील बाजु)

त्यापरी श्रीमताचे हुजुरचे आमलदार

२ उद्धो वीरेश्वर मंगळवार पेढ वस- सदाशीव माणकेश्वर याजकडून
विल १३॥ आमलदार आबाजी बलाळ
१॥ गणेश त्रींबक हुजुर आमल वीसाजी देवराव
३४ रामचेंद्र सीवाजी आमल ॥ पाछारपूरकर तीन महीना सन ३२२७

३७॥ १३॥।

५१

६०

त्याउपरी सन १२२७ फसली वेशाख शुा १० दशमी ईग्रेज बाहा-
दुर आमल फौजनीसी जेरनेल मंडरोल साहेब बाहादुर येऊन साहा दि-
वस लढाई करून कीला घेतला त्याजकडून आमलदार २

१ वेंकटपा माजी १ हाली श्रीनीवासराव

तरीख छ २५ जमादिलावल सन १२२९ फसली पावेतो झाडा
सदरहु एकंदर झाडा बी तपशील कीता मामलेदार नाथनीसी
१ भगवंतराव मामलेदार दीाा इंग्रे
ज बहादर

११६ तुळशीबाग

आपल्या ह्या पुण्यपत्तनांत जीं चार दोन प्रसिद्ध देवालयें आहेत, त्यांत च तुळशीबागेची गणना होते. ह्या देवस्थानासंबंधानें ज्या गोष्टी श्री. नानासाहेब तुळशीबागवाले ह्यांच्या मुखानें त्यांच्या भेटीचे वेळीं नवीन च कळल्या त्या मी भीत-भीतच पुढें मांडीत आहें. भीत भीत म्हणण्याचें कारण ह्यांपैकीं बरी च हकीकत तोंडी आहे; तथापि त्यांत हि थोडा फार इतिहास आहे, ह्या दृष्टीनें खालील माहितीकडे पाहण्याची मी विनंति करितों.

तुळशीबाग संस्थानचे मूळ संपादक नारो आप्पाजी. हे पुणें प्रांताचे सरसुभेदार असून, पेशवाईंतील दोन चार आणीबाणीच्या प्रसंगीं यांनीं विशेष प्रकारची कामगिरी केलेली आहे. हे मूळचे साताऱ्याखालील पाडळी गांवचे वतनदार कुळकर्णी असून, यांचें उपनांव खिरे हें होय. ह्यांच्या बालपणाविषयीं विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाहीं. काय असेल तें असो, बालपणीं च कांहीं तंटाबखेडा व रुसवारुसवी होऊन, पुण्याकडे येणाऱ्या कांहीं मंडळींच्या संगतीसोबतीनें हे पुण्यास आले. येथें उतरावयाचें कांठें ही पंचाईत च. तेव्हां त्यांनीं आंबिल ओढ्याचे कांठीं असणाऱ्या श्रीरामेश्वराच्या देवालयांत-शुक्रवारांतील हल्लींच्या रामेश्वराच्या मंदिरांत-आपलें चंबूगवाळें ठेविलें व आपण तेथें च रडत बसले. पेशव्यांच्या मर्जीतले खासगीवाले लिमये हे नित्याप्रमाणें देवदर्शनास आले असतां, त्यांनीं ह्या मुलास ओक्साबोक्सीं रडतांना पाहिलें. तेव्हां साहजिक च त्यांनीं त्याजकडून झालेली हकीकत विचारून घेतली. त्याची ती हकीकत ऐकून खासगीवाल्यांस त्या मुलाची फार करुणा आली, व त्यांनीं नारायणास स्वगृहीं नेलें. अशा रीतीनें नारायण खासगीवाल्यांच्या आश्रयानें पुण्यास च राहिला. त्या वेळीं हल्लींच्या तुळशीबागेच्या ठिकाणीं खरोखरीचा ' तुळशीबाग ' असून, त्याचें स्वामित्व खासगीवाल्यांकडे होतें. नारायणाकडे ह्या बागेंतील तुळशी वगैरे तोडून आणण्याचें काम असे. नारायणाची तरतरी पाहून खासगीवाल्यांची त्याजवर मर्जी बसली, व त्यास ते आपल्या कौटुंबिकांपैकीं एक अशा रीतीनें वागवूं लागले. पुढें एक दोन प्रकरणांत ह्या लहान नारायणानें उत्तम कामगिरी बजाविल्यामुळें, नारायण हा नारो आप्पाजी होऊन मुत्सद्दीमंडळाच्या नजरेसमोर येऊं लागला. खासगीवाल्यांनीं हि कृतज्ञताबुद्धीनें नारो आप्पाजीस त्याचे विनंतीवरून ' तुळशीबाग ' बहाल करून टाकिला. अशा रीतीनें हळूं हळूं नारो आप्पाजीचा उदय होत गेला. नारो आप्पाजी हे रामभक्त असल्यामुळें, श्रीरामजींच्या कृपेनें आपला ऊर्जितकाळ आला ही गोष्ट ते विसरले नाहींत. त्यानीं लागली च तुळशीबागेंत श्रीरामाची प्रति-

ष्ठापना करून, त्याच्या सेवेंत राहण्याचा क्रम आरंभिला. कर्मधर्मसंयोगानें जमाबंदीच्या मुख्याचे जागीं त्यांची नेमणूक होऊन तें काम करण्यास त्यांनीं श्रीत्र्यंबकेश्वरापासून च सुरुवात केली. नारो आप्पाजीनें जमाबंदीचे कामांत काय क्रांति घडवून आणिली, हें सांगण्याचें प्रकृत स्थल नव्हे; तरी पण मलिकंबरानंतर नारो आप्पाजीनें च काय ती जमाबंदीसंबंधानें सुव्यवस्थित घटना तयार केलेली आहे हें नमूद करणें इष्ट दिसतें. असो; त्र्यंबकेश्वरीं मुक्काम असतांना, गौतमाश्रमींच्या एका सत्पुरुषाच्या कृपेनें नारो आप्पाजीस श्रीराम व जानकी अशा दोन मूर्ति मिळाल्या व ह्यांचीच आरल्या तुळशीबागेंत शके १६८३ चे सुमारास त्यांनीं मोठ्या समारंभानें स्थापना केली; व पूर्वीच्या श्रीराम, लक्ष्मण व सीता अशा तीन हि मूर्ति कोणा महाशब्दे आडनांवाच्या रामोपासकास दान देऊन टाकिल्या. दान दिलेल्या ह्या मूर्ति शनवारांत महाशब्यांच्या घरीं (घ. नं. ३१४) असून, तेथें रामनवमीस उत्सव हि होतो. गौतमाश्रमींच्या सत्पुरुषाकडून नारो आप्पाजीस श्रीराम व सीता अशा दोन मूर्ति मिळाल्या. लक्ष्मणाची मूर्ति बखतरामनामक सुप्रसिद्ध कारागिराकडून मुद्दाम तयार करविली. शके १६८३ चे सुमारास ही जी अर्चा झाली ती चलार्चा होय. अशा रीतीतें तुळशीबागेंतील रामाची प्रख्याति होत गेली. ठिकठिकाणचे रामोपासक दर्शनास लोटत. श्रीतुकारामभहाराज ह्यांचे तत्कालीन वंशज खंडोबा गोसावी यांनीं आपला नव्वद रुपयांचा मोकासा रामार्पण केला. ही गोष्ट शके १६८५ त झाली. तुळशीबाग संस्थानास श्रीमंत पेशवे सरकार यांची पहिली देणगी शके १६८५ त मिळाली आहे.

रावबाजींचे कारकीर्दीत होळकरानें पुणें लुटलें, त्या वेळीं पुण्यांतील सरदार, मुत्सद्दी वगैरे वाट फुटेल तिकडे गेले. नारो आप्पाजींचे चिरंजीव रामचंद्रपंत ह्यांनीं हि ह्या वेळीं स्वरंक्षणार्थ पलायन केलें. देवस्थानाचे व्यवस्थेस हरिपंत पुरंदरे नांवाचा इसम मागें राहिला. पुण्याच्या लुटीची हकीकत ऐकून नारो आप्पाजीच्या चिरंजिवांनीं श्रीरामाच्या मूर्ति आपणांकडे घेऊन येण्याविषयीं हरिपंतास हुकूम फर्माविला. परंतु सुदैवानें होळकरानें संस्थानास बिलकूल हात लाविला नाहीं; इतकें च काय, तर त्या वेळीं पडलेला रामजन्मोत्सव मोळ्या थाटानें आपल्या देखरेखीखालीं पार पाडला. होळकरी दंगा आटोपल्यानंतर पूर्ववत् देवस्थानाची व्यवस्था सुरू झाली, व ती कालमानाप्रमाणें आजतागाईत चालू आहे.

नारो आप्पाजीकडे पुणें प्रांताच्या सुभेदारीसारखें जबाबदारीचें व अत्यंत व्यापक स्वरूपाचें असें काम असल्यामुळें त्यांचे दप्तरीं ऐतिहासिक संग्रह सांपडावा; परंतु त्यांच्या दप्तरखान्यामध्यें आज शेंपन्नास हिशेबाच्या वह्या ह्या च काय त्या राहिल्या आहेत. इनाम कमिशनच्या वेळीं कोपरसाहेबानें ठिकठिकाणचे कागदपत्र

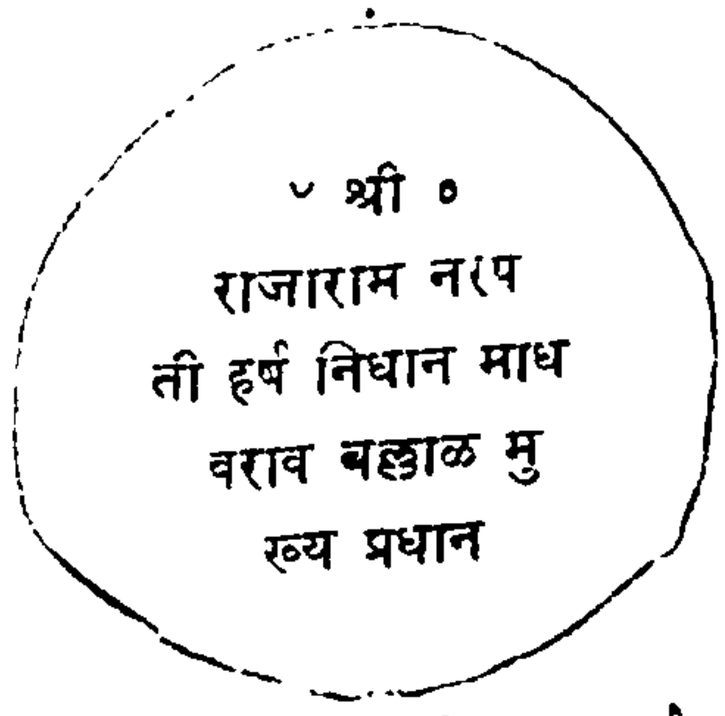
नेले. ह्या संबंधानें एका माहितगारानें पुढील हकीकत सांगितली.–एके दिवशीं सकाळीं खुद्द कौपरसाहेब व त्याची कांहीं मंडळी तुळशीबागवाल्यांचे भेटीस आली. औपचारिक कुशल प्रश्न वगैरे झाल्यावर, साहेबानें दप्तरखाना पाहण्याविषयींची आपली मनीषा दर्शाविल्यानंतर, तुळशीबागवाल्यांनीं तो साहेबमजकुरास दाखविला; व आपण दुपारची बारा वाजण्याची वेळ, श्राद्धासारखा गडबडीचा दिवस, म्हणून साहेबाची रजा घेतली. इकडे दप्तरखान्याचें निरीक्षण करितां करितां कौपरसाहेबानें सर्व दप्तर गाड्यांत घालून भरून नेलें ! पण ह्या हकीकतीशीं विसंगत अशी हकीकत प्रसिद्ध झालेली आहे. सरकारी दफ्तरच्या दुसऱ्या चांगल्या आधारावरून इनाम, जहागिरदार वगैरे लोकांच्या माहितीकरितां 'इनाम–कमिशन खात्यांतील गैरइनसाफ' नांवाचें जें पुस्तक इ. स. १८५९ मध्यें येथील ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें आहे, त्यांत सदरील प्रसंगासंबंधानें पृ. ६४ वर मजकूर आहे तोः–"तुळशीबागवाले राहणार शहर पुणें यांणीं आपले घरांतील कागदपत्र कांहीं हरकत न करितां इनाम कमिशनचे अधिकारी यांस जितके होते तितके नेऊं दिल्हे, म्हणून त्यांची शिफारस होऊन सरकारांनीं त्रिवर्ग बंधूंस सालीना ३०० रुपये पेनशन तहाहयात करून दिलें." दफ्तरखान्यासंबंधानें वस्तुस्थिति कशी हि असली तरी, सांप्रत जीव धरून राहिलेल्या ऐतिहासिक सामुग्रीचा उपयोग तुळशीबागवाल्यांचे विद्यमान वंशज हे एखाद्या संशोधकास करून देतील अशी उमेद आहे.

पां. न. पटवर्धन

लेखांक १

शके १६८५ चैत्र शु. १३ रविवार २७ मार्च १७६३

श्री

राजश्री देशाधिकारी लेखक वर्तमान व भावी प्रांत पुणें गोसावी यांसि
॥ अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य श्रीो माधवराव बलाळ प्रधान

नरफ मजकूर येथे आम्हास मोगलाईचे ऐवजीं रु।१० नवद् सालदरसाल वौंशेपरंपरेने करार करोन दिल्हे आहे ते आम्हास पावतात ते रुपये नवद् नवद् श्रीस सालदरसाल अर्पन आपले स्वसंतोशें केलें आसत आपन घेऊन श्रीस समर्पण करवीन जावे यावत चंद्र सूर्ये तावतकाल्पर्यंत श्रीस सदरहू रुपये देविले आसत यास आपले वौंसीचा कोन्ही हिला हरकत करील त्यास श्रीची शेफत आस सके १६८५ सुभा. ननाम संवछरे कार्तीक सुध पंचमी हें लेहून दिल्हे सही वी कलम ॐ

११७ लिंब–गोव्याशेजारील जाधवाच्या वाड्यांत सांपडलेला एक मराठी ताम्रपट

शक १५५४

[1] सातारा जिल्ह्यांतील कृष्णाकांठच्या गांव गांवा रहाणाऱ्या रा. रा बळवंत सदाशिव चितळे यांनीं तेथून एका मैला वर असलेल्या एका खेड्यांतील जाधवांचा वाडा विकत घेतला. त्या वाड्यांत एका कोनाड्यांत प्रस्तुत मराठींत कोरलेला ताम्रपट सांपडला तो त्यांनीं मला दिला.

[2] पत्रे एकंदर दोन आहेत. प्रत्येक पत्र्याची लांबी ३$\frac{1}{4}$ इंच, रुंदी २$\frac{3}{4}$ इंच व जाडी $\frac{1}{12}$ इंच आहे. वजन १६$\frac{1}{2}$ भार आहे.

[3] भाषा अर्वाचीन मराठी. मूळ निवाडपत्राचा काळ शक १५५४ दिला आहे. म्हणजे हें निवाडपत्र रामदासतुकारामकालीन आहे. मूळ निवाडपत्र कागदावर झालें असून, नंतर स्वामित्वाचा पुरावा अक्षय जवळ रहावा म्हणून तें पत्र तांब्याच्या पत्र्यावर कोरून घेतलेलें दिसतें. कां कीं, ताम्रपटावरील भाषा शक १५५४ तील मराठी भाषेहून अर्वाचीन आहे. साक्षात् कोणत्या शकांत ताम्रपट बनविला गेला तें सांगणें मुष्कील आहे. परंतु, इतकें सामान्यतः म्हणतां येतें कीं मूळ कागदावरील निवाडपत्रानंतर पाउणशें वर्षांनीं हें ताम्रपत्र कोरविलें असावें.

[4] ताम्रपट तत्कालीन गोव्याच्या पाटिलकी संबंधानें आहे. तत्संबंधानें विशेष कांहीं सांगण्या सारखें नाहीं. एवढें नमूद करणें योग्य दिसतें कीं अगदीं पेशवाई संपत तों पर्यंत महाराष्ट्रांत वतन वगैरे बाबीं संबंधानें ताम्रपट कोरण्याचा प्रघात होता.

स. मा. दिवेकर

आसीर्वाद व नमस्कार सुा सलास सितैन मया व अलफ शके १६८५ सुभानु नाम संवत्सरे राजश्री नारो आपाजी उपनाम खिरे गोत्र वसिष्ट सूत्र आश्वलायेन जोतिषी व कुलकर्णी मौजे पाडळी संमत कोरेगांव प्रांत वांई याणी कसबे पुणें येथील मुकामी हुजूर येऊन विनंती केली कीं पुण्यामध्यें आपण नूतन देवालय बांधून श्रीरामचंद्रजीचे मूर्तीची स्थापना केली आहे तेथील नंदादीप व नेवेद्य व सेवेच्या ब्राह्मणाचे कुटुंबाचा योगक्षेम चालला पाहिजे याजकरितां स्वामीनी कृपाळु होऊन एक गांव नूतन इनाम करार करून देऊन चालविला पाहिजे म्हणून त्याजरून मनास आणितां माारनिले याणी का मजकुरीं नूतन देवालय बांधून श्रीरामचंद्रजीची स्थापना केली तेथे देवास नंदादीप व नेवेद्य व सेवेच्या ब्राह्मणाचे कुटुंबाचा योगक्षेम चालविल्यानें धर्मकृत्य व राज्यास श्रेयस्कर हे जाणून यांजवरी कृपाळु होऊन श्रीच्या नंदादीपास व नैवेद्यास व सेवेच्या ब्राह्मणाचे कुटुंबाचे योगक्षेमाबद्दल मौजे वढूं ताा सांडस प्रांत माार हा गांव मोकासबाब व इनामदार व हकदार खेरीज करून मोगलाई व स्वराज्यबाबतिसाा देशमुखी व सावोत्रा दरोबस्त कुलबाब कुलकानू हाली पटी व पेस्तर पटी देखील इनाम तिजाई जलतरुपाषाण निधिनिक्षेपादि करून श्रीकडे नूतन इनाम करून देऊन हें पत्र सादर केलें असे तरी मौजे मजकूर हा गांव माारनिले याचे दुमालां करून देऊन श्रीच्या नंदादीपास व नेवेद्यास व सेवेच्या ब्राह्मणाच्या कुटुंबाचे योगक्षेमाबद्दल यांजकडे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें इनाम चालवणें प्रति वर्षी नवीन पत्राचा आक्षेप न करणें या पत्राची प्रती लेहून घेऊन हें असेल पत्र भोगवटियास माारनिले यांजवल परतोन देणे जाणिजे छ ११ रमजान आज्ञाप्रमाण

लेखन सिमा

बार .

लेखांक २

शके १६८५ कार्तिक शु० ५

श्री

श्रीरामचंद्र

श्रीहारिभक्तपरायेण राजमान्य राजेश्री श्री नारोपंत नाना गोसावी यांसी

रनो खंडोबा गोसावी वास्तवे मौज देहू ताा हावेली प्राा पुण कृतानेक विनंती उपरी तुम्ही काा पुण येथें श्रीच्या मूर्तीस स्थापन केलें आहे त्यास त्याच्या नेवेद नंदादीपास आपल्यापासून नेहमी ऐवज द्यावा ऐसा आमचा हेत जाला म्हनऊन तुम्हास पुसिलें तुम्ही म्हतले श्री चे पूजेस नेहमी ब्राह्मण ठेविला आहे जें याल त्याचे निसबतीस लाऊन देऊं तो श्रीस समर्पण करील त्यावरून मौज तल्लवडे

पत्रा १ पोट

१ मुवाफिके हिन्दवी हरमे रजामन्द शूदन्द
२ व मआमिलंय आं हा मुश्खस शुद
३ नीवाडग्र सके १५५४
४ आंगीरा नाम समछर जे
५ स्ट सुध १० सोमवार ते दीव
६ मी म्हास थळ मौजे कडफळ ना।
७ बारामती पाा सुप बीा गोत सवा
८ जी पाा मोकदम मौजे थळमजकुर
९ संताजी व सुभानजी आटोळ मौजे
१० थळमजकुर या ईदमान अ

पत्रा १ पाठ

११ ग्रवादे कुरणाजी व पछेमवादीये
१२ महीमाजी मौजे गोव समते नीबे
१३ पाा वेई हर दो जन भांडत थळमज
१४ कुरास आल सबाब भांडन हर दो
१५ वाच भाउपनाच वतनाच आहे यासी
१६ सदहु दोघँचा नीवाडा केला हर दो जन
१७ बाजी पाा का नीबं पाा वांई यासी
१८ राजी जाल त्या वरन बंजी पाा सडी
१९ पाठवीली त्यासी सडीची हाकीक
२० त बीा हर दोघाचा मुळपुरुश नागो
२१ जी पाा यासी वायेकौ २ दोघी जनी

---

१ अनुस्वार दिला नाहीं. २ अनुस्वार दिला नाहीं. ३ अनुस्वार दिला नाहीं. ४ वा पाहिजे ५ ब हवा ६ अनुस्वार दिला नाहीं. ७ घा पा हिजे ८ अनुस्वार दिला नाहीं. ९ बा पाहिजे १० ये ही खूण य ह्या उच्चाराची आहे.

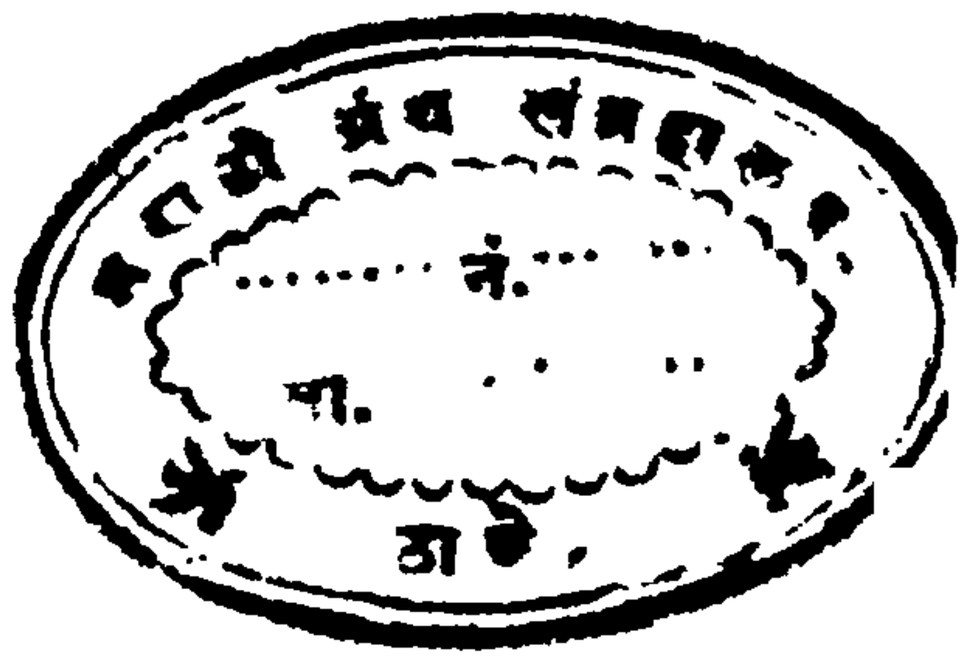
पत्रा २ पोट

२२ ता[11]
२३ वडलीचा तान्हजी
२४ त्यंच[12] हरजी त्यंचा[12]
२५ म्हीमाजी[13]

२६ सदरहु दोघीचा
२६ ½

तां[11]
धाकटीचें[12] षे
लोजी व वीटो
जी त्यांच[12] कु
ष्णाजी व नाईं
कजी

२७ वीस्तार बयेका[16] वरी नीवाडा केल
२८ ।[15] सडी प्रमान नीवाडा देर्घाचा के
२९ ला थळ गांव कुल कंनु[12] कोंना[20] घर
३० वाडा सेन इंनाम पांढरी[21] कांळी[22]
३१ कुल उतपन दों[23] टोंई[24] केल[25] लीही
३२ ल्या प्रमान नीवाडा केला मान
३३ ता महीमाजीस नागर पान हो

पत्रा २ पाट

३४ लीची पोली व
३५ म्हार ४ पुडं

३६ सदरहु प्रमान
३७ हार दोघाचा नी
३८ वाडा केला अ
३९ स हार दोघास अर्था अर्थी सं[29]
४० मंध[29] नाही हे नीवाडपत्र सही

कृष्णाजीस
दसरा व दीवाली
वाजतर व लगिना
ची वाटी व माहा
राची मोली पुड

११ तर्फे ११ त्या पाहिजे, चा पाहिजे १३ भी चद्दल म्ही काढला आहे. १४ चा पाहिजे १५ चा पाहिजे १६ ब हा फारसी प्रत्यय वर या अर्थी आहे. १७ कान्हा दुसऱ्या ओळींत काढिला आहे. १८ दो पाहिजे १९ का पाहिजे २० अर्थ कळत नाहीं. २१ अनुस्वार पाहिजे २२ ळी च ल ली काढिली आहे. २३ दो पाहिजे २४ ठा पाहिजे २५ क वर व ल वर मात्रा पाहिजेत. २६ म वर अनुस्वर दिला नाहीं.

४१ गोदजी पा[ा]	गोही नी[ा] नागर ॥
४२ का[ा] सेळगउ	लीगोजी पा[ा] मौजे
४३ पा[ा] ईदौंपुर[२७]	कुरवावी कीर्यात
४४ बी[ा] सीवराम थें[ा]ा[२८]	दहीगाउ
४५ मौ[ा]ा[२९]	

११८ कवीजंग व पेशवे

नगरचा किल्लेदार कवीजंग ह्यानें शके १६८१ कार्तिक वद्य पंचमी, ता. ९ नोवेंबर इ. स. १७५९ रोजीं नगरचा किल्ला पेशव्यांचे ताब्यांत दिला ही गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हा कवीजंग मूळचा कोण, कोठील ह्या विषयीं कांहीं माहिती सांपडली नाहीं; तरी पण कवीजंगाचे वंशांतील, वास्तविक पाहतां कवीजंगाचा भाऊ ख्वाजे शरीफ ह्याचे वंशांतील विद्यमान जहागीरदार मीर अमीनोद्दीन कवीजंग यांनीं दिलेल्या कागदांवरून ह्या घराण्यासंबंधानें व विशेषतः नगरचा किल्ला श्री. भाऊसाहेब पेशवे यांचे हवालीं केला त्यासंबंधानें बरी च माहिती मिळण्यासारखी आहे.

सोबत एकंदर लेखांक १२ जोडिले आहेत. अनुक्रमांक १ पेशवाई बुडाल्यानंतर ठिकठिकाणच्या सरदारांकडून ज्या केफियती गुजरण्यांत आल्या त्यांपैकीं ह्या घराण्याबद्दलची कैफीयत होय.

लेखांक २ ह्या घराण्याची आतांपर्यंतची वंशावळ होय. ह्यावरून नगरच्या किल्लेदाराचें नांव खाजे महंमदखा असें होतें, असें दिसतें. येथील हल्लींची संतती महंमदखा कवीजंग ह्याचा भाऊ ख्वाजे शरीफ (मराठी अपभ्रंश खोजे सगफ) याची होय, हें स्पष्ट होतें.

लेखांक ३ ची यादी महत्त्वाची असून, तींतील कलमान्वयें नगरचा किल्ला पेशव्यांकडे आलेला आहे.

लेखांक ४ हा हि ह्या च संबंधानें ' बेलभंडारा ' चा कागद होय.

लेखांक ५ ते ११ हे कागद हि इतिहासोपयोगी आहेत.

लेखांक १२ हा कमानी मशिदींतील कवीजंगाचे कबरीवरील शिलालेख होय. ह्यावरून कवीजंग इ. स. १७७४।१७७५ मध्यें वारला हें उघड दिसतें.

पां. न. पटवर्धन

---

२७ ई वर अनुस्वार दिला नाहीं . २८ थळ २९ मजकूर

लेखांक १

श्री

कैफियेत नवाब कवीजंग बाहादूर समये विगदन

१ नबाब ख्वाजे आमानखा कवीजंग बाहादूर उमर

२५

१ ख्वाजे महंमद जाफरखां उमर

८०

१ हासन मिरजाखा उमर व मीर हाया मुलाफखा

२५

१ ख्वाजे महंमद हुशनखा उमर वं ख्वाजे वजीर खा उमर व ख्वाजे

७५ ५०

आहदमखा उमर

४ २०

याजकडील श्रीनिवास गोविंद वर्काल याणी × × नगर मुकामी विदित केले की आमचे ये + + + नाचे संपादन सवस्थान दिल्ली पैकी नबाब येकेताजखा याचे पुत्र नबाब कुरताजखा यास पुत्र नवाब कवीजंग बाहादूर व ख्वाजे शेरीफखा बहादूर याजकडे नगरचा किल्ला ता औवरंगाबादमे चालेघाट परियेंत पातशाई देणे व निज्याम आलीखा याजकडे हायेदराबादचे सवस्थान परस्परे दिलीहून हुकूम येईल ते करीत असावे निज्याम आलीखा जबरीचे पोटी आमचा किला घेऊन मुलूख काबीज करावा तो दिलीचे सवस्थान पेशवे याजकडे जाले आम्ही जर करिता सवस्थान निजाम आली खा याचे हवाले दिलीचे हुकमाखेरीज करावे तर निज्याम आली खा बा(?या)गी जाहाले पादशाची बदनामी आम्हाकडे येती सबब किला गोली न वाजविता सरकारी सवस्थान पेशवे याचे हवाली करून आम्ही आपले कुटुंबाचे जातीची जाहगीर कायम ठेविली वौशावळ बीतपशील

३ नबाब तुरेताजखा बहादूर धाकटे यासी पुत्र तीन थोर नबाब कवीजंग बाहादूर धाकटे ख्वाजे हामीदखा त्या धाकटे ख्वाजे शरीफखा बाहादूर

१ नवाब कवीजंग बाहादूर याचे पुत्र नवाब ख्वाजे महंमदखा त्यास पुत्र

नवाब ख्वाजे मोमलखा यास पुत्र नबाब ख्वाजे आमानतखा कवीजंग बाहादूर हली पुणे मुकामी आहेत

१ ख्वाजे हमीदखा याचा वंश तुरकाचाद उर्फ खराडी येथे आहेत

१ ख्वाजे शरीफखा बाहादूर याचे पुत्र ख्वाजे महंमद जाफर बाहादूर हली आहेत यास पुत्र

१ खाजे ऐकेताज बाहादूर

१ खाजे बहूजजमाखा

—

२

—

१

२ भाऊ व भाचे

१ सैद हसमखा नवाब तुरताजखा याच भाचे त्याचे पुत्र सैद मुकीमखा व महमदशफीखा बाहादूर यास पुत्र

१ सैद मुकीमखा यास पुत्र सैद उगलाखा यास पुत्र मीर हाया तुलाखा हली आहेत

१ महंमद शफीखा यास पुत्र हसन मीरजाखा व नकी मीरजाखो हली आहेत

—

२

१ ख्वाजे खानबाब तुरताजखा याचे भाऊ त्यासी पुत्र तीन

१ ख्वाजे आशूरखा

१ ख्वाजे फते मुबारकरू

१ खाजे उसमान

—

३

यासी पुत्र

१ ख्वाजे फते मुबारकरु यासी ख्वाजे महंमद हुशेनखा हली आहेत व त्यास पुत्र ख्वाजे कादरखा हली आहेत

१ ख्वाजे उसमान यास पुत्र ख्वाजे वजीर हली आहेत यास पुत्र

१ खाजे आश्रफा हली आहेत

१ ख्वाजे पातशा हली आहेत

—

२

१ खाजे अशूरखा याचे पुत्र खाजे उमर व ख्वाजे शादी व ख्वाजे बरखूरदार यास पुत्र ख्वाजे हसन यास पुत्र खाजे आहमद हली आहेत

—

३

—

२

यासी जाहगीर सवस्थान चितपशील

१ नवाब ख्वाजे आमानतखा कबीजंग बाहादूर याजकडे

१ पो आकोले देहे दरोबस्त आमल देहे २६

१ पो नेवासे पो इनामी देहे दरोयस्त आमल

३

१ कसबे तुरलापूर उर्फ भानस हिवरमे पाटीलकी सुद्धा
१ मौजे मालीचिंचोर
१ मौजे कवटे

२ ३

१ खेरीज

१ बाग आहंमदनगरातील
१ मळा खरीदी इनाम सावेडी पैकी बिघे १२
१ अबराई
मौजे सेडी पो झाडे सुमार ५
१ भिस्त बाग पैकी झाडे सु ५
१ मौजे खाडके येथील इनामदार याचे झाडापैकी खरीदी सु २

१२

३

३

१ ख्वाजे महमंद जाफर बाहादूर
॥) पो श्रीगोदे पैकी देहे जाहागीर आमल
१ मौजे चिखलवण
१ मौजे उंबरड
१ मौजे मांगी
१ मौजे खंडाळे
०॥) मौजे केंदूर जाहागीर आमल पो इसमीर जासा ताज कडे आमल ०।) बाकी

॥)

पो नवासे पो देहे जाहागीर आमल

१ मौजे भाट कुडगाव
१ मौजे देवटाकळी
१ मौजे बखारपूर
१ मौजे गुंफा
१ मौजे बाभुलखेड

५

१ इनाम मौजे सावेडी ता॥ नगर हवेली पैकी चाहूर ·॥· जमीन बिघे ६०

१०॥॥

१ हसन मिरजासा व मीरहायातुलासा जाहागीर आमल

·॥· कसबे रासीन पो॥ हिसा रुपये ३२५

५।· पो॥ श्रीगोंदे पैकी देहे

१ मौजे पाटेगाव

·।· मौजे केदूर पैकीं हिसा

१।

१॥॥

ख्वाजे महमद हुशेन सा व ख्वाजे वजीर व ख्वाजे आहमदसा आमल जाहांगीर

·॥· को॥ रासीन पैकी हिसा रु २५३१

२ पो॥ श्रीगोंदे पैकी देहे

१ मौजे कुभेज

१ मौजे बिटरगाव

२

२॥

देहे ४३ तिरेताळीस

इनाम वगैरे

पैकी हली चालनात ते देहे चितपशीळ

नबाब ख्वाजे आमानत सा कवीजंग बाहादूर याजकडे पो॥ नेवासे पैकी देहे दरोबस्त आमल

१ कसबे तुरकपूरमे पाटीलकी सुधा

१ मौजे माळीचिचोर

१ मौजे कवटे

३

१ खेरीज

१ बाग आहमदनगरातील

१ मळा खरीदी सावेडी पो॥ इनाम बिघे १२

१ आचराई झाडे सुा॥ १२

३

६

१ ख्वाजे महंमद जाफर सा बाहादूर याजकडे

४ श्रीगोंदे पो देहे ४॥। पेकी जाहगीर आमल

१ मौजे चिखलगाव

१ मौजे उचरड

१ मौजे मांगी

१ मौजे खंडाळे

४

२ पो नेवासे पो देहे ५ जाहागीर आमल

१ मौजे देवटाकळी

१ मौजे गुंफा

२

१ इनाम सावेडीपा नगर हवेली पो

जमीन चावर ·॥· बिघे ६०

७

१ हसन मीरजाखा व मीर हयातुलाखा

याजकडे जाहगीर आमल

·॥· कसबे रासीन पो हिसा रु. ३२५०

१ पो श्रीगोंदे पो देहे १। पो मौजे

पाटेगाव

१॥

१ ख्वाजे महंमद हुशन खा व ख्वाजे वजीरखा

व ख्वाजे अहमद खा याजकडे जाहगीर आमल

·॥· को रासीन हिसा रु २५३१

२ पो श्रीगोंदे पो देहे

१ मौजे कुंभेज

१ मौजे बिटरगाव

२

२॥

देहे १३ तेरा इनाम वगैरे

४

बाकी देहे तपसील

१ नबाब ख्वाजे अमानतखा कवीजंग बहादूर जाहगीर दरोबस्त
।मल पाो आकोले येथे भिलानी बंड करून ठाणे घेतले गावची
तसनस केली सबब पंतप्रधान याचे सरकारात कानावर घालून
भिलाचे पारपत्य करून ठाणे उठविले त्याचे सिबंदीखर्चाबद्दल
ऐवज घेणे राहिला सबब अमानत राहिले देहे २६

१ खाजे महमद पाो देहे जाफरखा बहादूर जाहगीर आमला पाो देहे
३ पाो नेवासे पाो देहे
१ मौजे भाट कुडगाव
१ मौजे बाभुळखेड
१ मौजे बख्तपूर
—
३

सदरहू तीन देहे माधवराव देशमूख कुकाणेकर याणी सिंदे आलिज्या बहादूर याचे वकिलीचें काम करून आले तेव्हा बाळोजी कुंजर याचे कारभारात जबरीने दाबले ते

०।॥० पाो श्रीगोदे पाो देहे मौजे केदूर पाो हिसे ०।॥० सदरहू देहे बाळोजी कुंजीर याचे कारभारात निगडे सिलेदार नि॥ इचोरकर हे दाबून खातात
—
३॥॰

१ हसन मिरजाखा व मीर हयातुलाखा याजकडील जाहगार आमल पाो श्रीगोदे पाो मौजे केदूर पाो हिसा चोथाई सदरहू पाो निगडे नि॥ इचोरकर दाबून खातात
—
३

देहे ३० तीस

या खेरीज खोज महमद पन्ना मि॥ कवीजंग बहादूर व याचे पुत्र मीर गुलाम हुशन याजकडे जाहगीर व इनाम मौजे माडप पाो पाडे पेडगाव जाहगीर आमल चालत होता तो दरम्यान तुलेखान याणी दाबला आहे

इनाम जमीन

१ मौजे मर्जूदानगर हवेली येथील जमीन बिघे २२
१ मौजे निंबोडी ताा नगर हवेली पाो इनाम जमीन बिघे ३०
—
२

(लेखांक २) **वंशावळ**

शागुलाखा—एकेताजखा १ तुरुपताजखा २ खाजेखा

(१) (१२)

१ तुरुपताजखा—१ खाजे महंमद खा कवीजंग २ खाजे हमीदखा× ३ खाजे

(२)

शरीफ खान ऊर्फ एकेताजखान

(३)

२ खाजे महंमदखा कवीजंग—खाजे महंमद खा ऊर्फ आमुदुलाखा—खाजे मोगलखा—खाजे अमानतखा.*

३ खाजे शरीफखान ऊर्फ एकेताजखान—खाजे महंमद जाकरखान—१ एके-ताजखान ऊर्फ बापूसाहेब २ बदीयु जमाखान

(४)

४ एके ताजखान ऊर्फ बापूसाहेब---१ मीर शरफोद्दीन २ मीर बुराणोद्दीन

(५) (८)

३ मीर कमालोद्दीन

(९)

५ मीर शरफोद्दीन—१ मीर अजिजोद्दीन ऊर्फ बाबासाहेब २ मीर वजिरोद्दीन

(६) (७)

३ मीर कमारोद्दीन

६ मीर अजिजोद्दीन—मीर अजिनोद्दीन

७ मीर वजिरोद्दीन—मीर अमिनोद्दनि—मीर कंकर साहेब

८ मीर बुराणोद्दीन—१ मीर प्यारे साहेब २ मीर फैजुद्दीन

९ मीर कमालोद्दीन—१ मीर शमसोद्दीन २ बदरोद्दीन

(१०) (११)

१० मीर शमसोद्दीन—१ मीर हुजुरोद्दीन २ छोटे साहेब

११ बदरोद्दीन—मीर मुनिरोद्दीन

१२ खाजेखा—१ खाजे फत्ते मुबारकरुह २ खाजे उस्मान ३ खाजे आशूरखा

(१३) (१४) (१५)

१३ खाजे फत्ते मुबारकरुह—खाजे महंमद हुसेनखा—खाजे कादरसाहेब

१४ खाजे उस्मान—खाजे वजीरखा—१ खाजे आश्रफखा २ खाजे बाळासाहेब

१५ खाजे आशूरखा—खाजे उमर* २ खाजे शाही* ३ खाजे बरखुरदार

(१६)

१६ खाजे बरखुरदार—खाजे हासनखा— खाजे अहमद—१ खाजे कडुमिया खाजे रहीम

× याचा वंश तुर्काबाद अगर खराडी येथें

लेखांक ३ नंबर 5234

ता० २८।१०।१७५९

(अक्षरें गेलीं आहेत)

महिना पंधरा दिवसात सरकारचे लोक घेऊन स्वाधीन करावा त्या प्रो करावे हे जाहल्यावर करारप्रो बारा कलमे क्षेपनिक्षेप चालवावे अंतर न करावे म्हशारनिल्हेनी हि करारप्रो काम सत्वर अमलात आणावे

एणेप्रो करार करावे लेकराचे लेकरी

यादी कलमे मताल्लिच कविज्यंग चंद्र ६ रचिलावल कार्तिक सन सितेन ४५ हजार प्रो अकराणे सुा व जागीर ४५ प्रो वसुल असेल आकोल्यात लगती हावेली संगमनेरात नेमून द्यावी दरोबस्त अमल नेमुन द्यावे. पनास हजाराची जागीर वसूलही पनास हजार चौथाई व सरदेशमुखी व बाबती सहीत याच प्रा एका प्रगण्यात आपणास द्यावी फेरफरमाविस कमाविसदाराचा सरकाराचा काही संबंध नसावा आणि उपद्रव न द्यावा

प्रगणे अकोले — प्रगणे धादरफल

को सिनेर — प्रगणे कडे निघोन

जागा पाहोनच नेमिली असे

ज्या प्रगणीयात जहागिर देतील त्याच प्रगणीयात गढी मातबर असेल तो कसबा आपणास द्यावा की कबिले ठेवण्यास योग्य असावे मातबर कज्या पडल्यास अन्य स्थल संवरक्षनायोग्य द्यावे

१ तुरकपूर वगैरे हे गाव आम्हाकडे चवथाई व सरदेशमुखी व बाबत व तेथील पाटीलकी आपणाकडे इनाम लेकराचे लेकरी या प्रकारे चालतात त्या गावास काही उपसरग मोगलाईतून लागू न द्यावा व दरोबस्त या गावच्या सनदा स्वराज्यातून इनाम लेकराचे लेकरी चालेल असी चवथाई व सरदेशमुखी बाबती देखील करून द्यावे

सुद्दामत प्रमाणे वतन व आमल चालवावे पेशजी प्रमाणे इनाम पत्रे करून देखील मोगलाई पत्र द्यावे देणे

१ मौजे तुरकपूर ऊर्फ भानस डिहिवरे प्रगाणे नेवासेच्या पाटीलकी व मौजे कवंट नेवासे प्रगण्याचे गाव येथील पाटीलकी आपली आहे

प्रमाणे पाटीलकी चालवावी व जहागीर स्वराज आमल दरोबस्त चालवावे. दीड हजार तीन हजार पर्यंत असलेशिवाय ज्यास्ती जमा असली तर बिकरार जावीत (४५) तालीसात वजा करावी इनामपत्रे

करून द्यावे देणे. राजूरी न चालेल तर मुबदला गाव त्याजवळील त्यां
जाफ्त करून द्यावे देणे करार जफ्त

१ मौजे राजूरी वालुंज प्रगण्याचा गाव आहे जर हा गाव राहू न सकेल तर याच्या ऐवजी
नेवासे प्रगण्याचा गाव आपले जहागिरीचा आहे तो द्यावे

१ तुरकाचाद उर्फ खराडी आपले वडिलांचे कबिल्यास व आपले भावास व बहिणीस व आपणास इनाम आहे तो असें करावे की नबाबाकडून व सरकारातून त्यास उपसर्ग न लागावे त्याचे त्याजकडे चालावे येविशई साहितेपत्र द्यावे जथवर प्रयेत्न होईल तो करावा येणेप्रमाणे करार करावे करार

शहेर नजीक आहे येथून साहितेपत्र देऊन चालवावे न चालेल तरी
मोबदला द्यावा दरसालासी सदरील साहिते पत्रे चालले करावे
चालवावे करार करावे करार

नेवासे वगैरे आहे त्या प्रो चालवावी चाकरी हुजूर करावी अगर मोगलाई॥ केली तर चालवावी करार करावे करार

१ आपले भाऊ भाचे वगैरे लोक बीतपसील

भायाचे जाहगिरीस सरकारातून उपसर्ग न लागावा ने चितास आल्यास मोगलाईत चाकरी करितील चितांत आल्यास सरकारात राहतील. मोगलाईतून त्यास पेच पडल्यास त्याचे साहिते सर्व प्रकार करावे त्याचे हवाल्या बाग वगैरे नगरात आहेत त्यास उपसरग सरकारचे लोक न द्यावे व सुखवस्तीस मुजाहिमता नसावे

हवाल्या बाग भावाचे या नगरी आहेत ते चालवावे काजीचे
इनाम व रोज पेशजीप्रमाणे चालवावे येणे प्रो कलम करार करावे
करार व करार

१ ऐके ताजखा भाऊ याची जाहागीर चांभार गोंदे वगैरे १५६७१॥-

१ महमंद मुकीमखा व महंमद शेफीखा हासनखाचे लेक व भाचे आपले यासी हवेली अहमदनगर वगैरे ११०१२

१ खोज्ये फते मुबारकरु १७३३

१ खाजे महमहपन्हा १८७४॥=

१ खाजी आबदूल नबी याची जाहागीर व इनाम रोज वगैरे वजा जाता चालते ते १६६६॥ जागीर पांडेपेडगाव इनाम रोज लागेल असा बंदोबस्त करावा चारपाच हजार पर्यंत गला आहे तो नवा जंगी सामान दारु गोळी तोफा जजाला बंदुकी नेऊ नये सरकारात द्याव्या करार करावे करार

संगमनेरात हजार रुपये तनखा गाव जाहगीर वगैरे दरोबस्त गाव
इनाम द्याव्या करार करावे करार

१ गला जितका किल्यास असेल तो आपण घेऊन जाऊ त्यास मुजाही-
मत न व्हावी.

खास्सा संरमजाम वंदुकी असतील त्या न्याव्या चाकरी माफ करावी करार
करावे करार

१ चाकरी सर्व प्रकारे आपल्यास माफ असावी पागेचा सामान शेंभर
रावतानसी तयेनात राहून करार करावे करार
चाकरी करण्याचे सागावे तेथे चाकरी करावी करार करावे करार

१ महमद करीम आपला पालक लेक जातीनसी दरमहा
करून शेंभर लोकांनिशी चाकरी ठेवावी व खाशासही दरमहा पाहून करार करावे
करार फसलीप्रमाणे दाखल आमल होई तो वसूल तुम्हाकडे पडेल कलम करार
करावे करार

१ आपली जहागीर जी आतां आहे त्याचा पेका ज्या दिवशी सरकारात
ठेऊन ते दिवस पर्यंत जो प्रगण्यात राहील तो कमाविसदारास ताकीद करून
वसूल करून द्यावा

अजमासे एकतीसहजार तनख्याची जहागीर आहे त्यांत नगर
पांडेपेडगाव चांभारगोंदे चोविस पंचवीस हजार
तनखा येथील जहागिरीचा वसुलाचा अदमास पाहून त्याप्रमाणें गंगथडी
खानदेश येथें मोबदला जहागीर द्यावी.

१ मुरात सांो मौलवी यास आपल्यास जाहगीर देतील त्या प्रगण्यांत हजार
रुपयाचा गाव इनाम लेकराचे लेकरी चालेल चौथाई सरदेशमुखी व
बाबती देखील द्यावी

सरकारात पदरी पडून काम केल्यावर करारापो चालेल वरकडानी पेच
केले तर खातरे येणार नाही करार करावे करार

१ सरकारची चाकरी आम्ही अंगिकारल्याउपर मोगलाईकडून आनखी पेच
आम्हाकडे हाजार पडतील व लोक लिहितील ते खातरेस न आणावे सर्व मनालिच
सदरी लिहिलेले ते त्याजप्रो लेकराचे लेकरी चालवावे त्यास श्रीमंत नानासाहेब
व भाऊसाहेब व दादासाहेब व विश्वासरावसाहेब याणी आपले बलभंडार व्यगलाले
द्यावे व या पत्रावरहि दस्त खत करून द्यावे की लेकराचे लेकरी सदरहू
कलमे चालवू.

सिवबंदी करण्याबदल कामे आजपावर पंचेवीस हजार रुपये द्यावे करार करावे

करार

१ किल्यात सिवबंदीचे लोक आहेत त्याची तलब चढली ते आदा करावयाबदल रुपये २५००० पंचवीस हजार नक्त द्यावे की त्याची तलब आदा केली जाईल

१२

लेखांक ४

श्री

६।१२।१७५९ नकल

सिका

शाहामत मिसालते मर्तबत कवीजंग बाहदूर सलामहू

छ बाळाजी बाजीराव प्रधान व सदासिव चिमणाजी आहदनामा लिहिला ऐसा जे तुमचे मतालिबाचे कलमे बारा आलाहिदा बंदावर करार करून दिल्हे ती गोळी न वाजता किला सरकारचे हावाली जाल्यावर वौशपरंपरेने चालतील ये बाब वसवस न धरावा राघो तुकदेव याजबरोबर बेलभंडार पाठविला आहे हा येऊन किला बेवसवस सरकारचे लोकाचे हावाला करने सर्व गोस्टीने खातरजमा असो देणे तुमचे सर्व प्रकारी लेकराचे लेकरी चालविले जाईल तुमचे आमचे दरम्यान विस्वर आहे करारापो सरकारातून चालेल सदर स्थळ हवाला करने जानिजे छ १५ रबिलावल सन सितैन ज्यादा काय लिो मोर्तब सुद

लेखन सीमा

लेखांक ५

(ता २७।१२।१९५९) श्री

राजश्री माहाराव जानोजी जसवंत निंबाळकर गोसावी यांसि प्रधान विशेष

छ अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्नो बालाजी बाजीराव आसीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीये लिहित असलें पाहिजे साजे शरीफखान ऊर्फ एके ताजखान यांजकडे

१ मौजे चिखल ठाणे

१ मौजे खंडाळे

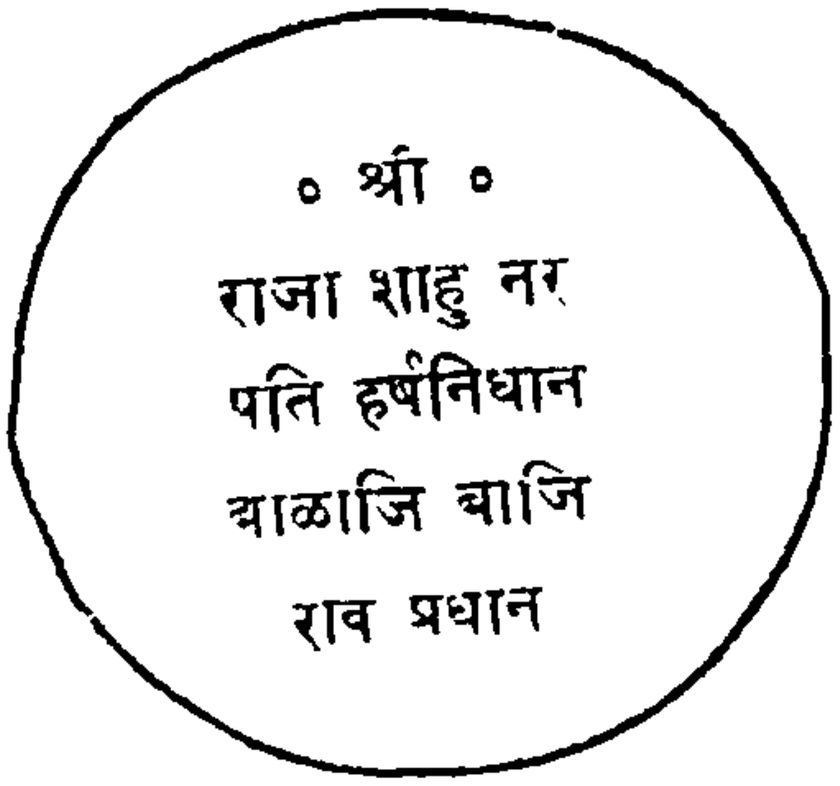
१ मौजे मांगी

३

सदरहु तीन गांव पा॥ चांभारगोंदे जागीर आहेत त्याप्रमाणें हल्लीं करार करून दिल्हे असेत तरी तुम्हीं देहाये मजकुरास व अमलदारास व जमीदारास ताकीद करून सालाबादप्रमाणें जागिरीचा अमल देववावा रा॥ छ ६ जमादिलावल सु॥ सितैन मया व अलफ बहुत काय लिहिणें

श्री

लेखांक ६

आज्ञापत्र समस्त राजकार्यधुरंधर विस्वासनिधि राजमान्य राजश्री बाळाजी पंडीत प्रधान तां मोकादम मौजे सावेडी पा॥ हवेली अमदानगर सरकार मजकूर सुरु सितैन मया व अलफ खोजे शरीफ खान ऊर्फ एकताज खान याणीं हुजूर मौजे टाकळी पा॥ पांडे पेडगांव येथील मुकामी येऊन अर्ज केला कीं मौजे मजकुरीं आपले बाग २ दोन एकून जमीन बिघे १२० एकशेवीस ईनाम पेशजी-पासून मोगलाई अमलांत आपणाकडे चालत होते त्यास हाली पा॥ मजकूरचा मोगलाई अमल सरकारांत आला आपण सरकारचे किफाइती कामकाज केले आहे मेहेरबान होऊन सदरहु जमीन पेशजी प्रमाणें ईनाम करार करून देऊन लेकरा लेकरी ईनाम चालविली पाहिजे म्हणोन त्यावरून मनास आणिता याणी सर-कारचे कामकाज केले आहे याचे चालवणे जरूर जाणोन याजवर मेहेरबान होऊन याचा अर्ज खातरेस आणून सदरहु दोन्ही बागाची जमीन बिघे १२० एकशेवीस पेशजीप्रमाणें याशी व याचे लेकरालेकरी याजकडे इनाम चाल-वण्याचा करार करून देऊन हे आज्ञापत्र सादर केलें असे तर सदरहु जमीन याचे दुमाला करून सालदरसाल याजकडे ईनाम चालवीत जाणे दरसाल ताजे सनदेचा उजूर न करणे या सनदेची नकल घेऊन हे सनद भोगवटीयास परतोन देणे जाणिजे छ १२ जमादिलावल आज्ञाप्रमाण

लेखन सीमा

बार

२।१।१७६०

लेखांक ७

कर्वीजंग बाहादर महबतहु

छ शाहामत व चिसालत मर्तबत खान समीऊन मकान बादज शौक मकशुफ आंकी येथील खैर जाणोन आपली खैर लिहीत जाणे दिगर शहर अमदानगर येथे हवेल्या सरकारच्या बितपसील

सर्ज्यांखान याज—		सियारत खान
बाबद	हवेली	बमये बाग याजबा।
	१	व हवेली बुलनशाबदुल खरेदी
		१

येणे प्रमाणे दोन हवेलीया बमये बाग व कांरंज्याचे पाणी दाने हवेल्यात येत आहे ते ऐसे तुम्हास राहावयासी व तुमचे लेकरालेकरी राहावयासी करार करून तुम्हास दिल्या असेत तर सदरहू दोन्ही हवेल्या बमये बाग आपले दुमाला करून घेऊन तुम्ही व तुमचे लेकरालेकरी आंत सुखरूप राहाणे जाणीजे छ १२ जमा-दिलावल सुा सितैन मया व अलफ ज्यादा काय लिहिणे

लेखन सीमा

० श्री
राजा शाहुनर
पति हर्षनिधान
बाळाजी बाजि
राव प्रधान

ता २८।४।१७६०

श्री

लेखांक ८

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री बाळाजी महादेव गोसावी यांसी. सेवक बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार सुा सितैन मया व अलफ

पो अकोले येथील जागीर साल मजकुरी कवीजंग बाहादर याजकडे करार करून देऊन पेशजी पत्र सादर असता मारनिलेकडे जागीर चालावयास खलेल करता म्हणून हुजूर विदित जाले ऐशास पा। मजकूरची जागीर मारनिलेकडे दिल्ही असता उपसर्ग यावयास कारण काये हाली पत्र सादर केले असे तरी पेशजीचे पत्राप्रो पा। मजकूरची जागीर मारनिलेकडे चालवणे कोणेविसी उपसर्ग न करणे जाणिजे छ ११ रमजान बहुत काये लिहिणे

लेखन सीमा

१४।६।९६

श्री

लेखांक ९

श्री
जोतिस्वरूप च
रणी तत्पर माहाद
जी सुत दवलतरा
व शिंदे निरंत
~ र ~

⑥ आनाम देशमुख व देशपांडे रुपे रासीन यासी दौलतराव सिंदे सुा मया तैन व आलफ ख्वाजे मोगल खा कवीजंग याजकडून सरकारचा नजरचा ऐवज येणे याजकरिता त्याजकडील सरंजामाचे वहिवाटीस सरकारातून कारकून पाठविले होते त्यासी कवीजंग याणी नजरच्या ऐवजाचा फडशा करून दिल्हा मारनिलेकडील का। दार माहाली सनद घेऊन येतील त्यासी रुजु राहून आमल त्याजकडे सुरळीन देत जाणे जाणिजे छ ९ मोहरम मोर्तब सुद

मोर्तब सुद

लेखांक १०

श्री

१४।६।१७९९

राजश्री नारो कृष्ण गोसावी यांस

⑥ स्नो दौलतराव सिंदे दंडवत सुरु मया तैन व अलफ ख्वाजे मोगलखा कविजंग याजकडून नजरचा ऐवज एणें त्याजकरिता तुम्हास सरकारातून त्याचे गावगन्नाचा एवजाचे वसुलास पाठविले होते त्यासी नजरचे ऐवजाचा त्याजकडून

फडशा जाला तरी तुम्ही त्याजकडील अमलाची वहिवाट केली त्याचा हिसेंब घेऊन सरकारात येणे जाणीजे छ ८ मोहरम बहुत काय लिहिणे

मोर्तब सुद

श्री
जोति स्वरूप च
ण्डी तत्पर महाद
जी सुत दौलतरा
व शिंदे निरंतर

श्री

लेखांक ११

१४।६।१७९९

श्री
जोति स्वरूप च
ण्डी तत्पर महाद
जी सुत दौलतरा
व शिंदे निरंत
र

अज सुभा राजश्री दौलतराव सिंदे ता। मोकदमानी देहाये व मजरे इपे गासीन सुरु मया तैन व अलफ ख्वाजे मोगलखा कविजंग याचे सरंजामाची जफ्ती सरकारांतून केली होती सा। सरकारात नजर ठरून मोकळीक करून दिल्ही त्यासी नजरेचा येवजाचा फडशा झाला नाहीं याजकरितां हलीं कारकुन नारो कृष्ण माहली पाठविला आहे यासी रुजु राहून देहाये मारचा आमल मारनीलेकडे देत जाणे जाणीजे छ ९ मोहरम मोर्तब सुद

मोर्तब सुद

लेखांक १२

कवीजंगाची कबर

अहंमदनगर येथें जुन्या तुरुंगावरून डांगे गल्लीकडे जातांना कोपऱ्यावर कमानी नांवाची एक मशीद आहे. ही कोणी असदखान रूमी नांवाच्या इसमानें सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत बांधिली असें म्हणतात. इ. स. १८१८ नंतर मशिदीचे आवारांतील कांहीं भाग दुरुस्त करण्यांत येऊन तेथें सरकारी दवाखाना उघडण्यांत आला; व तेथें तो नवीन रिपन हॉस्पिटल स्थापन होईपर्यंत होता. तेव्हांपासून ह्या इमारतीचा उपयोग दिवाणी तुरुंगाकडे होऊं लागला आहे.

२ कमानी मशिदीचे आवारांत मशिदीसमोर च कवीजंग नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या नगरच्या किल्लेदाराची कबर आहे. ह्या कबरीवर चारी बाजूंस चार शिलालेख आहेत. ह्यावरून कवीजंग इ. स. १७७४ तारीख १४ मार्च ते १७७५ तारीख ३ मार्च पावेतों सुरू असलेल्या हिजरी सन ११८८ मध्यें केव्हां तरी मृत्यु पावला, असें स्पष्ट होतें.

शिलालेख

उत्तरेकडील:—**जान व खुदा दाद अमीरे जमान**

ह्या वेळच्या सरदारानें (अमीरे जमान) आपला प्राण (जान) ईश्वराकरितां (व खुदा) दिला (दाद) म्ह० ईश्वरार्पण केला.

पूर्वेकडील:-**हिंमते उ दर हमा आलिम इल्म**

अर्थ:-त्याचें (ऊं) धैर्य (हिंमते) सर्व (हमा) जगामध्यें (दर आलिम) प्रसिद्ध (इल्म) आहे.

दक्षिणेकडील:—**मिश्रये तारीखे वफाताह बिश्नौ**

त्याचे मृत्यूची (वफातशा) तारीखेची (तारीखे) ओळ (मिश्रये) ऐक (बिश्नौ)

पश्चिमेकडील:--**रफ्त कवीजंग जहाने करम ११८८**

अर्थ:-जगावर (जहाने) प्रीती करणारा (करम) असा कवीजंग (कवीजंग ह्या शब्दाचा रणशूर असा हि अर्थ आहे) गेला म्ह. मेला (रफ्त)

टीप-ह्या खालीं ११८८ चा आंकडा दिलेला आहे तो हिजरी सनाचा द्योतक असून दक्षिणेकडील शिलालेखांत सांगितल्याप्रमाणें, 'रफ्त कवीजंग जहाने करम'ही कवीजंगाचे मृत्यूचे तारखेची ओळ होय. 'अबजद' पद्धतीनें ह्या ओळीचा किंमत ११८८ ही येते.

११९ गोव्याचे भाषेंतील पद

(चालः—भूपती स्वरें तें वैभवसुख०)

तुमि कित्लेंय् सोदलें विचार कित्लोय् केलो ॥
तरि गुरूचगर देव तुमकां मेळ्चो ना पेलो ॥ ध्रु० ॥
आजले खित् हजारांवैर साधु जावून् गेले ।
तरेतरेन् उपकार त्यांणि लोकांचेर् केले ॥
त्या साधुंत येक पुण् गुरूशिवाय् जालो ना ।
गुरुशिवाय केन्नाच् मोक्षाक् कोण गैलो ना ॥
या संसारांत पुण् गुरु नास्ल्यार कांय जाता ? ।
येक अक्षर तरि पुण शिकनस्ल्यार काय येता ? ॥
गुरु नास्ल्यार कुस्कुट हाताक् । गांवूचें ना ।
गावलें च तरि तें पदराक् । रावूचें ना ।
रावूलें च तरि तें देवाक् । फांवूचें ना ।
ह्ये भाशेन जण येक मनीस गुरूचो पांग्लो ।
आस्तना लेखिना गुरूक् देखुन् तो भंग्लो ॥ तुमि० ॥ १ ॥
अवो ! घेत्लो देवान् राम म्हणुन अवताक् ।
साप् भुर्गो अस्तना माल्ले राक्षसां थाक ॥
बापायूच्या उत्राक् राज्य दिलें सोडून् ऽ ।
घरदाक्रय् सोडूलें धल्लें सामुखें रान् ऽ ॥
सांखोव समुद्राक् लांब चारशीं कोस् ऽ ।
बांदून वचुन लंकेंत घात्लो भौ धोस् ऽ ॥
थें आस्ले जे वायूट् मार्गाक् । काप्ले ते ।
धनि केले थेंच्या राज्याक् । आप्ले ते ।
वांचेलै जे जे धर्माक् । जप्ले ते ।
तो राम वशिष्टाक् सदांच पायां पडूलो ।
गुरु करून आप्त्याापरस मान्तालो व्हडूलो ॥ तुमि ॥ २ ॥
अवतार आणि येकू तसो च जो श्रीकृष्ण् ऽ ।
उजो पुस्कळ् गिळ्लो । लागुकना पुण् तांका उष्ण् ऽ ।
कर्तुत्वां आणि कुय् अजापांचिं मौ केलीं ।
भागवतांत व्यासान् बरोन् सग्लि तीं घेयूलीं ॥
त्या कृष्णाक् पळैया सांदीपनि गुरु आस्लो ।
गुरुशेवा करून् ताणें जगाक् दाखैलो मास्लो ॥

केंदि व्हड्ली पट्टी गुरुची । सांगुं न जो ।
तारी किंमत गुरुभक्तीची । करु न जो ।
गुरु दास्तैला संसार करूंक् मागे शास्त्रांत्लो ।
आणि निमार्णें मेक्ळो कर्ता हि संसारात्लो ॥ ३ ॥ ध्रु ॥
आतां म्हणशी जर गुरु जगांत खें खें आस्ता ?
तर् समज् गुरुशिवाय् तिळा येदो ठाव नास्ता ।
तूं आफुड्शि खाशी हुंग्शी आय्कशी देखशी ।
तें सग्लें गुरु तुका शिकैत् जर तूं शिकशी
सगल्याचे वस्तुनीं गुरुचें गुरुपण भल्लां ।
वलखुंक्ना देखुन् आम्चें पिशेपण उल्लां ।
निट आसून वांकडें जातां । पोंग तें ।
आज आस्ता फाल्यां नास्ता । धोंग तें !
हांसैता ते चि रडैता । सोंग तें ।
हें सग्लें निर्मितो सग्ल्या जगाचो येक्लो ।
धनि असो समज् जो तोच् गुरू सगल्यांत्लो ॥ ४ ॥
हा गुरूक् मनाचो आमच्या मठ बांदूं या
त्या मठांत भक्ती हें चि आसन् मांडूं या ॥
बरे तरेन् आस्नार् मूर्ति बसौया गुरुची ।
गुरु सांपडच्ना अशें म्हणुन् गरज् ना जुरुंची
गुरुपुजेक सद्धां फुला खैचीं हाड्चीं !
बरिं बास्कळ कर्मी आम्गेलीं च हीं खुंट्चीं
जाळिल्यार मीपण सग्लें । जालो धूप ।
ममतेचें निरांजन लायलें । पेट्लो दीप ।
वास्नेचें वीं च जर शिग्लें । निवेद् खूप् ।
ह्ये तरेन् गुरूची पुजा करून् जो गाव्लो
तो प्रसाद पळे रे **रामु** कोणा कोणाक् पावलो ? ॥ ५ ॥

सदर पद रा. राजवाडे यांस मिळालेलें आहे. शेवटच्या ओळीवरून कवी 'रामु' दिसतो. भाषेकरितां मुद्दाम दिलें आहे.

द. वा. पोतदार

१२० गोविंदतनय-गिरि-कृत व्यंकटेशाची जयंती

ही जयन्ती कान्हूरास सांपडली. मंडळाच्या संग्रहास ठेविली आहे. कवि केव्हांचा व कोठचा तें कळण्यास साधन नाहीं.

वि. का. राजवाडे

गर्गाचार्यकृत शकुनावति

१ हा संस्कृत ग्रंथ कान्हूर येथें सांपडला. समग्र आहे. मराठींत ज्या कित्येक प्रश्नोत्तरी शकुनवंत्या आढळतात त्या ह्या च संस्कृत ग्रंथा वरून मराठी भाषेंत उतरलेल्या आहेत. तुळशीच्या फांशावर एक, दोन, तीन, चार असे आंकडे खोदून तो फांसा तिनदा टाकावयाचा व ते आकडे एकापुढें एक जुळवून जुळलेल्या रकमेखालील उत्तर समजावयाचें. असा ह्या शकुनवंतींत शकुन बघण्याचा प्रकार आहे. या ग्रंथाचे एकंदर १७८ श्लोक आहेत. ग्रंथ मंडळाचे संग्रहास ठेविला आहे.

वि. का. राजवाडे

१२२ पांडुरंगकृत नवा अभंगाची विनंति

१ चांदोरकर-सूचींत कोण्या पांडुरग कवीचे नारायणरावध वगैरे ग्रंथ नमूद केले आहेत. कान्हूर येथील अंक १ च्या वहींत ह्या कवीची नवा अभंगांची विनंति दिली आहे. आपला गुरू जो श्रीरंग त्याचा उल्लेख कवीनें पहिल्या अभंगाच्या चौथ्या कडव्यांत केला आहे. नवव्या अभंगाच्या तिसऱ्या कडव्यांत तुकोबा देहूकर यांचा उल्लेख केलेला दिसतो. तें कडवें असें:--

तूकाआश्रइ करावे श्रीरामा । तेणे भवासिमा उलंघेल ॥ ३ ॥

वि. का राजवाडे

१२३ सिद्धपाल केसरीकृत मल्लारिमाहात्म्य

१ हा ग्रंथ कान्हूरास सांपडला. याचे एकंदर २२ अध्याय आहेत. पहिल्या अध्यायाचा शेवट असा:--

हे चेरित्र मल्लारिमाहात्म्य । ब्रह्मांडपुराणिचे उत्तम ॥
तो कुबेरा चा सुत सूगम । कथा जाण सांगेल ॥ ६९ ॥

२ बाविसाव्या अध्यायाचा शेवट असाः--

तेणे वीस्वासे जेन्मलो राजकुळी आपण । वेशी कुदांत्याचे ॥ ३७ ॥
धन्ये तो श्रीमंत कुबीरराज पिता । धन्ये धन्ये ते आंबिका माझीमाता ॥
ज्यांच्यां चेरणे स्मरणे पावलो तत्वता । दाशत्व श्रीमल्लारिचें ॥ ३८ ॥
दाशत्व पावोनी सीधपाळ केशरि । मल्लारिमाहात्म समाप्त करि ॥
श्रोती सावधान होउनी आंतरि । भक्तिभावे करावे ॥ ३९ ॥
औसा ब्रह्मांडपुराणिचा ईतिहांस । श्रीमल्लारिमाहात्म बोलीला व्यास ॥
त्याचा मरुत-भास-सौंरस । बोलिला आत्मजु कुबेराचा ॥ ४० ॥
श्री शके पधरा शते सात । पार्थीव नाम सवत्स्छरी श्रावणमासात ॥
वदेपक्षी शुक्रवारि शेष्टीसी ग्रंथ । समाप्तीसी पावला ॥ ४१ ॥
ईति श्रीब्रह्मांडपुराणे । क्षेत्रखंडे ॥

मल्लारिमाहात्मे ॥ वर्णन मल्लारि स्वमुखवाक्योनाम ॥ द्वीशोतमोध्याये ॥ २२ ॥ ॐ स्वति श्रीशके १६८८ व्यय नाम सवछरे श्रावण ध्धे १३ त्रीयोदशी समाप्त ॥ मस्तु ॥ श्रीमल्लारिमार्तंडार्पणमस्तु ॥ श्रीदेवार्पणमस्तु ॥ छ. ॥ छ ॥ ॥ श्रावण सुव्वे १ ते दिन समाप्त. ॥ छ ॥ २२ ॥ २२२२२ श्रीराम जय राम जये जये राम ॥ श्रीकृष्णपर्णमस्तु ॥

३ वरील ओंव्यां वरून दिसतें कीं हा कवी जातीचा मराठा होता. याच्या बापा चें नांव कुबेर व आई चें नांव अंबा. आडनांव कुदांत. कृदांत हा शब्द कोणत्या तरी मराठ्याच्या मराठी आडनांवा चें संस्कृत रूप आहे. कवीनें हा ग्रंथ शके १५०७ मध्यें रचिला. एकनाथ भर उमरींत असतां हा कवी झाला. काव्यातील वर्णन बरेंच सरस आहे. पोथी मंडळाचे संग्रहास ठेविली आहे.

वि. का. राजवाडे

☞ श्री. आबासाहेब मुजुमदार यांचे संग्रहास हि याची एक प्रत आहे.-संपादक

१२४ तांब्याच्या पत्र्यांवर खोदलेल्या मेहरपी

परवा वैशाखांत मावळांत हिंडतांना रा० शंकरराव देव यांना या तांब्याच्या पत्र्यांवर खोदलेल्या मेहरपी मिळाल्या. एकंदर पत्रे सात आहेत. पत्र्याची लांबी आठ बोटें असून रुंदी चार बोटें आहे. मेहेरपीची जाळी एणेंप्रमाणें आहेः—

जाळी शिवाय या पऱ्यांत आणखी एक विशेष असा आहे कीं, सात पऱ्यांतून दोन पऱ्यांवर एक फारशी शिक्का कोरलेला आहे. तो असा:—

फारशी अक्षरें फारशी चालीप्रमाणें उजवीकडून डावीकडे लिहिलीं आहेत. शिक्यांत अहमदशहा पादशहा दिल्लीवाला याचें नांव आहे त्या अर्थी असें म्हणावें लागतें कीं ह्या जाळीची कल्पना मूळ अहमदशहा पादशहाच्या मनांत आली.

अहमदशहा पादशहा दिल्लीस होता. तो कधीं दक्षिणेंत आला नाहीं तेव्हां प्रश्न असा उपस्थित होतो कीं ही जाळी मावळांत आली कशी? याला उत्तर एक च आहे तें हें कीं मराठ्यांच्या दिल्ली प्रांतांत ज्या स्वाऱ्या झाल्या त्यांतील कोणातरी मांवळांतील सरदाराला ही जाळी हस्तगत झाली असावी. ही जाळी पीतांबर, शेले, गालिचे, रेशीमकाठी-धोतरें, यांच्या काठांचें विणकाम करतांना नमुना म्हणून तयार केलेली आहे. जाळींतील सर्व फुलें रुईचीं आहेत. अर्थात् जाळी रुईफुली आहे व ती साऱ्या कोष्ट्यांच्या व मोमिनांच्या उपयोगी पडण्या करितां केलेली होती.

वि. का. राजवाडे

१२५ दत्तकवीकृत श्लोक

कऱ्हाड येथील पंढरपुऱ्यांच्या गळाट्यांत खालील श्लोक सांपडले. सदर श्लोकांत कांहीं चमत्कृति असल्यामुळें मंडळास सादर केले आहेत.

एका राजाच्या राणीशीं प्रधान लागू होता तो तेथें असतां राजा आला. तेव्हां त्याला राणीनें गादीच्या बळकटींत गुंडाळून बळकटी कोंपऱ्यांत उभी केली.

तेव्हा दासीनें चतुरतेनें त्याची सुटका केली. यासंबंधी कवीनें उत्प्रेक्षा केल्या आहेत. पुढें प्रधानानें दासीस बक्षीस दिलें. सदर कागद मंडळाच्या संग्रहास ठेविला आहे.

वि. का. राजवाडे

दिनकर उदईचा पश्चमे लागि आला । मधुकर रसभावें पद्मिनी लीन जाला ॥
त्यज त्यज रसनेच्या पंकज्या दूर होई । नाहि तर क्षणमात्रे गुंतसी तूं अपाई ॥१॥
गुंडाळिल्या किमपि कापसि थर्थराटे । जाता कसे परगृही मनि हर्ष वाटे ॥
इच्छा मनातिल तुवा परिपूर्ण केली । भीतोसि का न मरता मति काय जाली ॥ २ ॥
ऐके शशी परम निर्मळ देहधारी । जाला कलंक कुटिले तुझिये शरीरी ॥
तुझाही जंवर असे नृप हा निजेला । अछादिले वदन झाकुनि लोचनाला ॥ ३ ॥
चिंता नसे भ्रमरणी भ्रमराशी जाणे । आनंदयुक्त असणे सदनासि जाणे ॥
नाही तया मरण मुक्त होइल आता । जाता निसी दिनकरे उदयासि येता ॥ ४ ॥
पाहे सखी जो गाळे हार नाहीं । पाही पलंगावरि हार नाही ॥
होसील दासी जरी भाट येव्हां । आणूनि देसी तरी हार येव्हां ॥ ५ ॥
राया तु ते म्या पहिले जुहारी । शत्रु तुझे येतिल नित्य हारी ॥
मंत्री सभे येउनि बैसलासे । जोहार जोहार जोहारिलासे ॥ ६ ॥
ऐकोनिया चतुरता मग त्या प्रधाने । शाले सहीत सिरपाव दिला तयानें ॥
दासी चिये चतुरते उपमा नसे हो । दत्त प्रसिद्ध कविता वदला असे हो ॥ ७ ॥

१२६ बाबूनाथ कवी

कऱ्हाड येथील पंढरपुऱ्यांच्या गळाठ्यांत वरील कवीचे खालील श्लोक आढळले. सदर कवी शालिवाहन शकाच्या सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत जाहला. कवीचें नांव चांदोरकरांच्या सूचींत आढळत नाहीं. कवीचा शिष्य गणेश असावा असें दिसतें. श्लोकांचें पत्र मंडळाच्या संग्रहीं ठेविलें आहे.

वि. का. राजवाडे

गुप्त रूप तें दीसतें जनीं । आत्मसुख तें कोंदलें मनीं ॥
जीवभाव तो नावरे कदां । रामचंद्रजी पाव येकदां ॥ १ ॥
रूप देखिले सांगता नये । अत्मसुख तें भोगिजे स्वये ॥
गुरुकृपा जरि होय ज्यावरी । सहज मुक्ति तो पावला त्वरी ॥ २ ॥
सर्व जाण गा ब्रह्म ठाकलें । सर्व देखणें त्याशि खुंटलें ॥
बाबुनाथ तो सांगतो अती । गणेशा तुला सांगणें किती ॥ ३ ॥

१२७ रामाजनार्दनकृत आरती आनंतभुजाची

कऱ्हाड येथील पंढरपुऱ्यांच्या दप्तरांत सदर आरती सांपडली. रामाजनार्दनकृत ज्ञानेश्वराची आरती प्रसिद्ध आहे. आनंतभुजाची आरती येणेंप्रमाणें:--

आरती

आरती आनंतभुजा ॥ वीटो पढरी राजा ॥ न कळती उपराज ॥ मनु साजळी पूजा ॥ आरती आनंत भुजा ॥ १ ॥ परेसी पाळ नाही न पड निगमा टोई भोळिल्या भक्तिभावा ॥ लाहु घेतला टाई आरती आनंतभुजा ॥ २ ॥ आनुरवाच सुंध येथे उभा राहीला नट रामाजनार्दनी बाई जोडली वीट आरती आनंत भुजा ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

पत्रक मंडळाच्या संग्रहास पाठविलें आहे. आरतींतील पाठभेद पाहाण्यासारखे आहेत.

वि. का. राजवाडे

१२८ लळिताचीं पद्यें

कान्हूरास हें वाड सांपडलें. मंडळाच्या संग्रहास ठेविलें आहे. ह्यांत खालील कवींचीं पद्यें आहेत-

१ शिवदिन केसरी २ कबीर ३ रंगनाथ ४ रामदास ५ चिन्मयनाथ ६ नरहरि महीपति ७ केशव ८ गोपाळनाथ ९ दास १० रुष्णदयार्णव ११ एका जनार्दन १२ मिरा गिरधर १३ ज्ञानदेव १४ गोसावीनंदन १५ राघव नानकशा १६ राघवदास १७ माधवदास नाथ १८ माधव नारायणाचा.

वि. का. राजवाडे

१२९ दासबाळाकृत कबीर-आख्यान

१ कान्हूर येथें सांपडलेल्या वाड अंक २ यांत दासबाळाकृत कबीरआख्यान आहे. ओंव्या ५९. शेवटील ओंवी अशी:--

दासबाळा म्हणे संदेह फीटला । सोयेरा जोडीला पांडरंगा ॥ ५९ ॥

२ या च कवीनें लिहिलेल्या उपमन्युकथेच्या १८ ओंव्या सदर वाडांत आहेत.

वि. का. राजवाडे

१३० आनंदकृत माधवानलकथानकम्

१ हें संस्कृत कथानक कान्हूरास सांपडलें. ह्याचीं पंधरा पासून चाळीस पानें आहेत. समाप्ति अशी:--

इति श्री विद्याधरभटशिष्येण आनंदानिधानेन विरचितं माधवानलकथानकं संपूर्ण

२ या कथानकांत विक्रमार्कानें माधव नामक पुरुषाला उज्जनीचें राज्य दिल्याची कथा आहे. ग्रंथ मंडळाचे संग्रहास ठेविला आहे.

वि. का. राजवाडे

१३१ शामसुंदरकृत अनसूयाचरित्र

प्रस्तुत ग्रंथ पारनेराजवळील कान्हूरगांवीं सांपडला. वही आहे. ग्रंथाचे एकाहून अधिक प्रसंग आहेत. किती आहेत तें नक्की सांगतां येत नाहीं. कारण, दुसऱ्या प्रसंगाच्या ६१ व्या ओंवीस ग्रंथ मध्यें च लिहावयाचा सोंडून दिला आहे. प्रथम प्रसंगाची पहिली ओंवी येणें प्रमाणें:—

ॐ नमो जी येकदंता । जो सकळविद्याबुद्धिदाता ॥
तों सरस्वतीसहीत आता । पादांबुजी नमीयेला ॥ १ ॥

प्रथमप्रसंगाचा शेवट येणें प्रमाणें:—

'येथुन जातील तीघे जण । ब्रह्मा-महेश-आदीनारायण ॥
शामसुंदर जिवलग म्हणे । प्रसंग यथे रक जाला ॥ ७८ ॥

शामसंदर ह्या नांवावर चांदोरकर-सूचींत पदें असा शेरा आहे.

वही मंडळाच्या संग्रहास ठेविली आहे; व तिला कान्हूरवही अंक १ असें म्हटलें आहे.

वि. का. राजवाडे.

१३२ लोलिंबराज व रत्नकला चरित्र

१ भारतवर्षाच्या अर्वाचीन कोशांत लोलिंबराज हा जुन्नराच्या दिवाकर भट्टनामें विद्वानाचा स्वच्छंदी पुत्र, पुढें सप्तशृंगच्या भवानीच्या आराधनानें शके १५५२ त सिद्ध होऊन जुन्नरास लोकादरपात्र झाला, यानें जुन्नराच्या यवन सुभे-

दोराची कन्या मागून घेऊन रत्नकला म्हणून तिला नांव देऊन तिशीं लग्न केलें, शके १५५५ त वैद्यजीवन नांवाचा संस्कृत ग्रंथ व हरिविलासादि ग्रंथ यानें रचिले, इत्यादि माहिती आढळते.

२ श्री. गो. वा. पोतनीस उरवडेकर यांचेपासून मिळालेल्या एका बाडांत लोलिंबराज व रत्नकला यांच्या वर्णनपर व हकीकतपर श्लोक **रत्नकलाचरित्र** या नांवानें मिळाले. बाड पृष्ठ १७ वर ' लोलींबराज अख्यान' सुरूं जालें आहे.

आरंभः-"श्रीगणेशायनमः प्रगट दिसत आहे सप्तशृंगि भवानि ॥ सकळ जिते ब्रह्म चिद्रुप मानि ॥ आसुरमथन केले लाविले विश्व ध्यानि ॥ आगणी गुणवानि लाल० ॥ १ ॥ सदर दौलत ताज बिर्बा फतीं ॥ परव दु माय मुन बिजलीमतीं ॥ स (ब हि) आ सुलतान पठावणा ॥ रुरत लोलींबिराज बुझावणा ॥ २ ॥

३ श्लोक ११ पावेतों रत्नकलेची व्याकुळता हा विषय असोन १२ वा श्लोक हा आहे.: -

आमृतमधुर ज्याचे श्लोक भूपाळ नारी ।
पडत पडत कैसे कौतुके कीर सारी ॥
हरी हृदय तो हा रूपविद्याविलासी ।
उठ सखी मजपासी आणी लोलीमकासि ॥ १२ ॥

४ 'लोलीबराज उवाच ' इ. पासून १३ ते १७ अखेर उल्लू लोलिंबाचे उद्गार आहेत. पुढें 'रत्नकलोवाच' असा आरंभ होऊन ३ श्लोक झाल्यावर पुढील २१ वा श्लोक लिहिलेला आहेः—

" ज्याची कीर्ती जगत्रइं प्रगटलि मंदाकिनिचे परि ।
जो येके घटकेंत शंभर नविं पद्यें विनोदें करि ॥
ज्याला कि कविपातशाह पदवि विद्वज्जनि दीधलि ।
तो हा रत्नकले तुला विनवितो लोलीमराजः कविः" ॥ २१ ॥

५ पुढें ५८ व्या श्लोकापर्यंत या आपुकमापुकांच्या विरहलीला वर्णिल्या असून लोलिंबानें " रंगो राम गृहस्थ थोर ", " भट्टाणि ", रामदीक्षितवधू", (५२) (५७) (५५)
' मानभट्ट भगिनी' वगैरेंना शृंगारसौख्य दिलें असें हि वर्णिलें आहे.

(५६)

६ श्लोक ५९ त 'विषय विषय कर्ता सर्व सौंसार गेला ॥ क्षणभरी परीं नाहि मुक्तीचा यत्न केला ॥ अझुणु तन्ही आतां कृष्ण तुं सेवि आधी ॥ अभिनव सुख साधी लाली लोलीमराजः ॥ ५९ ॥

असा विरक्तिचा उपदेश सुरूं होऊन तो ७४ अखेर टिकला आहे. येथें

"ईति रत्नकळाचरित्र जालें ॥

सकळां हि कवीच्या मनास आलें ॥
अमृताहुनि गोड पढावें ॥
पढवावे पुढिल्यांस प्रेमभावें ॥ ७५ ॥

असा शेरा असून लगेच पुढें संस्कृत, हिंदुस्थानी, मराठी असे मिळून श्लोकसंख्या ८५ एकंदर काव्याची बाडांत गणून

"इति रत्नकलाचरित्र संपुर्ण" ॥

असा शेवट केला आहे. शेवटल्या म्हणजे ८५ व्या श्लोकांत "त्वरित या न गमे मज येकले" ॥ अशी विनवणी आहे.

७ बाडांतील हे ८५ श्लोक अत्यंत गचाळ व अशुद्ध लिहिलेले आहेत. पुष्कळ श्लोक खाल्लेले दिसतात; त्या मुळें बऱ्या च जागीं अर्थ व संदर्भ संशयित आहेत. या प्रकरणाच्या अधिक प्रती मिळतील तेव्हां हे संशय मोडतील.

८ कित्येक श्लोकांत बाष्कळ चावटी आहे.

९ "दस्तुरखान मीरखान फरादखान । गालीबखान नुरीखान जलालाखान ॥
पोलादखान तुम्ही जावो । लोलीमराज समजावुनि शीघ्र आवे ॥ ८१ ॥
कृष्णाजिपंत हरिपंत मुरारिपंत । रुद्राजीपंत तिमाजिपंत ॥
जा जा वल्हे बहु तुम्हासि असेती आणा । लोलीमराज समजाउनि सीघ्र आणा ॥ ८२
लोलीमराज मज सांडुनीया पळाला ॥

इत्यादि उद्गार रत्नकळेचे आले आहेत. त्यांतील पुरुषांच्या नांवांवरून लोलिंबराज कोण्या यवनाच्या पदरीं होता तें कळण्याचा संभव आहे.

द. वा. पोतदार

---

१३३ माधवनंदन

५ उरवडे येथील श्री. पोतनीस यांजकडील एका बाडांत सदर कवीची कांहीं स्फुट कविता–श्लोक, पदें–सांपडली. श्लोक बरे आहेत. याचा गुरू कोणी श्रीकृष्ण हा 'राघव आत्मज' होता. 'बाजीराव उदार कर्ण दुसरा विप्रास देतो धने' इ. श्लोकावरून व 'श्रीअर्यप्रभु सचिव' या सदरासालील 'पुण्यवान रघुनाथराव महाराज कृपाळु धर्म जरा ॥' या उल्लेखावरून हा रघुनाथ चिमणाजी सचिव (इ. स. १८२७ ते १८३९) यांचा आश्रित होता असें ठरतें. तो च म्हणतो "जन्मोजन्मि अम्हास स्वामि दासत्व म्हि पंदरिं त्याचे ॥ हे चि मागणें देवाजीला शेवक मिरवावे त्याचे ॥ राघवआत्मज नंदनमाधव भृत्य पुरातन पदरिचा ॥ जाणुनियां संरक्षण केलें स्वपुत्र जैसा उदरिचा ॥ ९ ॥

३ यानें दशरथकौसल्याविवाहावर काव्य केलें आहे त्याचे अखेर हा म्हणतो:—

" इत्यादि हे लग्नकथा स्वकानें ॥ सविस्तरें ऐकुनिया मनानें ॥ त्याअन्वयें श्लोक यथामतिनें ॥ केले अमे माधवनंदनानें ॥ १०८ ॥ पंडित वामनकवि वहु श्रेष्ठ जो किं ॥ त्या तुल्यभाव रचना न घडे च लोकिं ॥ जे धिटपाठकवि जे कवनें करिती ॥ तैसें च हे तुम्हि गणा जन लोक रिती ॥ १०७ ॥ छ ॥"

४ या च वाडांत " श्लोक शिवाजि राजे सिव्हासनि वैसले तें सालव " या सदरासालीं असा श्लोक आहे:—

" प्रासादो जगदिश्वरस्य जगतांमानंदभानुज्ञया ॥ श्रीमत्त छत्रपते शिवस्य नृपते सिव्हासने तिष्टतं ॥ शाके शष्टव बाणभूमि गणनामानंत संवत्सरे ॥ जोनीगज मुहुर्त कीर्ती महते शुक्लेशसांपेनिधौ ॥ १ ॥ शके १५९६ अनंदनाम संवत्सरे जेष्ठ शुध १३ सन खंमस सबैन अल्फ ॥

द. वा. पोतदार

१३४ रामजोशीकृत सुभद्रेचा पवाडा

हारिचि० ॥ मायचापाचा श्रीकृष्णाचा विचार मोडुनि बळिदेवे ॥ दुराग्रहाने निश्चय केला सुयोधनाला मज द्यावे ॥ माउ नव्हे ग बाई चाउच केवळ भाउनि मनात उमजावे ॥ वडिल बंधुपरि अडिल खोडकर खळाकडिल हे समजावे ॥ हंसा टाकुनि काय वायसा मुक्ताफळ ते अर्पावे ॥ ब्राह्मण ढकलुनि चांडाळाला का ह्मण जेउ घालावे ॥ जन्मातरिचा वैरिभाउ आशावरूनि हे वळसावे ॥ अपाय याला उपाय न सुचे काय करावे विष खावे ॥ दुर्योधन खळ हे मेला गेल उलथोनि पोट भरा ॥ दादाजि० ॥ १ ॥ भाउजीचा निरोप घेउनि गेला तीर्थें हिंड फीरा ॥ कोणिं जागा न कळे अहे जागा किंवा निजसुरा ॥ तडितापाडि किंवा कापडि होउनि गेला काशिपुरा ॥ आवडिने कि कावडि नेल्या शेतुबंधरामेश्वरा ॥ गंगा यमुना तपति तुंगा कृष्णा रेवा हरिद्वारा ॥ याचा पुलिने रम्य साधुच्या मंडळिमध्यें असल खरा ॥ काटक बाई कर्नाटक व्यंकटपतिस पाहुनि करवीरा ॥ पंढरपुर भुवैकुंठाला अला हरि जन माहेरा ॥ पुंडलिकाने कान फुंकिला केला चेला संत पुरा ॥ दादा० ॥ २ ॥ किंवा अमराधीशे नेलां अमरावतिला निजकुमरा ॥ तिळोत्तमा उर्वशी मेनिका रंभादिक ज्या सुराप्सरा ॥ असला सुंदर दसला + सला भुळउनि नेला त्यानि घरा ॥ रुसला बसला घुसला जाउनि फसला तेथे खराखुरा ॥ अथवा झाला असेल साधु शोधुनि सगळि प्रसुंधरा ॥ प्राणाधीक तो आणा घालुनि

आणावा वर पार्थहिरा ॥ अर्जुन घेउनि कशास कोणा गर्जुन मज भय नाहि जरा ॥ अर्जुन वर्जुन देह विसर्जुन वाटे मजला मृत्यु बरा ॥ तो वैरागी मी वैरागीण होउनि जाईन दिगांतरा ॥ दादा० ॥ ३ ॥ बहर नवतीचा कहर करितसे लहर अलो + बाई धरा धरा ॥ पळपळ युगसम वाटे अरुंभव पाहिला + वहिनी मनी स्मरा ॥ काल रात्रि म्या स्वप्न देखिले ज + ण पुजीते गौरिहारा ॥ गौरव करुनि गौरीने हा प्रसाद दिदला हारतुरा ॥ कौरवपतिला रवरव होईल बोले ऐशी दिव्यगीरा ॥ जाईल बाइल करुनि येइल ती तुजला ठिक नर नवरा ॥ यति नव्हे या वरूनि गमतो पति अर्जुनजीचा चेहरा ॥ खुणा पहाता उणा नसे तिळ कोणा सागुन तुम्हि होरा ॥ शुभ चिन्हे ही देही सांगति **कविरायाच्या** ठिक होरा ॥ दादा॥जि॥४॥

कविराय म्हणजे रामजोशी यांची वरील चटकदार लावणी राजवाड्यांचे कऱ्हाडसंग्रहांत मिळाली.

द. वा. पोतदार

१३५ त्रुटित उखाहरण

राजवाड्यांच्या कऱ्हाडसंग्रहांत उखाहरणावरील ओंव्यांचीं कांहीं त्रुटित पत्रें मिळालीं. ओंव्या चांगल्या आहेत. याजवर 'संवत १६७८ चे पूर्वीचें' असा रा. राजवाडे यांचा शेरा आहे.

द. वा. पातेदार

१३६ मातृकानिघंट

राजवाड्यांचें कऱ्हाडसंग्रहांत मातृकानिघंट नामक कोश ५२ श्लोकांचा संस्कृत मिळाला. कित्येक एकाक्षरी कोश छापलेले आहेत. हा नवीन दिसतो. नमुना:-

"ओम् ॥ ध्रुवस्तारास्त्रिवृद्ब्रह्मवेदादिस्तारकोव्ययः ॥ प्रणवश्च त्रिमात्रोपि ॐकारो ज्योतिरादिमः " ॥ १ ॥

शेवट:-

"क्ष० ॥ संवर्त्तको नृसिंहस्य हृदयान्मुखसंस्थितः ॥ अनंतः परमात्मा च वज्रकायोंतिमः क्षकः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमातृकानिघंट समाप्तः " ॥

द वा. पोतदार

१३७ सच्चिदानंदाचा स्वात्मबोध

सदर ग्रंथ राजवाड्यांच्या कऱ्हाडसंग्रहांतला आहे. एकंदर सहा प्रकरणें आहेत. कमवार ओंवीसंख्या ९९।११८।१६२।४१।३७ आणि २६६ अशी आहे. कागद,भाषा अर्वाचीन माझ्या प्रतींत आहेत. गुरु सदानंद. विषय वेदांत. चांदोरकर-यादींत याचे नांवावर पदें व अनुभवसार दिलीं आहेत.

द. वा. पोतदार

१३८ रामकृष्णकाव्यं

सदर ३८ श्लोकांचें संपूर्ण संस्कृत काव्य श्रीमद्दैवज्ञसूर्यपंडित यानें केलेलें व 'शके १६८५ सुभानु संवत्सरे आधीक शुद्ध पष्टि भृगुवासरे' लिहिलेलें राजवाड्यांच्या कऱ्हाडसंग्रहांत मिळालें. चित्रकाव्य आहे. विलोमरचना आहे.

द. वा. पोतदार

१३९ सोमाजी सकलकळया

१ मोल्सवर्थकोशाच्या पृ. ८७१ वर हा शब्द 'चतुर' या अर्थी दिला असून कंसांत The clever Somaji expert in all the arts. Somaji was a celebrated poet अशी माहिती दिली आहे. हा सोमाजी कोण ?

द. वा. पोतदार

१४० दाजीराव देशपांडे कोळेवाडीकर उर्फ नारायणस्वामी यांचें अभंगचरित्र

राजवाड्यांचे कऱ्हाडसंग्रहांत सदर अभंगांचीं ११ पृष्ठें मिळालीं. दाजी रामचंद्र देशपांडे नाडगौडी देशकुळकर्णी याचा जन्म शके १७०१ श्रावण शु. ९ स झाला.

'मातेची जननी काकुबाइ नामे ॥ पत्नी शिवराम प्रतिनिधीची'. चरित्रावरून भला गृहस्थ दिसतो. महायात्रा केल्या. प्रपंच करून परमार्थ साधला. पुढें सन्यास घेतला. 'गोविंद' स्वामीनें कृतार्थ केला. यांची स्त्री भाबुराव शिवदे कुडळ ग्राम-वृत्तीवंत यांची कन्या धोंडुबाई. इत्यादि कांहीं हकीकत या चरित्रांत आहे. याची जन्मभूमि कऱ्हाड दिसते. चरित्रकथा १७५१ शके पर्यंत आली आहे. विशेष कांहीं नाहीं.

द. वा. पोतदार

१४१ कृष्णलीलेची एक लावणी

(वरधानगडकराची)

राजवाडे-कऱ्हाडसंग्रह-चाडांत गोपीवस्त्रहरणावर एक शृंगारिक लावणी आहे. सुरवात 'सात पांच गोकुळ मदरी' इ. अशी असून शेवट येणेंप्रमाणें:— "मोरसीग दीनकर वरधानगडचा गावन घ्या तुम्ही गोपाळा गुरुकृपन सदामत वाली: आजेब खालकारी ॥ ६ ॥"

वरधानगड कोरेगांवापासोन तीन कोसांवर आहे.

द. वा. पोतदार

१४२ गोपीनाथकवीचा नारळीप्रसाद

पुढील 'नारळीप्रसाद' ह. भ. प. वाडेकर बुवा यांचे तोंडून लोहगडीं नुकता च ऐकला. अप्रसिद्ध वाटल्यावरून देत आहे. कवी गोपीनाथ सूचींत नाहीं. तो शिवदिनाचा शिष्य दिसतो. पद येणेंप्रमाणें:-

शुकसनकादिक भक्ति पंक्ति घ्या ध्रुवनारदउद्धवा ॥ ध्रु० ॥
लवणशाकशाकाकोशींबिरिसांबारे सैंधवा ॥
वरणभातघृतपुरणपोळिया उष्ण उष्ण ही जेवा ॥
दुधमांडे फेण्या तुपसाखर खिरिमध्यें कालवा ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
पापडवडे कुर्डया पापड्या कानवला खा देवा ॥
अनारसे गुळवरिया जिलब्या घीवर ना चाखावा ॥
मुगदळदळियाबुंदिलाडुतें शिरापुरी मिळवा ॥ २ ॥ ध्रु० ॥

केळी नारळ द्राळिंब आंजिर फणस गऱ्याचा सावा ॥
द्राक्ष जांभ जांबुळ आंबा रसाळ चोसावा ॥
बदाम पिस्ते आणी अक्रोड विलायचिचा मेवा ॥ ३ ॥ ध्रु० ॥
खारिक खजुर सवा दह्याशी बर्फी पेढा सावा ॥
चतुर्विध पक्कान्नें पदार्थ सावकाश भक्षावा ॥
गोपीनाथ शिवदीनरुपेने प्रसाद कांहीं ठेवा ॥ ४ ॥ ध्रु०

द. वा. पोतदार

१४३ श्रीधरकृत उखाहरण

१ राजवाडयांच्या कऱ्हाडसंग्रहांतील एका बाडांत प्रथम च श्रीधरकृत उखाहरण त्रुटित आहे. उत्तरभाग आहे म्हणजे ११ व्या पद्यापासून अखेरपर्यंत म्हणजे पद्य ३० पर्यंत कवन बाडांत आहे.

२ कवनाचा छंद कळत नाहीं. दर पद्याला ४ सयमक चरण व नतर शेवटचा भिन्नान्तक चरण अशी रचना आहे. शेवट च पहाः—

निरोप घेऊनी के(ला)सा गेला सिव ॥ वोवरासहीत यादवरावः
आला थोर जाहला म्हाउछाव ॥ **श्रीधरश्वामी** करी ब्रह्म सर्व ॥
यापीला सलास आभग रीता नाही कुठे ॥ ३० ॥

३ आणखी एक पद्य देतोंः—

बंदी वान घातला मदनसुत ॥ ईकड द्वारकेसी काये जाहली मात ॥ रतिरुक्मीनी परदुम्न सोक करीत ॥ नारद जाउंनी तयास करी सुर्त दळभारास-हीत धावत आला यादवराना ॥ २६ ॥

४ बाड अत्यंत गचाळ लिहिलें आहे.

द. वा. पोतदार

१४४ बहिणाबाईंची गुरुपरंपरा

१ दीनकविकृत पंचीकरणाच्या शेवटच्या म्हणजे १८ व्या अध्यायांत कवीनें आपली परंपरा दिली आहे. ती अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाची असल्यामुळें पुढें उतरून घेतोंः—

"वशंपरंपरेचे खुण ॥ बोल बाप आवडीन ॥ बहीणाबायी निजानिधान ॥ तुझें जीवन तेंची तें ॥ ११ ॥ जी जी म्हणौनिं प्रसाद । **दीन** जाला सगद्गद ॥ वंशपरंपरा रस वोद्गद । बोध अभेद ब्रह्मत्वीं । १२॥ कऱ्हणी येके वेंळी ॥ कैलासभुवनी चंद्रमौळी ॥ सभा घनवटली मेंळी ॥ देव सीद्ध गंधर्वेंसी ॥ १३ ॥ नामे उमा जगत्रजननी ॥ पाहे सभा नीरखुनी ॥ तवं देव गंधर्व मुनी ॥ जाले ध्यानी तटस्त ॥ १४ ॥ मुरडोनी पाहे शंकरा ॥ पंचवगत्र दीगंबरा ॥ च्यारी वद्नें समाधी सेजारा ॥ देखीली इतरां सारीखी ॥ १५ ॥ पांचवें मुख पाहे ॥ तयाची अ + + + ये ॥ हें देखोनी नीवांत होये ॥ उदोनाथ जगदंबा ॥ १६ ॥ ++ (ध्यान ?) वीसर्जी मदनारी ॥ उमा उभी जोडलां करीं ॥ कोण मंत्रजपाची परी ॥ ते त्रीपुरारी मज सांग ॥ १७ ॥ पाचारुनी पुष्प(क) वीमान ॥ पार्वती सहीत केलासराणा ॥ क्षीरसींधुचया स्छाना ॥ पैलतीरा उत्तरले ॥ १८ ॥ पुढें बैसउनी पार्वती ॥ राममंत्रा उपदेसीती ॥ ज्ञानशक्ती प्रवेषगती ॥ आत्मारामीं मीळावया ॥ १९ ॥ अलक्ष मुद्रा आदीनाथा ॥ ते चि ते उदोनाथा ॥ तये संधी मछेंद्रनाथा गोरक्षनाथा ॥ तो बोधु ॥२०॥ समाधीधन जें संचलें॥ अलक्षलक्षें अपार भरलें ॥ तें स्वता ती पत्र दीधलें ॥ आदीनाथ मुद्रेनसी ॥ २१ ॥ गोरक्ष गैनीनाथा दावी ॥ गैनी नीवृतीनाथा बोधवी ॥ नीवृती ज्ञाननाथा खुणावो ॥ हें घे हें म्हणउनी ॥ २२ ॥ ज्ञान दीनमणी डोळस ॥ नाहीं तमाचा जेथ लेश ॥ नीवृती वृतीग्रास ॥ पुर्ण ज्ञानास वोळला ॥ २३ ॥ निवृती चिदाकाशगहन ॥ ज्ञानसुर्ये स्वप्रकाशमान ॥ उद्येअस्तु ग्रासुन ॥ प्रकाश पुर्ण पुर्णत्वीं ॥ २४ ॥ ज्ञाननाथ स्वरुपांबरी ॥ बाबा सींधुतें पुर्ण भरी ॥ ब्रह्मानंदलहरी ॥ वेळोवेळां उचंबळे ॥ २५ ॥ वीस्वनाथ योगीराया ॥ बाबा सींधु दे आपण यां ॥ तेणें वोतप्रोत भरुनीयां ॥ शुद्ध स्व + + संचलें ॥ २६ ॥ शुद्धचैतन्यी चैतन्यघन ॥ राघो चैतन्ये + + + ण ॥ वीस्वनाथ योगीरायानें ॥ पूर्ण स्वरुपानंद भरी ॥ २७ ॥ राघो चैतन्यें भरी ॥ केसो चैतन्ये पुर्ण लहरी ॥ बाबा चैतन्या परी ॥ ते ची ते लाधली ॥ २८ ॥ बाबा चैतन्ये चैतन्यरूपं ॥ तुकोबा तो त्याचा दीप ॥ ज्याच्या वचनाचा प्रताप ॥ ब्रह्मरुप जीव होये ॥ २९ ॥ बाप जयाची ते वाणी ॥ वदे वेदार्थनिरोपणी ॥ बहीणाबायीचया ध्यानी ॥ ते ची मुर्ति ठसावली ॥ ३० ध्यानसुखें सुखावला ॥ येउनी पुढें उभा ठेला ॥ तेणें राममंत्र दीधला ॥ जो आला परंपरे ॥३१॥ अलक्षलक्ष अपार॥केला स्वरुपसाक्षात्कार ॥ जें कां वेदाचें निजसार ॥ समाधी गंव्हर आदीनांथी ॥ ३२ ॥ लक्षेंवीण लक्षीजे ॥ रुपेंवीण देखीजे ॥ आदीअंत नेणीजे ॥ सोये जयाची ॥ ३३ ॥ गंगादी सकळ नद्याला ॥ ठाव जेसा सींधु जाला ॥ तेवी अशेष ही योगाला ॥ ठाव जाला मम स्वामी ॥३४॥ सींधुजळाची मवणी ॥ कोण करिता असे अवनी ॥ तेवी योगाब्जनी ॥

सरोवर बहेणी सद्गुरु ॥ ३५ ॥ अनंत जन्मींचिं साधनें ॥ तें मज जालीं उतीर्णे ॥ पावन जालों दर्शनें ॥ स्पर्शणें स्वामींच्या ॥ ३६ ॥ सकरणु ज्ञानदानी ॥ केवळ चिन्मयरत्नाची खाणी ॥ करी बाळपणीं+ ॥ अंगीकारु दीनाचा ॥३०॥ वर ++ ना भीसी ॥ दीन रक्षी पायांपांसी ॥ नामजप अहोर्णेसी ॥ नेणें देवासी दुजया॥३८ ॥ नाही देव उपासना ॥ नेणें ध्यानयोगसाधना ॥ बाइ वाचुनीयां मना ॥ नावडे जाणा आणीक ॥३९॥ तवं यात्रा पंढरीची आली ॥ आज्ञा **समर्थाची** झाला ॥ मूर्ती वीठोचि देखीली ॥ तेथ जाली झडपणी ॥ ४० ॥ येउनी जडला आंगेंसीं ॥ बुडवांल प्रपंचासी ॥ चीरा पडीला लोकलाजेसी ॥ मातापीतयासी अती दुख ॥ ४१ ॥ पुर्व प्रारब्धाचि गती ॥ पीता बर्ळे व्यापार करवीती ॥ येणें जालें पुणयाप्रती ॥ तेथें अपुर्व वर्तलें ॥ ४२ ॥ येक दुर्बळ ब्राह्मण ॥ करी ज्ञानेस्वरीचें पारायेण ॥ त्यातें अध्याय मागुन ॥ नित्य पठण होतसे ॥ ४३ ॥ येको वीष्णु महद्भुत ॥ लागलें देखोनी ज्ञाननाथ ॥ त्यामाजी आपण प्रवेशत ॥ बुडाला हेत आठवा ॥ ४४ ॥ येक होतें दोन्ही जांली ॥ शेसी लंगोटी दीधली ॥ पुढें आज्ञा केली ॥ जावें भेटी बाइच्या ॥ ४६ ॥ भेटी होतां बाइचि ॥ म्हणती झडपणी महद्भुतांची ॥ जाली असे आतां याची ॥ सुटीका केवीं होये ॥ ४७ ॥ आतां सांगीजे वीचारास ॥ त्याचा कीजे अभ्यास ॥ तरी कांहींयेक सु(खास) ॥ पावसी बापा ॥ ४७ ॥ कांहीं त्याचा अभ्यास करीं ॥ + + तरीचें व्यापे बाहेरी ॥ नवल अनुग्रहाची परी ॥ जालें आनें आन ॥ ८८ ॥ भये होतें तें गेलें॥ मींपणाचें मान उडालें ॥ होतें परंपरे जें आलें ॥ तें कोंदाटलें अंतर्बाह्ये ॥ ४९ तें झाडितां न झडे ॥ अखंड उभें मागें पुढें ॥ रूपेंवीण अरुप गाढें ॥ सदट दाटे सघन ॥ ५० ॥ असो हे अनुभवाची वोल ॥ बहेणाबाइ सद्गुरु सखोल ॥ ऐकोनी संतां येती डोल ॥ बोबडे बोल हें माझे ॥ ५१ ॥ श्रीपांडुरंग कृपादानी ॥ तेणें जाली ग्रंथा उभारणी ॥ मुमुक्षाची पुरे धणी ॥ ग्रंथ वीचारुनी पाहातां ॥ ५२ ॥ सद्गुरु-मुखें उकल ॥ ग्रंथ पाहातां सखोल ॥ तेणें साधकां होयील ॥ महालाभ निजरुपीं ॥ ५३ ॥ नमो ज्ञाननाथ ज्ञानरुपा ॥ नमो पांडुरंगा सस्वरुपा ॥ नमो बहेणाबायी सद्गुरुबापा ॥ वचन अल्पा चीत दीजे ॥ ५४ ॥ जाला ग्रंथाचा कळस ॥ तुमच्या कृपेचा सौरस ॥ तरी घोलीजे कां वरास ॥ जेणें सर्वांस फळीतार्थ ॥५५॥ हो कां भावीक भजनाचे ॥ जे जी वाटेकरी मोक्षाचे ॥ अथवा कीचीत् मावाचे ॥ ते ही श्रवणें सुखी होतु ॥ ५६ निंदक भेदक वादक ॥ तें ही आम्हा गुरुरुपक ॥ त्यातें हो हा बोध सम्यक ॥ मोक्षरुप +++ फळे ॥ ५७ ॥ ऐकोनीयां दीनवाणीं॥ हो म्हणती पुर्ण +++ ॥ आनंद दाटुनी मनी ॥ जाली पुरवणी ग्रंथाची ॥५८ ॥ घर जाला ग्रंथासी ॥ हा पुरवील मनोरथासी ॥ साधकें जीवभावेंसीं ॥ नित्य पठणासी करावें ॥ ५९ ॥ अनुताप बाचा मनीं ॥ कृपा उपजली तया वचनी ॥

माहादेवाचीया ध्यानीं ॥ पंचीकरण पाहावें ॥ ६० ॥ तत्वमसी माहावाक्याचा ॥ उकलु दाबी जो जी त्याचा ॥ जेणें या जीवाचा ॥ संदेह नीरसे समुळीं ॥६१ ॥ माझीया नीजरुपाची भेटी ॥ होआवी ऐसी आवडी पोटीं ॥ तया कारण हे गांठी ॥ जीवीची आजी सुटली ॥ ६२ ॥ उभयेताचा ऐसा हेत ॥ परी बहुतांचया उपेगा येत ॥ भावीकांचा पुरवीत ॥ मनोरथ श्रीगुरु ॥६३॥ शके सोळाशें बावन ॥ साधारण संवत्छरीं जाण ॥ कृष्णा पंचक्रोशी स्छान ॥ चंदनगीरी तळवटी ॥ ६४ ॥ उत्तरतीर कृष्णेचें ॥ जालें लेखन ग्रंथाचें ॥ हें तव सद्गुरुकृपेचें ॥ वैभव साचें जाणिजे ॥ ६५ ॥ अक्षरें हे पुष्पें करुनी ॥ पूजा सद्गुरुची सारुनी ॥ ग्रंथ हा पांडुरंगचरणीं ॥ अर्पण करुनी मने वाचा ॥ ६६ ॥ +++ नारा अभंगाला ॥ सद्गुरुने निर्मील्य केला ॥ श्री + पावो ज्याचें तयाला ॥ कळस जाला संपूर्ण ॥ ६७ ॥ ७० ॥ इती श्री पंचीकरणमहावाक्ये अष्टादशप्रकरणा संपूर्णमस्तु ॥ १८ ॥ श्रीगुरुज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

(वर ओंव्यांत जेथें फुल्या दिल्या आहेत तेवढीं अक्षरें जळून गेलीं आहेत.)

बहिणाबाईंचे कवितांचा भाग १' यांत पृष्ट २ वर खुद्द बहिणाबाईनीं च आपली गुरुपरंपरा दिली आहे. ती जवळ जवळ अशी च आहे. व यावरून बहिणाबाई तुकारामानुग्रहीत होत्या हें च खरें दिसतें. जवळ जवळ म्हणण्याचें "कारण दीनानें आदीनाथानंतर उदोनाथ असें नांव ज्यास्त दिलें आहे. हें फार महत्त्वाचें असून त्याचा विस्तार मी स्वतंत्रपणें लवकर च करणार आहे. शिवाय जेथें बहिणाबाई सच्चिदानंदबाबाचें नांव देत्यें तेथें दीन "बांबा सीधु" असें नांव देतो. दोन्ही बहुधा एका च व्यक्तीचीं नामरूपें दिसतात. नंतर विश्वंभर या बहिणाबाईंच्या यादींतील नांवाचे जागीं "वीस्वनाथ यौगीरायां" चें नांव आहे. तीं हि एक च असावींत. विस्वनाथ यौगिरायांनंतर दीनाचे यादींत शुद्धचैतन्य अशीं पदें आलीं आहेत तीं नामदर्शक मानावीं कीं काय अशी शंका येते. मानल्यास दीनाचे यादींत एक नांव अधिक येईल.

बहिणाबाईचा व समर्थांचा संबंध असेल किंवा नसेल; ज्ञानेश्वरांचे संप्रदायातील तुकारामाकडून बहिणाबाईस अनुग्रह मिळाला होता या गोष्टीस हा स्वतंत्र पुरावा आज मिळाला आहे. दीनाच्या उपर्युद्धृत ४० व्या ओंवींत समर्थ शब्द आहे. त्याच्यावरून कांहीं च निश्चित अनुमान करितां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें दीनाच्या वरील ओंव्यांपैकीं ६० व्या ओंवीचा अर्थ समजत नाहीं.

या पोथींत प्रायः जरूर त्या स्थानीं वेलांट्या व मात्रा यांवरील अनुस्वार त्यांवर न देतां त्यांमागें दिलेले आहेत.

द. वा. पोतदार

१४५ मध्वनाथकृत कृष्णजन्म

राजवाड्यांचे कऱ्हाडसंग्रहांतील एका वाडांत ५४ ओंव्यांचें मध्वनाथकृत एक चटकदार प्रकरण 'कृष्ण जन्म' म्हणून मिळालें.

आरंभ असाः—

" कृष्ण देवकीचा बाल्ळ ॥ जो का आठवा गोपाळ ॥ होईल कंसासी काल्ळ ॥ मुनि बोल जी ॥ सुखं डोल जी ॥ १ ॥ ". सर्व ओंव्यांना ही 'जी जी' आहे.

शेवटः—" श्रुतिवाक्याचा आर्थ ॥ गुरुकृपा समर्थ ॥ चरणरजे **मध्वनाथ** ॥ वदे प्रेम जी ॥ कृष्णजन्म जी ॥ ५४ ॥ इती श्रीकृष्णजेन्म संपुर्णमस्तु ॥ श्रीगुरुनधे ॥ "

काव्य अत्यंत चटका लावणारें असून अवश्य छापण्याजोगें आहे.

द. वा. पोतदार

१४६ सायंदेववंशज साकरे कृत " अनुसैय अख्यान "

राजवाड्यांच्या कऱ्हाडसंग्रहांत वरील श्लोकबद्ध आख्यानाचा कागद सांपडला, त्रुटित एक पान आहे. त्यांत श्लोक २४पूर्ण व २५चा आरंभ आहे. आरंभ " अता मोरया येकदंता अनंता " असा असून ५ व ७ श्लोकांवरून कवीची मथळ्यांत दिलेली माहिती लागते. सदर कागद अशुद्ध लिहिलेला आहे. कविता किरकोळ च आहे. काव्य शें सवाशें वर्षांतलें दिसतें. गुरुचरित्रकार सरस्वती-गंगाधर हे सायंदेवाचे वंशज. सांप्रत सायंदेवाचे वंशज कडगांचीस-उत्तरकांचीस आहेत.

द. वा. पोतदार

१४७ गणेशदासकृत भूचंद्राख्यान

राजवाड्यांच्या रा. वासुअण्णा देव यांजकडील कऱ्हाडसंग्रहांत च हें हि मिळालें. दोन वहीपृष्ठें व एक दुचोटी चिठी यांवर लिहिलेलें आहे. ओंवीसंख्या ४८ आहे. आरंभः-"पद्मावती पतिव्रता ॥ सत्यवादी धर्मरता ॥ इछाभुक्ति अतीता ॥ देता मन न धाये ॥ १ ॥"

शेवटः-"गणशदासाचे माहेर ॥ जाणे तो चि धन्य नर ॥ अनुसंधानी तत्पर ॥ निरंतर लक्षांशि ॥४८॥छ इति भूचंद्र अख्यान समाताः ॥छ॥ कीकरू (?)"

यांत राजा भृचंद्र, त्याची पत्नी पद्मावती व पुत्र विनायक यांची कसोटी गजाननानें पाहिली आहे. चांदोरकरी यादींत पृ. २६ वर गणेशदास गणेशगीताकार दिला आहे. तो च हा काय !

द. वा. पोतदार

१४८ लावनी

॥ मुल्हपेटनीवासंनी : आली कराडाला ॥ मग वचेन बोलली आनीया ब्राह्मनाला ॥ छ ॥ हे कराड क्षेत्र आद हाये वो ठान ॥ तेथ कृष्णकोयेनचा सगंम होउन : सर्गमात गरुडानी घातल आसन : तेथ गरुडतेर्थ नाव तेथ पावुन ॥ त्या स्तथळी पावकेस्वार घ्या अर्थीकोन : त्याच्या वरत अदेस्वराच आहे हो ठान : ह्या कृष्णचा रथ दीसंतो शोभाईमान : तीचे काटी राहीला नरसीया ब्राह्मन ॥ बारा वरसा कन्यागत हो येउन : ह्या कुष्णबाईला भागीरती भेटुन : अल अवघ नगरच लोक तेथ मीत्लुन : त्या संगमामंदी स्णन त्यानी करुन : गद धूप दीप अरती नवे(द) घेउन : हो कमळेस्वर भाव त्यांनी पुजीला ॥ मग चालल गनपती पुजायाला ॥ १ ॥ गद धुप दीप आरती नवेद वाहुन : दुरवा हे पुस्व मुगुटावर वाहुन : स्या गज्याननाच केल त्यानी पुजेन : मग नुरताचीचीचे येसीपासी येउन : त्या दईनीवारनीच घेतल दरसेन : तीन दईत्याच हो मरदन करुन : तीर्थीला महीमा घ्यावा तुम्ही आई-कुन : राज्या दसेरताची पाप गेली हारुनः दीस अगासीवाचा डोंगर सोभाये-मान : अईसी उजवी प्रदक्षेना अवघ्यानी करुन : मग बीस्तरवारापेटत येउन : दोनी मनुर बगेचर गेल लागोन : भला भला कारागिर हो आईसा ह्मन : त्यानी मसुद उतरली अजेब तमाशान : तीला वैईशाचेवडा चीरा हो बसउन : त्या वरत तीन मास त्यानी काढुन : तीमाशाचा हो डोळा योक केला : मोटी सोबा येती हाय त्या मनोऱ्याला ॥ २ धने धने असी कराडे नगरी : तेथ मुकात्ळ वासुदेव राजे हो करी : त्यानी चार भुजा मावच्या लावल्या हो भारी : त्यानी अवघ्या भुली-वल्या नगरच्या हो नारी : अल धाउन मथुरउन तेथ हारी : त्या मुकाळ राज्या सग येउधे करी : त्यो मुकात्ळ वासुदेव वधंला कुस्णतीरी : त्याचा पुत्र भद्रपटी त्यानी बसवीला : अईसा वईसमंपायेनु सागतो भारताला ॥३ ॥ अईसा हो मुकात्ळ वासुदेव मारून : त्यानी कुस्णतीरी हो घातल असन : नाव पडरीनाथ वीठल पाउन : धने धने आईस कराड नग(र) म्हन : त्येथ नादत होता आनय, ब्राह्मन : त्यानी आचारचें धरमें फार फार पाल्लुन : त्याच्या वाड्यामधी येक

[1]वीहीर आहे दारून : त्या वीहीरीला होत साचाच झाकन : आंगासीवी धोतर त्यानी वाल्ळउन : ट्टा गावावरत्या चवक्या हो बैसउन : कोन्हा येउ दीना नरा मानवाला : मोटा भारी वीटा(ळ) होईल आम्हाला ॥ ४ ॥ आस पुने त्याच भारी होऊन : तेथ नारदस्वामी ब्रह्मपुत्र येउन : त्या बारवचे काटी उभा राहुन : तेथ राज्याच हो आल दुत धाउन : ते गैल माघार नारदाला पाहुन : मग दुत बोलनी राज्याला वचेन : कोन ब्राह्मन हीरीचे काटा हो येउन : त्या बारवचे काटी करी गाईन : आला ब्रह्मच्चयारी लगोटी लेउन : त्यानी हातामधी ब्रह्मवीना घेउन : त्या बारवचे काटी करी गाईन : आस दुत रायाला बोलती वचेन : आस हो दुताच वचेन अईकुन : मग राजा दुताला बोलोतो परतुन : तुम्ही सेन गाईच गोमत्र घेउन : त्या ब्राह्मनाच्या आगावर सींपोन : त्याला लावा चवकीचे बाहीर पीटउन : ईतक हे दुतानी वचेन आईकुन : अल सेन गाईच गोमत्र घेउन : त्या ब्राह्मनाच्या आगावर सीपोन : त्यो नारद चवकीचे बाहीर पीटवीला : हो मचकु (?)कत्ळली मग त्या भोवानीला ॥ ५ ॥ आईसी नारदाची वारता हो अईकोन : गाव अउदं नगर हाये तीच ठान : त्या कराड हो नगराला येउन : त्या बारवचे काटी हो बैसुन : तेथ राज्याच हो दुत अल धाउन : ते गेल माघार मातला पाहुन : मग दुत राज्याला बोलती वचेन : कोन नार सुंदर आली हाये हो ह्मन : त्या बारवचे काटी हो बैसुन : तीच रुप फार फार दीस्त हाये लावने : कंपात्ळी कुंकवाची चीरी लेहुन : तिच्या मुखामधी गेल पान रगुन : ती अवघ्या पान्यामंधी हो तुकोन : तीन ताबडलाल पानी टाकल करुन : डाव्या हातामदी ताती हो घेउन : दोन पान्यामदी पाये तीन सोडून : असा दुत फोलती आनया ब्राह्मनाला : मग राजा धाउन हीरीचे काटी अला ॥ ६ ॥ मग राजा मातला बोलोतो वचेन : तु कोनाची ग हीत अलीस कोठोन : आह्मी यातीच ग आहेत ब्राह्मन : मोठा वीटाल्ळ आम्हाला भारी हो करुन : दुर दुर दुर दुर बेगी झडकर ह्मन : मग मुत्ळमाया हो भोवानी उठोन : ती चालली आपल्या मारगान : मग राजा दुतासी बोलतो परतुन : धरा धरा आना र सुंदर या घेउन : मग अनया ब्राह्मन : राजा हो उठोन : त्या भोवानीचे पाठी हो लागुन : मग दोघ जन त्या मुत्ळपेठा जाउन : ह्याच्या डोईवर पेड्याची घागर देउन : मेडयाच सीर दील त्याच्या तात कापुन : त्याला आदमाया हो बोलती वचेन : पाहे पाहे आनया ब्राह्मना र ह्मन : तेव्हा अंनया हात जोडोनी उभा राहीला : त्या भोवांनीच्या चरनाला लागला ॥ ९ ॥ आसा आनया ब्राह्मनाचा गर्व हारुन : त्या कराड हो क्षेत्राला येउन : तेथ लक्षुमी आवतार घेउन : धने धने अैस करडनगर ह्मन : तेथ नाईकु धनापा गेल नामी रगुन : गुरु कबत्ळेस्वर झाल त्याला प्रसंन : आज्ञन महेस्वर बोल त्यासी वचेन : मी तुमच लेकरु न्हाहो

---

१ नकट्या रावळाची विहीर २=थारोळें

सभात्लुन : मज मथीमुडाचा ध्या परवंता अईकुन : गुरु 'नागनंात प्रसंन जाल त्याला : कवी मन्मथ सीवलींग बारसीत रंगेला ॥ ९ ॥ ६

चांदोरकरी यादींत पृ. ७२ वर मन्मथ शिवलिंगाचा निर्देश आहे. वरील लावणीवरून त्यांचे गुरु नागनाथ हें निश्चित. शिवाय ते बारशींतले राहणारे होते असें वरील उल्लेखावरून दिसतें. त्यावरून अर्वाचीन कोशकार वृद्ध माहितीवरून म्हणतात तसे ते लिंगायतधर्मी असतील. मन्मथ शिवलिंगाचा एक फटका श्री० मुजूमदार यांचे संग्रहांत आहे.

सदर लावणींत उल्लेखिलेलीं कंबलेश्वर, मनोरे, जंगी विहीर, आगाशीवाचा डोंगर वगैरे स्थळें अद्याप कऱ्हाडांत आहेत. तुरताबीबीची वेस शनवारपेठेंत आहे. मनोरे इ. स. १५५७ ते १५८० या काळांतले आहेत (Satara Gazetteer). अर्थात् हें काव्य तदनंतरचें आहे.

या लावणींतील हकीकत मौजेची आहे. भाषा कुणबाऊ आहे.

यांत उल्लेखिलेला धनपा नाइक व अनाया ब्राह्मण हे कोण ?

हरिवंशाच्या भविष्यपर्वांत ९१ ते १०१ अध्यायांत 'तोतया' वासुदेवाच्या वधाची कथा आहे. लावणीकाराचा वासुदेव हा च असेल काय ?

द. वा. पोतदार

१४९ दीनकविकृत पंचीकरण

उरवडे येथील श्री. पोतनीस यांच्या संग्रहांत दीनकविकृत पंचीकरण महावाक्य ओंवीबद्ध सांपडलें. ग्रंथाचीं अठरा प्रकरणें आहेत. ग्रंथ बऱ्यांपैकीं आहे. कवि प्रसिद्ध तुकारामबोवांच्या अनुग्रहीत बहिणाबाईंचा शिष्य आहे. ग्रंथाचे शेवटीं कालस्थलदर्शक पुढील ओंव्या आढळल्या:—

शके सोळाशें बावन । साधारण संवत्छरीं जाण । कृष्णा पंचक्रोशी स्नान । चंदनगिरीं तळवटीं ॥ ६४ ॥ उत्तर तीर कृष्णेचें ॥ जालें लेखन ग्रंथाचें ॥ हें तव सद्गुरुरुपेचें ॥ वैभव साचें जाणिजे ॥ ६५ ॥

तुकारामानुग्रहीत शिऊरकर बहिणाबाईंचा काळ शके १६२२ त साला ह्यावरून वरील शक संभवनीय दिसतो.

ग्रंथ गुरुशिष्यसंवादात्मक असून ज्ञानेश्वरीची छटा ग्रंथांत क्वचित् उमटली आहे. पुढील ओंव्या पहा:—

नमो साधु सज्जनासी । जे परब्रह्मीचे मीरासी । जे कैवल्यसुखाची रासी । नमन पायांसी तयांच्या ॥ १३ ॥ जे निर्विकल्पाचे सागर ॥ जे वीवेकाचे आगर॥

जे अनाथाचे माहेर ॥ पूर्णपणे जे ॥ १४ ॥ जे कारुण्याचे वोतले ॥ जे भूत-दयाघन संचले ॥ जे अहिंसेसी जाले ॥ माहियेर ॥ १५ ॥ जे अमानित्वादी वोतीवं ॥ जे अभयसंशुद्धीचे घडीवं ॥ किंबहुना स्वभाव ॥ चैतन्याचे ॥ १६ ॥

ग्रंथांत गुरुपरंपरा दिली आहे. त्यावर स्वतंत्र टांचण केलें आहे.

द. वा. पोतदार

१५० अलमखान-गुरु नागेश्वर

मिराकर बाडांक २ पध्यें अलमखान कृत कांहीं कविता आहे. अलमखान केव्हां होऊन गेला हें समजत नाहीं. परंतु सदर बाड सुमारें १५० वर्षां पूर्वीं लिहिलेलें असावें असा अंदाज आहे त्यावरून तत्पूर्वीचा हा कवि असावा. याचा गुरु नागेश्वर हा कोण असावा ? याच्या कवितेचा मासला खालीं देत आहे.

जननीजठरापोटी : येतां जातां जालो कष्टी
जन्ममर्रणासी नव्हे तुटी रे मना : ॥ १ ॥
आत्मज्ञानावीण कांहीं : अणीक साधन नाही
निजतत्व जाणुनियां राहीं रे मना ॥ ध्रु० ॥
लक्षे चौऱ्यासींचें फेरी : नाना यौनी भोगिल्या जरि :
तें दुःख तुज नाठवे अंतरीं रे मना ॥ २ ॥
दृश्य द्रष्टा दरुषणः त्रीपुटी तेथें होय छीनः
नेटीं बोटीला वीस्वरूपी अनुसंधानः रे मना ॥ ३ ॥
असाध तें साधियेलेंः अभास तें भासलें
अलक्षे तें लक्षसी आलेंः रे मना ॥ ४ ॥
ज्ञेप्तीचा अंत पुरेः त्याप्रतें दावीलें नागेश्वरेंः
अलमखान उरउरीत उरेः रे मना ॥ ५ ॥

श्लोक

आवो शारदे जननी वेदमाताः तुज्य स्मरण कीर्तणी गीत गाता
अलमखान म्हण अरंभासि येईः अपुलें रुपेचें मजला प्रेम देई ॥ १ ॥

पद

मन हा बहुरंगीः चाल्वक तिहीं जगीः ॥ ध्रु० ॥
संकल्प विकल्प करी मनः चेष्टवि विषयालागी ॥ १ ॥
मन छळले सिद्ध सन्यासीः नाथपंथी मुनि योगी ॥ २ ॥
ब्रह्म विष्णु महेश्वरः नाघती मनासंगी ॥ ३ ॥

मन अपणाते प्रतुनी पाहिलें: मग झाला वैरागी ॥ ४ ॥
अलमखान म्हणे विनती ऐक मना गुरुचरणी लाग वेगी ॥ ५ ॥

गं. ना. मुजुमदार

१५१ मोरेश्वरसुत काशी

वे. रा. सखारामभट जोशी नेवासेकर यांजकडील एका बाडांत मोरेश्वरसुत काशी यानें केलेली चंद्राची आरती आढळली. सदरहु बाड सुमारें १०० वर्षां पूर्वी लिहिलें असावें असा अंदाज आहे. आरती येणेंप्रों—

सुरा आधी सूरि क्षिरसिंधु मथिला । मंद्राचळ रवि दोर वासुकिचा केला ॥ चौदा रत्नामध्यें सीतळ संभवला । भाळी श्रीशंभूने प्रीतीनें धरिला ॥ जयदेव जयदेव जय श्रीचंद्रा रजनी । कांता देवा मृगवाहन रुद्रा ॥ जयदेव ० ॥ १ ॥ द्विलक्षयोजन गगनी राहिवास । नक्षत्राचा राजा म्हणवी आपणास ॥ बीजे मृगांकित वदवी जयास अमृतवृष्टी करुनि पाळी जगास ॥ जयदेव० ॥ २ ॥ चतुर्थिचे दिवसीं गणपतिसंयोग । पूजन केलिया हरती भवरोग ॥ प्रसन्न भक्तालागुनि वर देसी स्वांग । **मोरेश्वरसुत काशी** वरानित साष्टांग ॥ जयदेव० ॥ ३ ॥

रा. चांदोरकरांच्या सूचींत वरील कवीचा नामोल्लेख नाहीं म्हणून हा आपणांस नवीन च आहे.

गं. ना. मुजुमदार

१५२ गिरिधर गुरु दिगंबर

श्री० नानासाहेब मिरीकर, अहमदनगर, यांजकडील बाडांक २ यांत घरील कवीनें केलेले अभंग, पदें, श्लोक वगैरे आहेत. कृष्णातिरीं राहणारे दिगंबर श्रीपाद यांनीं ह्यास अनुग्रह देऊन परमहंसदीक्षा दिली. ह्यांनीं आपल्या संतनामावळींत इतर साधूंचरोचर शेख महंमद यांचा उल्लेख केलेला आहे. त्यावरून सदरहु गिरिधर हे शके १६१८ नंतर होऊन गेले असले पाहिजे हें उघड होय. सदर बाडांत यांचें बरें च काव्य आहे त्यापैकीं मासल्याकरितां कांहीं खालीं देत आहे.

संतनामावळी

भक्ताच्या घरीं किंकर होउनि द्वारी । तिष्ठतसें हरी निरंतरी बाप ॥ १ ॥
अक्रुर नारद विदुर बलिराज प्रल्हाद । परम वैष्णव वीर निकट पाहे बाप ॥ २ ॥
शुक व्यास जनक उत्धव व्यास । गरुड निर्विकल्प सोहं गर्जतसे बाप ॥ ३ ॥

वेणजा वांकुंड पैंधा निजभक्त सुदाम । भक्तां हृदई क्रीडा करितो सदा बाप ॥ ४
वाल्मिक विभिषण भरत ।लक्ष्मण हनुमंत रामनाम सदा गर्जतसे बाप ॥ ५ ॥
निर्वित्ति सोपान चांगा वाटेश्वर । ज्ञानि मुक्ताबाई नित्य मुक्त पाहे बाप ॥ ६ ॥
दत्त गोरक शंकर हस्तामल विख्यात । सोहंरूपे सदा गर्जतसें बाप ॥ ७ ॥
भक्त पुंडलकि विष्णुदास नामा । येका जनार्दना मुक्त पाहे बाप ॥ ८ ॥
कबीर लातिफ सेख माहमद मृत्युंजय । सहजानंद पूर्ण स्वयें जाणे बाप ॥ ९ ॥
सत्पुरुषाचे स्मरण करितां गेले मरण । गिरि दिगंबरचरणीं ठेला बाप ॥ १० ॥

सोहंदत्त

रामनाम परंधाम पुरविला निःकाम । याहुनि परतें नाही निरुतें पुर्ण जाणोंनि खुण ॥
नित्यस्मरण तुटे भ्रमण गेले जन्म मरण । हरिहर ब्रह्म स्मरतां राम तरले हे चि वर्म ॥ १ ॥
रामनामिचा वोतिला सर देहभाविचा तुटला वास । पूर्णपणाचा लागला ध्यास ॥ ध्रु० ॥
कर्माकर्म करिती न कळे मूढा वर्म । गुरुमुख पाहाणे अनुभवखुण पूर्ण होउनि राहाणे ।
अज्ञानदशे केले पीसें बीज सेउनि कनक जैसें । येकाक्षर विश्वाकार साधोनिया निजसार ॥ २ ॥ येकि खुण सांगेन जाणे धरि कां पूर्ण मन । आपे आपण येकपण परतुनि पाहाणे खुण । हे नामसार ।हे नामसार आपरंपर तरले चराचर । कृष्णातीर दिगंबर श्रीपादयोगीश । गिरिधरि कृपा करुउनि पूर्ण केला परमहंस ॥ ३ ॥

श्लोक

रघुनाथ नारायण पूर्णदाता । जना दाविलो साक्ष सोपानपंथा ।
भजू सर्वभावें करी पूर्णकाम । तरी तुटती पाप बंध विषम ॥ १ ॥
रघूनायका येकला येक पाहे । जनि पुरउनि उरविता येक राहे
ऐसें पाहातां पाहाणें सुख आहे । मना सोध सारांप विचार पाहे ॥ ७ ॥
कामक्रोधलोभमोहोमदादिशोक धरुनिया निके बहुसाळ दुःखें ।
तुटता न तुटे बहुसाल खोटे मना शोध सारांश विचार मोटे ॥ १६ ॥

गं. ना. मुजुमदार

१५३ राजाराम

मिरीकर बाडांक ३ यांत अनेक कवींचीं कवनें आहेत, त्यांत च वरील राजाराम कवीचें हि कवन आहे. सदर बाड "शके १६९३" मध्यें लिहिलेलें आहे. म्हणून राजाराम हा तत्पूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे. हा अक्रूरा नगरीचें वर्णन करितों यावरून तो तेथील रहाणारा असावा असें अनुमान निघतें ही अक्रूरा नगरी म्हणजे नगर जिल्ह्यांतील अकोला नांवाचें गांव समजावयाचें

कीं कसें ? कारण, सदरे चाड "राजाराम माहादेव काटे कुळरणी कसबे मांडोगन पेठ कान्हावाद" यांनीं "लिखित" आहे. खालीं कवीच्या काव्याचा मासला देत आहें:—

आक्रा नगरी मोकासी नरहारी । कीर्ती त्याची वरी ऐका तुम्ही ॥ १ ॥
वेदशास्त्रघोश सदा सर्व काळी । कीर्तनाची गोडी बहु असे ॥ २ ॥
धर्म पुण्यसील सत्वाचा सागर । दया भूत थोर मनी असे ॥ ३ ॥
लक्षुमी संपती पुत्र ही संतान । पांडुरंगे जाण कृपा केली ॥ ४ ॥
दास **राजाराम** कवीत्वरचेना । सहजासहजी जागा केली असे ॥ ५ ॥

अक्रूरा नगरी रुशीचे हे स्थळ । भक्तीच्या गजरे विठो आले ॥ १ ॥
मोकासी द्विजवरे बाधीले देऊळ । दयेच्या सागरे कृपा केली ॥ २ ॥
धन्य धन्ये लोक आपारे देवाचे । काये भाग्ये याचे वर्णू अ.तां ॥ ३ ॥
नित्य नित्य काळी दरशन विठोचे । रुक्मिनीवराचे नाम मुखी ॥ ४ ॥
दास **राजाराम** आनंदे करूनी । विठोचे कीर्तनी नाचतसे ॥ ५ ॥

बहु वादी छेदी । देवा पडिलो समदी ॥ १ ॥
कैसा देसील टाकुन । दृढ धरिले दोन्ही चेरण ॥ २ ॥
आता जालो आधीकारी । पंढरीचा वारकरी ॥ ३ ॥
दास **राजाराम** शेरण । हृदयीं विठोचें चिंतन ॥ ४ ॥

'अक्रुरा' येथें नरहरी मोकाशी नांवाच्या ब्राह्मणाच्या भक्तिबळानें श्रीविठ्ठल तेथें आले व नरहरीनें श्रीविट्ठलाचें देवालय बांधलें. वरील उल्लेखावरून या राजाराम कवीचा गुरु हा नरहरी मोकाशी च असावा असें म्हणतां येईल.

गं. ना. मुजुमदार

१५४ रेवण सिद्ध

रेवणसिद्ध हे जातीचे जंगम होते असें अर्वाचीन कोशकार म्हणतात व यांनीं परमरहस्य नांवाचा एक ग्रंथ केलेला असल्यावद्दल रा. चांदोरकर हे आपल्या कविकाव्यसूचींत म्हणतात. हे रेवणासिद्ध मोगलाईंत होऊन गेलेल्या माणिकप्रभु नांवाच्या सत्पुरुषाचे गुरु होते व त्यांचें रहाण्याचें ठिकाण रेवगां हें गांव होतें. ही माहिती माणिकप्रभु संस्थानाच्या मालकांनीं निर्णयसागर छापखान्यांत इ. स. १९०५ सालीं छापलेली "श्रीसद्गुरु माणिक प्रभू यांची पद्यमाला" यांत आहे. ती माणिक प्रभूंच्या शब्दांनीं च खालीं देत आहें.

पद

रेवणसिद्धा तूं पाहि मला । जन्म जातो हा वाया ॥ धु० ॥
त्रिविधताप तापत्रय तापलों । शरण आलों तुझे पाया ॥ १ ॥
भाव भक्ति मी कांहीं च नेणे । मनि नाहिं तुझे गुण गाया ॥ २ ॥
माणिक म्हणे जन्ममरण निवारी । नेउनी ठेवी निजपाया ॥ ३ ॥

पद

धन्य आज दिन झालों मी शुद्ध । स्वामी रेवणसिद्ध देखीयेला ॥ धु० ॥
रेवगी ग्राम तेथें असे गिरि । स्वामी तयावरी वास केला ॥ १ ॥
कल्पतरुसम तेथिल झाड । फळ बहुगोड पुष्प नाना ॥ २ ॥
पूर्वदिशा भागीं तीर्थ एक असे । स्नानें पाप नासे तात्काळाचे ॥ ३ ॥
तेथीचे जळानें अभिषेक करिती । करुणा भाकिति सिद्धालागी ॥ ४ ॥
सुरवर मुनी वसे तया ठायीं ! सप्तऋषी पाही असे तेथे ॥ ५ ॥
माणिक म्हणे तेथें गादीची पूजा । पूजितां सहजासहज स्वरुपिं पावे ॥ ६ ॥

यावरून रेवणसिद्ध हे माणिकप्रभूंचे गुरु होते व त्यांचें रहाण्याचें ठिकाण रेवगी हें होतें हें स्पष्ट होय.

गं. ना. मुजुमदार

सदर रेवणसिद्ध यांची समाधि सातारा जिल्ह्यांत विट्यापासून तीन कोसांवर रेणावी या गांवीं आहे. कर्नाटकांत हि अथणीस व सोलापुरास यांचीं देवळें आहेत.–संपादक

१५५ विठा गुरु रेणुकानंदन

भा० इ० सं० मंडळाचें शके १८३६ चें इतिवृत्त पान ९८ यांत व कविकाव्यसूचींत दिलेल्या माहितीवरून विठा हे च रेणुकानंदन आहेत असें समजलें जातें; परंतु श्री० नानासाहेब मिरीकर–अहमदनगर–यांनीं मजजवळ बाडें दिलीं आहेत त्यांपैकीं बाडांक १ यांत एक पद आढळलें तें खालीं देत आहें.

राग गौडी

पाण्याणे विस्तो पेटविला रे : वारेणे लाविली घाति रे ॥
आपआपे दीप प्रजळला : तेथें ननेव दीन ना राति रे ॥ १ ॥
कान्हो पाहालेंरे पाहालें रे : सांगणें अैकतें कान्हीं ॥
देवीलीयांत व नोळख रे : तेथें उदो ना अस्तु दोन्ही रे ॥
सोसारिं आधन घातलें रे : कैसी निफजेल माझा नास ॥
ईधना वन्ही लागली रे : तेथें न जळे न दिसे रास रे ॥ २ ॥

है गुज उगवे त्यासि च उगवे रे : नुगवे त्यासी द्रहाळी रे ॥
स्याहान्यासी सेव दिधला रे : ढीवर पडलें जाळें रे ॥ ३ ॥
सागरीचें क्षीर सागरि रे : पेल डोगरीं दुभते गाये रे ॥
दोहुं भाणे त्या चें दुभत रे : जेवि त्याचि मरे माये रे ॥ ४ ॥
मुरालें महि आणि मंदीर रे : तेथें फटलें दुसरपेण रे ॥
विटयाचा स्वामी रेणुकानंदन : आदिपुरुषि खुणा रे ॥ ५ ॥

तसें च मिरीकर–चाडांक ३ मध्यें पुढील पद आहे—

उघडे च लोचन उघडे ची निधान : उघडीया आन काय सेवो माय ॥ १ ॥
पायाळ पंचाक्षरी बाळयी वेत जरी : उरलियां उरि कै चि हो माय ॥ २ ॥
मनाचें मुरालेंपण तेथें कैचे मिंपण ॥ शृति हारपली खुण केची हो माय ॥ ३ ॥
जाणीवं म्हणो तरी जाणने ची नाही ॥ तेथे सांगते ऐकतें ते ही कैचे हो माय॥४॥
वीजुच्या प्रकाशां डोळे चि जाले आगीसा ॥ नयन बुबुळ टसा कैचा हो माय ॥५॥
वीटा नाही रेणुकानंद कांई : आई आदीपुरुष तो ही कैचा हो माय ॥ ६ ॥

यां पदांवरून विठा हा च रेणुकानंदन नसून त्याचा शिष्य आहे हें स्पष्ट होतें. एकनाथाप्रमाणें विठा यानें आपल्या नांवास लागून च गुरूचें नांव घातलें आहे असें म्हणावें लागतें.

गं. ना. मुजुमदार

१५६ संतुबाई

रा· रा· मार्तंडराव देशमुख, अहमदनगर, यांनीं मला १८ बाडें मंडळाकरितां दिलीं. त्यापैकीं चाडांक १ एक हें बाड छोटें एकोणीस पानांचें आहे. त्यांत तुकाराम, दीनबंधु, गोपाळदास व गंगाराम यांचे अभंग, पदें वगैरे असून शेवटीं संतुबाईचा एक अभंग आहे. त्यांत संतुबाईला गंगानंदानें स्वप्नामध्यें मंत्रबोध कोणत्या दिवशीं केला याबद्दल उल्लेख आहे. यावरून इचा काल शके १७३१ हा होय हें निश्चित झालें. तो अभंग असा:—

शके सत्रासे येकत्तीस ॥ शुक्ल सवछर नवमीस ॥ १ ॥
जेष्ट सुद्ध स्वप्नामधी ॥ **गंगानंद** मंत्र बोधी ॥ २ ॥
त्रीअक्षरी बीजाक्षर ॥ रात्रीं सांगीतले सार ॥ ३ ॥
संतुबाईला प्रचीती ॥ जाली शास्त्री जे बोलती ॥ ४ ॥

रा. चांदोरकरांच्या संतकविकाव्यसूचींत संता असें एक नांव आहे. ती व ही संतुबाई एक च कीं क य!

गं. ना. मुजुमदार

१५७ अनंतकृत गर्भगीताटीका

सदरहु प्रकरण ह० प० रा० सखारामबोवा दैठणकर यांचे संग्रहापैकीं वाडांक २६ यांत आहे. टीका ओंवीबद्ध असून संख्या १४२ आहे. गुरूचें नांव समजत नाहीं.

कवीचा काल व स्थल व ग्रंथान्त:-

मज कवि म्हणति लौकिकांत : परि कवित्व कर्ता श्रीभगवंत :
कवि आनंत ऐसि मात : या जगा आंत रूढविली ॥ १३७ ॥
श्रीपुर[1] क्षेत्र पुण्यनगरी : संन्निध सरस्वतितिरीं :
तेथें कवि अनंत वास करी : निरंतरि ब्रह्मानंदें ॥ १३८ ॥
पार्थिवनामसंवत्सरीं : आश्विनमास त्या भीतरी :
शुक्लपक्षीं नवरात्रीं : टिका खरि केली असे ॥ १३९ ॥
तिथी पंचमी गुरुवासरीं : दक्षणायन विशाखा नक्षत्रीं :
विष्कंभ प्रीत योगावरी : टिका चरि केली असे ॥ १४० ॥
उपंगललितांग तद्विनीं : अदिशक्ति व्रत साधुनि :
गर्भगीते टीकेलागुनीं : केली जाणु समाप्तते ॥ १४१ ॥
नित्य गर्भगितापठणासिं : करितां तत्काळ अघनाशी :
धर्म अर्थ काम मोक्षासिं : करि त्यासि देत असे ॥ १४२ ॥

हरिः ॐ तत्सदिति गर्भगितासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे टिकाकार अनंतकविविरचिते गर्भगिताटिका संपुर्णमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

प्रकरणाचा आदि व इतर उतारे:-

जयजय श्रीगजानना : हिमाचलात्मजेच्या नंदना :
संश्रुति भयमोचना : सच्चिद्घना निजमुर्ति ॥ १ ॥
चतुर्दश विद्येचिया आब्धी । तुज प्रार्थीतसें कृपानिधी :
मम बुधीतें तुं प्रबोधी : गावया त्रिशुधी गुण तुझे ॥ २ ॥

---

१ सांगली संस्थानांत एक शिरपुर, दुसरें पुणें जिल्ह्यांत दौंडाजवळ एक शिरापूर व तापीचे कांठीं तिसरें एक शिरपूर अशीं तीन गांवें आहेत. यां पैकीं कोणतें येथें लागू पडतें त्याचा उलगडा केवळ 'सरस्वती'सांनिध्यावरून च होत नाहीं.-संपादक

म्हणोनि तव चरणद्वया : प्रिति वंदितो मीं आद्वया :
वेगी करावी जी दया : देवोनिया अभया टिका करवीं ॥ ३ ॥
मग होउनीया प्रसंन्न : अज्ञापिलें मजलागुण :
गर्भगिताटिकानुसंधान : चालवि पूर्ण मदइच्छें ॥ ४ ॥

॥ श्लोक ॥

अर्जुन उवाच॥ गर्भवासं जरा मृत्यं किमर्थं भ्रमते नरः ॥
किमर्थं रहितं जन्म कथं देव जनार्दन ॥ १ ॥

॥ टिका ॥

तेव्हां तो पृथेचा नंदनः बोलिला श्रीकृष्णालागुनः
गर्भवासादि दुःख दारुण : किमर्थे आपण भोगिति नर ॥ १५ ॥
आसंख्य गर्भोदरि जनन : घेवोनि पावति मरण :
ऐशा नाना विपरीतीकारणें : कोण्या गुणें सोसिति ने ॥ १६ ॥
तर त्या जन्ममरणारहित : होउनि भोगिति स्वानंदार्ते :
ऐसि काहि ते युक्ति मातें : सांगा त्वरित जनार्दना ॥ १७ ॥

यावरून अनंत कवि सरस्वतीच्या तिरीं श्रीपूर अथवा पूर या ठिकाणचा राहणार असून त्यानें हें गर्भगीताटीकेचें प्रकरण शके १६८७ मध्यें रचलें.

गं. ना. मुजुमदार

१५८ भगवंतशिष्य शिवदास

ह. प. सखारामबोवा दैठणकर यांजकडील बाडांक १४ यांत शिवदासानें आपला गुरु भगवंत यावर आरति केलेली लिहिलेली आहे. इतर बाडांतून शिवदास याचीं पदें अभंग वगैरे आहेत. परंतु त्यांत गुरूचा कोठें उल्लेख आढळला नाहीं. ही आरति अशीः--

॥ श्रीभगवंत ॥

भुताभगवंताते वेगळेपण नाहीं । त्याची क्रिया ते हि भगवंत पाहि ॥
कर्म धर्म अवघा भगवंत तो हा । भगवंते व्यापीले सचाह्य सर्व हि ॥ १ ॥
जय देव जय देव जय जी भगवंता । भुता ठाव नाही भगवंत पाहतां ॥धृ॥
त्यागी भोगी अवघा भगवंत आहे । भगवंतेसी सिद्ध साधनाता होये ॥
मुळीच्या भगवंतासी समाउनि तुं राहे।म्हणोनि हृदयामाजी भगवंत पाहे ॥२॥

द्वैताद्वैत अवघा भगवंत जाला । भगवंताचा साक्षी भगवत ठेला ॥
उत्पत्स्थितीचा वीग्रहा भगवंत केला । शिवदासाचा भेद भगवंत नेला ॥ ३ ॥

गं. ना. मुजुमदार

१५९ भिका-भिक्षु-मुनि

ह० प० सखारामबोवा दैठणकर यांजकडील संग्रहापैकीं वाडांक २६ हें 'अनंतरुत गर्भगीताटीका' प्रकरण खेरीज करून बाकी सर्व भिका ऊर्फ भिक्षु याचे अभंग, पदें, व (१) प्राणबोध आणि (२) प्रार्थनास्तोत्र अशीं दोन प्रकरणें यांनीं भरलेलें आहे. हा भिक्षुमुनि मानभाव होता. त्याच्या गुरूंचें नांव आत्माराम असें आहे. सदर भिक्षु केव्हां झाला याबद्दल त्याच्या काव्यांत कोठें हि उल्लेख नाहीं. त्याचप्रमाणें हा कोठील राहणारा हें हि समजत नाहीं. या च वाडांत मानभावांच्या सांकेतिक लिपींत कांहीं औषधि द्रव्यांचीं नांवें दोन तीन ठिकाणीं लिहिलीं आहेत. वाडाचीं पृष्ठें पाठपोट १५० आहेत. याशिवाय पहिलीं व शेवटचीं मिळून १८।२० पानें गहाळ आहेत. काव्याची लिपी बरी च अशुद्ध आहे. कवि आपला सांप्रदाय " दत्तसांप्रदाय निरंजन पंथ परमहंस " याप्रमाणें सांगतो. याचें काव्य मराठी व हिंदी भाषेंत आहे.

प्राणबोध—श्रीसमर्थांच्या मनोबोधश्लोकांप्रमाणें कवीनें प्राणबोध-श्लोकशतक केलेलें आहे. यांतील कांहीं उतारे खालीं देत आहें.

श्रीमंगळमंगळा तु नीजमुर्ति ॥ सकळा अदि तुं परब्रह्ममुर्ति ॥
विछा आनाविछा तवं निजरुपा ॥ तवांधिन सर्व हि कैवल्येधिपा ॥ १ ॥
नको भुलु या नासिवंत पदार्था ॥ नकोरे नको पुजु नाना दैवता ॥
नको रे नको करूं हे आन वार्ता ॥ नको रे नको लोपऊं धर्मकथा ॥२७॥
सुखाचि घडी लोटता सुख आहे ॥ पुढे सर्व जाईल कांहीं न राहे ॥
देहेचा भर्वसा काय रे मानसा ॥ तुझे देहे जाईल स्मशाणवासा ॥ ४० ॥
गीता भागवत आनी न्यायशास्त्र ॥ त्या आधारे नीरोपीळा बोधसार ॥९८॥
माझा हा दत्तसांप्रदायेक नीका ॥ नीरंजन पंथ परमहंश देखा ॥
हा नीजमार्ग बरवा आती चांग ॥ येथे नीगुर्ण भक्तीचा ज्ञानयोग ॥ ९७ ॥
आत्माराम गुरु दीन दयाळ ॥ त्याचा भिकामुनी लाडिवाळ बाळ ॥
सर्वेस्व त्याची पाहा नीजसत्ता ॥ म्हणूनी स्मरारे स्मरा त्या आनंता॥१००॥

प्रार्थनास्तोत्र--हें प्रकरण ओंवीबद्ध असून संख्या १५२ आहे. सर्वेश्वर जो "चक्रधर" त्यास अनुलक्षून हें स्तोत्र केलेलें आहे. यांतील उतारे खालीं देत आहें—

ॐ न्मोजि सच्चिदानंदा : आनंदकंदा परमानंदा :
परात्पर कैवल्येपदा : निजानंदा निजमुर्त्ति ॥ १ ॥
सुपर्ण नाम नारायण : हंशरुप गुण गहण :
ब्रह्मा विष्णु रुद्रासिं जाणें : केले संबोधन न्यायशास्त्री ॥ १३ ॥
तुं सकळास मुगठेस्वेर : तुझे नाम श्रीचेक्रधर :
तु चेतुर्थ मूर्ति सर्व्वेश्वर : आब्रह्मापर परब्रह्मं तुं ॥ ७५ ॥
जयेजये श्रीचेक्रधरा : ब्रह्मांडधारका सर्वेस्वरा :
जयेजये परमेस्वरा : निजमाहेरा भक्तजणाच्या ॥ १०६ ॥
प्रसंन्न होउनि : वर्दहास्तें चेक्रपाणि :
तोची दत्त भगवाण + + नि : करी उभारणी सांप्रदायेकी ॥ १४० ॥
हा मार्ग दत्तसांप्रदायक : परमसन्यास देख :
आणि परमहंस म्हणति लोक : ऐसे कैवतुक या मार्गीचे ॥ १४१ ॥
हे प्रार्थनास्तोत्र जो पठन करिं : त्याची मनोव्रति पुर्विल हरि :
नानापरि त्या संरक्षील ॥ १४२ ॥
आत्माराम गुरु समर्थ : मम मस्तकी ठेविला वरदहस्त :
दासवीला नीजपरमार्थ : फेडीलीं भ्रांत गुरुराये ॥ १४३ ॥
शंशयेन न धरावा कोन्ही : नीश्चये भाक देउनि :
बोलिला श्रीचक्रपाणि : भिकामुनि संतोशविला ॥ १५२ ॥

ईति श्रीप्रार्थनास्तोत्र संपुर्णमस्तु

अभंग वगैरेः—

कोठवरी आम्ही करुना भाकावि । थोर ते पदवी तुझी देवा ॥ १ ॥
बहुतांची तुंम्ही सोडिली बंधनें । थोर महिमान तुझे देवा ॥ २ ॥
चहुं युगामाजी अवतार धरीसी । जीव उध्धरीसी स्वामीराया ॥ ३ ॥
तुझा भरवसा आणुनी परेशा । ध्यातो जगदेशा तुजलागी ॥ ४ ॥
ईती भीका म्हणे तुझेचीं स्मरण । दुज काही नेना तुजवीना ॥ ५ ॥

झुटी माया प्रीत लेगावे । जीवडा आपणासा करलेवे ॥ धु ॥
आनहीत बतावे हीत गमावे । आवल प्राणि भुलावे ॥ १ ॥
जेचलग काया तपलग माया । मायां तपलग छयाया केर सब गमाया ॥२॥

[illegal] हुशार रहना । साईं आपणासा करलेना ॥
[illegal] ओकाना देसणा । आलसजीकु मीलना ॥ ३ ॥
[illegal] का कव्हे सुन भाई साधु । आवल तर जाव भवशधु ॥ ४ ॥

स्वामी देवराया मी तो आंमगळ । परि तुझे बाळ म्हणवीतो ॥ १ ॥
न पाहाता काही माझे दोष गुण । पलवी भरण पतीतासी ॥ २ ॥
पतीतपावण नाम तुझे देवा । ऐकोनी केशवा शरण आलो ॥ ३ ॥
कर हे जोडोनी करी विनवनी ॥ भीका लोटांगणी जीवभावे ॥ ४ ॥

गीरीधारी गीरीधारी : वाटेवरी उभा हारी :
भुलवील्या गोप्यनारी : गोरसचोरी करी ॥ धु ॥
निमित्ये ठेउनी बोले चेक्रपाणी ॥
पदरि धरुनि मागे दही लोणी ॥
म्हणे द्यागे सत्वरी ॥ १ ॥
करी वोढावोढी न सोडी न सोडी:
तो कांचोळी फाडी : गौळनिची उडी :
... ... घरी ॥ २ ॥
दानाचेनी मीसे : घेतलें गोरस ॥
देउनि प्रेमरस उधंरी परेश ॥
भिका म्हणे गोकुळा भीतरी ॥ ३ ॥

मूळ लेखकानें वाड लिहिलें तेव्हां 'भीका मुनि' असें च लिहिलेलें आहे (तीन चार अभंगांत 'भिक्षु' असें हि लिहिलेलें आहे) परंतु त्याचें शुद्धीकरण केलें त्यावेळीं 'भिका' यांतील 'का' च्या ठिकाणीं प्रत्येक अभंगांत 'क्षु' सोडून केलेला स्पष्ट दिसतो. त्याचप्रमाणें इतरत्र हि वरे च ठिकाणीं अभंगांचें वगैरे शुद्धीकरण केलेलें आहे. भिकाची काव्यप्रतिभा निवळ स्वयंभू नसून त्याची बहुतेक भिस्त तुकाराम, रामदास, कबीर इत्यादिकांवर च विशेष दिसते.

गं. ना. मुजुमदार

---

१६० केसरिनाथशिष्य महिपति

ह. प. रा. निंबराज प्रल्हाद उर्फ दादोबोवा दैठणकर यांजकडील घाडांक $\frac{२९}{७}$ यांत 'केसरीनाथका महिपति चेला' यांनीं केलेलें हिंदी भाषेंतील गोपीचंदा.

ख्यान आहे. छंद, साकी, श्लोक व पदें यांत निबद्ध असून एकूण संख्या ९६ आहे. याची जास्त माहिती कांहीं च समजत नाही.

आदिः--

॥ छंद ॥ सातसो चेला लेकर सात । कानिफ धुंडे जालंदरनाथ ॥
साहेबका नाम मुखसे गात । आया गौडबंगाला ॥ १ ॥
हमारा साई साईमे डारा । राज करता है गव्हारा ॥
सब मिल जावरे उसे मारा । कैसा राज करता है ॥ २ ॥
॥ साकी ॥ कांचनपुरि विच आया कानिफ जोगी सकलकलाकुलगा जु ॥
जहा फुलवाडी फूली जलसीतल हा कियो बिसरा जु ॥ ३ ॥
॥ श्लोक ॥ बुलाये दोड दास साधक सतीकु ।
कहो जाय आदेस मैनावतीकु ॥
कहे नाथ कानीफ आदेस माई
परी पांव मैया गुरुका जरोई ॥ ४ ॥

अंतः—

पद ॥ गुरु पीरजादा हद सचमु यादर खबर कालोपर धुस्सा गुरुभक्तिका जबर ॥
कैसरीनाथका महिपति चेला अमर सब संतनका है गुलाम घरका गबर
बेपरवा फिरत गरज किसेकी नही ॥ जि० ॥ ९६ ॥
सदरहु बाड अगदीं च अलकिडील म्हणजे ५।१० वर्षांत च उतरलेलें आहे.

गं. ना. मुजुमदार

१६१ ज्ञानदेवाचा सच्चिदानंदाप लाखोटा

इ. प. दादाबोवा देठणणकर यांचे संग्रहांतील बाडांक $\frac{1}{2}$ यांत उपरिनिर्दिष्ट लाखोट्यांतील सात अभंग दिलेले असून त्यांचे आरंभीं व शेवटीं शेरे लेखकानें लिहिलेले आहेत. सदरहु अभंग कोणत्या प्रसंगास अनुलक्षून केलेले आहेत हें समजत नाहीं. बाडांतील अभंग व शेरे जशाचे तसेच खालीं देत आहें.

श्री आथ आभंग लाखोट्याचे प्रारंभ

१ नवाचे माझारी औवठ पीठा सेजारी : शुन्याची वोहरी सुनीळ प्रभा ॥ १॥
जीव दशामये आगुष्ट प्रमाण : त्यावरी आज्ञान परी वार्धले ॥ २ ॥
चैतन्याची मुस त्यामाजी वोतीली : अव्यक्ताने केली वस्ती तेथे ॥ ३ ॥
तथाचे ते घर मधुरे प्रमाण : गुरुमुखे षुण जाण बापा ॥ ४ ॥
ज्ञानदेव म्हणे याजपरते जाणने : नाही नाही आण नीवृतीची ॥ ५ ॥
२ डोळाची पाहा डोळा शुन्याचा सेवठ : नीळा बिंदु नीट लपलषीत ॥ १ ॥

वसाउ पै आले चैनन्य हो तेथे : जाण पा नीरुते आनुभवासी ॥ २ ॥
पार्वती लागी आदीनाथे दावीले : ज्ञानदेवा फांवले गुरुरूपे ॥ ३* ॥

२ वर्ण ना व्यक्ती अनुप नीजतेज : सतांचें हे गुज आत्मरूप ॥ १ ॥
मोतियाचा सागर भरला दाही दीशा : पाहाता जीवदशा बुडुन जाये ॥२॥
ते खुण माझीया दाटली नयेनी : चीद्रत्नाची पाणी उघडली ॥ ३ ॥
नीवृत्ती प्रसादे ज्ञानदेव लाधला : सुखीयां पै जाले यणे सुखे ॥ ४ ॥

४ स्वरूपाचा पूर गगनसत पातला : देखता बुडाला देखताची ॥ १ ॥
चैतण्याचा लाग हेलावती येकसरा : प्रळयाचा नीरासारीखा पै ॥ २ ॥
ना तरी मोती वीपुरली आंधरी : दीसता परीकरी नेणती च ॥ ३ ॥
गुरुमुखे खुण वोळपुनि घ्यावी : देही च पहावी मुक्त दशा ॥ ४ ॥
ज्ञानदेव म्हणे नवृती दातार : चोजवीले सार माझे मज ॥ ५ ॥

५ मोतीयाचा वोगरु गुरुवाक्यसदनी : वाटे लाभ जनी नभार्चीया ॥ १ ॥
धारणेचे हाते जेवा द्रुढ मुषे : गोडीयाचा सुखे अंग भरा ॥ २ ॥
चाषवीता वीरळा बहुतामाजी येक : आहेती डांभीक घरोघरी ॥ ३ ॥
ज्ञानदेव म्हणे जे दावील या खुणे : त्याचे पायीं लीन व्हांवे सदा ॥ ४ ॥

६ नयनाचे उगमी पाहीले आपणा : तंव उजळल्या जाण दाही दीशा ॥ १ ॥
ब्रम्हांडायेवढें वोंतीव सगळे : मन बुद्धी कोवळे ऐसे नाही ॥ २ ॥
ते ज्ञानदेवा ज्ञान बुचळी लाधले : नीवृतीनें दीधले धरुनी हाती ॥ ३ ॥
सदासीवे उमे हे पुण दावीली : हांसे लाधवीली कमळासना ॥ ४ ॥
सनकादीक तृप्त त्या पुणे पै जाले : योगी आनंदले योगायोगी ॥ ५ ॥
ते केले मज करतळामळ : नीवृती कृपाळु काय वाणु ॥ ६ ॥

७ ती शुन्यावरी नांदताहे देही : ते ची ब्रम्हगोवी भरुनि आसे ॥ १ ॥
जयाचा जो भास बींबाकार आहे : ते ची खुण लाहे गुरुपुत्रा ॥ २ ॥
बींबाचेची आंग परब्रह्म नीघोट : ते वस्तु आवीट तेजपुंज ॥ ३ ॥
चळे ना ढळे जैसे तैसे ची : उपमा आणीकाची देता नये ॥ ४ ॥
बहु जन्मासेवटी फळ हे पुण्याचे : आभाग्यासी कैसे प्राप्त होय ॥ ५ ॥
ज्ञानदेव म्हणे याजपरत नाही : उपदेश कांही बोलावया ॥ ६ ॥

---

* घडोद्यास, ग्रंथप्रसारक मंडळीनें छापलेला ज्ञानेश्वरांचा गाथा पृ० ५६ पहावा.–संपादक

अभंग सात संपुर्ण सचीदानंद बाबास लाषोटां ज्ञानदेवें दील्हा ते आभंग समाप्तमस्तु : ॥

गं. ना. मुजुमदार

१६२ देवदासकृत भगवद्गीताटीका

ह. प. नरहर पंढरिनाथ बोवा दैठणकर यांचे संग्रहांत देवदासकृत भगवद्गीताटीकेची एक बरी च त्रुटित प्रत मिळाली. टीका ओंवीबद्ध असून एकंदर संख्या सुमारें अडीच तीन हजार पावेतों असावी असा अंदाज आहे. मिळालेला भाग खालीलप्रमाणें आहे.—

अध्याय	ओंवीसंख्या
६	१०१ ते १८३ (अखेर)
७	२३ ते १५८ (अखेर)
८	७२ ते ९६ (अपूर्ण)
९	१ ते ९८ व २२१ ते २६७ (अखेर)

येणें प्रमाणें उपलब्ध ग्रंथ आहे. देवदासानें या भागांत आपल्या गुरूबद्दल अथवा संप्रदायाबद्दल कोठें च उल्लेख केलेला नाहीं. एकंदरींत हा चैतन्यसांप्रदायी असावा असें माझें अनुमान आहे. मासल्याकरितां नवव्या अध्यायाचा शेवटचा श्लोक व त्यावरील टीका वगैरे पुढें देत आहें:—

श्लोक

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥
मामेवैष्यसि युक्त्वैमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

टीका

माझे ठायीं ठेवीं मनातें । करी माझेया भजनातें ॥
आणि माझेचि पूजनी प्रवर्तें । नमस्कारीं मजलागुनी ॥ २६१ ॥
ऐसेया प्रकारें करून । तूं होईंगा मत्परायण ॥
म्हणिजे माझ्या ठायीं अंतःकरण । नियोजूनि बापा ॥ २६२ ॥
ऐसें केलिया उपरी । मातें पावशील निर्धारी ॥
नव्हेसि नित्य संसारी । मजशि पावशी ॥ २६३ ॥
मज सर्वभूतांतरात्मयातें । सर्वभावें भजनी निरुतें ॥

मी चि देयीन परमगतीतें । ऐसा अर्थु ॥ २६४ ॥
दुराच्यारी हे लोक । स्त्रिया आणी शुद्रादीक ॥
माझेनि भजने प्रापक । मजलागीं जाण ॥ २६५ ॥
ऐसा हा माहा राजयोगू । अंतरीं प्रकटोनि श्रीरंगू ॥
महाराष्ट्र भाषेयां बोलविला चांगु । देवदास म्हणे ॥ २६६ ॥
श्रोतेयां प्रति विनवणी । देवदास करी नमस्कार करुनि ॥
न्यून असे तें सांभाळूनी । पूर्ण कीजे ॥ २६७ ॥
॥ हरिःॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषसु० ... ॥

वरील ओंव्यांतील 'माझेया,' ऐसेया,' 'भाषेया,' 'श्रोतेयां' हीं रूपें चिंतनीय आहेत. टीकेची भाषा अगदीं सुगम व सरळ आहे.

गं. ना. मुजुमदार

१६३ नागेशात्मज विठल (वामनाचा शिष्य)

रा. चांदोरकरांच्या कविकाव्यसूचींत ५५ पानावर 'नागेशसुत' याबद्दल माहिती दिलेली आहे. वामनाच्या समश्लोकीच्या शेवटच्या ओंवीचा उतारा देऊन त्यावरून याचा गुरु वामन म्हटलें आहे तें बरोबर आहे. मात्र या नागेशसुताचें नांव विठल आहे हें खालीं दिलेल्या स. दै. २७ (लेखनशक १६४०) बाडांकांतील पदावरून आज आपणांस नवीन समजत आहे. तें पद असें:—

संतांचि (सु)ण वेगळि क्रिया आगळी ॥ धृ ॥
वर्तती ते जनी नित्य निरंजनी अंतरि बोधे निरंतरि रे ॥
भुता...आवगुण नेणाति जाणाति ते येक ईश्वर रे ॥ १ ॥
सात्विक राजस तामस लोक विलोकुनि सांगति भक्ति रे ॥
ब्रह्मसुखा अनुभवामृत सेविति सुलभ ज्याला मुक्ति रे ॥ २ ॥
संताची खुण संत चि जाणति अन्यजनाप्रति काय रे ॥
नागेशात्मज विठल ध्याय **श्रीगुरु वामन**पाय रे ॥ ३ ॥

गं. ना. मुजुमदार

१६४ जनार्दनसुत

ह० प० सखारामबोवा दैठणकर यांजकडील बाडांक २७ (लेखनशक १६४०) यांत जनार्दनसुत कवीचें एक पद आहे. कवीचा काल शके १६४० किंवा तत्पूर्वी. तें पद असें:—

जय मैरात्ळा मार्तंडा ॥ लावण्यसिंधु प्रचंडा ॥ धृ ॥
करि खंडा निवटी अरिमुंडा वधी रिपुनिधी नव कोटीं वितंडा ॥
बाहुदंडा करि शतखंडा मारी दैत्य उदंडा रे ॥ १ ॥
मणीमल्लारि अवतार अनरी नळदुर्ग जेजोरी ॥
पर्वत सीखरी राहे गडावरी व्यापक सर्वांतरी रे ॥ २ ॥
सर्वांगी पवित्ळा भंडार उधत्ळा कंठि मुंड हि मात्ळा ॥
अर्धांगी बात्ळा परम कृपात्ळा म्हाळसा वेल्हात्ळा ॥ ३ ॥
यात्रा मोटी बहुजन दाटी कोटी असंख्यात दीवटी ॥
मंडपकाटी अगणित थाटी मोतंब मीरवती तगटी रे ॥ ४ ॥
नीजजनसुखकारी दोशनीवारी तारक भवसागरीं ॥
कृपा करीं दया मजवरी **जनार्दनसुत** उधरी रे ॥ ५ ॥

कवीसंबंधीं इतर माहिती कांहीं च समजत नाहीं.

गं. ना. मुजुमदार

१६५ गोविंदसुत नंदन

स० दे० २७ (लेखनशक १६४०) यांत गोविंदसुतनंदन कवीचें एक पद आहे. कवीचा काल शके १६४० किंवा तत्पूर्वी.

पद

अरे अरे राजीवनयना सोडिं पल्लव मोहना रे रे ॥ धृ ॥
वेगीं आम्ही अरे हरी जाउ दे सदना रे रे ॥
न जाणसी आम्ही सासुरवासिणी अंगना रे रे ॥ १ ॥
अजीपासुनी प्रासु कुपीच्या जीवना रे रे ॥
तुजसाटी अरे हरी चाल्लु हे यमुना रे रे ॥ २ ॥
मुकंदा मंदारधरा कुंदरदाना रे रे ॥
सोडि आतां अरे हरी अरवींदवदना रे रे ॥ ३ ॥
म्हणसी ते ऐकी उदइक जगजीवना रे ॥
साक्ष घेई आरे यासी **गोविंदसुतनंदनासी** रे रे ॥ ४ ॥

कवीचा गुरु व त्रिमलाची आरती करणारा गोविंदसुत हे दोघे एक च काय!

गं ना. मुजुमदार

१६६ वामनकृत भीष्मप्रतिज्ञा

रा. सखारामबोवा दैठणकरांच्या संग्रहापैकीं वाडांक २१ यांत वरील प्रकरण आढळलें. वामन व त्याचें काव्य विशेष परिचयाचें असल्यामुळें त्याबद्दल कांहीं लिहिण्याचें कारण नाहीं. वेगवेगळ्या वृत्तांत श्लोक असून संख्या १८ आहे

आदिः--

लक्ष्मीनृसिंहचरणद्वयसारसाचा
जो रेणु मान्य वदती बहुसार साचा ॥
प्रत्यूहमत्तगजसिंह तया नमीतों
जांणे तयाहुनि कदापि न आन मी तो ॥ १ ॥

अंतः—

पिता शांतनू माय जाची नदी जे
स्वये शुद्ध ऐशास सन्मान दीजे ॥
हरावा असा गर्व तो ही मनाचा
नराचा असा भाव तो वामनाचा ॥ १८ ॥

गं. ना. मजुमदार

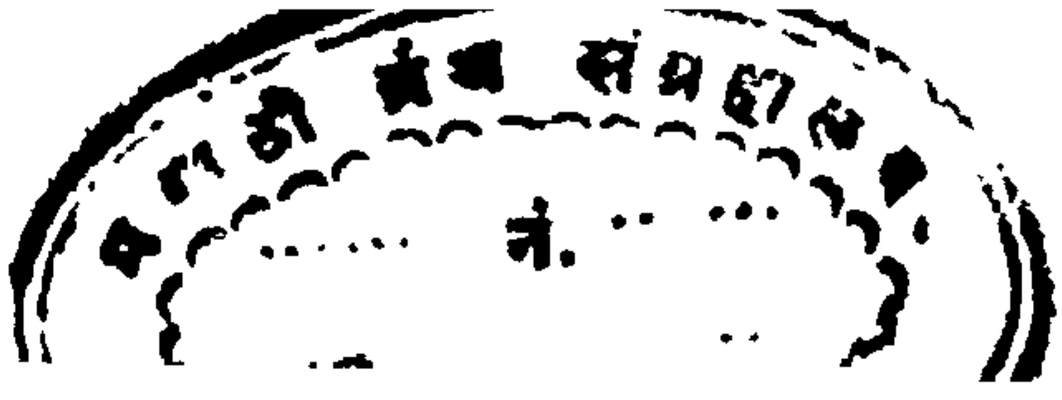
१६७ अथर्वण गंगाधर

मी नुकताच श्रीनिंबराजाचे दैठण गावीं निंबराजासंबंधीं माहिती मिळविण्याकरितां जाऊन आलों. तेथें असलेल्या चार तद्वंशजघराण्यांनीं कृपाकरून आपल्याजवळ असलेल्या संग्रहापैकीं अभंग, पदें, चरित्रें, आख्यानें वगैरे असलेलीं जुनीं बाडें मला दिलीं. त्यांपैकीं रा. सखारामबोवा यांचे बाडांक १४ यांत अथर्वण गंगाधरकृत शिवरात्रि नामक प्रकरण आढळलें. हें श्लोकबद्ध आहे. संख्या ४२ आहे. लिखाईवरून बाड सुमारें १२५ वर्षांपूर्वीं लिहिलेलें असावें.

आदिः—

नमन करूं नरकुंजरा फरशधरा जया जया गणपति ॥
मंडण काश्मीरपुरसुंदरा रे विद्याधरा सारजा ज्ञानमुर्ति ॥
सद्गुरु ऋषिमुनि कविजना रे पुरातनावृत तया विनंति ॥
भक्तिमुक्तिदायका कथा आयका सीव सागे पार्वति ॥ १ ॥

कथेस आधारः—

हा ईतिहास लिंगपुराणिचा बोलु ग्रंथीचा सीव सागे शक्तीसि ॥
मुचकुंदाप्रति सांगे रुक्मिणिं स्कंदपुराणि आयोंध्ये सुर्यवंसी ॥ ४१ ॥

अंतः—

म्हणोनि जाणता नेणता पुजा शंकर स्मरा हरिहर जो कां गिरीजामनुहरु॥
दुस्तर भवार्णवतारकु मुक्तीदायकु आव्यक्त निराकारु ॥
प्रत्यक्ष कळीमलनाशनु जगजीवन स्वामि हा रामेस्वरु ॥
चरणकमळ त्याचे अहर्णिसी ध्याय मानसी **अथर्वण गंगाधरु** ॥ ४२ ॥

कवीच्या कालस्थलांबद्दल निर्णायक कांहीं च उल्लेख नाहीं. श्लोकांत उल्लेखिलेला रामेश्वर हा कवीचा गुरु असेल काय !

गं. ना. मुजुमदार

---

१६८ पंडित

—o•o—

रा. सखारामबोवा दैठणकरांकडील बाडांक २७ यांत **पंडित** कविकृत पदें अभंग वगैरे बरेच आहेत. हा कवि कोण कोठील हें समजत नाहीं. कालाचा निर्णय ठाम करितां येत नाहीं; तथापि ज्या अर्थी सदरहु बाड शके १६४० मध्यें लिहिलें आहे त्याअर्थी पंडित कवि त्यापूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे असें उघड अनुमान होतें. मासल्याकरितां खालीं कांहीं उतारे देत आहें:

सजन तनुमन प्राण लोधले । हरिगुण वर्णन करुनि लोधले । स्तळचर जळचर वैरी विसरले । कल्छपमच्छ उरग मृगनाग विहंग संगती जाले ॥ १ ॥ जन वदते जय रामा रामा । श्रीराम मुनीमनसुखधामा निगमागम निर्गुण गुणधामा ॥ पदनखमणीजीत कोटि कुसमशर जन **पंडित** विश्रामा ॥ २ ॥ छ ॥ छ ॥

माधव म्हणती । गायन करिती ॥ छ ॥ सः स : सरिगम पदनिधी सरशृती ॥ धृं धृं द्रिमीकीटि धैधे नाचती ॥ १ ॥ कीकिटि कीरीटीणांगीणी गीडिदांगणांगीणी गीडिदांगणणां गीडिदांग ॥ २ ॥ ऐसा केशव भावे स्तविति । **पंडित** म्हणे भवसागर तरती ॥ ३ ॥

गं. ना. मुजुमदार

---

१६९ हरिहर

—•◇•—

रा. सखारामबोवा दैठणकरांच्या बाडांक २७ मध्यें हरिहरकविकृत प्रकरणें, पदें, अभंग, वगैरे आहेत. सदर बाड शके १६४० मध्यें लिहिलेलें असल्यामुळें

हा कवि शके १६४० च्या पूर्वी होऊन गेला हें उघड होय. याचें स्थळ समजत नाहीं. याची काव्यरचना मराठी, हिंदी व कानडी अशा तीन भाषांमध्यें असलेली आढळते. नमुन्या करितां खालीं कांहीं उतारे देत आहें.

पद कानडी

निने निईंधी मनवे तिळियो तनुशुधी ॥ धु ॥ नानानेंथी नानंत तिळुथी ॥ याको तनगे भ्रमदिदं मरुथी ॥ १ ॥ निने ईंद्रयज्योतिकनागी । आडसि आटां आडगीय आडगी ॥ २ ॥ निने ज्ञाता निने माना । नीनें **हरिहर** व्यापक पूर्णा ॥ ३ ॥

सद्गुरुचरणी माथा कैं ठेविन मी लवलाहीं ॥
एसा श्रीहरि गुरु मज देई ॥ धृ ॥
जो भवसिंधुचें वारु । माझे मज देण्हारु
मस्तकी ठेवी अभयकरु ॥ १ ॥
सृष्टी शोधीली पाहीं ॥ कोण्ही सांगेना बाई ॥॥
यैसा मी हुडकी ठाईठाई ॥ २ ॥
यैसा मी जालो कष्टि ॥ जाली जीवा सोसाटीं ॥
हरीहर चरणाक्षी जाली भेटी ॥ ३ ॥

पद हिंदी

साहेब मन्न प्यारा आपेआप हुवा सारा ॥ १ ॥
सचमे भरपुर होकर आखर सबसु स(म)झ्यत न्यारा ॥ १ ॥
मुझमे मझकु बेचुन करकर कुपर दिलका मारा ॥ २ ॥
उठत बैठत सोवत जागत **हरिहर** पदमो थारा ॥ ३ ॥

हरिहरकृत शिवरात्रिकथा नामक प्रकरण आहे त्याचा आयंत असा:—

आदिः—

आधिं वंदुनी रघुराजयाला । त्यानंतरे त्या गुरुपादुकाला ॥
मतीप्रकाश तेणे पुर्ण जाला । कथाविस्तार पुढें चालिला ॥ १ ॥
सीवरात्रीकथा परिसावी । भक्तीभावें पाहा नीत्य गावी ॥ धृ ॥
स्कंदपुराणीचें कथन । शिव सांगे उमेलागुन ॥
सिवकथा थोर महिमान । येक सांगीजेल मुळकथन ॥ २ ॥

अंतः—

यैसे बोलोनियां गुप्त जाली । सीवरात्री भीळा आवडली ॥
भूमंडळीं पुढें प्रगटली । ती **हरिहरें** ते चीं गाईलि ॥ ४९ ॥

गं. ना. मुजुमदार

१७ : मातुश्री येसुबाई साहेब यांचें एक पत्र

—०◆०—

सोबतचें असल पत्र (ता. १९ एप्रिल इ. स. १७०५) गुरुवार वैशाख शु॥ ७ शके १६२७ मितीचें असून तें मातुःश्री येसूबाई साहेब यांणीं अहमदनगरच्या किल्यांत कैदेंत असतांना श्री. देव, चिंचवड, यांस लिहिलें आहे. मातुश्री येसूबाई साहेब म्हणजे संभाजी महाराज यांची बायको. पत्रांतील मजकुराचा साकल्यानें विचार करितां असें दिसतें कीं या वेळीं येसूबाई साहेबांची फार हलाखीची स्थिति झाली होती. संकटाचा परिहार व्हावा या हेतूनें येसूबाईसाहेब चिंचवडकर देवांकडे पत्रद्वारें धांव घेत आहेत. मराठ्यांच्या इतिहासांतील या आणीबाणीच्या प्रसंगाचीं जितकीं पत्रें बाहेर येतील तितकीं पाहिजे च आहेत. खुद्द येसूबाई साहेबांचें असें एक महत्त्वाचें पत्र आपणांस सादर करीत आहें.

पां. न. पटवर्धन

०॥ श्रीशंकर

राजश्री श्री देव स्वामीचे सेवेसी

०॥ ⓒ

श्रीमत् परमपूज्य तपोनिधी मुक्तिदायक सकलगुणालंकरण देवमान्य वरदमूर्तीपरायण राजमान्य राजश्री

आज्ञाधारक सेवेसी मातुश्री येसूबाई साहेब दोनी करकमल जोडून चरणावरी मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी येथील क्षेम तागाईत वैशाख शुध सप्तमी गुरुवार जाणऊन मुकाम अहमदानगरी दुर्गात स्वामींच्या आशीर्वादे करून यथास्थित असे स्वकीय कुशललेखन अज्ञा केली पाहिजे विशेष बहुत दिवस जाले स्वामीनी आशीर्वादपत्र पाठवून बालकाचा परामृश केला नाहीं या करितां चितास स्वस्थता होत नाही ते देव जाणे तरी स्वामीनी येणारा मनुश्या बराबरी प्रतिक्षणी आशीर्वादपत्र पाठवीत गेलें पाहिजे विशेष आमचें वर्तमान तरी स्वामीपासी सत्य च लेखन केले पाहिजे चिरंजीव दाजी तों पृथ्वी तीसमागमे गेले आम्हास सार्वभौमाची आज्ञा जाली की अहमदानगरास जावे आज्ञे प्रमाणे आम्हास अहमदानगरास घेऊन आले येथे आलियावरि आजी पांच मास जाले परंतु खर्चाची बहुत तंगचाई जाली काय निमित्य तरी सार्वभौम दूर गेले अमचा तनखा जो दिल्हा तेथे ताम्रानी व हरिभक्तानी व काही काळाने करून प्रतीकूल जाली त्या मुळें द्रव्य येणे राहिले येथे अहमदानगरी साहुकाराचे पांच सात सहस्र बक्षस्व जाले आता कोण्ही देत नाही

मोंगलिया च पैकियास तागादे लादिले आहेत त्याच्या मुळे बहुत कष्टी होतों तो दुःखसागर स्वामीस काय म्हणऊन ल्याहावा + न जाणो स्वामीच्या सेवेसी रायाजी जाधव पाठविला असे तरी माहाराज कैलासवासी स्वामी गेल्या तागाईत आपणा वरि हा कसाला प्राप्त जाला इंगळास वोळवे लागले वरें होणार भविष्य त्यास यत्न काय आहे आतां एक स्वामी वितरिक्त आणीक कोणाचा भरवसा या समयांत नाही एक स्वामी च क्लेशपरिहार करितील इतरा-च्याने काही होणे नाही तरी सारांश गोष्टी की ब्रह्मस्वा पासून मुक्त केलियाने बहुत कीर्ति स्वामीची आहे आणि पाऊस पाणी जालियावरी स्वामी ज्या पासून देवितील त्यास प्रविष्ट करून परंतु हा समय आम्हावरी कठीण पडला आहे आपले कोणी येथें प्रतिपक्षी नाही ऐसा प्रसंग प्राप्त जाला आहे याचे निवारण करणार स्वामी आहेत माझी उपेक्षा केली न पाहिजे वरकड चिरंजिवाकडील सामराज व आमचे वर्तमान रायाजी मुखांतरी चरणाशी विनंती करितां शृत होईल तें सत्य च मानणे विशेष ल्याहावे तरी आपण अज्ञान मूढ असें लिहिता येत नाही अथवा ज्ञान हि नाही त्या हि वरि आपणाजवळी कोण्ही शाहणा कारकून नाही आवाक्षराची क्षमा केली पाहिजे कृपा आशीर्वाद निरंतर करित गेले पाहिजे कृपा आसो दीजे जाणिजे मो

श्री
मोर्तब
सुद

सेवेसी सेवक वसवंताने चरणावरी मस्तक ठेऊन सां दंडवत विनंति उपरि लिहा परिसीजे मी सेवक असे आशीर्वाद पत्र पाठवीत जाणे जाणीजे हे विनंति

रा॥ छ ११ माहे मोहरम सन ४९

हे विज्ञापना

१७१ तकरीवखान कां मुकरबखान ?

संभाजीस संगमेश्वर येथें पकडणाऱ्या मोंगल सरदाराचें मूळ नांव शेख निजाम असें असून, तकरीवखान अगर मुकरबखान व खान जमान हे त्याचे किताब होत. 'संभाजीचा वध' या निबंधांत संभाजीस पकडणाऱ्या सरदाराच्या नांवाची चर्चा करितांना, त्याचें नांव–अर्थात् किताब–मुकरबखान असें असावें असा मीं तर्क केला होता. शेख निजाम हा पूर्वी कुतुबशाही सरदार असून औरंगजेबास

फितुरीनें येऊन मिळाला. या वेळीं औरंगजेबानें त्यास तेरीस २६ रजब हि० सन १०९८ म्ह० तारीख २९ मे इ. स. १६८७ रोजीं मुकरबखान असा किताब दिल्याबद्दल मुस्ताइदखान यानें आपल्या 'मआसिर आलमगिरी'त लिहिलें आहे. तकरीबखान हा किताब त्यास केव्हां मिळाला याचा आढळ होत नाहीं. डफचे म्हणण्याप्रमाणें तकरीबखान धरिल्यास हा किताब त्यास केव्हां मिळाला व तकरीबखानाचा मुकरबखान केव्हां व कसा झाला हे प्रश्न उरतात. मुकरबखान व तकरीबखान या दोन फारसी नांवांत लिहितांना बरेंच साम्य असल्यामुळें, मुकरबखानच्या ऐवजीं तकरीबखान असें जें एकदां चुकीनें वाचण्यांत व लिहिण्यांत आलें त्याचा च अनुवाद आजपर्यंतच्या लेखकांनीं केला. शालोपयुक्त पुस्तकांतून हि तकरीबखान असें नांव दिलेलें आढळावें हें हि ठीक च आहे. खरा प्रकार काय हें वर दिलें च आहे. शेख निजाम यास तकरीबखान हा किताब मिळाला नव्हता, मुकरबखानच्या ऐवजीं तकराबखान असें वाचण्यांत येत असे, खरा किताब मुकरबखान हा होय या गोष्टी माझ्या मतें सिद्ध आहेत.

पां. न. पटवर्धन

१७२ राजगुरु दादाजी कोंडदेव यांची वंशावळ

सोवतची दादाजी कोंडदेव याचे घराण्याची वंशावळ वियमान पुरुषापर्यंत दिलेली आहे. दादाजी कोंडदेव मलठणचे कुळकर्णी. हा गांव सध्यां भिमथडी तालुक्यांतील दौंड पेठ्यांत मोडतो. मलठणास रेलवेचें स्टेशन आहे. शिरूर तालुक्यांतील मलठण गांवाशीं दादाजींचा कांहीं संबंध नाहीं. दादाजीपंतांच्या गांवास राजेगांव-मलठण, व शिरूर तालुक्यांतील गांवास पवारांचें मलठण अशा संज्ञा आहेत. दादाजी कोंडदेवांचे घराणें देशस्थ, ऋग्वेदी, गोत्र शांडिल्य. दादाजीपंतांची ही वंशावळ त्यांचे वियमान वंशज ग. गोविंद माधव कुळकर्णी, मलठण, यांजकडे मिळाली.

पां. न. पटवर्धन

वंशावळ

१ दादाजी कोंडदेव—महादाजीपंत—१ वासुदेव, २ दादोपंत, ३ शामजीपंत
(२), (११) (२०)

२ वासुदेवपंत—१ त्र्यंबकपंत, २ नागोपंत
(३) (७)

[illegible]पंत—१ व्यंकटेश २ शिवराम

(४) (६)

[illegible]—१ यशवंत* २ सदाशिव

(५)

[illegible]—१ पांडुरंग * २ हरिपंत*

६ शिवराम—भाऊ*

७ नागोपंत—१ काशिनाथ* २ बळवंतराव

(८)

८ बळवंतराव—खंडोपंत – १ दामोदर २ बळवंतराव

(९) (१०)

९ दामोदर—आनंदराव—१ राघुबा २ शंकरराव

१० बळवंतराव—१ गोपाळराव २ नारायणराव

११ दादोपंत—विश्वनाथपंत—१ माधवराव २ गोविंद ३ खंडेराव

(१२) (१३) (१९)

१२ माधवराव—नारायणराव*

१३ गोविंदराव—रामराव—१ लक्ष्मण १ माधव ३ गणेश

(१४) (१५) (१७)

१४ लक्ष्मण—१ विष्णु २ सीताराम ३ वामन

१५ माधव—१ हरीपंत (दत्तक गेला) २ गोविंद

(१६) (१८)

१६ हरीपंत—केशव

१७ गणेशपंत—हरिपंत (दत्तक)

१८ गोविंद—दामोदर

१९ खंडेराव—१ मैराळ २ दादोपंत

२० शामजी—१ विश्वनाथ* २ निळकंठ

(२१)

२१ नीळकंठ—रामराव—मैराळपंत*

---

* = वंशाचें नकळ जालें.

१७३ हरभट बावा पटवर्धन यांची समाधी

कोतवडेकर पटवर्धन यांचा मूळ पुरुष हरभट बावा. हा पुरुष शके १६८२ मार्गशीर्ष वद्य १, सोमवार, ता० ५ दिसंबर इ. स. १७५० रोजीं पुणें येथें समाधिस्थ झाला. मरणापूर्वी ह्यानें चतुर्थाश्रम घेतला होता. ह्याचें समाधिस्थान पुणें येथें शनवार पेठेंत ओंकारेश्वरानजीक घर नं. १७५ चे पिछाडीस धक्याचे अलीकडे पिंपळाचे झाडाखालीं आहे. समाधीच्या पूजेस नेमणूक असून, समाधीचा जीर्णोद्धार करण्याचा श्री. सांगलीकर यांचा विचार आहे, असें कळतें.

पां. न. पटवर्धन

१७४ बाळाजी विश्वनाथ सरसुभेदार

सोबतचें पत्र देव-चिंचवड यांचे संग्रहांतील असून, तें शके १६२९ आषाढ शुद्ध३ शनिवार, ता. २१।६।१७०७ मिनहूचें आहे. तें राजा शिवछत्रपती यांणीं बाळाजी विश्वनाथांस दौलताबाद प्रांताचे सरसुभेदार म्हणून लिहिलेलें आहे. बाळाजी विश्वनाथ पुणें प्रांताचे सरसुभेदार असल्याबद्दल मंडळापुढें चर्चा झालेली च आहे. बाळाजीपंत तदनंतर शके १६२९ सालीं दौलताबादेस सरसुभेदारीचे हुद्यावर असल्याबद्दल आज हें पत्र सादर करीत आहें.

पां. न. पटवर्धन

श्री

देव

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ३४ सर्वजित संवत्सरे आषाढ शुध त्रितीया मंदवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपती याणी राजमान्य राजश्री बाळाजी विश्वनाथ सरसुभेदार प्रां दौलताबाद यांसि आज्ञा केली ऐसी जे फुलाजी भास्कर दिा श्री वास्तव्य चिंचवड याजवरी रायाजी मिसाळ याणे नस्ते कुभांड काहाडून ५०० पांचसे रुपयांचा तगादा लावून पैसे श्री पासून घेतले म्हणून हुजूर विदित जाले त्यावरून तुम्हास हे आज्ञापत्र सादर केलें आहे तरी तुम्ही हें जाणून रायाजी मिसाळ याचा

मुलाहिजा न करिता त्या लग्नाडास वरजोर ताकीद करून सदरहू ऐवज त्याणे घेतला आहे तो त्याजपासून घेऊन श्रीकडे पैका पाठवून देणे एविशी त्याचा मुलाहिजा न करणे व तुम्ही हि ए गोष्टीस आजिचे उद्यावरी न घालिता देखत आज्ञापत्र त्यास ताकीद करून पैके देववणे जाणिजे बहुत काय लीहिणे

मर्या
देयं विरा
जते

सुरु सुद वार

१७५ श्रीसाखी

कऱ्हाडाजवळील कांसेगांवीं जोशांच्या एथें प्रस्तुत हिंदुस्तानींत लिहिलेलें पत्रक मिळालें. ह्यांत १ निरंजन, २ काशीनाथ, ३ सदानंद, ४ शिवानंद अशी गुरुपरंपरा दिली आहे. चांदोरकरकृत संतकविकाव्य-सूचींत ही गुरुपरंपरा सांपडत नाहीं. अर्थात्, प्रस्तुत पत्रकाच्या कर्त्याचें नांव व त्याची गुरुपरंपरा आजपर्यंत अनुपलब्ध होती. या पत्रकाच्या कर्त्याचें नांव कदाचित् श्रीसाखी असें असूं शकेल. हें नांव महाराष्ट्र सारस्वतांत अश्रुतपूर्व आहे. श्रीसाखीची कृति पुढें जशीची तशी दिली आहे. भाषा हिंदुस्थानी आहे व ती दोनशें वर्षांहून जुनी नाहीं.

सदर हिंदुस्तानी कृति मंडळाच्या संग्रहास ठेविली आहे.

वि. का. राजवाडे

श्रीसाखी

अबे देख जोग का मारग देख काफर ॥
क्यों भूल पड़ीं मस्त उवाहय (? हुआ है) गव्हा(वाँ)र ॥
जमका चपेटा हय जवर । किसेंकु घुःसा मत्तकरो ॥
घुमपना डर कर । कथनीकी छांड कर ॥
रहनिका रस्ता धर । साधके पाव पर ॥
आप आप तहकी कर । अर्ध मात्राकी मकी कर ॥
तुर्येका मिळाफ कर । सत्रीवीका पान कर ॥

श्री शिवाजी ग्रंथ संग्रहालय
नं.....

परामो आसन कर । उन्मनीकी शेज कर ॥
मातुनीकुं तसलीम कर । सत्ताकी सोय धर ॥
जाणीवकी पैछान कर । आधारका विचार कर ॥
स्वाधिष्टानका रुमज कर । मणिपुरसे सल्लस कर ॥
अनुहतकु सरु कर । विशुत्धोमे फैल कर ॥
द्विदलका समेट कर । सहस्रदलमो पैठ कर ॥
त्रिकुट श्रीयाटकी छान कर । गोल्हाटकी खबर कर ॥
औठ पीठपर चढाव कर । भ्रमरगुंफमो ठान कर ॥
ब्रह्मरंध्रका भेद कर । पुण्यागिरीका राज्य कर ॥
चिद्भैरवका दरसन कर । आतमनाथकी पूजा कर ॥
लडीकी बुझ कर । पडीकी सुझ कर ॥
खडीको रीझ कर । सोया रहसो वेपर ॥
गाजीमे जागा रहा । अंध पंगूकी काट कर ॥
मुक बधीरकी नजर कर । कुब्जोकी सहल्ल कर ॥
नादकी मुरत धर । बिंदुकी रीत कर ॥
काफाकी सुरत कर । ज्योतका ठिकान कर ॥
पिपीलिका पंथ धर । बिहगका उड्डान कर ॥
मीनकी रह धर । कपीका उलट कर ॥
शेसकी मजल कर । बिडा पिंगलका फेर कर ॥
सुख मनाकुं खैचे कर । कुंडलीनीकुं चेत कर ॥
उलट नयनोका मार कर ! जोगकी कमाई कर ॥
ग्यानकी अबादानी कर । बावंनीका बयाज कर ॥
बारासोकी झडती कर । अष्टयात्तरकु पार कर ॥
नीरंजनकी भेट कर । काशीनाथकुं राजी कर ॥
सदानंदके पग धर । और शिवानंदसें मिल मिल रह ॥

१७६ श्रीधर स्वामी नाझरेकर यांचा समाधिकाल व परंपरा

१ रा. ब. काशिनाथ नारायण साने यांनीं भा. इ. सं. मंडळापुढें शके १८३३ मध्यें वाचिलेल्या श्रीधरस्वामीवरील आपल्या निबंधांत, (१) श्रीधरानें चौदा वर्षांच्या वयांत च संन्यास घेतला; व (२) तो पैठण येथें समाधिस्थ झाला ह्या दोन प्रचलित कल्पनांचें निरसन करण्याचा पहिला मान मिळविला. ह्यानंतर त्यांनीं आपला शोध चालू ठेविला च होता. ह्यापुढील शोधांचें दृश्य स्वरूप शके १८३५ मधील आश्वीन महिन्यांत रावबहादूर यांनीं 'श्रीधरस्वामी पुन्हां एकदां' या मथळ्याखालीं वाचिलेल्या निबंधानें इतिहासभक्तांपुढें आलें. या उक्त रोक्त निबंधांत जी बरीं च महत्त्वाचीं माहिती संकलित केली आहे, तींत श्रीधराच्या मृत्युशकावरील चर्चेस अग्रस्थान दिलें पाहिजे. मृत्युशकाचे चर्चेस रावबहादुरांनीं पंढरपूर येथील कुंभार घाटावरील श्रीधराचे समाधीवरील खंडित लेख आधार धरून, श्रीधर शके १६५१ सौम्यवत्सरीं समाधिस्थ झाला असें सिद्ध करण्याचा चांगला प्रयत्न केला. परंतु हा शिलालेख खंडित असा असल्यामुळें, १६५१ हा शक शिलालेखघटनेचा होय, अशी शंका यावर घेतां आली. लष्कर ग्वाल्हेर येथील रा० लक्ष्मण विसाजी वैद्य यांनीं विविधज्ञानविस्ताराचे मे १९१५ चे अंकांत ही शंका घेतलेली आहे. बाकी समाधिघटनेचा शक समाधीवर कोणी देत नाहींत. आणि तो हि मरणतिथीपासून एक वर्षाच्या आंत तर कोणी ही देणार नाहीं; दिला च तर निराळा च देतील. शोधाअतीं पंढरपूर येथें रा० कृष्णाजी आपाजी नाझरेकर यांचे संग्रहीं असलेल्या एका बाडाचे ३८५ वे पृष्ठावर श्रीधरसुत दत्तात्रय यानें रचिलेली खालील आरती आढळली.

आरती

जय देव जय देव श्रीधर गुरु स्वामी ।
जड जिव पावन जाले तव गुणरुपनामीं ॥ धृ० ॥
सुमाघ वद्य त्रितिया शशिवासर उदईं ।
सुसौम्यवत्सरिं *सौम्यायनिं विठलपाईं ।
सोळा शत एकावन अर्यमउडुसमईं ।
पंढरपुर सत्क्षेत्रीं समाधि ते ठाईं ॥ १ ॥ धृ० ॥

---

* सौम्यायनिं = उत्तरायणीं

भारत भागवतादिक रामायण टीका ।
अनुभव पाहतां भासे संसृतिभव लटिका ।
भगवत्स्मरणाविरहित न मने पळ घटिका ।
माइक धंदा न मने माइक मठमठिका ॥ २ ॥
आनंद मठ कल्याणीं तो गुरु मठ कुळीचा ।
काया वाचा स्मरणे दिगंबर मुळिचा ॥
सहज पूर्ण दत्तात्रय ब्रह्मान्वय स्थळिचा ।
दत्तात्रय वर श्रीधर नृपत्रिकुटाचळिचा ॥ ३ ॥

या आरतींत श्रीधर शके १६५१ सौम्यवत्सरीं माघ वद्य त्रितीया सोमवार रोजीं समाधिस्थ झाल्याबद्दल स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे. गणित करून पाहतां या तिथीस सोमवार येत असून, इंग्रजी तारीख २६ जानेवारी स. १७३० ही येते. श्रीधराचे समाधिकालाविषयीं तत्सुत दत्तात्रय याचा वरील पुरावा इतिहासाचे व प्रमाणशास्त्राचे कसोटीस पूर्णपणें उतरणारा आहे. श्रीधराची पुण्यतीथ दर वर्षी त्याचे घराण्यांत माघ वद्य तृतीयेस साजरी करितात ही गोष्ट हि विचारांत घेतली म्हणजे श्रीधराचे मृत्युकालाविषयीं आतां शंका च उरत नाहीं. कुंभार घाटावरील शिलालेखाचे अखेरीस जो शक दिला आहे तो रा. वैद्य यांचे म्हणण्याप्रमाणें शिलालेखाचे घटनेसंबंधाचा नसून, श्रीधराचे समाधीचा होय, हें अर्थात् च उघड होत आहे.

२ श्रीधरास टाकळी गांव इनाम करून दिल्याबद्दलचें राजपत्र राज्याभिषेक शके ५५ कीलक संवत्सरे माघ शुद्ध अष्टमी भानुवासर ह्न. शके १६५० माघ शुद्ध. ८, ता. २६।१।१७२९ रोजीं मिळालें, व त्यानंतर इंग्रजी तारखेनें बरोबर एक वर्षानें ह्न. ता. २६।१।१७३० रोजीं श्रीधरस्वामी समाधिस्थ झाले. रा. वैद्य यांनीं आपल्या 'पत्रव्यवहारांत' शक वगैरे संबंधानें जे. मासलेवाईक घोंटाळा उडवून दिला, त्याला कारण त्यांचें इतिहासाचें अज्ञान हें च होय.

३ दत्तात्रयकृत श्रीधराचे गुरुपरंपरेवरील श्लोक त्या च बाडांत पृ. ३८५ वर उपलब्ध झाले; ते श्लोक असेः--

श्रीआदिनारायण क्षीरसागरीं । नमो विधाता कनकाद्रिसीखरीं ॥
अत्री सिह्याद्रीवरि सत्य जाणा । श्रीदत्त मातापुरी देव जाणा ॥ १ ॥

सदानंद कृष्णातिरिं च वसणें निंबनगरीं ।
रमे रामानंद इति महास्मशानी सिवपुरी ।

निजानंदीं वृत्ति अमळकुपिनी पे भरी सदा ।
नमूं त्या गंभीरा विचरत चि रामेश्वरी तदा ॥ २ ॥
वसे ब्रह्मानंद अतिनिकट त्या पुंडलिक तळीं ।
असे श्रीकल्याणीं सहज सहजानंद जवळी ॥
इति पूर्णानंद अचल विलसे गोळवणिया ।
स्वसिष्यानें तारी निजशिरीं धरी पायवणिया ॥ ३ ॥
दत्तानंद नाशरे माणदेसी । ब्रह्मानंद स्वामी श्री पंढरीसी ॥
माझा नांदे श्रीधर स्वामि जेथें । दत्तात्रयाराहणे सत्य तेथें ॥ ४ ॥

ह्या चार श्लोकांवरून श्रीधराची परंपरा चांगली लक्षांत येते. श्रीधरानें शिवलीलामृतांत आपला सांप्रदाय दिला आहे, त्यांत व वर दिलेल्या सांप्रदायांत विशेष हा कीं, सांप्रदाया संबंधींचे उत्तरोक्त श्लोकांत त्या त्या गुरूंची समाधि-स्थानें दिलीं आहेत. संशोधकांस ही माहिती उपयोगी अशी च वाटेल.

४ श्रीधरस्वामी कुटुंबी होता, हें आतां निश्चित झालेलें आहे. परंतु त्याच्या बायकोचें नांव काय, हें कोठें वाचण्यांत व ऐकण्यांत आलें नव्हतें. रा. कृष्णाजीपंत नाशरेकर यांचे संग्रहीं श्रीधराचे पुत्र दत्तोबा व मनोहर हे शके १६५९ माघ वद्य दशमी रोजीं विभक्त झाल्याबद्दलची फारखत मिळाली. त्यांत 'या खेरीज पार्वतीबाई मातोश्रीपासी तोळा व मासा आहे तो तीमाघारा दो ठाई करून घ्यावा' असा मजकूर आहे. फारखत असल आहे. यावरून श्रीधराच्या बायकोचें नांव पार्वतीबाई असून, ती शके १६५९ नंतर केव्हां तरी वारली असावी, असें सिद्ध होतें.

५ भक्तमंजरीचे आधारें श्रीधराचें चतुर्थाश्रमी नांव 'कान्तानंद' असें असल्याचें रा. चांदोरकर आपल्या महाराष्ट्रीय संत-कवि-काव्यसूचींत लिहितात; परंतु श्रीधराचे संबंधींचे असल पत्रांत अथवा त्याचे संबंधींचे शिलालेखादि ठिकाणीं 'कान्तानंद' या नांवाचा कोठें उल्लेख आढळत नाहीं. यावरून श्रीधराचे ह्या चतुर्थाश्रमांतील नांवाविषयीं शंका येते. माझा कयास असा आहे कीं, श्रीधरानें चतुर्थाश्रम स्वीकारला नसावा व यदाकदाचित् स्वीकारला असल्यास तो आतुरसंन्यास असावा

पां. न. पटवर्धन

१७७ श्रीधरस्वामी नाझरेकरकृत संतमाळा व संप्रदायपरंपरा

खालील माहिती श्रीधरस्वामींचे पंढरपूर येथील विद्यमान वंशज रा. रा. कृष्णाजी आप्पाजी नाझरेकर यांचे घरीं असलेल्या एका बाडाचे आधारावरून रा. राजारामपंत देशपांडे यांचे मार्फत आलेली आहे. सदरहू बाड जुन्नरी कागदाचें असून, त्याचीं ३९० पृष्टें आहेत. पहिलीं १८५ पृष्टें कीर्तनास उपयोगी पडतील अशा मजकुराचीं आहेत पृ० १८५ ते २६५ पावेतों श्रीधरस्वामींचीं स्फुट पदें आहेत पृ० २६२ ते २६७ श्रीधरस्वामींनीं केलेल्या आरत्या आहेत. पृ० २७१ ते २७४ यांत ब्रह्मानंदस्वामींचीं स्फुट पदें आहेत. व पृ० ३८३ ते ३८५ यांत श्रीधरस्वामीचे चिरंजीव दत्तात्रय, जे आपणास 'दत्तात्रयवर श्रीधर' असें म्हणंवितात, त्यांनीं केलेल्या आरत्या आहेत. संतमाळा व परंपरा हीं श्लोकात्मक प्रकरणें ह्या च बाडांतील होत.

श्रीधरस्वामींचे वडील ब्रह्मानंदस्वामी हे शके १६१५ मार्गशीर्ष शु० २ रविवारीं (श्रीमुखसंवत्सरांत) समाधिस्थ झाले, ह्यास आधार पुढील श्लोकः—

शाके बाणमहीरसेन्दुप्रमिते वर्षाव्हये श्रीमुखे
मासे मार्गशरे सिते द्वयतिथौ भानौ तु याम्यायने ।
श्रीमद्विठ्ठलसंस्थिते पुरवरे भीमातटे सुन्दरे
ब्रह्मानंदयतींद्रयोगपदवीं सौख्ये समाधौ स्थितः ॥

(याम्यायने म्ह० दक्षिणायने)

का. ना. साने

श्रीधरस्वामीकृत

संतमाळा श्लोक

पिता ब्रह्मानंद* विलसत जगीं एक जनिता
तयाची सावित्री विमल निजशांती सुवनिता ।
तयां पायीं प्रेमें श्रिधर निजभावें करुनिया
सुखें तेणें रंगे अखिल निजमुक्ती वरुनिया ॥ १ ॥

---

* 'ब्रह्मानंदीं' असें असल्यास छंदोभंग न होतां अर्थाची हि पूर्तता होते.

भिमेच्या तिरीं ब्रह्मसाम्राज्य सेजे । समाधिस्त तो चित्सुखानदभोजें ।
यति ब्रह्ममूर्ती महत्सौख्यराशी । दिनोद्धारणा वास ते पंढरीसी ॥ २ ॥
मतांतरें नासुनि सर्व पाही । लीलावतारी शिव तो विदेही ।
साच्चित्सुखें चिन्मय मोक्षदानी । आचार्य तो शंकर पूर्ण ज्ञानी ॥ ३ ॥
गीतादिका भागवता वरी हो । केली टिका सुंदर साजिरी हो ।
जे साधका लागूनी सौख्य खाणी । तो श्रीधराचार्य नमूं सुवाणी ॥ ४ ॥
जन्मोजन्मीं साधिना ज्ञानपष्ट* । पोटा आला बाळ तो योगभ्रष्ट ।
आचार्यासीं बोलिला ज्ञानवाणी । हस्तामळका लागिं हो कोण वानी ॥५॥
कलौ युगीं हो अवतार जाला । मी काय वर्णूं हरिनाथलीला ।
मांडीवरी श्रीपदखूण दावी । त्या श्रीहरितें स्मर एकभावीं ॥ ६ ॥
चातुर्यचूडामणि ज्ञानवक्ता । वाराणसी माजिं निवासकर्ता ।
मुकुंदराजें ध्वज लावियेला । विवेकासिंधू प्रगटार्थ केला ॥ ७ ॥
विवेककाठी धरिली करीं हो । गो इंद्रिये जो दृढ आवरी हो ।
वैराग्य योगें परिपूर्ण शांती । गोरक्ष तो पावन पुण्यकीर्ती ॥ ८ ॥
उन्मनज्ञानी परिपूर्ण योगी । पूर्ण स्थिती बाळपणीं विरागी ।
निवृत्तिबोधें मन स्थीर ज्याचें । त्या नीवृत्तीते स्मर तूं सुवाचे ॥ ९ ॥
वैकुंठराजें निजभक्तकाजा । गीतार्थ केला परिपूर्ण वोजा ।
ज्ञानेश्वराचें निजनाम वाचे । स्मरा स्मरा तो यम काळ कांचे ॥ १० ॥
आपार जीवां प्रति उद्धराया । सुकाळ ज्ञानें सकळां कराया ।
सोपानदेवें निजज्ञान योगें । हे उद्धरीले जिव लागवेगें ॥ ११ ॥
जे ईश्वराची निजशांति पाहीं । ते चित्कळा मुक्त कुमारदेहीं ।
वाटेश्वरा लागुन ज्ञान दानी । मुक्तेश्वरी ते स्मर एकचित्तीं ॥ १२ ॥
पद्मावतीचे गतप्राण आणी । रासक्रिडा वर्णुन चक्रपाणी ।
संतोषवीला निजभक्तियोगें । जयदेवस्वामी स्मर लागवेगें ॥ १३ ॥
जो पंडितां माजिं सुरत्न खाणी । श्रीरामआर्या वदली सुवाणी ।
त्या मुद्गलाचे अवडि स्वभावीं । तजून पावा हरि चाप दावी ॥ १४ ॥
जो पंढरीये निजभक्त मोठा । श्री पांडुरंगीं दृढभाव निष्ठा ।
ज्याशीं सदा श्रीहरि खेळ खेळे । तो नामदेवो स्मर एकवेळे ॥ १५ ॥
जो मल्लवंशावरि वीतरागी । कबीर मृत्युंजयपूर्ण योगी ।
निजात्म ज्ञानें ध्वज लावुनीया । गेले जनासी रूप दाउनीया ॥ १६ ॥

---

* ज्ञानस्पष्ट ?

जे एकनिष्ठा हरिशीं धरी हो । कल्पांत जाल्या न टळे तन्ही हो ।
श्री पांडुरंगें दिधली स्वमाळा । त्या भानुदासा स्मर वेळुवेळा ॥ १७ ॥
एकात्मता साधुन जाण एका । एकादशाची करि शुद्ध टीका ।
जनार्दनाचें प्रिय पात्र पाहीं । त्या एकनाथा स्मर तूं सदा ही ॥ १८ ॥
हरि गुण लीला वर्णित वाचे । अद्भुत बोल रसाळ जयाचे ।
प्रेमळ भक्त सुखार्णव साचे । पाठकनामा वद वद वाचे ॥ १९ ॥
श्री रामकृष्णादि चरित्र ज्याचें । जे वाचितां लागत गोड साचें ।
चातुर्य भक्तीसह बोल बोले । मुक्तेश्वरा त्या स्मर ये सुवेळे ॥ २० ॥
श्रीरामरंगे परिपूर्ण जाला । चातुर्य सिंधू निजभक्त लोला ।
वाचस्पतीची सरि मुद्दलातें । त्या कृष्णदासा स्मर एकाचित्तें ॥ २१ ॥
जो भक्ति-ज्ञानीं परिपूर्ण जाला । तुका असें बोलति लोक त्याला ।
तुकावया कोण दुजा तयासी । तुका स्मरे कां तरि ज्ञानराशी ॥ २२ ॥
चिद्व्योमिंचा हो निजसूर्य कैसा । वक्ता अपाडे शुक पूर्ण जैसा ।
ज्याचे पुराणीं निवती सुयोगी । त्या विश्वनाथा स्मर लागवेगीं ॥ २३ ॥
श्रवणीं जयाची स्थिति पूर्ण कैशी । परीक्षितीची निजरीति जैशी ।
प्रेमामृताचा परिपूर्ण भोक्ता । चिंता मनीं त्या भगवंतपंता ॥ २४ ॥
प्रेमामृतें हो मन पूर्ण धालें । बोलें जयाच्या जन हे निवाले ।
यथार्थ ज्ञानें विचरे स्वलीला । त्या केशवातें स्मर वेळवेळां ॥ २५ ॥
निस्सीम शांती परिपूर्ण आंगीं । जो ब्रह्मचारी गुरुभक्त योगी ।
सच्चिद्घनीं जो पहुडे अरामी । स्मरा स्मरा तो जयराम स्वामी ॥ २६ ॥
विरोनिया वृत्ति मुरोनि गेली । सौख्यार्णवीं केवळ लीन जाली ।
पूर्णस्थिती सेवुनि पूर्ण धाला । स्मरें निजानंद गुरूवराला ॥ २७ ॥
ज्ञानाब्धीचा चंद्र तो पूर्ण साजे । ब्रह्मानंदा ज्येष्ठ बंधू विराजे ।
ज्ञानानंदा वर्णु मी जाण काय । बोलें ज्याच्या कल्पना शांत होय ॥ २८ ॥
आकाशिची ते गजढाल जैशी । अगाध विश्वीं निजकीर्ति तैशी ।
निजात्मबोधें विचरे स्वलीले । श्रीरंगनाथा स्मर एकवेळे ॥ २९ ॥
जो कीर्तनीं केवळ मेरु जैसा । प्रतापतेजें तरणी च जैसा ।
नामें तयाच्या भव संहरूं हो । श्रीरंग आम्हां चुलता गुरू हो ॥ ३० ॥
वाचस्पती पावत हो सरीसी । दया क्षमा तिष्टति जाण दासी ।
जो रंगनाथा प्रियपात्र बंधू । त्या विठ्ठलातें स्मर सौख्यसिंधू ॥ ३१ ॥
ज्या सद्गुरूवाचुनि देव नाहीं । असोनि देही परि तो विदेही ।
श्री रामसेवा हृदयीं धरी रे । आनंतमूर्ती स्मर अंतरीं रे ॥ ३२ ॥

निःसीम भक्ती रघुनाथपायीं । वैराग्य यांगें विचरे सदा ही ।
त्या रामदासें ध्वज लावियेला । श्री रामनामें जन नीववीला ॥ ३३ ॥
सदा कृष्ण गाये मनीं कृष्ण ध्याये । अहोरात्र जो चिंतितो कृष्णपाये ।
सदा सर्वदा कृष्णरूप चि जाला । रमावल्लभातें स्मरें वेळवेळां ॥ ३४ ॥
श्लोकार्थ ज्याचा बहु गोड लागे । जें ऐकतां आन मना न लागे ।
स्मरें सदां तूं तरि वामनासी । विचार सारा शिकवा मनासी ॥ ३५ ॥
विचार साराभृत पूर्ण जाणे । एकात्मते वाचुन आन नेणे ।
ज्याच्या गुणाची न गणे ची सीमा । स्मरें सदा त्या प्रभु शीवरामा ॥ ३६ ॥
जो अंतरीं ठेवुनि पूर्ण दृष्टी । चिन्मात्ररूपें मग पाहे सृष्टी ।
निरजनाला स्मर तूं सदा रे । विकल्पभेदा न धरीं कदा रे ॥ ३७ ॥
सर्वें रुपें तो हरि एक जाला । नानावतारे हरिची स्वलीला ।
तें ब्रह्म तूं केवळ संत पाहीं । अभंग हो श्रीधरभेद नाहीं ॥ ३८ ॥
जपा सदा हे निजसंत माळा । पाहूनिया चिन्मय रूप डोळां ।
हें श्रीधरें गुंफुनियां स्वभावें । घाली गळां ते स्वसुखानुभावें ॥ ३९ ॥
विहाय तापं सशरं करायं । ग्रहाण पाणौ मणिचारुवेणौ ।
मयूरपिच्छाणि (नि?) कुरु त्वमंगैः । सीतापते त्वां प्रणमामि पश्यात् (पश्चात् ?)॥

परंपरा

नमूं त्या श्रीदत्ता तदुपरि सदानंदचरणा
नमूं रामानंदा अमळ गुरु गंभीर सगुणा ।
नमूं त्या सद्भावें सहज गुरुपूर्णा अवधुता
नमूं ब्रह्मानंदा निजगुरु यती पूर्ण भरिता ॥ १ ॥

परंपरेचे मुनिवर्य योगी । पूर्णाद्वयीं जे निज सौख्य भोगी ॥
ऐका तयांची गुणकीर्ति कानीं । पावा तुम्ही चिन्मय सौख्य खाणी २ ॥
जें पूर्ण ब्रह्म निजनिर्गुण सौख्यरूपीं । ज्याचें स्वरूप पहातां पहातां अरूपी ॥
जो योगिया निजगुरू सकळांसि आदी । त्या विष्णुसीं नमुं परात्पर ज्ञानसिद्धी ॥ ३ ॥
तेथूनिया विधि सुपुत्र सुशिष्य जाला । तो गुह्यज्ञान पुसता मग त्या अजाला ।
सुश्लोक चारि गुज भागवताख्य होते । बोधूनि स्वानुभव खूण कथी अहो ते ॥ ४ ॥
ब्रह्मा कथीत मग अत्रिस गुह्य ज्ञान । बोधूनिया करितसे अपणा समान ।
जो शांत दांत सुखसार उर्ध्वरेता । भार्या तया अनुसया मुळ आदिमाता ॥ ५ ॥
गुणत्रयाचा लय जेथ केला । अत्री ऋषीच्या हृदयासि आला ॥
ज्या पासुनी ज्ञानप्रकाश जाला । श्रीदत्त देवा स्मर वेळवेळा ॥ ६ ॥

सदानंदरूपें सदानंद चाले । सदानंद सौख्यें सदानंद डोले ॥
सदानंदनामें सदानंद गाजे । सदानंदरूपीं सदा तूं विराजे ॥ ७ ॥
आराम जो का सकळां जिवांचा । वर्णूं तयाचे गुण केवि वाचा ॥
वाराणसीये निजवास केला । वंदूं तया रामपदांबुजाला ॥ ८ ॥
मळरहित जयाचें रूप तें पूर्ण पाहिं । तम सकळ विनाशी सर्वदा तें चि ध्यायीं ॥
यतिवर महाराजा नाम घेईं तयाचें । अमळ अमळनामें सर्वदा तूं च साचें ॥ ९ ॥
ज्याच्या रुपातें चळ तो असेना । ज्याचे स्वरूपीं दुसरें दिसेना ॥
तो गंभिरानंद मुनींद्रराजा । वंदूं तयाचे पदरेणु वोजा ॥ १० ॥
आनंदाचीं ओतली मूर्ति पाहीं । स्वानंदें तो सर्वदा ही विदेही ॥
ब्रह्मानंदा कोण वर्णील वाणी । चित्सौख्याची अक्षयीं पूर्ण खाणी ॥ ११ ॥
कल्याण जें का सकळां जिवासीं । समाधि तेथें यतिराजयासीं ॥
सहजें जगातें निज खेळ दावी । सहजेश्वरा त्या हृदयांत भावीं ॥ १२ ॥
सदा पूर्ण आनंद जाला जयासी । जया वर्णिता पूर्णता ये मनासी ॥
नसे पूर्ण आंपूर्ण ज्याचें स्वरूपीं । स्मरें तो सदा पूर्ण होसी अरूपी ॥ १३ ॥
जें नाशरें माणनदी विराजे । आनंद हें नांम मठासि साजे ॥
समाधि तेथें सुखरूप भोजें । दत्तात्रयाची निजकीर्ति गाजे ॥ १४ ॥
श्रीमूख संवत्सर नाम ज्याचें । मार्गेश्वरीं शुद्धद्विजेसि साचें ॥
श्रीपंढरी क्षेत्र अबाध कीर्ती । निवास जाला यतिराजमूर्ती ॥ १५ ॥
श्रीचंद्रभागातिर जेथ आहे । भीमा पुढें वाहत पूर्ण पाहे ॥
समाधि तेथें यतिराजयाची । अनाथबंधू गुरू माझयाची ॥ १६ ॥
संसारसंगें न सिणे कदा ही । विरक्तज्ञानी विचरे विदेही ॥
यतीश्वरा मंडण स्वामि माझा । श्री ब्रह्ममूर्ती गुरुदेवराजा ॥ ७ ॥
सच्छिष्य जे का असतील कोणही । परंपरा हे वदती स्ववाणी ॥
हे श्रीधरें गुंफुनि श्लोक साचे । निर्मूळ केलें मुळ या भवाचें ॥ १८ ॥

निर्गुणं निर्विकल्पं च निर्विकारं निरामयम् ।
अव्ययं पुरुषं साक्षात् ईश्वरं प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥
ईश्वरात् संप्रदायस्य* दत्तात्रयमहामुने× ।

---

* संप्रदायश्च ! × मुनेः !

नमस्त्रिमूर्तिरूपाय दिगंबरधराय च ॥ २ ॥
दत्तात्रयोपदेशश्च सदानंद महामुनेः ।
सदानंदैकलीलाय महाराजविभूतये ॥ ३ ॥
सदानंदोपदेशस्य रामानंदयतीश्वरं ।
सदानंद समुत्पन्ने अमलानंद सद्गुरु ॥ ४ ॥
अमलोद्भूत गंभीरो महाराजयतीश्वरम् ।
गंभीरात् सततं ब्रह्मयोगिराजं नमाम्यहम् ॥ ५ ॥
ब्रह्मोपदेशसंपन्नो सहजानंदरूपकं ।
कल्याणनामनगरे समाधिस्थो यदृच्छया ॥ ६ ॥
सहजानंदोपदेशस्य पूर्णानंदगुरुस्तथा ।
पूर्णानंदकृपापूर्ण दत्तात्रय महामुनि ॥ ७ ॥
दत्तात्रयसमुत्पन्नो ब्रह्मानंद महायति ।
कैवल्यपददातारं महाराजं नमाम्यहम् ॥ ८ ॥
मार्गमासे सिते पक्षे द्वितीया रविवासरे ।
यदृच्छया समाधिस्थो ब्रह्मानंदमहायतिः ॥ ९ ॥
वत्सरः श्रीमुखो नाम चंद्रभागासरोवरे ।
पांडुरंगमहाक्षेत्रे भीमातीरनिवासिने ॥ १० ॥
नमो ज्ञानवरिष्ठाय ब्रह्मानंद यतीश्वरं ।
सच्चिदानंदरूपाय गुरुनाथाय ते नमः ॥ ११ ॥
आनंदसंप्रदायस्य त्रिकालं पठते नरः ।
ज्ञानसंपन्नमुक्तो वै यस्य सत्यं न संशयः ॥ १२ ॥
यतः स्तोत्रं कृतं लोका श्रीधरेण यदृच्छया ।
एकभावं पठेद्धीमान् मुक्तः स्यात् सर्वबंधनैः ॥ १३ ॥

१७८ जयरामस्वामी वडगांवकर यांचे मठासंबंधीं कांहीं कागद

सोबतचे सात लेखांक सदर मठास वेळोवेळीं मिळालेल्या सनदांच्या नकला आहेत. या नकला मला रा. दत्तोपंत भिसे यांचे मार्फत मिळाल्या. यांतील लेखांक ७ चे कागदावरून नारो शंकर राजेबहादर हे प्रतिनिधिपदावर कांहीं दिवस होते हें स्पष्ट होत आहे. तसें च, लेखांक १ यांत संताजी घोरपडे हे जोहार लिहितात ही बाब नमूद करण्यासारखी आहे.

खं. चिं. मेहेंदळे

लेखांक १ नकल

श्रीशंकर (चैत्र व. ५ शके १६१९)

जयरामस्वामी

राजश्री सरदार पागा व सिलेदार गोसांवी यांसि

॥ छ अखंडित लक्ष्मी आलकृत राजमान्य श्रें ॥ संताजी घोरपडे सेनापति जफूतनमुलुक जोहार मु ॥ सबा तिसैन अलफ मौजे वडगांउ ता। निंबसोडी हा गांव राजश्री यांचा आहे तरी तुम्ही या गावाच्या वाटे नंव जाणे गोलिया तुमचा मुलाहिजा होणार नाही यैसे खरें समजोन या गावाचे वाटे नंव जाणे जाणिजे छ १८ रमजान

श्री राजा
रामभक्तस्य ज
फतन्मुलुकस्य च
संताजी + + +
+ + +

लखांक २ (भाद्रपद वद्य १ शके १६३०)

नकल

श्रीराम

जयराम गोसावी

राजश्री अंताजी माहादेव सुचेंदार कारकून दिा। सरदेसमुखी सुभा प्रा। खटाव वर्तमान व भावी गोसांवी यांसि

छ अखंडित लक्षुमी आलकृत राजमान्य सेवक नारो प्रलाद आजाहात सरदेशमुख नमस्कार सुा। तिसा मंया अलफ सुबेमजकुरी राजश्री यासि आनछेत्रास इनाम गांव आहेत बिता।

मौजे रायेगांव ता। आउद हे पुरातन १

मौजे वडगाव ता। निबसोड हे नूतन राजश्री माहाराज स्वामीने पत्र दिल्हें १

पकूण दोन गांव इनाम चालत आहेत त्यास हुजुर राजश्री विठोचा गोसांवी येऊन विदित केले की मौजे रायेगांव हे पूरातन आहे त्यास पूर्वापर सरदेसमुखी ही कोण्ही घेतली नाही व हाली मौजे वडगाव तो राजश्री माहाराज स्वामीने नूतन गाव दिल्हे आहे तरी या दो गांवासि सरदेसमुखीचा उपसर्ग न लागे ते गोष्टी केली पाहिजे म्हणून विदित केले यैसियांसि पूर्वी राजश्री हिंदुराऊ घोरपडे याचे कारकीर्दीसि रायेगावी सरदेशमुखी घेतली नसेल हे मनास आणून तुम्ही सरदेसमुखीचा उपसर्ग न लावणे व नूतन वडगावासि हि सरदेसमुखीचा उसूल न घेणे राजश्री गोसावी याचे चालवणे हे राजश्री माहाराज स्वामीस आगत्य आहे तरी हरदो गावांसि येकंदर उपसर्ग सरदेशमुखीचा न लावणे असल पत्र गोसावी याजवल भोगवटियासिं फिरोन देणे या पत्राची ताकिद लेहोन तुम्ही घेणे जाणिजे छ १४ जमादिलाखर हे विनंति

अष्टकोनी
शिक्का-अक्षरें
लागत नाहींत.

मोर्तब
सुद

(पौष शु. ११ शके १६३०)

लेखांक ३

श्री

नकल

जयराम

राजश्री हवालदार व कारकून व मुकासी मानिहाय पंचमाहाल सुभा खटाउ गोसावी यासि

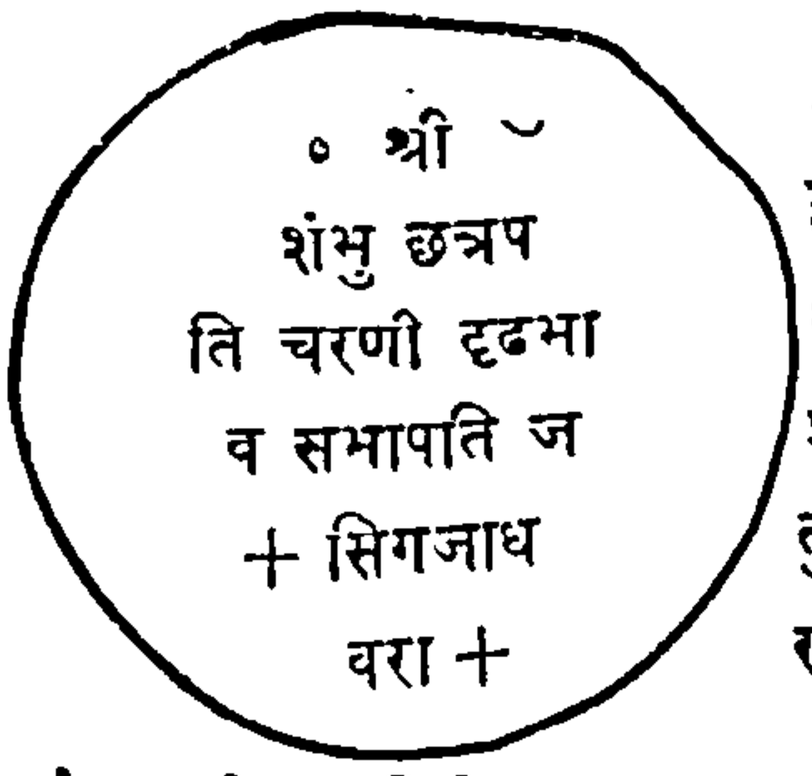
॥ ⓒ अखंडित लक्ष्मी अलकृत राजमान्य

श्रे ॥ श्रीनिवास माधवराऊ आसीरवाद आनुकर्मे नमस्कार सुहुर सन तिसा मया आलफ राजश्री स्वामी यास मौजे वडगाउ कर्यात निबसोड-माइणी हा गाउ इनाम आहे तर तुम्ही मौजेमजकुरास येकदर उपसर्ग देत नवजाणे विलाकुसुर स्वामीकडे चालो देत जाणे हरयेकविषीचा यक रुकियाचा तोसीस न देणे जाणिजे रा॥ छ ९ सौवाल हे विनंति

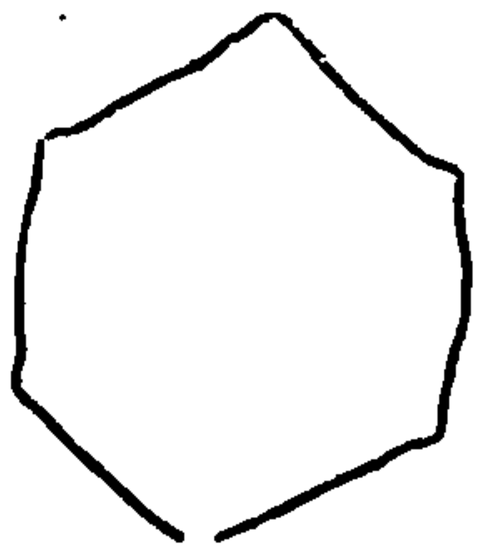
अष्टकोनी
शिक्का अक्षरें
अस्पष्ट

श्री छत्रपति ग्रंथ संग्रहालय
सं.
क्र.

अलफ राजेश्री रुद्रमुनी संप्रदाय श्रीस्वामी याचे मठाकडे अतीतअभ्यागतास अन्नछेत्राचे अनकूलतेस मौजे वडगाउ कामजकूर हा गांव इनाम सर्वमान्ये

हुजरून पहिले पासून चालत आहे त्याप्रमाणें पुढें हि इनाम सर्वमान्य पूर्वतर जे उत्पन्न होत जाईल ते गावास ताकीद करुनु पावीत जाणे साल दर साल ताजे सनदेचा उजर न करणें या पत्राची प्रती लेहुन घेउनु असल पत्र भोगवटीयासि पत्र परतुनु देणेंविशीं हुजरून राजेश्री स्वामींचे राजपत्र हि तुम्हास आलाहिदा सादर आहे त्याप्रमाणे वर्तत जाणें जाणिजे रा॥ छ २५ सफर

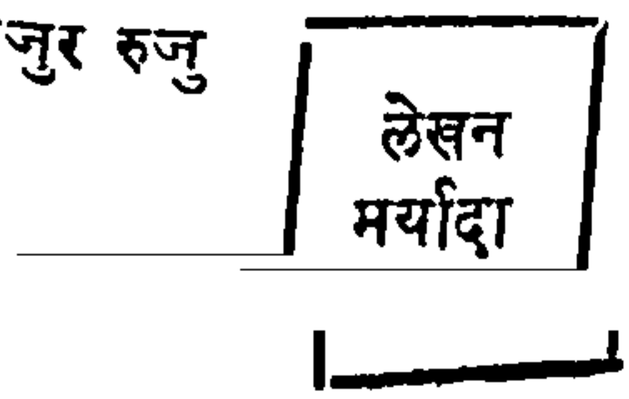
नकल

लेखांक ६

श्रीसुबराज अश्विन वद्य ७ शके १६४९

(चौकोनी शिक्का)

आज्ञापत्र समस्त राजकार्यधुरंधर विश्वासनिधी राजमान्य राजश्री हिंदुराव घोरपडे सरदेसमुख ममलकतमदार तां॥ मोकदमानी मौजे वडगाव करियात निम-सड-मायणी सुभा प्रांत खटाउ सुहुर सन समान असरैन मया अलफ राजश्री रुद्रमुनि संप्रदाय श्री स्वामीचे मठास अतीतअभ्यागतास अन्नछेत्राबद्दल पहिले पासून चालत आहे हाली मौजेमजकुरचो सरदेसमुखी इनाम करून दिल्ही आहे मौजेमजकुरची खंडणी आकाराप्रमाणे सरदेसमुखीचा हंक दरसदे रुपये १० दाहा-मा॥ चिलाउजुर देत जाणे वरूश प्रतिवरुशी नवीन पत्राची अपेक्षा न करिता या पत्राची प्रती लिहून घेऊन मुख्य पत्र भोगवटीयासि परतून देणे छ २० सफर पा॥ हुजुर रुजु

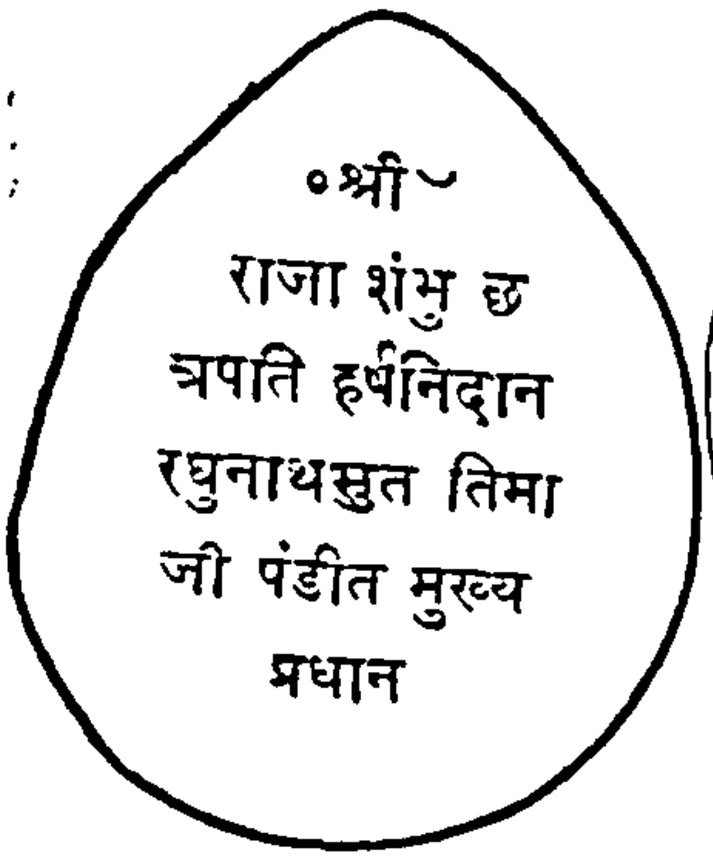
लेखांक ४ (शके १६४९)

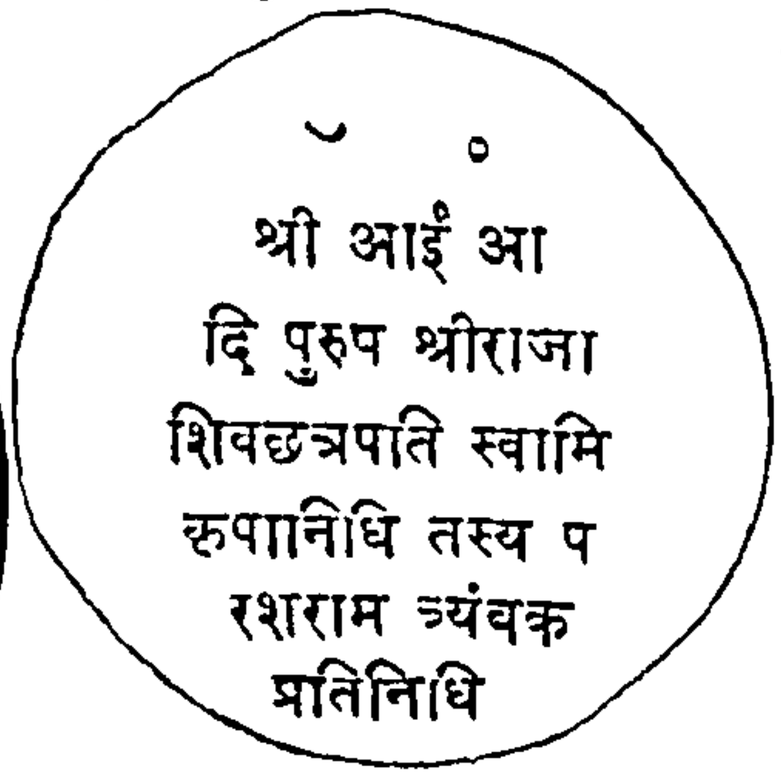
नकल

श्री

श्रीकृष्णजयराम

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ५४ प्लवंग नाम संवत्सरे अस्विन बहुल पंचमी मंदवासरे क्षत्रियेकुलावतंस श्री राजा शंभु छत्रपती स्वामी याणी देशमुख व देशपांडे क॥ निवसोड–माईणी सुभा प्रांत खटाउ यासि आज्ञा केली

यैसीजे राजश्री रुद्रमुनि संप्रदाय श्री स्वामी याचे मठाकडे अतीत आभ्यागत आन्नछत्राचे आनकूलतेस मौजे वडगाव क॥मजकूर हा गांव इनाम सर्वमान्य पहिले पासून चालत आहे त्याप्रमाणे पुढे हि सुरक्षित इनाम चालविल्याने स्वामीस व स्वामीचे राज्यास कल्याणावह याकरिता मौजे मजकूर श्री चे मठाकडे पेसजीपासून इनाम चालत आला आहे त्याप्रमाणे पुढे हि इनाम चालवायाची आज्ञा करून त्म्हास हे आज्ञापत्र सादर केले असे तरी तुम्ही हे जाणून मौजेमजकूर पूर्ववतप्रमाणें श्री चे मठाकडे इनाम सर्वमान्य चालवीत जाणें प्रतिवर्षी नवीन पत्राचा आक्षप न करणे या पत्राची प्रती लेहून घेउनु असल पत्र भोगवटियास परतोन देणे निदेश समक्ष

रुजु सुरनवीस

वार सुरुसुद वार

लेखांक ५ श्री आश्विन वद्य १२ शके १६४९

नकल

जयराम

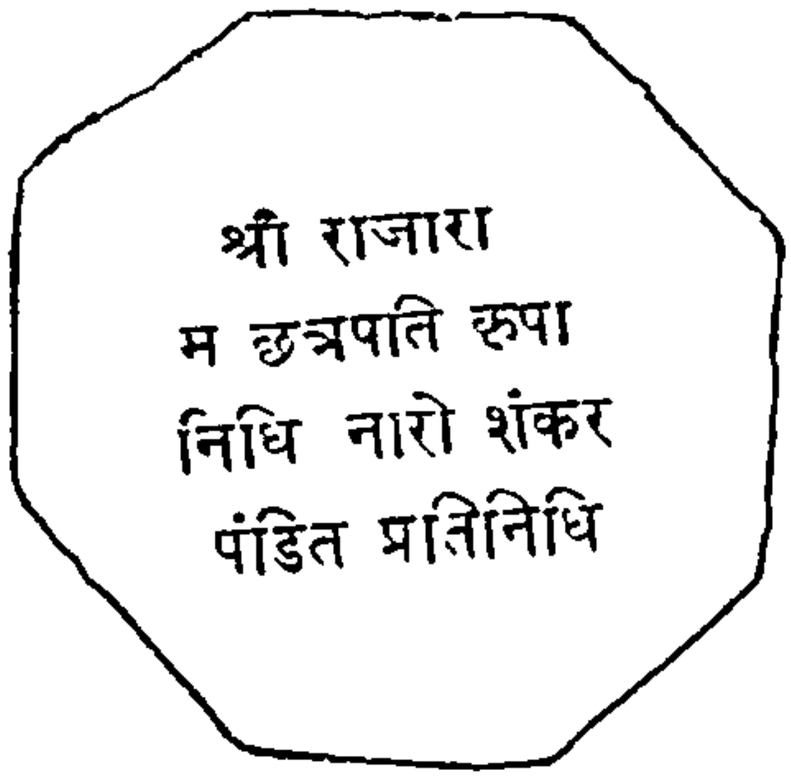
छ मा॥ अनाम देशमुख व देशपांडिये कर्यात निंबसोड–माईणी सुभा प्रांत खटाव यासी जयसिंग जाधवराउ सेनापंती जफूतनमुलुक सु॥ समान अशरीन मया

लेखांक ७

श्री

नकल

पौष वद्य १ शके १६८४ गुरुवार

आज्ञापत्र समस्त राजकार्य धुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री नारो शंकर पंडित प्रतिनिधि तं॥ मोकदमानी मौजे वडगांव क॥ निंबसोड-माइणीं सु॥ सलास सितैन मया अलफ हरिभक्तपरायण राजश्री माहादेवबावा गोसांवि याजकडे मौजे मजकूर इनाम आहे म्हणून वेदमूर्ती राजश्री रामभट पुराणीक याणी मिरजेच्या मुकामी येऊन विदित केले त्याजवरून हे आज्ञापत्र सादर केले असे तरी सालाबाद प्रमाणे भोगवटा चालत आला त्याप्रमाणे मौजेमजकुरचा वसूल संस्थानाकडे सुरालित देत जाणे जाणिजे छ १४ जमादिलाखर

निदेश समक्ष

लेखन सीमा

बार सुरु सुद चार

१७९ चिमणाजी दामोदर (मोघे, रिंगणगांवकर)

सातान्यांतील चिमणपुरा चिमणाजी दामोदर यांणीं वसाविल्याचा समज आहे. चिमणाजी दामोदर यांजबद्दल माहिती बखरींतून दिलेली आढळते; परंतु यांचें आडनांव काय हें माहीत नव्हतें. हे गृहस्थ थोरले शाहूमहाराज यांचे पक्षास अनुकूल होते, परंतु पुढें ते डभई येथील लढाईंत बाजीरावांचे विरुद्ध कां होते, तसें च कोल्हापूरकर शंभुछत्रपति यांचे मुख्य प्रधान कसे झाले, या बाबींचा उलगडा अद्याप होत नाहीं. यांस हैद्राबादकर नबाब यांजकडून मोठ्या उत्पन्नाचा मुलूख मिळाला होता या गोष्टी वरून ते संभाजीचे पक्षास मिळाले होते हें स्पष्ट च होतें. चिमणाजी पंडित या नांवाची एक तत्कालीन ऐतिहासिक व्यक्ति मह-

शूर आहे. ती व हे चिमणाजी दामोदर ह्या भिन्न व्यक्ती होत. चिमणाजी दामोदर यांस "हे पुरातन सेवक याचे चालवणे अवशक जाणून याजवरी स्वामी कृपाळु होऊन मौजे कुरुडगाव पा चादवड नूतन इनाम वंशपरंपरेने" दिल्याचें कागदोपत्रीं नमूद आहे. सातारा येथील कागदांत सदर इनाम कार्तिक शु० १३ सौम्यवासर शके १६४५ रोजीं मिळाल्याचा उल्लेख छ १२ रमजान सुा सन अर्बा अशरीन मया व अलफ रोजींचे एका चिट्ठणिसी टिपणांत आहे. यावरून चिमणाजी दामोदर हे शके १६४५ नंतर संभाजीचे पक्षास मिळाले असावे.

पुढील कागद कै. रामभाऊ लिमये वकील, पुणें, यांजकडून पाहण्यास मिळाले होते. चिमणाजी दामोदर यांचा वंश खानदेशमध्यें रिंगणगांवीं सरंजामी उत्पन्नाचा उपभोग घेत आहे.

खं. चिं. मेहेंदळे

लेखांक १

१ पेशवाई मोडली तेव्हा आमचे तीर्थरूप त्रिंबकराव बलाल रिगणगांवकर असोन त्याजकडे जातीचे संसारबेगमीस सरंजाम चालत होता तो

१ मौजे रिगणगांव पो चाइसर तालुके येरडोल जिल्हा खानदेश हा गांव खेरीज मोकासा करून दरोबस्त आकार रु० ३०००

२ मौजे कुरुडगांव तालुके चांदवड जिल्हा नगर येथील मोकासा साहोत्रा बाबतसुा अमल अकार ४६६।।।=रुपये चादवडचा(ल)

सदरहू सरंजामासिवाय पेशवाई मोडली तेव्हां सरंजाम आम्हाकडे कांही चालत नवता

२ सदरहू सरंजामापो मौजे रिगणगांव हा गाव पूर्वी मोगलाईत चादसर परगणा मिळाला होता त्यांत असोन तेव्हापासून आम्हाकडे चालत असून तो चादसर माहाल पेशवे बालाजी बाजीराव याणी सुा आर्बा खमसैन मया व अलफ सालीं सरकारांत घेऊन रिगणगांव हा संसाराचे बेगमीस आम्हास त्या च सालीं वौःपरंपरा दिल्हा आहे व तसे च मौजे कुरुड गांवचा मोकासा वगैरे अमल मोगलाईत पूर्वी मिलाला असोन त्याजबदल फारसी सनद आम्हापासी आहे

३ सदरहू सरजामा पो मौजे रिगणगांव याची जमी पूर्वी जाली असोन कधीं कशाकरितां जाली ते आम्हास माहित नाही त्याची मोकलिक सुा सलास सीतैन मयां व अलफ साली माधवराव बलाल प्रधान याणी केली व पुढे अणखी

सदरहू गावची जप्ती जाली होती त्याचे कारण आमचे तीर्थरूप त्रिंबक बलाल याजकडील राउत बन्हाणपुरास राजश्री नारो रुष्ण याजकडे गेले होते सबब मल्हार जगजीवन याणी केली होती ते मल्हार जगजीवन कोण होते ते आम्हास माहित नाही त्याची मोकलिक माधवराव बलाल प्रधान याणी सुा सबा सीतैन मया व अलफ छ १० जमादिलोवल रोजी केली तेव्हा पासून सदरहू गावची जप्ती पेशवाई अखेरपर्यंत कधी जाली नवती व मौजे कुरुडगाव येथील अमल मिळाल्यापासून कधी जप्त वगैरे जाला नाही

४ पहिले कलमात लिहिल्यापेक्षा पूर्वी आम्हाकडे जाजती सरजाम चालत होता तो खाली लिहिल्याप्रमाणे

१ पो चांदसर माहाल याचे गांव ४६ हे मोगलाईत नवाबाकडून मिळाले असोन त्याजबद्दल फारसी सनद आम्हापासी आहे त्या ४६ गावातील च मौजे रिगणगाव असोन सदरहू माहाल पेशवे बालाजी बाजीराव याणी त्रिंबकराव बलाल लाहान यामुळे अटपण्यास सामर्थ्य नाही याजकरिता घेऊन मौजे मजकूर हा गाव संसारवेगमीकरितां वौशपरंपरा सुा आर्बा खमसैन मया व अलफ साली दिल्हा

(२) पो अमलनेर माहाल पूर्वी मोगलाईत मिळाला असोन त्याजबद्दल फारसी अक्षराची सनद आम्हापासी साहे सदरहू माहाल आमचे अजे बलवतराव चिमणाजी लाहान असल्यामुलें सरकारात घेतला तो माहाल किती दिवस चालत होता ती वर्षे अजमासे किती ते माहीत नाही व सदरहू माहालचा आकार १८६५६।।।≈

(३) पो चादवड हा माहाल पूर्वी मोगलाईत आमचे पणजे चिमणाजी व सिवाजी यासिं मिळाला असोन त्याजबद्दल फारसी सनद आहे तो माहाल आमचे आजे बलवंतराव आज्ञान असल्यामुळे अटपण्यास कोणी नाही करिता सरकारात घेतला सदरहू माहालाचा आजमासे अकार १०७०० होता

(४) पो नेर माहाल पूर्वी मोगलाईत मिळाला असोन त्याबद्दल फारसी सनद आम्हापासी आहे तो माहाल बलवतराव आज्ञान असल्यामुळे अटपण्यास कोणी नाही याजकरिता सरकारात घेतला

५ पो चादसर पो मौजे दानेगाव खुर्द व मौजे दानेगाव बुा हे दोन गांव पालखीचे खर्चाकरिता व स्वाराचे घोडयास गवतांकरितां चादसर माहाल सरकारांत घेतल्यावर सुा सीतैन मया व अलफ साली पेशवे याजकडून मिळाले होते ते गावची वहिवाट दोन च्यार वर्षे होऊन पुढे दादासाहेब म्हणजे रघुनाथराव पेशवे याणी जप्ती केली ती पुन्हा त्याणी मोकलिक केली परंतु त्याची वहिवाट त्याचे दिवाण सखा-

राम बापू होते त्याणी चालविली नाहीं त्याचे कारण काय ते कलत नाहीं व ते वेळेस च म्हणजे जप्ती मोकलीक जाल्यावर लागले च दादासाहेब मयत जाले सबब त्याचे दिवाण सखाराम बापू याणी चालविले नाही ती जप्ती कधी कोणते साली जाली ते आम्हास पके माहीत नाहीं

६ मौजे जापी परगणे सोनगीर तालुके धुळे जिल्हा खानदेश हा जापी गाव मूळ बालाजी बाजीराव प्रधान याणी त्रिंबकराव बलाल यास सुा आर्बा समसैन मया व अलफ साली चादसर माहाल सरकारात ठेऊन संसारचेगमीस हा गाव २५०० रुपये आकाराचा दरोबस्त दिल्हा तेव्हापासून चालत येऊन सुा सलास सीतैन मया व अलफ सालीं पेशवे सरकारातून जप्त जाला होता त्याची मोकलीक त्या च सालीं पेशवे याणी केली त्याची जप्ती कशाकरितां जाली ते आम्हास माहीत नाहीं व पुढें पुन्हा सदरहू गावची जप्ती आमचे तीर्थरूप त्रिंबकराव बलाल याचे स्वार बऱ्हाणपुरास नारो कृष्ण याजकडे गेल्यामुळें मल्हार जगजीवन याणी केली ती कोणते साली केली ते आम्हास माहीत नाहीं व ते मल्हार जगजीवन कोण होते ते हि आम्हास माहीत नाही त्याची मोकलीक पेशवे माधवराव बलाल याणी सुा सबा सीतैन मया व अलफ साली केली तेव्हांपासून सदरहू गाव काळ पडला तेव्हापरियंत चालत येऊन काळ पडल्यामुळे गावची रयत सर्व जाऊन वसती मोडली या मुळे गाव उज्याड जाला तेव्हापासून चालला नाही पुढे पाच च्यार वर्षी सदरहू गावात वसाहत होऊन त्याचा पैसा ते वेलेस तो सोनगीर माहाल विंचुरकर याजकडे असल्यामुळे त्याणी घेतला असी माहिती आहे परंतु काळ पडल्यापासून आमचेकडे सदरहू गाव चालला नाही व जप्ती हि जाली नाही मोघम राहिला येणे प्रो सरजाम पूर्वी आम्हाकडे चालत असोन त्या पौ पो चांदसर व अमळनेर व चादवड हे तीन माहाल चिमणाजी दामोदर व सिवाजी दामोदर यांस मोगल नबाबाकडून जाहगीर मिळालेले आहेत त्याजबद्दल नौकरी वगैरे करावी लागत नवती असे वडिल यांचे सागण्यावरून माहीत आहे व पो नेर हा माहाल कशाकरिता मिळाला हे आम्हास माहीत नाहीं सदरहू च्यारी माहाल सन ११३२ पासून ते सन ११३८ या सालाचें आत मिळालेले आहेत

लेखांक २

वंशावळ

कृष्णाजीपंत मोघे

दामोदरपंत

चिमणाजीपंत (संपादक) | (शिवाजीपंत) संपादक

बळवंतराव

त्रिंबकराव

हरिपंत

माधवराव | बळवंतराव | रामभाऊ

लेखांक ३

नकल फाल्गुन शु॥ ३ गुरुवार श. १६६०
१ मार्च १७३९

श्री

राजश्री कमाविसदार दि॥ मोकासी पा॥ चादवड गो॥

श्रो बाजीराव बलाल प्रधान सु॥ तिसा सलासीन मया अलफ मौजे कुरुड गाउ पो॥ मजकुर हा गाउ रा॥ सिवजी दामोदर याजकडे मोकासा देसील बाबती याजकडे पेशजीपासून चालत आले आहे त्याप्रमाणें करार असे तरी तुम्ही मौजेमजकुरास उपसर्ग न देणें फिरोन बोभाट येऊं न देणें जाणिजे छ १ जिल्हेज

आज्ञाप्रमाण

लेखन सीमा

लेखाक ४

नकल

श्री

तीर्थरुप राजश्री सिवाजीपंत काका स्वामीचे शेवेसी

अपत्यासमान चिमाजीने नमस्कार विनंती उपर येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लिहित असिले पाहिजे विशेष पत्र पाठविले ते प्रविष्ट होऊन लेखनश्रवणें करून सतोष जाला अैसे च निरंतर पत्र पाठऊन सविस्तर कुशल वृत लिहित जाणे तेणेकरून समाधान असे वरकड कितेक अर्थ स्वकीये पत्री लिहिला तो सविस्तर कलला मौजें कुरुड गावीचे विसी लिहिले त्यावरून राजश्री देवजी सोमवंसी यासी पत्र लिहिले असे त्याचे तर्फेने कोणेविसीं काही उपद्रव लागणार नाहीं त्याजकडून तुमच्या साहित्यास कधीं अतर होणार नाही कलले पाहिजे बहुत काय लिहिणे लोभ असो दिला पाहिजे हे विनंती

लेखांक ५

नकल

श्री

राजश्री देवजी सोमवंसी हिदुराव गोसावी यांसी

छ अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य

श्री चिमणाजी बलाल आसीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित असिले पाहिज विशेष मौजे कुरडगाव पो चादवड हा गाव राजश्री सिवजी दामोदर याजकडे मुकासा देखील बाबती आहें तेणे प्रमाणे करार आहें तरी आपले कडील कमाविसदार असतील त्यास ताकीदपत्र देऊन कोणेविसीं उपसर्ग न लागता सुरलित चालें तें गोष्टी करणें जाणिजें छ ४ सावान बहुत काय लिहिणे

लेखन सीमा

० श्री ०
राजा शाहु नर
पति हर्षनिधान
बाजीराव बल्ला
ळ प्रधान०

लेखांक ६ नकल

बुधवार माघ शु।। ३ श. १६६०

श्री

राजमान्य राजश्री कमाविसदार पो चादवड गोसावी यांसी

सेवक चिमणाजी बलाल नमस्कार सु।। तिसा सलासैन मया अलफ मौजे कुरुड गाव पो मजकूर हा गाव पेशजी पासून राजश्री बलवतराव चिमणाजी याजकडे मुकासा आहे तेथे तुम्ही उपसर्ग करून मुकासबाबेच्या अमलास खलेल केले आहें म्हणोन कलले तरी याचे अमलास खलेल करावयास तुम्हास प्रयोजन काय याचा मोकासबाबेचा अमल पेशजी प्रमाणें सुरलित चालवणे फिरोन बोभाट येऊ न देणे जाणिजे बेतले असेल ते माघारे देणे छ १ जिल्काद

लेखन सीमा

लेखांक ७ नकल कार्तिक शु० ७ शके १६७४

श्री

छ मा।। अनाम देशमुख व देशपाडे प्रो चांदसर प्रो खानदेश यासीं

० श्री ०
राजा शाहुनर
पति हर्षनिधान
बालाजी बाजि
राव प्रधान

बालाजी बाजीराव प्रधान सु।। सलास समसैन मया व अलफ पो मजकूर जागीर रा।। बळवतराव चिमणाजी याजकडे आहे त्यास मा।।रनिलेची जागीर जफ्त करून तेथील कमाविस रा।। कृष्णाजी ना।। रास्ते यास सांगितली होती ते दूर करून याची जागीर मोकली असे तरी तुम्ही मा।।र-निलेसी रुजुं राहोन सालाबादप्रो अमल सुरलित देणे जाणिजे छ ६ मोहरम

आज्ञा प्रमाण

लेखन सीमा

लेखांक ८

नकल आश्विन व. १० रविवार १६७५

श्री

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री त्रिबकराव
बलाल स्वामी गोसावी यासीं

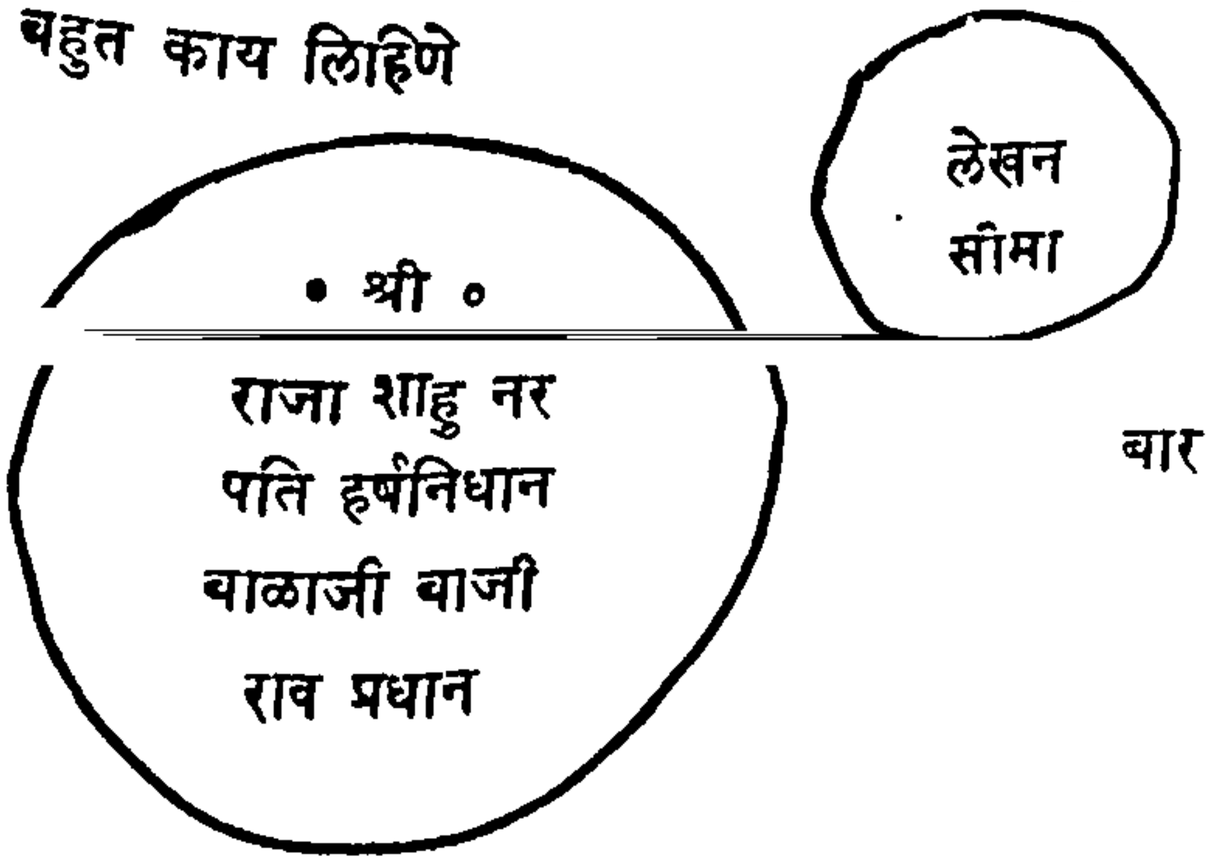
सेवक बालाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लिहा विशेष पो चांदसर प्रो खानदेश हा महाल तुमचे तीर्थरूपाकडे सरंजामास होता साप्रत त्याचा काल जाहला नतर माहाल सरकारात येऊन तुमचे संसारबेगमीची नेमणूक सरकारांतून करून दिल्ही रुपये ५५०० साडे पाच हजार यास गावे सरजामास दिल्ही बिंा -

३००० मौजे रिगणगाव पो चांदसर जाहागीर सरदेशमुखी बाबतीखेरीज मोकासा कुलबाब कुलकानुं दरोबस्त

२५०० मौजे जापी पो सोनगीर जागीर सरदेशमुखी बाबती बमय मोकासा दराबस्त कुलबाब कुलकानु

५५००

सदरहू साड पाच हजाराची गावे तुमचे संसारबेगमीस दिल्ही असे तरी तुम्ही आपले पुत्रपौत्रांदिक वौशपरंपरेने खात जाणे सरकारातून कोणेंविसी उपसर्ग लागणार नाही जाणिजे छ २३ जिल्हेज सुा आर्बा खमसैन मंया व अलफ बहुत काय लिहिणे

बार

लेखांक ९ नकल शक १६७५

श्री

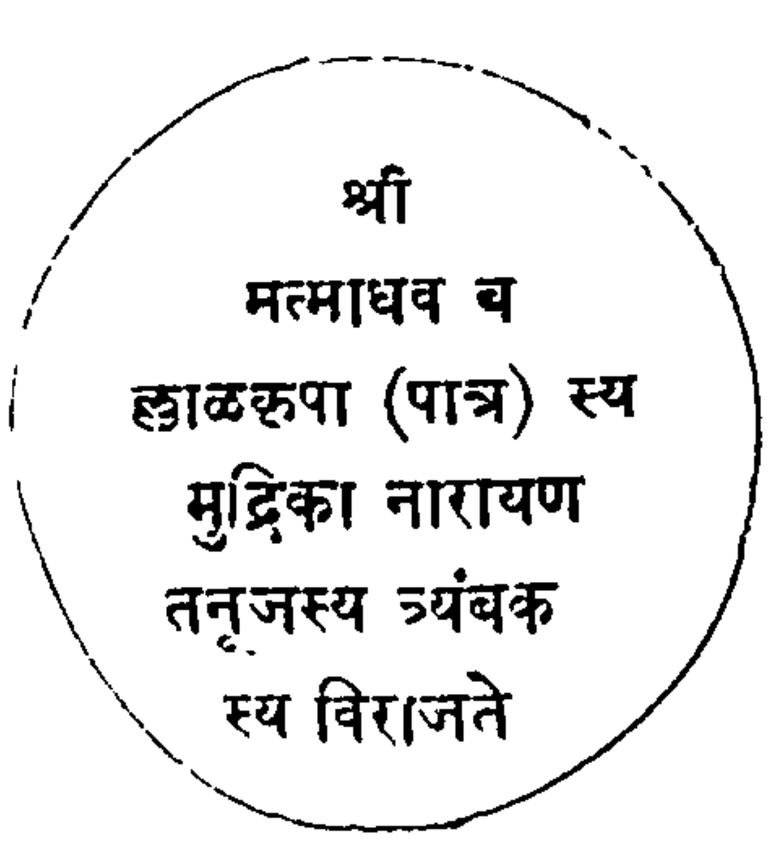
आज्ञापत्र समस्त राजकार्यधुरंधर विश्वासनिधी राजमान्य राजश्री बालाजी पंडित प्रधान ता॥ मोकदम मौजे रिगणगाव पो॥ चांदसर प्रा॥ खानदेश सु॥ आर्बा खमसैन मयां व अलफ मौजे मजकूर जांगीर व सरदेशमुखी व बाबती व घास-दाणा व फौजदारी दखील जका + व पटीया कुलबाब कुलकानु खेरीज मोकासा राजश्री त्रिचकराव बलाल याजकडे दिल्हा असे तरी माारनिलेसी रुजू होऊन जागीर व बाबती सरदेशमुखी घासदाणा व पटीया देखील जकात कुल-बाब कुलकानु खेरीज मोकासा अमल दरोबस्तं सुरलित देणे मोकासीयाचा अैवज राजश्री सुलतानजी धायभर याजकडे + + साडे + + + केले असत साल दरसाल सदरहू साडे पाचसे रुपये मोकासी यास + +

प्रमाण + +

बार

लेखांक १० श्री नकल

गुरुवार कार्तिक शु० ४ शके १६८८

छ॥ मा॥ अनाम देशमुख व देशपाडे पो॥ चादसर यासी त्रिबकराउ नारायण सु॥ सबा सीतैन मया व अलफ मौजे रिगणगाव येथील जती सरकारात जाली होती त्यास राजश्री त्रिब-कराव बलाळ याणी श्रीमंताकडून सोडचिठी आणिली त्याजवरून जप्तीची मोकलीक करून दिल्ही असे तरी सुदामतप्रमाणे अमल मार-निलेकडे चालवणे जाणिजे छ ३ जमा॥

मोर्तब सुद

मोर्तब
सुद

लेखांक ११

नकल

श्री

राजश्री आनंदराव सोमवंसी गोसावी यासी

छ असंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य

श्रीा माधवराव बलाल प्रधान आसीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लिहित जार्णे विशेष मौजे जापी पाा सोनगीर हा गाव मोकासा-सुधा दरोबस्त राजश्री त्रिचकराव बलाल याजकडे पूर्वीपासून आहे त्याप्रमाणे सुदामत चालत असतां सालमजकुरी तुम्ही मुकासीयाचा उपसर्ग देऊन खट-खट आरभिली आहे म्हणून विदित जाले औसियासी मौजमजकुर मुकासीसुधां माारनिलेकडे असतां तुम्हास खटखट करावयास प्रयोजन काये हाली पत्र सादर केले असे तरी तुम्ही मौजेमजकुरास मोकास-बाबेचा उपसर्ग न देणे बोभाट अलियास कार्यास येणार नाही जाणिजे छ ६ रजब बहुत काय लिहिणे

श्री ०
राजाराम नरप
ती हर्षनिधान माध
वराव बल्लाळ मु
ख्य प्रधा

लेखन
सीमा

बुधवार आश्वीन शु० १२ शके १६८८

लेखांक १२

सन ११७६ फसली

श्री

नकल

० श्री ०
राजारामनरप
ती हर्षनिधान माध
वराव बल्लाळ मु
ख्य प्रधान

छ माो अनाम देशमुख व देशपाडे पाो चादसर यासिं माधवराव बलाल प्रधान सुा सबा सीसैन मया व अलफ मौजे रिंग-णगाव पाो माार हा गाव राजश्री त्रिचकराव बलाल याजकडे आहे त्यास मशारनिल्हेक-डील राउत बन्हाणपुरास राजश्री नारो कष्ण याजकडे गेले होते सबब मौजेमजकुरची जप्ती राजश्री मल्हार जगजीवन याणी केली होती ते मोकली करावी म्हणोन

याणी विनंती केली त्याजवरुन सद्रहू गावची जप्ती मोकली करून पूर्ववत प्रमाण गाव मशारनिल्हेकडे करार केला असे तरी तुम्ही सुदामतप्रमाणे अंमल गावचा याजकडे देणे जाणिजे छ १० जमाावल आज्ञाप्रमाण

लेखन सीमा

बार

१७९ पालकरांचें एक पत्र

पुढील पत्र नेताची राजे व नरहर सिंगजी राजे पालकर यांनीं लिहिलेलें आहे. हें शिवछत्रपतींचे कारकीर्दीत प्रसिद्धीस आलेल्या पालकरांचें घराणें होय. कळसकरांचा व पालकरांचा तांदळी प्राा करडें या गांवासंबंधीं तंटा होऊन, तो गांव पालकरांचा वतनी असल्याचें ठरलें असा या पत्रांत उल्लेख आहे व तो महत्त्वाचा ओह. या गांवावरून नेताजी पालकरांचे घराण्याचा शोध लागावा.

का. कृ. लेले

श्रीराम:

छत्रपती

राजश्री गोपाल शंकर गोसावी यासी

छ. अखंडीत लक्षुमी अलंकृत सदा प्रसन्न राजमान्ये

स्नो॥ नेताजी राजे व. नरहर सिंगजी राजे पालकर राम राम

विनंती उपरी येथील क्षेम जाणून गासावी यांनीं स्वकीय कुशल निरंतर लिहिले पाहिजे विशेष मौजे तांदली प्रां करडें हा गांव आपला वतनी आहे म (दा?)-गये पासून पिढी दर पिढी आपली वतनाची नीव चालत आली आहे त्यास पूर्वी पातशहा अहमदनगरी होते त्या समयातला कलसकर मुसलमान होऊन अदालतींत फिर्याद जाले तेव्हां पातशहांनी अदालत करून देशमुख व देशपांडीये व जव्हायेरचे गोत व पांढरी हुजुर बोलावून हक ईनसाब केला तेव्हां वतन पालकरांचे साबुत जालें कलसकर खोटे जालें त्यापासून मुचलका घेतलाजे या उपरी आपण वतनाचें नांव घेऊं तर गर्दन मारले जाऊं ऐसा मुचलका घेऊन कचेरींतून काढून दिधलें त्या उपरी महाराज राजेश्री साहेबाजवल हि फिर्याद जाले होते त्यानीं हि वतनाची कैफियत मनास आणितां कलसकर खोटे जाले व वतन पालकरांचे साबूत जाले त्यास आजीपरीयत आपली वतनाची नीव भोगवटा चालत आला आहे हलीं मागती कलसकर गांवावर येऊन कैफीयतीच्या गोष्टी सांगतात आपण तो या प्रांते सेवे मुले दूर राहिलों हें वतन महाराजांचे आहे

आणि आपण पुरातन सेवक स्वराज्यातील च अहों वडिला वडिली सेवा केली आहे सांप्रत प्रसंगीं आपण अहेत हरएक विशई साहेता करून वतनाची नीव चाक-विली पाहिजे भोगवटा वतनाचा चालत आला आहे हे च आपली सनद आहे हे मोघीची तहकीकांत आपण हि परस्परे पाहिली पाहिजे ते कोणे सनदेने कैफीयतीच्या गोष्टी सांगसात हें मनास आणिलें पाहिजे विशेष काय लिहिणें हे विनंती

१८० मानभाव व त्यांचे पंथासंबंधीं महाराष्ट्र-सारस्वतांतील उल्लेख

१ आपल्या अफाट देशांत प्रचलित असलेल्या अनेक पंथांपैकीं हा पंथ आहे. स्थूलरूपानें मानभावांची गणना वैष्णववैराग्यांत केली जाते. या पंथांत श्रीकृष्ण व श्रीदत्त हे उपास्य आहेत. या पंथाचे उत्पादक व प्रचारक चक्रधर, नागदेवभट्ट इत्यादि प्रसिद्ध आहेत. तसें च, या पंथांत लहान मोठे ग्रंथ व ग्रंथ-कार हि झालेले आहेत. असें असतां, आपले कडील संतांत यांचा नामोल्लेख का नसावा ? इकडील संतचरित्रकार तर सर्वसंग्रही म्हणून प्रसिद्ध. त्यांनीं या कृष्ण-भक्तांस का वगळावें ! या संबंधांत काहीं वारकरी पंथांतील लोक व श्रीदत्तसंप्र-दायांतील लोक बाजकडे शोध करितां असें निष्पन्न झालें कीं, पंढरपूर, द्वारका, गाणगापूर, नरसोबाची वाडी वगैरे ठिकाणीं या पंथांतील लोकांस सक्त मज्जाव आहे. तेव्हां या पंथास आपलेकडील सनातन-धर्मानुयायी लोक सनातनधर्मबाह्य कर्क पाखांडी असें मानीत आले असावेत.

२ आद्यप्रवर्तक चक्रधर यानें प्रचलित केलेला महात्मा-पंथ व मातंगकन्येचा परिग्रह करणारा कृष्णंभट यानें प्रचलित केलेला मानभाव-पंथ असा म. दत्तराज आदि महानुभाव ग्रंथकारांनीं अलिकडे प्रचलित केलेला भेद जुन्या मराठी सारस्वतास अज्ञात आहे.

३ सर रिस्ले यांनीं आपल्या Indian Castes या पुस्तकाचे असेरीस अनुसरलेल्या मार्गानें मानभावपंथांत समाविष्ट असलेल्यांचें परीक्षण करूं लाग-ल्यास मराठी भाषेंत रूढ झालेल्या खालील म्हणी अवश्य विचारांत घेतल्या पाहिजेत:—

१ मानभावाची ऊ; २ मानभावी कावा; ३ सावळा गोंधळ : गडबडगुंडा ४ करणी कसाबाची अन् बोलणीं मानभावाचीं; ५ मानभावाची बायको आणि गाढवाचें जिन्नस; ६ कांद्याचें कोरड्यास, मानभावाची बायको आणि गाढवाचें जिन्नस ह्यांत श्रम नाहीं.

वरील लक्षणांत या पंथानुयायांबद्दल प्रायः अनादर च कटाक्षित केला गेला आहे.

४ नामदेवाचे गाथ्यांत या पंथाचा अगर प्रवर्तकाचा कोठें हि उल्लेख नाहीं. परंतु आवरयांचा नामदेवगाथा अभंग १९७४ यांतील ११ वें कडवें विचारणीय आहे. एकनाथांचा गाथा अभंग १९६२, ३३४६ (कडवें ९ वें), ३७३६, ३७३७ व ३७३८ यांत या पंथाचे आचारावर व पंथाचा प्रसार करण्यांत अवलंबिल्या जाणाऱ्या असद् युक्त्यांवर कटाक्ष आहे; मात्र एकनाथानें 'गडबडगुंडा' या शब्दानें सूचित होणाऱ्या सहज, उत्कट व प्रतिबंधास न जुमानणाऱ्या प्रेमाचा उपयोग परमेश्वराचे संबंधीं वाटणाऱ्या भक्तीचा परिपोष करण्याचे कामीं करावा एवढा च संग्रह केलासा दिसतो. तुकारामगाथा (बडोदें ग्रंथप्रसारक मंडळी) अभंग २४९५ (दाढी डोई मुंडी मुंडुनिया सर्व इ०) यांत हि या पंथानुयायांबद्दल तिरस्कार च व्यक्त केला आहे. वामनपंडित यांनीं द्वारकाविजय टीकेंत (महात्मा असा शब्द गीतेंत नाना तया वाचितां ते करीती तनाना । प्रमाणा जयालागिं ओंव्या मराठ्या धरीती करीं काठिया ऊरफाट्या ॥) या ठिकाणीं मानभावांची आपल्या पंथाचे उगम किती लांववर गेले आहेत हें दाखविण्याची हांव कटाक्षित केली आहे.

५ असो. येथवर प्रसिद्ध ग्रंथांतील उल्लेखांचें दिग्दर्शन झालें. आतां अप्रसिद्ध ग्रंथांतील उल्लेख नमूद करितोः—

(अ) **गिरिधर** (शक १५७५ ते १६५१) हे आपल्या 'वाका' नामक प्रकरणांत या पंथाचा पुढीलप्रमाणें उल्लेख करितातः—

महात्म्याचा पंथ चांगला बहु चांगला तुर्त देव भेटताहे ।
रोकडे टूकडे मिळति बरे गीळति आनंद वाटताहे ॥ ७ ॥
कृष्णवर्ण काट जडला योग घडला मुर्ख लोकां कळेना ।
हींसा याचे पंथी नाहीं रे बरें पाही रे कांरे चित वळेना ॥ १ ॥
मोटा यासी जाला अनुभव तरि **महानुभाव** मुर्ख लोक नेणति ।
अवघे देव जेहा टाकावे तेव्हां हे फावे भल्ले लोक जाणति ॥ २ ॥
कर्नाटकि देव अपार रे नाहीं पार तेथें रीघ होईना ।
अवघे देव यासी निंदिति हे ही द्वेषिति तेथें कोण्ही जाईना ॥ ३ ॥
येके दीवसीं तेरा बोडकी माथां सुडाकिं घालोनियां सोडिलि ।
गोदावरी जातां वाटे हो येके वाटे हो धरुनियां बोडिंलि ॥ ४ ॥
गीरिधर म्हणे सत्य बोलणें परि चालणें मोटें कठिण आहे ।
धडाचि फाडूनि टाकावें टिगळ द्यावें तरि पंथ हा लाहे ॥ ५ ॥

(आ) दास धोंडा याचें रा. विनायकराव भावे यांचे संग्रहांतील अप्रसिद्ध पदः—

॥ आम्ही जालो मानुभाव ॥ चौंती ठसउना अनुभाव : कृष्णचेरणी दृढ भाव सद्गुरुरुपे लाधलो ॥ दंड धरती उफराटा नव जाये हींवसा वाटा : कृष्णावीन गाटागोटा क्षुद्र देव भासती ॥ देव देव्हारी आसती । सुवर्ण रुप धातु पुजोती त्याला देउनी मोक्षगती टेसुन कोरका करीतो ॥ भावभक्तांचा लागोडां तोषी करुण गडचडगुंडा नरहरिवंसी दास धोडा संतचरनी मोरवला ॥ ४ ॥

(इ) श्री० मुजुमदार यांचे संग्रहीं सुमारें ७५।८० वर्षां पूर्वी लिहिलेलें एक चाड आहे. त्यांत लळिताचें एक प्रकरण आहे. त्या लळितसंग्रहांत एक मानभावपंथीयांचे सोंगाचा भाग आलेला आहे. हल्लीं प्रचलित असलेल्या लळितांमधून हा भाग कां गाळला जावा, याचे कारणाचा शोध लाविला पाहिजे. हा गाळण्यांत येत असलेला भाग खालील प्रमाणें:—

प्रश्न	उत्तर
१ गुरुजी कांहीं सुखाचा गोष्ट सांगा	१ घर सोडून रानांत जा गा
२ राणांत काय सुख आहे	२ उगाच घडीभर जाऊन पाहे
३ वनांत जाऊन काय खावे	३ निसग साच फकीर व्हावे
४ फकीरास देखून कुत्रे भुंकती	४ फिरतोस का म्हणून तोंडावर थुंकती
५ उपदेश करीतो गुरुपुत्रा	५ भटकत फिरे त्या माणसापरी सुत्रा
६ कुत्र्यास काय आहे विचारा	६ धरील येक ते न सोडी द्वारा
७ पोटभर भाकर मिळे येके द्वारी	७ वोली कोरडी हाक ना मारी
८ हाकेवीन दुख कोण जाणतो	८ निश्चये देव वसल्या देतो
९ वसल्यानें कैसा निभाव होतो	९ अजगर कोठे फिरावयास जातो
१० अजगरा नाहीं पाईचे धाके	१० त्याचे तंतान कोटून पिके
११ भोळा भट का होये सवेग	११ असे च वाढे अवघे जग
१२ तरी माणसास काय खटपट	१२ म्हणून घेतल लागले झट
१३ लागले झट कव्हां पळे	१३ आपण ब्रह्म जरी समूळ गळे
१४ होतां जाइला अद्वैत भाव	१४ पूर्ण सुखाची हाचि ठाव
१५ तरी धनास जावया काय हाट	१५ तुझे मण जाइले नाही घट
१६ मण घट जाइल्या गाव बरा	१६ दुखाचे हाया लागतो पोरा
१७ दुख तरी तिलमात्र सोसेना	१७ चला राना नको देऊ येना
१८ वनांत जाऊन काय खावे	१८ पोटापुरतें भिकेस गावांत यावे
१९ गांवचे लोक करती उपहास	१९ खाली पाहून गावे घास
२० घास न मिळे पडती उपवास	२० सोसीत जावा होऊ नये उदास
२१ उदास जाइल्या होईल बोध	२१ रात्र दिवस करावा शोध
२२ शोध करी आत्माराय	२२ श्रीसागर गुरुचे पाय

पद मानभाव

चक्र चाळक बोडक्या दोघी : भिक्षा मागे विषया संगे :
हाती उफरांटी काटी : रामनाम ना अयके गोष्टी :
पंथा माजी पंथ सार : वर बोडके तळीं गरपार : ॥ १ ॥
साही दरशना माजी कोडा : जनारदणी गडबडगुंडा :

(ई) मानभावां संबंधानें केशवस्वामी यांचें श्री० मुजुमदार यांचे संग्रहांतील पद खालील प्रमाणें:—

श्री

आम्ही मानुभाव जालो ॥ देहबुद्धि विसरलो ॥ १ ॥
च्यान्ही घडया डोईवरी ॥ भिक्षा मागे संता घरी ॥ २॥
काठी धरली उफराटी ॥ बैसे प्रणवाचे मठी ॥ ३ ॥
देहधर्म संतसेवा ॥ गडबडगुंडा उन्मनि अवा ॥ ४ ॥
केशवस्वामि मानुभाव ॥ तेथे नाही भावाभाव ॥ ५ ॥

सं. चिं. मेहेंदळे

---

१८१ जुन्या ज्ञानेश्वरी-संहितेच्या संशोधनाची आवश्यकता

१ मराठी भाषेस केवळ ललामभूत झालेल्या या ग्रंथाच्या दोन संहिता सध्यां प्रचलित आहेत: एक संहिता पैठणकर एकनाथांच्या नांवावर मोडते व दुसरी 'मुकुंदराजी' संहिता प्रसिद्ध महाराष्ट्रेतिहाससंशोधक रा. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं संपादून प्रकाशित केली आहे. पहिलीचा प्रचार शेंकडा ९९$\frac{७}{८}$ या प्रमाणानें वाचकवर्गांत आहे. या वर्गांतील भरणा बव्हंशीं भाविक वारकरी, सांप्रदायिक आणि विचिकित्सेच्या विशेष भानगडींत न पडणाऱ्या वाचकांचा आहे. बाकी राहिलेल्या अल्पसंख्याक वाचकवर्गाकडून दुसऱ्या संहितेचा आदर होत आहे व ती प्रमाणभूत मानली जात आहे. शक बाराव्या व तेराव्या शतकांतील मराठी ताम्रशिलादिशासनें, मानभावपंथी जुने ग्रंथ व स्टेफेन्सचें ख्रिस्तियन पुराण यांतील भाषेच्या स्वरूपाशीं लावून पाहिल्यास, मुकुंदराजी संहितेंतील भाषेचें स्वरूप त्रयोदशशतककालीन म्हणजे ज्ञानेश्वरकालीन आहे व म्हणून ती संहिता प्रमाण व आदरणीय मानली जावी ही बाब निर्विवाद आहे.

२ पहिली संहिता एकनाथांचे नांवावर मोडते या गोष्टीचें समर्थन करणारें एकादें वाचानिक प्रमाण अद्याप उपलब्ध झालेलें नाहीं. कदाचित् ज्ञानेश्वरीच्या कांहीं प्रतींचे शेवटीं आढळणाऱ्या चार पांच ओंव्या वरील समज प्रचलित करण्यास कारणीभूत झाल्या असाव्या. ओंव्यांची चार यमकी रचना, एकनाथांचे नांवाचा उल्लेख, तसें च, गणित करून पाहतां, शके १५०६ त येणारा कपिलाषष्ठीचा योग यांवरून एवढें सिद्ध होतें कीं, हुडकून काढलेल्या व आळंदीस मिळविलेल्या 'प्रासादिक*' ज्ञानदेवी'चे प्रतीचे शेवटीं एकनाथांनीं या ओंव्या रचून लिहिल्या असाव्या. तेव्हां ही प्रत अगर त्या प्रतीवरहुकूम त्या कालीं केलेली नकल जर कोणा संशोधकास मिळविता आली तर ज्ञानदेवीची संहिता एकंदर किती ओंव्यांची होती, याचा नक्की हिशेब लागेल. शके १५१५ त भारद्वाजानें नकललेली ज्ञानेश्वरीची प्रत तंजावरचे सरस्वतीमहालांत आहे. तींतील ओंवीसंख्या ९०४७ आहे (राजवाडे–ज्ञानेश्वरी, प्रस्तावना पृ. ७२). या प्रतीवरून नकललेला आठवा अध्याय–कांहीं भाग–मीं पाहिला आहे. त्यांतील भाषा तेराव्या शतकांतील नाहीं. आपले मंडळाचे संग्रहीं श्री. मुजुमदार यांचे मार्फत आलेली शके १५९५ त लिहिलेली ज्ञानेश्वरीची एक संपूर्ण प्रत आहे. ही प्रत एकनाथांचे शिष्य निंबराजबावा दैठणकर यांचे दैठण येथील मठांतील आहे. ही पोथी अत्यंत जीर्ण व कीटकभक्षित झाली आहे. प्रत्येक पानाला सभोंवार कागद चिकटवून जी डागडुजी मूळ पोथी कायम रहावी म्हणून केलेली आहे त्यावरून असें म्हणण्याची प्रवृत्ति होते कीं, ही पोथी कांहीं तरी सांप्रदायिक महत्त्वाची व प्रसादाची असावी. या पोथींतील भाषा तेराव्या व सोळाव्या शतकांतील अशी मिश्र आहे. पोथीची ग्रंथसंख्या ९०६० आहे. रा० राजवाड्यांची मुकुंदराजी संहिता प्रसिद्ध होण्यापूर्वी मौजे गोन्हे बुा ता० हवेली येथील प्रसिद्ध ह. भ. प. विठोबा खिरीड यांचे मठांतील ज्ञानेश्वरीची जुनी पोथी मला पाहण्यास मिळाली होती. या पोथींतील नववा अध्याय आळंदीस हैबतराव बाबा यांचे समाधींत पुरला गेल्याचें विठोबांचे सांगण्यांत आलें होतें. बाकीची पोथी शाबूत आहे. या पोथींत ज्ञानेश्वरकालीन भाषेचें व सोळावे शतकांतील प्रचलित भाषेचें मिश्रण आहे. ही पोथी हैबतराव बाबांचे वाचण्यांत असे. कागद व अक्षराचें वळण यांवरून पाहतां, ही पोथी दोनशें वर्षांपूर्वीचे सुमारास लिहिली असावी.

३ परलोकवासी रामचंद्र विष्णु माडगांवकर यांनीं छापिलेल्या (शके १८२९) ज्ञानदेवींतील क पोथी ही हिशेबांत घेण्यायोग्य आहे. त्याप्रमाणें

---

* पहा एकनाथांचा अभंग ११ वा–'प्रासादिक ग्रंथ ज्ञानेश्वरी ज्ञान ॥ केलें संपादन गुरुकृपें ॥ ५ ॥ एका जनार्दनी ज्ञानदेवी ग्रंथ ॥ दिधला समस्त माझे हातीं ॥ ६ ॥–भिंगारकरकृत ज्ञानेश्वरांचा कालनिर्णय व चरित्र, पृ० ६९.

च प. लो. वा. काशिनाथ महादेव धत्ते यांनीं शके १८०२ मध्यें पुण्यास वेदान्तप्रकाश छापखान्यांत छापलेल्या पोथीची योग्यता पाठशुद्धीसंबंधीं विशेष आहे. मशारनिल्हे माडगांवकर यांस एक जुनी ज्ञानदेवीची पोथी उपलब्ध झाली होती. तेलांत भिजविलेल्या झिरझिरीत कागदांवर त्यांनीं तिच्या सहा प्रती तयार करविल्या होत्या. त्यांपैकीं एक प्रत रा. शंकर बळवंत सहस्रबुद्धे बी. ए. यांचे मेहरबानीनें मजला पाहण्यास मिळाली होती. ही मूळ पोथी अठराव्या अध्यायांतील ९७३ व्या ओंवी पर्यंत च आलेली आहे. पुढील भाग नाहीं. या मुळें या महत्त्वाच्या प्रतींतील शेवटीं असणाऱ्या माहितीला आपण मुकलों आहों. मुकुंदराजी संहितेशीं या पोथीचें भाषासाम्य, अध्यायवार ग्रंथसाम्य असें पुष्कळ अंशानें सादृश्य आहे. भाषा बहुतेक जुनी आहे. सोळाव्या शतकांतील रूपें अगदीं क्वचित् च कां होईना परंतु डोकावतात च. सतरा अध्यायांची ग्रंथसंख्या ७१३४ आहे. मुकुंदराजी संहितेंतील सतरा अध्यायांची ग्रंथसंख्या ७१०८ आहे. समासांत मुकुंदराजीसंहितेंतील कांहीं ओंव्या पाठांतरें म्हणून मूळ लेखकानें क्वचित् दिलेल्या आहेत. या पोथींत लेखकानें प्रत्येक अध्यायाचे आरंभीं व अंतीं जें नमन व अर्पण लिहिलेलें आहे (उ० – श्रीजनार्दनगुरुभ्यो नमः, श्रीनिवृत्तिदासाय ज्ञानदेवाय नमः, इत्यादि; श्रीमज्जनार्दनार्पणमस्तु) त्यावरून ही पोथी एकनाथांस मिळालेल्या पोथीवरून कदाचित् नकल-लेली असावी असें म्हणण्यास हरकत नसावी. या पोथींतील पंधरावा अध्याय व मुकुंदराजी संहितेंतील पंधरावा अध्याय ताडून पाहिले असतां, रा. राजवाडयांच्या प्रतींत सुमारें २२ ओंव्या कमी आहेत. रा. गोविंद काशिनाथ चांदोरकर, धुळें, यांस ज्ञानेश्वरीच्या एका प्रतीचा फक्त नववा अध्याय सांपडला आहे. तो त्यांनीं आपल्या मंडळाचे तृतीय संमेलनप्रसंगीं प्रदर्शनार्थ ठेविला होता. आजपर्यंत कागदावर लिहिलेली या पोथी इतकी ज्ञानेश्वरीची जुनी पोथी ही एकच उपलब्ध झालेली आहे. या विषयाच्या दरदी अभ्यासकांनीं वरविलेल्या सिद्धांतांच्या अनुराधानें असें बेलाशक म्हणावयास हरकत नाहीं कीं, ही पोथी लिपीच्या दृष्टीनें शके तेराशेंच्या अलीकडे खास लिहिली गेली नाहीं. या पोथींतल्या सारख्या लिपींत लिहिलेली ज्ञानेश्वरीची संपूर्ण प्रत जेव्हां उपलब्ध होईल तेव्हां च ती खरी संहिता मानली जाणार हें उघड आहे.

४ ज्ञानेश्वरीसंहितेच्या मूळ स्वरूपांत घुसवाघुसव, छाटाछाट, विस्कळितपणा वगैरे प्रकार झाले होते याचा उल्लेख एकनाथांनीं केलेला च आहे. याचसारख्या प्रकारांचा उल्लेख रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांस मिळालेल्या भास्करकृत ज्ञानेश्वरी–पुरवणीवरून होत आहे. हा भास्कर वडवाळसिद्ध यांचे संप्रदायां-

तील रघुनाथांचा शिष्य होता, व त्यानें ही चारशें ओंव्यांची पुरवणी काशी येथें शके १५३२ त गुरुआज्ञेनें केली. हा भास्कर नगर प्रांतांतील रहिवासी होता— (पहा 'समालोचक' व. २, अंक १ ला पृ. ११). हा पुरवणीकार भास्कर ज्ञानेश्वरीची ग्रंथसंख्या १०५०० देतो हें नमूद करण्यासारखें आहे. एकनाथांच्या प्रयत्नाहून या भास्कराचा प्रयत्न स्वतंत्ररीतीचा व जास्त साक्षपी असा झालेला असावा. शके १६१३ त गोविंद यानें केलेल्या ज्ञानेश्वरीपद्धतींतील संहितेची परंपरा एकनाथांच्या संहितेहून भिन्न आहे— (भा. इ. सं. मं. चा अहवाल शके १८३४, पृ० १४५।१४६). महिपतीकृत, भक्तलीलामृतांतील श्रीतुकारामचरित्र अध्याय ७ ओंवी * ४३ वरून असा ध्वनि निघतो कीं, तुकारामबुवांस ज्ञानेश्वरीच्या शुद्ध प्रतीचें अगत्य वाटत होतें व तशी प्रत त्यांना सहजगत्या कांहीं मिळाली नसावी.

५ येंथ पर्यंत केलेल्या प्रपंचाचा निष्कर्ष एवढा च कीं, ज्ञानेश्वरी-संहिता शुद्ध, निर्भेळ व संपूर्ण अशी आज उपलब्ध नाहीं. सांप्रदायी मठपतींची गोपनाची व संगोपनाची बुद्धि हें च या अनुपलब्धीचें कारण असावें. या बुद्धीचें एक चमत्कारिक उदाहरण पंढरपुरास दिसून आलें. तेथील नामदेवांच्या मुलीच्या वंशाचे मठांत नामदेवांच्या गाथ्याच्या जुन्या वह्या तळघरांत आहेत. त्या कोणीं पाहून वाचल्या तर त्याचा वंशच्छेद होतो म्हणून त्या दृष्टीआड च ठेविल्या पाहिजेत; त्यांना सूर्यदर्शन करवावयाचें नाहीं ही मठपतीस परंपरया शपथ आहे! ही विपरीत फलप्राप्ति त्या वह्या लिहिणाराच्या प्रयत्नाच्या माथीं मारणारांची धन्य म्हणावयाची इतकें च.

६. अशा एकंदर तिरक्या व प्रतिकूल परिस्थितींत जरी मराठी जुनें साहित्य पडलें असलें तरी वळणावळणानें क्वचित् प्रसंगीं कांहीं धागासूत्र लागून कांहीं महत्त्वाची माहिती लागते. ज्ञानेश्वरी-संहितेच्या एका जुन्या व सांप्रदायिक प्रतीची माहिती कै. अण्णाबुवा आळंदीकर यांचे जवळील जुन्या बाडांत लिहिलेली पाहिली. या च बाडांत दिलेली श्रीक्षेत्र आळंदीच्या पंचक्रोशीची माहिती रा. द. वा. पोतदार यांनीं माझे टिपणावरून मंडळास सादर केली च आहे— (भा. इ. सं. मं. अहवाल, शके १८३४ पृ० ३०४). ही माहिती त्या बाडावरून मीं डोणजे येथें शक १८२९ सालीं उतरून घेतली होती; व त्या बाडाचीं पुढील पानें चाळून कांहीं टिपणें करून द्यावयाचा उपक्रम करणार तों च बुवांची लहर

---

* आणीक अध्यात्मग्रंथ थोर । स्वमुखें वदले ज्ञानेश्वर ।
त्याची शुद्ध प्रती साचार । वैष्णववीरें मिळविली ॥ ४३ ॥

फिरली व त्यांनीं वाड परत मागून घेतलें. दुसरे दिवशीं डोणमे सोडून बोवा सोपीस चालते झाले !

७. वाडांत दिलेली जुन्या ज्ञानेश्वरी-संहितेची माहिती अशी:-' मोगलाईत बीड जिल्ह्यांत वाशी येथ तुळशीवृंदावन आहे त्यात जुनी ज्ञानेश्वरी प्रती पुरली आहे. '

खं. चिं. मेहेंदळे

१८२ आई आदिपुरुष व श्रीसमर्थ

—०•०—

श्रीसमर्थांची कविता भाग १ ला (धुळें) पृष्ठ २९१ वर स्फुट ओंवी संख्या २४३ मध्यें आई आदिपुरुषाचा उल्लेख आहे.

"**आई आदिपुरुष** हेंची विचारावें । आपुलें करावें समाधान" ॥ १ ॥

द. वा. पोतदार

---

१८३ कान्हो पाठकाचा गुरू

—०•०—

रा. चांदोरकर यांनीं कान्हो पाठकाचा गुरू वडवाळ सिद्ध नागेश असावा असें अनुमान केलें होतें. कान्हो पाठकाचा एक अभंग संताजीच्या वहींतून उतरलेला मंडळाचे शके १८३५ चे अहवालांत छापला आहे. त्यांतील पुढील उल्लेख या कामीं निर्णयास बरी च मदत करील म्हणून येथें देतोः—

" तरी हृदयीं धरीं **नागेश** ॥ म्हणे कान्हो पाठकः अरे जना ॥ छ. छ. छ. ॥

हा खुद्द कान्हो पाठकाचा पुरावा आहे.

द. वा. पोतदार

---

१८४ जयराम दासी

—०•०—

शिळेवर छापलेलें एक छोटें पुस्तक जुन्या बाजारांत मीं घेतलें. त्यांत जयरामदासींची कविता–अभंग–पदें–आर्या– आहेत. कविता तुकोबाच्या वळणांतली असल्यामुळें हृदयभेदक आहे.

छापील बाडाचीं पानें १२८ आहेत पण तेथें तें पूर्ण झालेलें दिसत नाहीं.

जैरामदासी–दासी असे उल्लेख जरी फार आहेत, तरी बाडांत जयरामसुतदास असे उल्लेख हि कित्येक आहेत.

शिळेवरील छपाई आहे म्हणून हस्तदोष पुष्कळ आहेत.

गुरूवरील अभंगांत दासीनें माता पिता, कुलदैवतें सांगितलीं आहेत;—

विठ्ठल माझा पिता । माता भागीरथी ॥ जन्म तया कुशीं घेतलासी ॥ माझें दैवीमार्तंड गुण त्याचे प्रचंड ॥ काय वर्णूं ॥ गुरुराया कृपेनें हरीनाम गावें ॥ तेणें सुखें राहूं सर्वकाळ ॥ जैरामाची दासी मतीहीन आहे ॥ करा तिचें सासु कृपा करूनी ॥ १ ॥ छ ॥

पुढें येके ठिकाणीं (वाड पृ. ५०) दासीनें पुंडलीक माझा भाऊ, विठ्ठल माझा पिता, चंद्रभागा माझी बहीण म्हणून वर्णिलें आहे; पण हीं वर्णनें अर्थात् विश्वबंधु विश्वपिता व विश्वभगिनी यांचीं आहेत !

दासीच्या काव्यांत 'ढेंकणाच्या संगें हिरा भंगलाशी' 'लहानपण दे गा हरी' (वा. पृ. ६०।६१) वगैरे तुकारामादींच्या प्रसिद्ध उक्ती पुष्कळदां थोड्या फार फरकानें आढळतात.

निरनिराळ्या वारांकरितां मार्तंड, शंकर, दत्त वगैरेवर केलेलीं कवनें यांत हरीं च आहेत.

पृ. ४८ वर कुलस्वामिनी माहुर व तुळजापूरवासिनी इचा स्तव आहे.

पृ. ३३ वर जेराम महाराज अधिकारी ॥ वस्ती ज्याची **अहमदनगरी** ॥ असा उल्लेख आहे.

'कां मनि धरिली आढी' या धर्तीवर एक पद असून त्यांत कित्येक संतांचा उल्लेख आहे, त्यांत कालानुक्रम पहातां तुकाराम शेवटचा आहे.

दासी म्हणते

॥ ' तुकारामाच्या वह्या बुडाल्या ॥ उदकीं कस्या तरल्या ॥ १ ॥ '

यावरून दासी तुकारामोत्तरकालीन हें सांस.

शेवटीं कवितेचे मासले देऊन पुरे करितों.

(पृ. ४)

चर्चा करूनी घाली वाद ॥ म्हणे कोठें देव सांग ॥ नाहीं सुगडाचें ज्ञान ॥ कैसा घडावा रांजण ॥ २ ॥ नाहीं पायरी ठावकी ॥ कैसे जावे इमारती ॥ ३ ॥ गुरुसेवा कसी बापा ॥ चित्त मन तेथें अर्पा ॥ ४ ॥ नाहीं परमार्थाची गोडी ॥ दासी म्हणे उरफोडी ॥ ८ ॥ ७, ७ ॥

(पृ. ५८)

जन्म वायां गेला माझा । नको धावूं पंढरीराजा ॥ १ ॥ तुला कशाची करुणा ॥ मारिलाशी ससा मामा ॥ २ ॥ आम्ही धरिली तुझी कास ॥ आतां बुडवी सावकाश ॥ ३ ॥ आम्हां पुसेल यमराव ॥ दासी सांगील तुझें नांव ॥ ४ ॥

पृ. ७०

रवीकुळीं अवतरला ॥ हर्ष रावण्याला जाला ॥ १ ॥ माझ्या भाग्या नाहीं पार ॥ दृष्टी पाहिन रघुवीर ॥ २ ॥ घरीं आणिन सीताबाई ॥ राम येतील अपुले पायीं ॥ ३ ॥ आधीं दाविन बाहूबळ ॥ मग पाहीन चरणकमळ ॥ ४ ॥ दासी म्हणे विरुध भक्ती ॥ केली रावणानें युक्ती ॥ ५ ॥

महाराष्ट्रांत ग्रंथमुद्रणाला प्रारंभ झाला तेव्हां पासून आतांपर्यंत शिळेवर वगैरे पुष्कळ छोटीं छोटीं चोपडीं प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांत काहीं आज अप्रसिद्ध असलेल्या कवींची कविता हि आढळते. तरी असलीं सर्व बाडें जमवून त्यांचा हि परामर्श घेणें जरूर आहे. इतकी संशोधकांस विनंती आहे.

दं. वा. पातेदार

१८५ शामाराध्य कवि

मराठी भाषेंत ज्यांनीं बरी च मोठी ग्रंथरचना केली आहे असे जे कवी आहेत त्यांपैकीं च शामाराध्य हे एक होत. शामाराध्य यांची सर्व कविता अप्रसिद्ध आहे म्हणजे यांची कोणती ही रुती छापलेली नाहीं व पुष्कळशी रुती अनुपलब्ध आहे. यांनीं भारत, भागवत, रामायण, यांपैकीं बहुतेक आख्यानांवर रचना केली. किंबहुना भारत रामायणादि ग्रंथ यांनीं संपूर्ण रचले असावे. गीतेवर यांची एक पदार्थमाला नांवाची टीका आहे. ज्ञानेश्वरीवर हि त्या ग्रंथांतील कठिण शब्दांचा अर्थ सांगणारा असा एक कोश आहे. तसें च १ अम्बलाषन प्रभमाला २ नित्यानित्यविचार ३ ज्ञानोदय सिंधु हे हि ग्रंथ यांनीं रचलेले मीं पाहिले आहेत. शामाराध्य यांचे मूळ नांव शामजी असें असावें. यांचें उपनांव आराध्ये. हल्लींचे आराध्ये हे यांचें च वंशज असावेत. आराध्यांच्या संबंधानें कांहीं माहिती गुरुचरित्रांत आली आहे. आराध्ये यांच्या वंशांत एक गोष्ट विशेष आहे. ती अशी कीं त्यांच्यापैकीं कोणी हि पुरुष काशीयात्रेस जात नाहीं. गाणगापूर ही च ह्यांची काशी. ह्या व्यतिरिक्त हे काशी ओळखीत नाहींत. ह्यांच्यापैकीं श्रीकाशीक्षेत्रास कोणी गेले असतां त्यास महारोग होतो व त्याचा कुळक्षय होतो अशी समजूत चालत आली आहे. शामाराध्य यांचा काळ कोणता असावा हें नक्की सांगतां येत नाहीं. मजजवळच्या पदार्थमाला या गीतेवरील पदबोधिनी टीकेच्या शेवटीं लेखन शके १६५९ पिंगळनाम संवत्सरे भाद्रपद शु॥ २ भोमवासरे असा प्रत लिहिण्याचा काळ दिला आहे. तेव्हां शामाराध्य या पूर्वी च होऊन गेले असावे हें उघड आहे.

शामाराध्याचे ग्रंथ नाशीं व पंढरपूर येथें तपास केला असतां आढळून सांपडतील. यांचे अनेक ग्रंथ, पदें अभंग वगैरे मीं पाहिले आहेत. ग्रंथरत्नना जितकी अवाढव्य आहे तितकी ती ज्ञानमांतील नाहीं.

वि. ड. आपटे

१८६ विष्णुदासनामा

१

तुम्हि सांडा तुम्हि (प)ण आम्ही सांडु आम्हीपण ॥ १ ॥
करू हरिनाम स्म(र) ण तोडु संसारबंधन ॥ २ ॥
व्रततपा शिरोमनि राम अक्षरे हि दोन्ही ॥ ३ ॥
नामा म्हणे **विष्णुदासाचा** धरा विश्वास नामाचा ॥ ४ ॥

२

सुख सुखा भेटू आले । चित्तचैतंन्य मिळालें ॥ १ ॥
जाला आनुभव नामाचा । ठेवा जोडिला प्रेमाचा ॥ २ ॥
जन्ममरणाची काजळी । तुटुन गेली तयावेळी ॥ ३ ॥
शून्य जाले भवभाव । अवघा आतुडला केशव ॥ ४ ॥
नामा म्हणे **विष्णुदासाचा** ॥ मज विश्वास नामाचा ॥ ५ ॥

या दोन्ही अभंगांवरून विष्णुदासाचा नामा म्हणजे विष्णुदास नांवाच्या गुरूचा शिष्य नामा असा होतो. शिष्य आपल्या नांवाच्या अगोदर गुरूचें नांव लावीत असतात अशीं उदाहरणें आपणांस माहीत आहेत च. म्हणजे विष्णुदास नामा याचा अर्थ विष्णुदासाचा शिष्य नामा असा च घ्यावा लागतो.

गं. ना. मजुमदार

१८७ प्रेमदास

ह० प० सखारामबोवा दैठणकर यांचे संग्रहापैकीं बाडांक २७ यांत प्रेमदास कवीनें केलेलें एक पद आहे. लेखनशक शके १६४० असल्यामुळें कवीचा तो किंवा तत्पूर्वीचा काल धरावा लागतो. तें पद असें:—

संतचरणरज यालागीं वंदी ॥ धृ० ॥
कृष्ण म्हणे उद्धवा । त्रैलोक्य आपण आघवा । अनुभवे करूनि पाहावा ॥ १ ॥
भावे करूनी भक्ति साधावी हे मुक्ती । अन्यथा नव्हे युक्ति उद्धवारे ॥ २ ॥
अन्वयभक्तिरे माजी सांपडे सल्विदा । व्यतीरेक कैवल्यपद शुद्ध ॥ ३ ॥
नलगे देहदंडणा नलगे भगवे मुंडणा । निश्चय नाहीरे मना ॥ उ० ॥ ४ ॥
कीती करीसी साधन वेर्थ तीर्थयात्रा दान । सद्गुरुकृपेरोविण न कळे ॥ उद्धवारे ॥५॥
जहल्लक्षणें करुनिया अविद्येचा त्यागु । अजहल्लक्षणे अत्याग ॥ ६ ॥
जहदाजहल्लक्षणें नाही त्यागात्यागु । त्रीविधलक्षण भागु ॥ ७ ॥

एकोनियां रुष्णवचन मन जालें उन्मन । जनवन सहजसमान ॥ उ० ॥ ८ ॥
प्रेमदासा प्रेम लाधले संपूर्ण । संती दाविली खूण ॥ ९ ॥
पूर्णब्रह्म तेथें नाही भेदाभेद । परतोनी पाहता निर्भेद ॥ १० ॥

वरील " प्रेमदासा.....संती दाविली खुण " असें आहे येथें ' संती ' हें विशेषनाम समजायाचें किं काय ? तसें समजल्यास ' संत ' हें प्रेमदासाच्या गुरूचें नांव समजावें लागेल.

गं. ना. मुजुमदार

१८८ शामदासविरचित गरुडाख्यान

कां। नेवासे बु० जि० नगर येथें रा. एकनाथ मार्तंड महादणी यांजकडील संग्रहांत वरील प्रकरण मिळालें. सदर पोथीचीं पानें २१ आहेत. प्रकरण ओंवीबद्ध असून संख्या १६८ आहे. शामदासाचा गुरु, काल, स्थल वगैरे कांहीं च समजत नाहीं.

अंत:—

ऐसा भक्काचा वीलास । वीनवी कीकर **शामदास** ॥
माझा तुटला गर्भवास । श्रीनीवास तुष्टला ॥ १६८ ॥
इति श्रीगरुड आख्यान संपुरनमस्तु ॥

गं. ना. मुजुमदार

१८९ स्वरूपानंदविरचित गर्भगीताटीका

कां। नेवासे बु०, जि० नगर, येथें वे. रा. सखारामभट जोशी यांच्या संग्रहांत सदर प्रकरण मिळालें. पृष्ठें १६ असून ओंवीसंख्या १०५ आहे.

अंत:—

भवभंगु केला **सद्गुरुचिदानंदे** ।
गर्भगीता निरोपिली आनंदे ॥
तेथें **स्वरूपानंद** धींरला विनोदे ।
आत्मकंदे मिश्रीत होऊनिया ॥ ४ ॥
... ...

रा. चांदोरकरांच्या कविकाव्यसूचींत पान १४३ वर 'स्वरूपानंद' यांचे गुरु सच्चिदानंद असें आढळतें. परंतु वरील उताऱ्यावरून चिदानंद गुरु असावेत असें वाटतें. कदाचित् हे स्वरूपानंद वेगळे असतील.

गं. ना. मुजुमदार

१९० वडवाळ-सिद्धाची अष्टपदी

सदर अष्टपदीचीं दोन पत्रें जुन्या बाजारांत मिळालीं. ही ओंवीबद्ध असून संख्या आठ नसून फक्त सहा च आहे. ती अशी:—

॥ श्री ॥

॥ श्रीवडवाळसिधयाची आष्टपदी ॥ सिध्ध ॥

गेले दिवस उरले थोडे । येतील दक्षनेत स्वार घोडे ॥
मिळतील राजे आणि रजवाडे । धारन महाग होईल की ॥ १ ॥
शत्रु करतिल बंदोबस्त । वैरी करतिल बंदोबस्त ॥
भोई आडकरा चिजबस्त । तेहि दैवे वाचल कीं ॥ २ ॥
होनार भविष्य कथीले पुडे । पडेल सर्वत्रासि गुड ॥
ज्याचे कुडे त्याचे पुडे । रानोमाळ पळतील की ॥ ३ ॥
वैरे अथवा स्नेहे । होईल सरव्यानो राहा निर्भय ।
जाईल सर्वत्राचे भय । सर्व सुखी होतिल की ॥ ४ ॥
शके सत्रासे सावर पाच । संवत्छराचे फळ हे साच ॥
तुटेल सर्वत्राचा काच । आनंद वाद्ये झडतिल कीं ॥ ५ ॥
कर्ता हर्ता परमेश्वर । कृपा करिल वीस्वधर ॥
साहे जाले ज्ञानेश्वर । वडवाळ सिद्धे कथिले की ॥ ६ ॥

वर उल्लेखिलेला शक १७११ किंवा १७६५ असा हि होऊं शकेल. कसें हि समजलें तरी या भविष्यकथनाची सत्यता कशी पटावी?

गं. मा. मुजुमदार

१९१ गोपाळ रघुनाथ विरचित चंद्रावळी आख्यान

सदरहु आख्यानाचें एक पान क॥ नेवासे बु॥ जि० नगर येथें वे० रा० सखारामभट जोसी यांचे संग्रहांत मिळालें. सदरहु पानावर या आख्यानाचा पहिला प्रसंग पूर्ण झालेला आहे. याचे एकंदर प्रसंग किती असावेत हें समजत नाहीं. पहिल्या प्रसंगाचा उतारा खालील प्रमाणें आहे:—

पादिं उंधळुंनिया मोचे । खोविले पीतांबराचे कोंचे ॥
साहें करणें पेंधियाचे । आसे धाविन गोपाल्हु ॥ ९१ ॥
येथुनि आतां पुढें जाण । करिल पेंधियाचि सोडवण ॥
देईल गोपिकासि दर्शण । लघुलाघवी श्रीकृष्ण ॥ ९२ ॥
म्हणे **गोपाळ रघुनाथ** । उत्तम कृष्णकथामृत ॥
श्रवण करीतां होति पुनित । महापातकें नासती ॥ ९३ ॥
ईतिश्रीचंद्रावळी आख्यानः प्रसंग पहिला ॥ १ ॥ छ ॥

हा कवि केव्हां होऊन गेला याबद्दल कांहीं च समजत नाहीं.

गं. ना. मुजुमदार

---

१९२ ग्रंथांची एक जुनी यादी

कालगांव, ता० कऱ्हाड जि० सातारा, येथील आचार्यांच्या घराण्यांत नरसिंहाचार्य (हे शके १६७७ त हयात होते) म्हणून मोठे विख्यात माध्व पंडित ग्रंथकर्ते व विद्यागुरू होऊन गेले; त्यांचा अतिशय मोठा ग्रंथसंग्रह होता, तो त्यांच्या पांच नातवांमध्यें वाटला गेला. त्या पांचा पैकीं तिघांचा निर्वंश झाला आहे व दोघांचा वंश चांगल्याशा स्थितींत नाहीं. त्यामुळें तो ग्रंथसंग्रह वाताहतीनें नष्टप्राय झाला आहे. ह्या वंशजांपैकीं एकाच्या घरचा गळाठा चाळीत असतां ही यादी सांपडली.

ही यादी म्हटली म्हणजे नरसिंहाचार्यांच्या ग्रंथसंग्रहाच्या यादीचा एक अवशेष होय.

ह्या यादींत १ पुराणें, २ उपपुराणें, ३ अन्यपुराणें, ४ काव्यें, ५ इतिहास, ६ मंत्र, ७ उपागम व ८ खेरीज अशीं आठ सदरें करून त्यांखालीं ग्रंथांचीं नांवें लिहिलीं आहेत. ह्या सदरांत अनुक्रमें १८, १८, २७, २२, २, ९, १३७, ३ ह्याप्रमाणें ग्रंथांची संख्या २३६ अशी दिलेली आहे.

पुराणें, उपपुराणें व अन्यपुराणें ह्यांच्या यादी विचार करण्यासारख्या आहेत. भागवतपुराण हें मुख्य पुराणांत दिलें असून, ह्याच्याशीं स्पर्धा करणारें देवीभागवत मुख्य पुराणांत तर नाहीं च, परंतु उपपुराणांत नसून अन्यपुराणांत दिलें आहे. महाराष्ट्रांत बरें च पुढें सरलेलें गणेशपुराण हि अन्यपुराणांत च गणलेलें आहे. वायुपुराण हें मुख्य पुराणांच्या यादींत गणतात परंतु ह्या यादींत तें अन्यपुराणांत धरिलें आहे. स्कंदपुराण व ब्रम्हांडपुराण ह्या मुख्य पुराणांची ग्रंथसंख्या कोटींनें गणली आहे; आणि शिवाय उपपुराणांत स्कांद

व ब्रह्मांड अशीं पुराणें लिहिलीं आहेत. परंतु त्यांची संख्या २५ पंचवीस हजार व १० दहा हजार दिली आहे. यावरून स्कंद व स्कांद हीं दोन्हीं पुराणें भिन्न आहेत व ब्रह्मांड नांवाचीं पुराणें दोन असून एक मुख्य व एक उपपुराण आहे. ह्याप्रमाणें ह्या पुराणांच्या बाबतींत बऱ्या च विचारणीय गोष्टी आहेत.

काव्याच्या सदरांत रामायणाचे २२ ग्रंथ दिले आहेत. ह्यां पैकीं ४।५ ग्रंथ फार तर प्रसिद्ध आहेत बाकीचे अश्रुतपूर्व असावे असें मला वाटतें.

इतिहासग्रंथांत इतिहाससमुच्चय नांवाचा एक ग्रंथ ह्या यादींत आहे, हा हि न ऐकल्यापैकीं च आहे. तथापि वे. शा. सं. रंगाचार्य रड्डी हे आपल्या घरच्या ग्रंथ-संग्रहांत हा असल्याचें सांगतात. प्रत्यक्ष पुढें येऊन त्यांतील विषयज्ञान होईल तेव्हां खरें !

ज्या मनुष्याकडे ही यादी सापडली त्याच्या घरीं ह्यां पैकीं कांहीं ग्रंथ नाहींत असें दिसतें. मी भाऊबंद असल्यामुळें त्याचे घरीं असलेला गबाठा मात्र मला दाखविला व ग्रंथ त्याच्या संग्रहीं असून हि दाखविले नाहींत असें त्याच्या घराण्यांतील एका विद्यार्थी मुलाकडून नुकतें च मला समजलें आहे. शोध करून पाहिलें पाहिजे.

अस्सल सांपडलेली यादी मंडलाच्या संग्रहीं ठेविली आहे.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

ग्रंथांच्या एका यादीचा अवशेष

यादी पुस्तकांचा झाडा शके १७६८ पराभव नाम संवत्सरे भाद्रपद व॥ १०

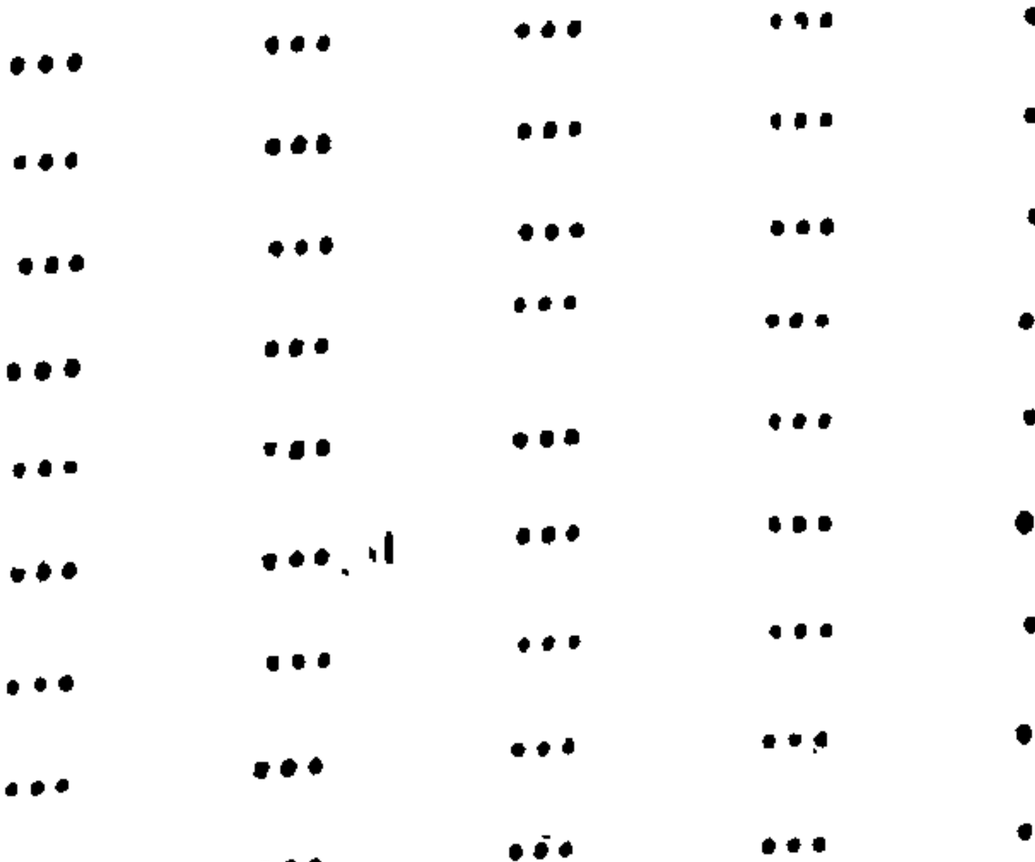
पुराणें १८

	पुराणाचें नांव	संख्या सहस्रदर्शक आंकडा फाटला आहे
१	ब्रह्मपुराण	५५०००
२	पद्मपुराण	२३०००
३	विष्णुपुराण	२४०००
४	शिवपुराण	१८०००
५	भागवतपुराण	२५०००
६	नारदपुराण...	९०००
७	मार्कंडेय	१४०००
८	भविष्य	१६०००
९	अग्निपुराण	१८०००
१०	ब्रह्मवैवर्त	११०००
११	लिंगपुराण	

१२	वराहपुराण	२४०००
१३	स्कंदपुराण	८१०००१००
१४	वामनपुराण	१००००
१५	कूर्मपुराण	१७०००
१६	मच्छपुराण	१४०००
१७	गरुडपुराण	१९०००
१८	ब्रह्मांडपुराण	१२०००२००

उपपुराणें १८

	पुराणाचें नांव	संख्या
१	सनत्कुमार	१५०००
२	नारसिंहपुराण	१००००
३	स्कंदपुराण	२५०००
४	शिवधर्माख्य	२१०००
५	दुर्वासपुराण	१९०००
६	कपिलपुराण	१००००
७	नारदी(य)पुराण	२५०००
८	मानवपुराण	८०००
९	उशनसपुराण	१७०००
१०	ब्रह्मांडपुराण	१००००
११	कंकालपुराण	३१०००
१२	माहेश्वरपुराण	९०००
१३	सांबपुराण	३००००
१४	सूर्यपुराण	३००००
१५	पराशरपुराण	४००००
१६	मारीचपुराण	३३०००
१७	भार्गवपुराण	४००००
१८	कौर्मपुराण	२७०००

अन्यपुराणें

१ गणेशपुराण
२ कल्किपुराण
३ वन्हिपुराण
४ देवीपुराण
५ कालिकापुराण
६ देवीभागवत
७ वायुपुराण
८ आदित्यपुराण
९ भागवतटीका
१० मधुसूदनी ''
११ श्रीधरी ''
१२ गोवर्धनी ''
१३ राधावल्लभी''
१४ भागवतकथा
१५ काशीपुराण
१६ आदिपुराण
१७ काशीमाहात्म्य
१८ गदापुराण व महिमा
१९ गयामाहात्म्य
२० प्रयागमाहात्म्य
२१ आत्मपुराण
२२ ब्रम्होत्पत्तिपुराण
२३ कौमारपुराण
२४ दुर्वासपुराण
२५ औशनस
२६ वारुणपुराण
२७ नंदीपुराण

मंत्र (ग्रंथ)

१ सौभाग्यरत्नाकर
२ शारदातिलक
३ मंत्रमहोदधि
४ यंत्रचिंतामणि
५ मंत्रमुक्तावली
६ प्रपंच्यसार
७ तंत्रसार
८ बीजकोश
९ दुर्गोत्सव

(ह्यापुढें तत्त्वकौस्तुभ असें नांव लिहून खोडलें आहे.)

(७।८।९ हे अनुक्रमांक आम्हीं नक्कल करणारांनीं दिले आहेत.)

काव्य (ग्रंथ)

(रामायणें).

१ वाल्मीकरामायण
२ व्यासरामायण
३ वसिष्ठरामायण
४ शुकरामायण
५ नाटकरामायण वाल्मीकिकृत
६ बिभीषणरामायण
७ ब्रह्मरामायण
८ शिवरामायण
९ अगास्तिरामायण
१० शेषरामायण
११ अध्यात्मरामायण
१२ शैवरामयण

१३ आगमरामायण
१४ कर्मरामायण
१५ स्कंदरामायण
१६ पौलस्त्यरामायण
१७ अरुणरामायण
१८ भरतरामायण
१९ धर्मरामायण
२० अद्भुतरामायण
२१ मंत्ररामायण
२२ संग्रहरामायण

इतिहास (ग्रंथ)

१ भारत १००००० (१८ पर्व)
२ इतिहाससमुच्चय
सेरीज
१ हरिवंश २४०००
२ विष्णुधर्मोत्तर
३ शेषधर्म

उपागम (ग्रंथ)

१ नारसिंहागम
२ भैरवोत्तरागम
३ उत्तराख्यागम
४ कारणाख्यागम
५ पापनाशागम
६ मारणागम
७ सौलभ्यागम !
८ महेशागम
९ चंद्राव्हयागम
१० भीततंत्रागम
१२ परोद्भुतागम
१३ पारवती(!पार्वती)यागम
१४ प्रभूतागम
१५ आ(!अ)जितागम
१६ वामतंत्रागम
१७ पापनाशनागम
१८ सुभगाख्यागम
१९ चिंत्यागम
२० सर्वोद्भवागम
२१ अमृताख्यागम
२२ विणुतरागम !
२३ सौत्यागम
२४ स्यांत्यागम !
२५ सिंखेतरागम
२६ आं(अं!)त्ययागाख्यागम
२७ अप्रमेयागम
२८ तुलागम
२९ आनताख्यागम
३० अद्भुतागम
३१ भागाख्यागम
३२ माधवोद्भुतागम
३३ वास्वागम
३४ आ(!अ)मितोज्यागम
३५ सख्यागम
३६ संवीतागम
३७ शुद्धागम
३८ ललितागम
३९ शामलागम
४० हस्तागम
४१ जातिभेदागम
४२ विभुदागम
४३ आ(!अ)लंकारागम
४४ प्रमेयागम
४७ सुप्रबुद्धागम
४६ विद्यागम
४७ पुराणार्थागम
४८ भास्वरागम

४९ मुतीर्थागम
५०
५१ कि(?किं)कराख्यागम
५२ ि.ावभेदागम
५३ रुद्रभेदागम
५४ सुवर्धनागम
५५ शुक(?का)गम
(शुलागम ?)
५६ नदा(?नंदा)गम
५७ रूपभेदागम
५८ पंचभेदागम
५९ प्रापंचभेदागम
६० सर्वी(?संकी)र्णाख्यागम
६१ लिंगागम
६२ सौम्यतंत्रागम
६३ आ(?अ)घोरतंत्रागम
६४ नीललोहितंत्रागम
६५ प्रकर्णा(?रणा)गम
६६ महाघोरागम
६७ मृत्युनाशकागम
६८ कुबेराशागंम
६९ वैमलागम
७० प्रस्तराख्यागम
७१ प्रक्षुरागम
७२ बाध(?बोध)नागम
(बंधनागम ?)
७३ प्रबोधाख्यागम
७४ समयागम
७५ आमोहसंज्ञागम
७६ शाकटेयागम
७७ विलेखनागम
७८ वीरांगम
७९ शकटांगम

८० हल(?चळ)संज्ञागम
८१ भद्रागम
८२ निश्वासकार्यागम
८३ निश्वासनधनागम
८४ गुह्यागम
८५ निश्वासागम
८६ सौख्यागम
८७ निश्वासाना(?सत)गगम
८८ सौख्यागम
८९ आ(?अ)नलागम
९० स्वार्यभूतागम
९१ पद्मतंत्रागम
९२ प्राज्यापत्यागम
९३ फालागम
९४ महाकालागम
९५ महारुद्रागम
९६ कौमारागम
९७ कालदाहानलागम
९८ मुकुटाख्यागम
९९ मुकुटोत्तारकागम
१०० चतुरमु(?र्मु)खागम
१०१ बिंबागम
१०२ अर्थालंकारागम
१०३ महायोगागम
१०४ स्तोत्रागम
१०५ मन्या(?ज्या)गम
१०६ वायुतंत्रागम
१०७ महाविद्यागम
१०८ वर्गाशिखरागम
१०९ तुलायोगागम
११० कौतुकांगम
१११ सौरांगम
११२ कुतुपनिकरागम

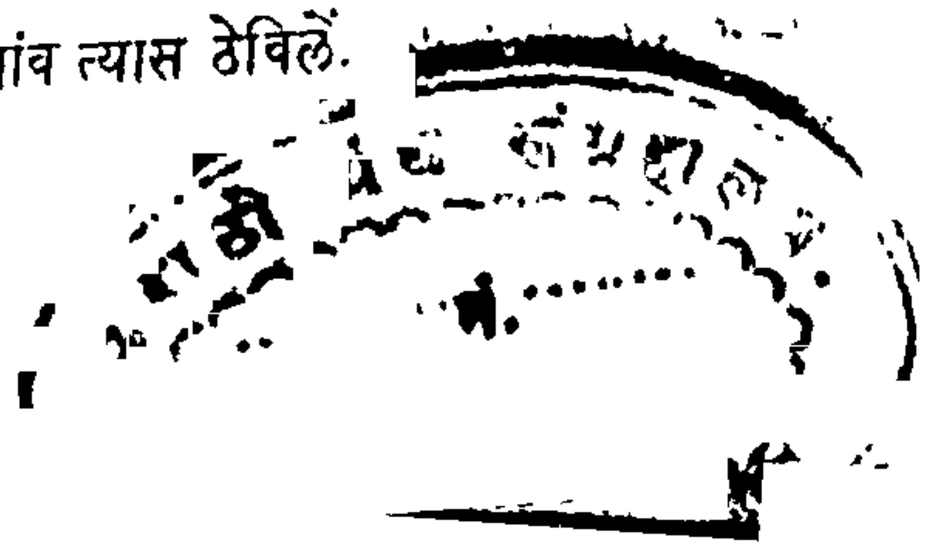
११३ तुलावृत्तागम
११४ वीरभद्रागम
११५ नीलभद्रा(?द्र)तंत्रागम
११६ कालभेदागम
११७ नंदीसंविितागम
११८ पुराणाख्यागम
११९ दैवीमतागम
१२० नंदीश्वरागम
१२१ स्ता(?स्था)णुसंहितागम
१२२ स्थिरतंत्रागम
१२३ प्रबुद्धागम
१२४ त्रैविक्रमागम
१२५ कालसंज्ञागम
१२६ वायुलोकोत्तरागम
१२७ प्ररोचितागम
१२८ वाधुलागम
१२९ विश्वकागम
१३० शुद्धागम
१३१ महानागागम
१३२ विश्वात्मकागम
१३३ सर्वोष्टकागम
१३४ सवागम
१३५ नित्यागम
१३६ श्रेष्ठागम
१३७ वैष्णवागम

* ८६ व ८८ हीं दोन्ही नांवें एका च ग्रंथाचीं; अगर एक सांख्यागम व दुसरा सौख्यागम, कारण सा या मोडी अक्षरावर मूळांत रफारासारखी खूण आहे. त्या दोन मात्रा आहेत किंवा अनुस्वार आहे असें म्हणतां येईल.

यादींतील जीं नावें लागलीं नाहींत त्यांचा अनुक्रमांक देऊन नांवाची जागा कोरी सोडली आहे.

१९३ कृष्णराव खटावकर यांची माहिती

१ निजामच्या राज्यांत बाराहळ्ळी म्हणून एक गांव आहे तेथचे पाटील हे कृष्णराव खटावकराचे पूर्वज. राघो मंबाजी व कृष्णाजी मंबाजी हे दोघे बंधु. हे दोघे धार्मिक होते. ते व्यंकोबाच्या गिरिवर अनुष्ठानास गेले. हे माध्वमतानुसारी वैष्णव होते. त्यांस दिल्लीच्या बादशहाकडे जाण्याचा देवाचा दृष्टांत झाला. त्यांपैकीं कृष्णरावास खटावाची ठाणेदारी मिळाली. दुसरा भाऊ राघो मंबाजी हा मोठा विद्वान् पंडित होता. कृष्णरावाचे वंशज कशामुळें हें समजत नाहीं परंतु बाराहळ्ळीच्या पाटीलकीवर गेले व राघो मंबाजी ऊर्फ राघवपांडित याचा पुत्र भगवंतराव हा ठाणेदारी करूं लागला. हा भगवंतराव मोठा शूर पुरुष होता. त्याचा पुत्र प्रसिद्ध कृष्णराव होय. चुलत आजाचें नांव त्यास ठेविलें.

२ खटावगांवामींवतीं गींवकुसूं होतें व आंत कोट होता. ह्या कोटांत मुसुलमानांच्या वेळ[illegible] मशीद होती. रुष्णरावानें ती मशीद पाडून कोटाच्या बाहेर मुलमानांकडून बांधविली व मशिदीच्या जागीं दत्ताचें मंदिर बांधलें. ह्या दत्तमंदिरांत रुष्णरावाची पुस्तकशाला होती. नवीन ग्रंथ उतरून घेण्याकरितां बारा लेखक निरंतर बसलेले असत. रुष्णराव हा व्याकरण व न्याय ह्या दोन शास्त्रांत निष्णात असून मोठा शूर होता. विष्णुमूर्ती खटावास आहे ती विष्णुमूर्ती आडांत टाकलेली होती. ती काढून तिची स्थापना रुष्णरावानें केली*.

३ जेजुरीचा खंडोबा हा बाराहळ्ळीकरांचा कुलस्वामी होय. अशी आख्यायिका आहे कीं त्यांच्या घरीं देव्हाऱ्यांत पुष्कळ देव होते ते सर्व मल्हारतीर्थ म्हणून आहे त्यांत टाकून दिले. त्यांतून दोन मात्र टाकतांना राहिले एक व्यंकटेश व दुसरा खंडोबा. जेजुरीच्या खंडोबाचें देऊळ रुष्णराव खटावकरानीं बांधलेलें आहे. हें टेकडीवर आहे. ही टेकडी खटावकरांनीं बांधून काढली होती. हिला सामन्यतः जेजुरगड म्हणतात. पुढें अहल्याबाई व तुकोजीराव यांच्यावेळीं होळकरांनीं फक्त मधलें रुष्णराव खटावकरानीं बांधलेलें देऊळ कायम ठेऊन बाकीचीं जेजुरगडचा तट व ओंवऱ्या व आणखी कांहीं बांधकामें केलीं. पूर्वीचा तट सामान्य होता तो पाडला. देऊळ पाडून नवें मोठें देऊळ बांधावें असें होळकरांच्या मनांत होतें परंतु तसें करण्याबद्दल देवानें कौल दिला नाहीं त्यामुळें खटावकरांनीं बांधलेलें देऊळ कायम ठेविलें. चंपाषष्ठीच्या दिवशीं पहिला नैवेद्य खटावकरांचा च झाला पाहिजे असा मान आहे. तेथील त्यांचे क्षेत्रोपाध्याय लोणकर हे खटावकरांचा नैवेद्य देवास नेतात. त्यांस रुष्णराव खटावकरानीं देवास दिलेल्या इनाम जमिनींत हल्ली स्टेशन झालेलें आहे. खटावकरांचें एक घर होतें तें उपाध्यायांनीं कमेटीस विकलें. तेथें हल्ली दवाखाना आहे. चंपाषष्ठीच्या वेळीं व पौष मासीं देवाचें लग्न होतें तेव्हां अगोदर कांहीं दिवस देवास तेल लागतें त्या प्रसंगीं तेल लावण्याचा पहिला मान खटाकरांचा आहे. तो मान त्यांच्या उपाध्यायाकडे आहे.

कृ. वि. आचार्य कालगांवकर

---

* ह्या बाबतींत भारतवर्ष मासिकांत आम्हीं माहिती दिलेली आहे तिच्याहून निराळी माहिती मिळाली ती ह्या टाचणांत देत आहों. ही सर्व माहिती तोंडी आहे. जुन्या माहितगारांपासून मिळाली तसतशी दिलेली आहे.

१९४ कारस्कर

इतिहास मंडळाच्या शके १८३४ च्या इतिवृत्तांत मीं असें विधान केलें होतें कीं कारस्कर हा देश व वृक्ष व लोक पाणिनीला माहीत असावे व हा देश नर्मदेच्या दक्षिणेस असावा. ह्या विधानाला वनस्पतिशास्त्रांतून एक दुजोरा मिळाला आहे. कारस्कर हा शब्द निघंटूंत कुचल्याचा म्हणजे Nux vomica चा वाचक आहे. कुचला सह्याद्रींत नाशका पासून गोंवा-मलबार पर्यंत सांपडतो असें वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणतात. कुचल्याची मूळ-भूमि सह्याद्रीचा हा प्रांत असावा. कुचला हें औषध व वनस्पति नर्मदेच्या उत्तरे कडील आर्यांना जेव्हां कळली, तेव्हां ही विषारी व औषधी बी ती ज्या देशांतून येई त्या देशाच्या नांवानें ते ओळखूं लागले. मूळ देशाचें व लोकांचें नांव कारस्कर होतें व कारस्कर देशांतून येणाऱ्या ह्या अपूर्व व तेजस्वी वनस्पतीचें नांव हि उत्तरे कडील पाणिनीयकालीन आर्यांनीं कारस्कर असेंच ठेविलें. तात्पर्य, कारस्कर हा दक्षिणेकडील देश आहे, असें निःसंशयपणें म्हणण्यास आतां हें एक आणीक प्रमाण मिळालें आहे व पाणिनीला नर्मदेच्या खालील कुचला ज्या प्रांतांत मूळचा होत असे तो प्रांत नांवानें तरी चांगला माहीत होता असें कबूल करणें भाग पडतें. कारस्कर हा मूळचा संस्कृत शब्द नाहीं. हा सह्याद्रींत रहाणाऱ्या नाग लोकांच्या भाषेंतील शब्द असावा. तो नागसंसर्गानें आर्यांनीं संस्कृतांत रूढ केला आणि कालान्तरानें तो अत्यन्त रूढ झाल्यावर त्याची व्युत्पत्ति पाणिनीसारख्या सूक्ष्मदृष्टि वैयाकरणाला करावी लागली. प्रायः परभाषेंतून घेतलेले शब्द स्वभाषेच्या स्वभावा प्रमाणें व नियमांना धरून व्युत्पादण्याचा प्रयत्न थोडासा हास्यास्पद च आहे. परंतु, पाणिनीनें ज्या अर्थीं तो संस्कृत शब्द म्हणून व्युत्पादण्याचा प्रयत्न केला आहे, त्या अर्थीं पाणिनीच्या आधीं कित्येक शतकें हा शब्द संस्कृतांत इतका रूढ होऊन बसला होता कीं तो मूळ संस्कृत आहे कीं नागभाषेंतील आहे, या बाबीची आठवण सुद्धां पाणिनीच्या कालीं बुजाली होती. अशी स्थिति असल्या मुळें कारस्कर शब्दाची कृत्रिम व्युत्पत्ति करण्यास पाणिनि प्रवृत्त झाला व कार व कर या दोन संस्कृत शब्दांचा समास होतांना सुडागम मध्यें येतो, असें सूत्र त्यानें साहसिक च ठेवून दिलें. सिंधप्रदेशांत ज्याला पारकर प्रांत म्हणतात त्याला पाणिनि पारस्कर म्हणे व तेथें हि सुडागमाचा च उपयोग पाणिनीनें केला आहे. प्रायः पारस्कर हा शब्द सिंधप्रांतांत आर्यांच्या अगोदर जे कोणी लोक रहात असतील त्यांच्या भाषेंतील मूळचा आहे, असा माझा तर्क आहे.

वि. का. राजवाडे

१९५ पेशव्यांचें पंचांग

पेशव्यांचीं पंचांगें बहुधा ग्रहलाघवावरून तयार करण्यांत येत असावीं व त्यांतील मित्या ठरवितांना दीक्षितांची जंत्री उपयोगांत आणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं. पण क्वचित् ग्रहलाघव व पेशव्यांचें पंचांग यांत अंतर पडतें असा संशय येतो. पेशव्यांची शकावली पृ. २५ मध्यें 'आधिक भाद्रपद सावान महिन्यांत आला होता' असें मुद्दाम सांगितलें आहे, पण दीक्षितांच्या जंत्रीवरून व ग्रहलाघवावरून शके १६३६ मध्यें आषाढ अधिक होता असें ठरतें. जंत्रीवरून सावान महिन्यांत श्रावण येतो. शकावलींत हें वाक्य चुकून पडलें असण्याचा संभव हि फारसा दिसत नाहीं. शके १६३६ च्या मागें पुढें देखील बरीं च वर्षें पर्यंत अधिक भाद्रपद व सावान यांचा मेळ बसत नाहीं. पण या एका उल्लेखामुळें पेशव्यांच्या दरबारीं ग्रहलाघवावरून पंचागें करीत नव्हते असें म्हणतां येत नाहीं. या उल्लेखाचा जंत्रीशीं विरोध येतो येवढें च सध्यां नमूद करावयाचें आहे.

वि. रा. सरज्योतिषी

१९६ वडूथ येथील शंकुतेश्वर

पुढील सनद शंकुतेश्वर–वडूथ संबंधाची असून ती रा. रा. गंगाधर गोपाळ खरे, वडूथ, यांजकडून मिळाली. तींत विशेष हक्कांचा उल्लेख असल्यामुळें तिचा संग्रह केला आहे. शंकुतेश्वराच्या स्थापनेसंबंधानें पेशव्यांचे शकावलींत दाखला आहे. ठिकाण रम्य असून, पहाण्यासारखें आहे.

पां. न. पटवर्धन

शके १६८९ श्री

10954

Inam
× H ×
Commission

शकुंतेश्वर

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ९४ सर्वजित नाम संवत्सरे माघ शुद्ध सप्तमी भौमवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजाराम छत्रपती स्वामी याणी समस्त राज-

कार्य धुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री भगवंतराव पंडित प्रतिनिधी यांसी आज्ञा केली ऐसी जे वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री विश्वनाथभट चिन रामचंद्रभट उपनाम सरे गोत्र कौशिक शाखा तैतिरीय सुत्र हिरण्यकेसी याणी किले सातारा येथील मुकामी स्वामी संन्निध येऊन विनंती केली की कसचे पुणे येथील मुकामी राजश्री माधवराव पंडित प्रधान याजपासी आम्ही विदित केले जे मोजे वडूथ संमत निंब प्रांत वाई येथे श्रीकृष्णातीरी श्री याचे देवालयाचा जीर्णोद्धार आपण करून श्रीचे पुजा नैवेद्य व नंदादीप व उत्साहानिमित्त ब्राह्मण श्री संन्निध कुटुंब सहवर्तमान नेहमी घरे बांधोन राहतील त्याचे योगक्षमार्थ मौजे मजकूर दरोबस्त दुतर्फा कुलबाब कुलकानू कैलासवासी मातुश्री आईसाहेब याजपासून इनाम अग्रहार देवा ब्राह्मणाकरितां आपण करून घेतला आहे त्यास आम्ही कुटुंबवछल आहो योगक्षमार्थ काही भूमि वृत्ती दिल्हीया आम्ही घर बांधोन कुटुंबसहवर्तमान नेहमी श्रीसंन्निध कृष्णातीरी वास करून स्वामीस व स्वामीच्या राज्यास कल्याण चिंतन राहू म्हणून त्यावरून पंडितमशारनिल्हे याणी आमच्या कुटुंबाच्या योगक्षेमार्थ मौजेमजकुर पैकी जिरायत जमीन चावर १ एकूण बिघे एकसे वीस स्वराज्य मोगलाई एकून दुतर्फा देखील इनामतिजाई व चौथाई व सरदेशमुखी व साहोत्रा व नाडगौडी व धारकरी पाटील व देशमुखी वगैरे अमल कुलबाब कुलकानू हालीपटी व पेस्तरपटी जलतरु तृण काष्ट पाषाण निधिनिक्षेपसहित खेरीज हकदार दरोबस्त नूतन इनाम वंशपरंपरेनें करून देऊन शके १६८३ वृषानाम सवछरे छ ७ सफर सुा इसने सितैनचा पत्रे करून दिल्ही आहेत तरी माहाराजानी कृपाळू होऊन भोगवटियास राजपत्रे करून देऊन वंशपरंपरेने चालविले पाहिजे म्हणून विनंति करून सदरहू प्रमाणे पत्रे आणून दाखविली त्यावरून मनास आणून हे थोर ब्राह्मण सत्पात्र स्नानसंध्यादि शट्कर्मे आचरोन स्वामीस व स्वामीच्या राज्यास कल्याण चिंतून आहेत याच्या कुटुंबाचा योगक्षेम चालविलीया श्रेयस्कर ऐसे जाणून स्वामी याजवर कृपाळू होऊन यासी पांडितमशारनिले याणी मौजेमजकूरपैकी जिराईत जमीन एक चावर एकून एकसे वीस बिघे अवल दुम सीम तीन प्रतीची स्वराज्य व मोगलाई एकून दुतर्फा देखील इनामतिजाई व चवथाई व सरदेशमुखी व साहोत्रा व नाडगौडी व धारकरी पाटील व देशमुखी वगैरे अमल कुलबाब कुलकानू हलीपटी पेस्तरपटी जल तरु तृण काष्ट पाषाण निधिनिक्षेपसहित खेरीज हकदार नूतन इनाम वंशपरंपरेने दिल्हा आहे त्याप्रमाणे हुजुरून यातो व याचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेने करार केला असे तरी तुम्ही मौजेमजकूरपैकी जिराइत जमीन चावर एक एकून बिघे एकसे वीस चतुःसीमापूर्वक याचे दुमाला करून सदरहू प्रमाणे यासी व याचे वंशपरंपरेने इनाम चालवणे प्रतिवर्षी नवीन पत्राचा आक्षेप न करणे या

पत्राची प्रती लेहून घेऊन हे असल पत्र भोगवटियास भट गोसावीयाजवळ परतोन देणे जाणिजे बहुत लिहिणे तरी सूज्ञ असा.

गयादेय
राजते

बार 10954

---

१९७ नगरचे किल्ल्यासंबंधानें कांहीं नवीन माहिती

पुढील यादी डॉ. कराडी, अहमदनगर, यांचे कृपेनें मिळाली. त्यांस ती भिंगारास एका देशमुखाचे घरीं गळाट्यांत आढळली. असल्या याद्या इतिहासोपयोगी असतात हें खरें; परंतु त्यांचा दुय्यम दर्जा होय, हें हि तितकें च खरें आहे. तरी पण नगरचे किल्ल्यासंबंधानें इतकी तपशीलवार हकीकत कोठें वाचण्यांत न आल्यामुळें, ती संग्रहीत केली आहे. मुसलमानी 'मुज्दे अहमदनगर' नामक एक तवारीख माझे स्नेही श्री० ना. ब. मिरीकर वकील, अहमदनगर, यांचे घरीं पाहण्यांत आली होती. परंतु त्या तवारिखेंतील माहितीपेक्षां पुढील माहिती जास्त तपशीलवार आहे.

पां. न. पटवर्धन

श्रीगज्यानन

असल चमोजी नकल शके १३६५ दुर्दभी नाम सवछरे वैशाख शु॥ १३ वार गुरुवार तेरीख छ ११ रोज पनसवे माहे राखर सन हजार ८५३ आहमद बहेरी निजामशा पातशाहा आमदानगरास येऊन शहरची वस्ती केली सहरच पाया रचला मग कोटाचा पाया सिंनचे काठी रचिला शहर वसाती केली सहरास बाजार २७ सतावीस करून आबादानी केले पातशाहीचैन आमल जालियावर हजरत बहेरी निज्यामशाहा सिकारीस निघाले ते भिंगारचे नदीचे काठी ससा उठला त्याजवर कुत्रे सिकारीस सोडिले तो ससा कुतरियाचे पाठी लागला तो पातशाहाजीस अचंबा जाला त्याजवरून हजरती विचारे करून जे जागा ससा उठला होता तेथे कोटास आरंभ केला आणि सिंनेच्या काठीचा पाया महकूब करून के॥मजकूरच्या नदीच्या काठी पायास आरंभ केला ते समई शके १३९१ चित्रभानू नाम संवत्सरे चैत्र शु. १ सोमवार नक्षत्र रेवती तेरीख माहे रबिलावल रोज दुसरे सन ८७९ चे रोजी कोटास पाया घातला ते वेळेस भिंगा

महार जौत च आणून पायासांली घातला मग पाया रचला कोटाचा घेरा गज सुमारी १६२७

दोरी चिघे

१६८१॥ ५।=

८०।१।

५॥२॥

८५॥।३॥।

बुरूज कोटाचे पंचवीस दरवाजे सुमारी ४ च्यार पे॥ चिणले तीन पश्चिमेकडून उत्तरमुख दरवाजा वागती विल्हेई बुरुजात पीर वागनिजाम असे ह्या दरवाजास तीन दरवाजे बुरूजाची नावानिसी

१ बुरूज इलाई दरवाजाच्या बुरुजापासून उत्तरेस बुरुजाची चाल इलाई गज घेरा गज सुमारी ५० नाले ३

१ नारगी बुरूज गुरबीपासून ४४॥। घेरा गज सुमार २४ कोटाचे दिवालीस नाले २

१ राज बुरूज निमकियापासून गज ८८॥ घेरा गज सुमारी २४ नाला १

१ दौलतखानी बुरूज छेनेबुरुजापासून गज सुमारी ४६ व घेरे गज २४ कुलबुरूज दर बुरुजास आहे नाला १

१ अतशखाणी बुरूज पोलादी बुरुजापासून गज ४६ व नाला १

१ शाहा बुरूज रदमानी (?) एकंदर दिवालीसी आहे नाले २

१ सुरकी बुरूज बुरुजापासून बाहेरी बुरूज गज सुमारी ५० नाला १

१ सुभाणी बुरुजापासून विसाफखाणी गज सुमारी ४५ नाला १

१ जाहागिरी बुरुजापासून फरादखाणी गज सुमारी ४४ नाला १

१ दौलत बुरुजापासून फरीद बुरूज गज सुमारी ४५ नाला १

१ गावछज्यापासून बाहादडगांव गज ७८ नाले ३

१ अंसेरफखानी बुरुजापासून मुकरब खाणी गज सुमारी ४० नाले २

१ गुरबी घेरा गज २४ इलाइदीपासून गुरबी गज भिंतीस लग गज ४६ नाले २

१ निमका बुरूज नारगीपासून गज ४५॥ घेरा कोटाचे दिवालीस गज सुमारी २४

१ छेजे बुरूज राजबुरुजापासून गज ९३ घेरा गज सुमारी २४ नाला १
१ पोलादी बुरूज दौलता बुरुजापासून गज सुमारी ५२ नाला १
१ रदमानी बुरूज आतशखानीपासून गज सुमारी ८० नाला १
१ हुशेनी बुरूज शाहा बुरुजासी आहे यापासून सुरदीबुरूज गज ४८ नाला १
१ बेदरीपासून सुभान बुरूज गज ४३ नाला १
१ विसाफखाणी बुरुजापासून जाहांगीर गज सुमारी ४५ नाला १
१ फत्ते बुरुजापासून गाव सरज्याबुरूज गज ९७ नाले २
१ रबडया बुरुजापासून असरफखाणी गज सुमारी ११२॥ नाले ३
१ दुलारबीखाणीपासून काबिलखाणी गज सुमारी ४५ नाले २
१ काबीलखाणीपासून किलाई भसलाल दरवाजे बुरुज गज १२ नाले २

२५ बुरुज नाले सुमारी ३७

सदरहू बुरुज चोवीस व लगत बुरूज १ एकूण बुरुज २५ पंचवीस गज गणितासुद्धा नावनिसीवार

किलेदार सुभे जाले येणे प्रे॥ नावनिसीवार शके १३९१ पासून
१ इसमालखान शके १३९१ ता॥ शके १३९८ वर्षे सात
१ खोजे बेग शके १४०७ वर्ष ९ नव जाले
१ जाहनखान शके १४०७ ता॥ शके १४१५ वर्षे आठ
१ जाहांगीर बेग शके १४१५ ता॥ शके १४२४ वर्षे नव
१ (पुनः) खोजे बेग सके १४२४ ता॥ शके १४३४ दहा वर्षे जाले

(पुढील पान गहाळ)

१ सेद आहमीद शके १६६१ तहत शके १६६९ वर्षे आठ जाले
१ कवीजंग नबाब शके १६६९ ता॥ शके १६८१ वर्षे १२ महिने आठ जाले नंतर फितूर करून पंत प्रधान याजकडे अमल जाला

३५

येणे प्रमाणें सुभे जाले परतीस शके १६८१ पर्यंत पुढे गणिमाकडे किला दिल्हा

श्रीमंताकडे किला जाला सके १६८१ प्रमाथी नाम संवछरे कार्तिक वद्य ५ छ १८ सुभे नावनिसीवार

१ विसाजी कृष्ण सके १६८१ तहत सके १६८२ वर्ष एक
१ गणेश विठल सके १६८२ ता सके १६८७ वर्षे पाच
५ नारो बाबजी

१ नारो बाबजी शके १६८७ तहत सके १६९२ वर्षे पांच
१ (पुनः) गणेश विठल एक वर्ष
१ दुसऱ्याने नारो बाबजी शके १६९३ तहत सके १७०५ वर्षे १२
१ माधवराव नारायण सके १७०५ तहत १७१२ वर्षे सात जाले
१ रामचंद्र माधवराव शके १७१२ ता सके १७१७ वर्षे पांच जाले

—
५

सदरहू सहा सुभे जाले आमल पंत प्रधानाकडे छत्तीस वर्षे जाला पुढे नाना फडणीस यानी गोमाजी अनंत याजला पाठवून मोजदाद करून दौलतराव शिंदे यास दिला शके १७१७ माहे श्रावण शु॥ १ प्रतिपदेस दिल्हा गोमाजी अनंत याणी किल्यांत तीन रोज आमल केला उपरांतीक दौलतराव शिंदे याजकडे अमल किल्यांतील दिला त्याच्या सुभ्याची नावनिशी

१ शके १७१७ श्रावण शुध प्रतिपदेस कृष्णराव गोपाळ चिचोरकर श्रीगोंदेकर आमल शके १७१७ श्रावण तहत कार्तिक वद्य मास चार
१ कार्तिकापासून मल्हार धोंडदेव सोनेहीकर मास ६
रामजी सेटे शके १७१७ कार्तिक तहत शके १७१८ वैशाख
१ उपरांतिक रामचंद्र गंगाधर महिने चार वैशाख तहत श्रावण पे॥ उपर मैत जाले
१ उपर राजाराम गंगाधर महिने सात शके १७१८ फाल्गुन
१ उपर शके १७१८ तहत शके १७१९ तहतशके १७२५ वर्षे ७॥ अमल मल्हार धोंडदेव ई॥ विठलपंत फडणीस उपरांतिक फिरंगी याजकडे सके १७२५ रुधिरोद्गारी नाम सवछरे श्रावण व॥ ७ सोमवारी फिरंगी याजकडे किला जाला त्याचे आमलदार नावनिसीवार

शके १७२५ रुधिरोद्गारी नाम संवत्सरे श्रावण वद्य ७ वार सोमवारी नंतर शुक्रवारी किलावर आमल फितूर करून घेतला पसलीसो याणे ठाणेदार तीन वर्षे शके १७२५ ता १७२८ आषाढ

१ गिरमसाहेब शके १७२५ ता। शर्के १७२६ रक्ताक्षीनाम सवत्सरे
१ उपरांतिक प्रेजरसाहेब शके १७२६ मास ६ माघारीयेत उपरांतिक
१ जोसीणसाहेब शके १७२६ तहत
२
१ शके १७२७ जेष्ठमास परियंत टरटरसाहेब मास पाच
१ उपरांतिक वारणसाहेब ३
१ याणे आमलटणसो येऊन दिल्हा नंतर शके १७२७ पौष वद्य ९
१ पुन्हा वार्गन सो आला तो परभारा आकोळनेराहून पाहणी करावयास वाळकीवरून नारायणडोहावरून मेहेकरी वगैरे तिकडून येऊन मोहीबागेत मुकाम केला मास सके १७२७

७

ता। सके १७२८ आषाढ वद्य १० प्रो। आमल दिल्हा मास होते ५ पुढे वर्ष फिरंगीयाकडे तीन वर्ष
आमल श्रीमंताकडे बाजीरावसाहेब याजकडील आमलदार
१ परशुरामपंत मालुजकर याजकडे आन्याबा राहतेकराकडील सके १७२८ क्षयी नाम सवछरे आषाढ वद्य १० प्रहरा रात्री आमल जाला रोज शुक्रवार

१९८ नरहरी मोरेश्वराचा गुरु कोण ?

भारतावर मराठींत रचना करणारा कवी नरहरी मोहेश्वर ऊर्फ बच्याजी देशपांडे हा आपल्या परिचयांतील आहे; पण याचे गुरु जे भीमस्वामी ते कोठील याचा निर्णय अद्याप झालेला नाहीं. श्रीसमर्थसांप्रदायांत जे चार भीमस्वामी आढळले, त्यांपैकीं भीमस्वामी तंजावरकर यांचा काल व कवीचा काल साधारणपणें एक च दिसल्यामुळें, रा. अजगांवकर यांनीं आपल्या 'महाराष्ट्र-कवि-चरित्रांत (भाग २ पृ. २७) तंजावर-भीमस्वामी हे प्रस्तुत कवीचे गुरु असावेत असा तर्क केला आहे. परंतु कवीचें रहाण्याचें व वतनदारीचें ठिकाण व तंजावर-मठपतीचें ठिकाण यांमधील अंतर हीं लक्षांत घेतां हा तर्क अप्रतिष्ठित दिसतो. रा. आजगांवकरानीं दिलेल्या चार भीमस्वामींहून भिन्न व ते हि क्षुद्र कवीच्या रहाळांतील, असे एक पांचवे भीमस्वामी होऊन गेलेले आहेत. यांचा परिचय आपणास रा. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनीं रामदास व रामदासी मालेंतील श्रीगिरि-

धरून 'श्रीसमर्थप्रताप' या ग्रंथाचे प्रस्तावनेंत पृ. ६३ वर बीड येथील मठांची माहिती देतांना करून दिलेला आहे. हे भीमस्वामी अगर भीवाजीबावा म्हणजे दुसरे तिसरे कोणी नसून 'प्रताप'कार गिरिधर यांचे धाकटे बंधू भीम हें असून यांचा मठ हि बीडास सांप्रत विद्यमान आहे. यांच्या समाधिकालाचा निर्णय करितांना 'शक १६९२-९३ दरम्यान भिवाजीबावा समाधिस्थ झाले असावे' असें ग. शंकरराव देव यांनीं मठांतील कागदपत्रांवरून प्रस्तावना पृ. ६४ वर लिहिलें आहे. शके १६९२-९३ हा काल व नरहरी मोरेश्वरानें आपल्या उद्योग-पर्वाचे शेवटीं दिलेला शक १६८१ हा रचनाकाल हे पाहतां, व कवीचें वसंत-स्थान व बीड येथील भीमस्वामी यांचें रहाण्याचें ठिकाण हीं पाहतां, बीडकर भीमस्वामी हे च नरहरी मोरेश्वराचे गुरु होत असे विनादिकत म्हणतां येतें.

पां. न. पटवर्धन

---

१९९ महीपति उज्जनीकर

—o—

उत्तर हिंदुस्थानांत मराठ्यांचा प्रवेश झाल्या नंतर ज्या महाराष्ट्रीय संतकवींनीं तिकडे स्वधर्माचा प्रसार करण्याची अपूर्व कामगिरी बजाविली, त्यांत च महीपतीचें हि नांव मोडतें. भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाच्या शके १८३३ च्या अहवालांत रा० राजवाडे ह्यांनीं संतचरित्रकार महीपतिचेवा ताहराबादकराचे गुरु नरहरिनाथ होते अलें लिहिलें आहे. पुढें शके १८३४ च्या मंडळाच्या अहवालांत रा० भावे ह्यांनीं असें प्रतिपादिलें आहे कीं, संतचरित्रकार महीपति हा नरहरीचा शिष्य नसून त्याचा शिष्य महीपति हा एक निराळा च महीपति आहे. प्रस्तुत संत कवि महीपति तो च म्हणजे नरहरिशिष्य होय. उज्जनी येथें दत्त भाऊ नांवाच्या एका नाथपंथीय साधूचा मठ आहे. ते दत्तात्रय भाऊ ह्या महीपतीचे आश्रयदाते होत. प्रस्तुत माहिती मला त्यांच्या मठांतून च मिळाली आहे. ह्या कवीचा उज्जनी व ग्वालेर येथें बरा च मोठा शिष्यसंघ असून ग्वाल्हेर येथें त्याची समाधी आहे. महीपतीनें आपल्या आयुष्याचे अधीक दिवस उज्जनीस च घालविल्या मुळें मी त्यास उज्जनीकर म्हटलें आहे. पण त्याचे शेवटचे कांहीं दिवस ग्वाल्हेरिस गेल्या मुळें व त्याचा मृत्यु तेथें झाला म्हणून त्याची समाधि तेथें च असल्या मुळें त्याच्या सम्प्रदायाची गादी तेथें च सुरू झाली. ग्वाल्हेर येथें हल्लीं असलेले श्रीढोलीबुवा हे महीपतिच्या च शिष्यपरंपरेंतले होत. ढोली बुवांचा पारम्परिक पोशाख विचित्र असल्यामुळें मी त्यांचें पोषाखासुद्धां काढविलेले चित्र मंडळाच्या संग्रहीं ठेवीत आहे. असो.

प्रस्तुत कवि महीपति पैठण येथील राहणारे असून जनार्दनस्वामींचे वंशज होते. पण ते शिवदिन केसरीशिष्य नरहरीचे अनुयायी असल्या कारणानें च त्यांचा कवनाच्या शेवटील चरणांत **नरहरिशिष्य महीपति** असा उल्लेख सांपडतो. ते पैठणहून काशीयात्रेच्या निमित्तानें उत्तर हिंदुस्थानांत जाण्यास निघाले. तों रस्त्यांत चंडोयास हि कांहीं दिवस राहिले. तेथें त्यांची प्रतिभा पाहून बऱ्या च मंडळींनीं त्यांस तेथें च राहण्या विषयीं आग्रह केला. पण ते तेथें न राहतां इंदुरास गेले. तेथील लोकसमाजांत हि त्यांची चरी च वाहवा झाल्यामुळें पुढें त्यांस राजाश्रय मिळाला व यशवंतराव होळकरांनीं त्यांज पासून गुरुमंत्र घेतला. पण कांहीं कारणामुळें त्यांस इंदूर सोडावें लागलें. इंदूरहून ते तडक काशीस जाण्यास निघाले. तोंच रस्त्यात भोपाळ नजीक त्यांस उज्जनीस असलेल्या दत्तात्रय भाऊ नांवाच्या संता विषयीं माहिती कोणीं सांगीतली. तेव्हां त्यांनीं उज्जनीस च जाण्याचा बेत केला. पुढें त्यांना दत्तभाऊंचा आश्रय मिळाल्या मुळें त्यांनीं तेथें च कीर्तन व काव्यरचनेशिवाय कांहीं एक केलें नाहीं. दत्तभाऊच्या मठांत महीपतीची अद्यापि बरी च अप्रकाशित हिंदी व मराठी कविता आणि ग्रंथ असून मठाधिकाऱ्यांनीं त्यांची कविता मला देण्याचें वचन हि दिलें आहे. पुढें त्यांस उज्जनीची राजधानी ग्वाल्हेर हें शहर पाहण्याची इच्छा झाली म्हणून ते तेथें गेले. मठाधिकाऱ्यांच्या सांगण्यावरून कळतें कीं, त्यांस दौलतराव शिंद्यांनीं निमंत्रित केलें होतें. ग्वाल्हेरीस तर त्यांचें माहात्म्य फार च वाढलें. पण पुढें लवकर च म्हणजे शके १७४८ त पौष शुद्ध १३ स त्यांनीं समाधी घेतली म्हणून त्यांच्या अनुयायांनीं तेथें त्यांची समाधी बांधून गादी हि स्थापन केली. ती गादी अद्यापि ग्वाल्हेर येथें चालू आहे. वरील तिथीस ग्वाल्हेरीस महीपति नाथांचा मोठा भंडारा होत असतो. ग्वाल्हेर संस्थानाकडून महीपति उर्फ ढोलीबुवांच्या संस्थानास मोठें उत्पन्न हि चालू आहे.

भास्कर रामचंद्र भालेराव

२०० खंडेराव हरींची छत्री

उत्तर हिंदुस्थानांत अचल मराठेशाही स्थापन करण्यास "हर हमेश शत्रुशी दावा करून हिंदुस्थान जिंकणाऱ्या" महादजी शिंदे उर्फ पाटीलबोवांच्या स्वामिभक्त खालीं ज्या शूर ब्राह्मणांनीं अत्यंत धाडसाचीं कृत्यें केलीं, त्यांत खंडेराव हरींचें नांव प्रमुखतेनें आढळतें. माळव्यांत उत्कृष्ट मुत्सद्देगिरी पूर्वजांचे वळणानें बजावून, भोपाळवाल्यास जेर करून त्यांचेकडून भेलसा मुलुख घेऊन, ज्यांनीं गोहद, दिल्ली,

पुरनिया, जयपुर, आग्रा, मेरठ वगैरे ठिकाणीं वीरोचित कामें करून दिल्लीस मराठ्यांचा चांगला प्रभाव स्थापन केला, इतकें च नव्हे, तर स्वतः दिल्लीच्या किल्ल्याचा अधिकार आपणांकडे ठेवून डभोई (De Boigne), जॉर्जटॉमस ऊर्फ जहाज फिरंगी वगैरे युरोपियनांस आश्रय दिला आणि उत्तर हिंदुस्थानांत मराठ्यांचा खरा दरारा बसविण्याचें श्रेय संपादिलें. त्यांच्या मृत्यू संबंधीचीं युरोपियन इतिहास लेखकांचीं विचित्र विधानें पाहून मला त्यांच्या मृत्यूचा काल व स्थल यां संबंधीं माहिती मिळविण्याची इच्छा झाली. त्या प्रमाणें मला जी कांहीं तत्सम्बधीं माहिती मिळाली ती थोडक्यांत खालीं लिहीत आहें.

संडेराव हरींच्या, सध्यां मी लिहीत असलेल्या, चरित्रावर पूर्ण प्रकाश पाडणारीं घरीं च अस्सल कागदपत्रें मज जवळ असून हि मीं जेव्हां त्यांच्या चहूलची माहिती मराठी व इंग्रजी ग्रंथांत पाहण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हां मला विशेष महत्त्वाची माहिती मिळाली नाहीं. ज्या ज्या ठिकाणीं महादजींच्या फौजेचा किंवा एकाद्या स्वारीचा उल्लेख येतो, तेव्हां मात्र संडेराव हरींचा हटकून उल्लेख येतो च. पण महादजींच्या दरबारी कारस्थानांत (Home politics) त्यांचा क्वचित च उल्लेख येतो. आणि ते सर्वदां जर मराठ्यांची राज्य-सीमा वाढविण्यांत च नियुक्त असत, तर मग त्यांच्या नांवाचा अधिक उल्लेख नसणें साहजीक च आहे. पण मला एका इंग्रजी पुस्तकांत त्यांचें पूर्व चरित्र आटोपशीर असलेलें व उत्तर चरित्र किंचित् विस्तृत प्रमाणावर पहावयास सांपडलें. त्यांत लेखकानें ज्या ज्या गोष्टींचा उल्लेख केला आहे, त्या संबंधीं मला या वेळेस च कांहीं एक सांगावयाचें नाहीं. मात्र त्यांत त्यानें संडेराव हरींच्या मृत्यूचा जो उल्लेख केला आहे तो घोड चुकीचा अतएव भ्रमोत्पादक आहे. म्हणून त्याचें निराकरण करीन आहें.

Herbert Compton नें आपल्या Particular account of the European Military adventurers of Hindustan नांवाच्या पुस्तकांत १३२ – १३३ पृष्ठांवर लिहिलें आहे कीं Khanderao committed suicide by drowning into the Jamna. हें वाचून मला तर अत्यन्त आश्चर्य वाटलें. मला आश्चर्य वाटण्याचें एक आणखी कारण होतें तें हें कीं माझ्या येथें अजून हि त्यांच्या पुण्यतिथीचा उत्सव आषाढ शुद्ध प्रतिपदेस पाळण्यांत येतो. पण आजपावेतों आत्मघात केलेल्यांची पुण्यतिथि पाळत असल्याचें माझ्या कोठें हि ऐकिवांत नसल्यामुळें माझ्या आश्चर्याची परमावधि झाली. पुढें माझ्या घरचीं कागदपत्रें चाळल्यावर मला त्यांच्या मृत्युकालाची पूर्ण माहिती मिळाली. ती अशी कीं – " संडेराव हरीनें आपल्या प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळें कनोड किल्ल्याहून दिल्लीस येऊन संन्यास

ग्रहण करून आषाढ शुद्ध प्रतिपदा शके १७१९ म्हणजे रविवार ता. २५ जून सन १७९७ ह्या दिवशीं यमुनेंत जल-समाधी घेतली. त्या ठिकाणीं म्हणजे दिल्लीस निगमोदाचे घाटावर छत्री बांधून त्याचे नैवेद्य वगैरेची व्यवस्था त्यांचे चिरंजीव वामनाजी खंडेराव ह्यांनीं केली. ती आजपावेतों चालत आहे." ह्या-वरून कामटनचें म्हणणें कितपत खरें आहे, हें नीट दिसून येतें. अशी हि एक शंका घेण्यांत येतें कीं, इंग्रज लेखकाला जलसमाधी संबंधी कांहीं ठाऊक नसल्यामुळें कदाचित् त्यानें तसें लिहिलें असेल. परंतु, त्यानें त्यांच्या आत्मघाताचें जें कारण दिलें आहे, तें हि मोठें विचित्र व अप्रामाणिक आहे. तो म्हणतोः George Thomas proved very useful to him, but their friend-ship ended in a serious misunderstanding and Khande-rao committed suicide. ह्याशिवाय लेखकानें त्यांच्या गुणांचा उल्लेख करून शेवटीं एक खोटें विधान पक्षपातपूर्ण दृष्टीनं लिहिलें आहे कीं, He was a typical Mahratta whose mind was never free from intrigue and treachery. तेव्हां या आक्षेपास काय उत्तर द्यावें ? जार्ज टामसाची आसुरी महत्वाकांक्षा झाझर येथें आपली जाहगीर स्थापन करून च तृप्त झाली नाहीं तर उलट त्यानें स्वतःची फौज उभारून तो शिरजोर बनला; व ज्या खंडेराव हरीनें त्यास आपल्या पदरीं बाळगून नांवालौकिकास आणलें, त्यांच्या च विरुद्ध टामस पुढें झाला ! तेव्हा treacherous खंडेराव हरी होते किंवा जार्ज टॉमस होता ह्याचा विचार त्याच्या चरित्रलेखकानें केला होता काय ? ह्या प्रकरणाचें पूर्ण विवेचन मी लिहीत असलेल्या चरित्रांत करणार च आहे. पण या वेळीं इतकें च पुरे आहे कीं, युरोपीय इतिहासकार आपल्या जातभाईंचा पक्ष घेऊन ऐतिहासिक सत्यावर कुठारघात कसे करतात !

भास्कर रामचंद्र भालेराव

२०१ कांहीं शब्दांची व्युत्पत्ति

(अ) प्रो० शि. म. परांजप्ये

(१) अघोट

हा शब्द पावसाळ्याच्या आरंभाच्या वेळेला लावतात. याच अर्थी कोंकें कोंठें ' अभोट ' असा हि प्रयोग केलेला आढळतो. हा ' अभोट ' शब्द मूळाच्या ज्यास्त जवळ आहे; व त्यावरून ' अभ्र ' या पासून च त्याची उत्पत्ति झालेली असली पाहिजे असें व्यक्त होनें. ' अघोट ' हा शब्द जसा पावसाळ्याच्या सुरवातीला लावतात तसा 'सराई' हा शब्द पावसाळा संपल्या नंतरच्या दिवसांना लावितात. तो ' सराई 'हा शब्द संस्कृत शरद् = प्राकृत सरओ यापासून निघालेला आहे. खुद्द पावसाळ्याला ' बरसात ' हा जो शब्द लावतात, तो संस्कृत वर्षर्तु = प्राकृत वासारत्तो (प्रा. पिं.) या पासून झालेला असावा असें दिसतें. आणखी एका ऋतूच्या नांवापासून मराठीमध्यें कांहीं शब्द उत्पन्न झालेले आहेत. ' शिशिर ' याचें प्राकृतांत ' सिइर ' असें रूप होतें. व त्याचीं हि पुढें आणखी रूपांतरें होतात. ' थंडीची शिरशिरी आली ' यांतील ' शिरशिरी' हें शिशिर याचें च द्विरुच्चारित रूप होय. ताप भरते वेळीं अंगावर जे थंडी वाजून ' शहारे' येतात ते हि 'शिशिर ' पासून च होत. तसें च थंडीनें एखादा मनुष्य 'सैरभैर ' झाला असें म्हणतात, त्या ठिकाणीं ' सैर ' म्हणजे शिशिर आणि ' भैर ' म्हणजे चधिर असा च अर्थ होय. ग्रीष्म या ऋतूचें रूपांतर एका गांवाच्या नांवामध्यें आढळून येतें. ग्रीष्मवन = गिम्हवणें. या नांवाचें गांव कोकणांमध्यें आहे; व गौतमबुद्धाच्या पाली भाषेंतील गोष्टींमध्यें हि ' गिम्हवण' हा शब्द पुष्कळ वेळां येतो.

(२) अट्ट

संस्कृतांतील ' अर्थ ' या शब्दाचें प्राकृतांत ' अट्ट ' असें रूप होतें. व त्यावरून मराठींतील ' अट्ट ' हा शब्द निघालेला असावा.

रुक्खदेवते अम्हाकं अट्टं पच्छिंदाति ।

(३) अलीकडे, पलीकडे

यांतील ' अली ' आणि ' पली ' हे काय शब्द आहेत? वर दिलेले च शब्द कोंकणांतील अडाणी लोकांच्या भाषेंत ' ऐलीकडे, पैलीकडे ' असे उच्चारण्यांत येतात. ' ऐलतीर, पैलतीर ' यांत हि तीं च रूपें आहेत. आणि बहुतकरून ' ऐस पैस ' या शब्दांत सुद्धां 'ल' च्या ऐवजीं ' स ' हा प्रत्यय लागलेला आहे, एवढा च काय तो फरक असावा. सादृश्यावरून अनुमान काढण्याला ज्यास्त सोईस्कर पडावें म्हणून 'ऐलमा पैलमा गणेसदेवा', ' आइलें नमन पइलें नमन गणेस देवा ' हे अडाणी लोकांच्या

गाण्यांतील प्रसिद्ध चरण हि येथें नमूद करणें जरूर आहे. प्राकृत पिंगलामध्यें संस्कृत 'आदि' याचें 'आइ' असें रूप अनेक वेळां येतें. त्याला च 'ल' हा प्रत्यय लागून वरील अवतरणांतील 'आईल', 'ऐल' हीं रूपें सिद्ध झालेलीं असावींत, असें दिसतें, तसें च प्रा·— धि धि सहु पहिल्लिअ तुरह वहिल्लिअ।

सं·— द्वौ द्वौ शल्यौ प्रथमं तुरगं स्थापायित्वा।

या प्राकृत पिंगलांतील एका लक्षणांत 'प्रथम' याचे ऐवजीं प्राकृतामध्यें जो 'पहिल्लिअ' हा शब्द आलेला आहे, त्यावरून च 'पइल' 'पैल' हे शब्द मराठींत आलेले असले पाहिजेत हें उघड आहे. यां व्युत्पत्ती प्रमाणें 'आइल' आणि 'पइल' हे दोन्ही शब्द एका च अर्थाचे होतात, व तशा एका च अर्थानें ते 'आइलें नमन पइलें नमन गणेस देवा' या चरणामध्यें उपयोजिलेले दिसतात. परंतु शब्द दोन निरनिराळे, तर त्यांचा अर्थ एक च कसा असूं शकेल, आणि 'आइल' याचा जर 'आधींचा' असा अर्थ उघड आहे, तर 'पइल' याचा अर्थ अर्थात च 'मगचा', 'नंतरचा', 'दुसरा' असा असला पाहिजे. या किंवा दुसऱ्या अशा च कांहीं तरी समजुतीनें 'पइल तीर', 'पइली कड' इत्यादि ठिकाणीं 'पइल' म्हणजे दुसरा, पुढला, दूरचा, पलीकडचा, असें अर्थ निष्पन्न होऊं लागले असावेत.

(४) अवदसा

हा शब्द वायकांच्या तोंडीं पुष्कळ वेळां येतो. व अवदशा, अपदशा, इत्यादि शब्दांपासून याची उत्पत्ति झालेली असल्याचें कित्येक ठिकाणीं सांगितलेलें आहे. परंतु भास कवीच्या बालचरित नाटकांत एका प्रसंगीं असें वर्णन आलेलें आहे कीं, कंस राजाला एकदां अलक्ष्मी, खसती, कालरात्रि, महानिद्रा, पिंगलाक्षी इत्यादि चंडाल-युवती दिसूं लागून नाहींशा होतात. तेव्हां त्यांना उद्देशून कंस म्हणतोः—

आ अवध्वंसाः। कथं सहसैव नष्टा:।

या ठिकाणीं अवध्वंसा: हा जो शब्द आलेला आहे तो आणि मराठींतील अवदसा शब्द यांच्या रूपांमध्यें तर साम्य आहे च; परंतु त्याच्या पेक्षां हि त्यांच्या अर्थांमध्यें अतिशय साम्य आहे. इतकें साम्य अवदशा आणि अवदसा यांच्या अर्थामध्यें नाहीं म्हणून अवदसा हा शब्द वरील अवध्वसा या शब्दापासून झालेला असावा, असें अनुमान काढण्याला वरील प्रत्यक्ष प्रयोग हें एक जास्त कारण आहे.

(५) आटपाट

वायकांच्या कहाण्यांच्या प्रारंभीं बहुतकरून 'एक आटपाट नगर होतें,' असें वाक्य येतें. यांतील 'आटपाट' याचा अर्थ काय? मृच्छकटिक नाटकाच्या चवथ्या अंकांत विदूषक वसंतसेनेच्या वाड्यांतील आठव्या चौकापर्यंत गेल्यानंतर असें एक वाक्य म्हणतोः 'एवं वसन्तसेनाया बहुवृत्तांत-मशेषप्रकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य यत्सत्यं

जानाम्येकस्थामिव त्रिविष्टपं दृष्टम्. ' यांतील ' अष्टप्रकोष्ठम् ' याचें प्राकृत रूप ' अट्ठपओट्ठं ' असें झालेलें आहे. आणि याच्यावरून पुढें थोडे जास्त अपभ्रंश होऊन मराठींतिल ' आटपाट ' हा शब्द झालेला असावा. ' आटपाट ' नगर म्हणजे ज्याला आठ चौक आहेत किंवा ज्याला आठ तट आहेत, असलें कांहीं तरी एखादें मोठें नगर असा अर्थ होय.

(६) आळवणें

प्रा. — सं अणालवीअ पच-लिदासि ।

सं.— मामनालप्य प्रचलितासि ।

संस्कृत ' आलप् ' या सोपसर्ग धातूचें प्राकृतांत ' आळव् ' असें रूप होऊन त्यापासून मराठींत ' आळवणें ' हा धातु आलेला आहे. तेव्हां ' आळवणें ' याचा मूळचा अर्थ ' बोलणें ' एवढा च होय. परंतु पुढें लक्षणेनें अर्थ बदलतात. ' देवाला भक्तीनें आळविणें, ' ' विक्रमराजा दीपराग आळवित होता ' इत्यादि प्रयोगांत लक्षणेनें थोडे अर्थ बदलले आहेत. ' आ ' च्या ऐवजीं ' लप् ' धातूला ' वि ' हा उपसर्ग लागला असतां प्राकृतांत ' विळव ' असें रूप होऊन वर्णव्यत्यासानें मराठींत ' विवळणें ' असा धातु विलाप करणें या अर्थी च आलेला आहे. कदाचित् 'विव्हल ' पासून हि ' विवळणें ' हा शब्द निघालेला असणें अशक्य नाहीं.

(७) उजू

प्रा.–ता उज्जुअं जेळव किं ण भणीअदि देवीए । सं.– तदुज्वेव किं न भण्यते देव्या ।

यावरून संस्कृत ' ऋजु ' पासून मराठी ' उजू ' हा शब्द झालेला आहे हें उघड होतें. म्हणून उजू बोलणें म्हणजे सरळ बोलणें असा अर्थ होतो. आणि कोणत्या हि कामाला डाव्या हातापेक्षां उजवा हात ज्यास्त सरळ आणि सोईस्कर पडतो, म्हणून त्याला उजवा हात असें म्हणतात. लहान मुलामुलींच्या खेळांत चकणें आणि उजवणें असे शब्द येतात. तेथें हि चाकीच्यांचे हात उलटे सुलटे पडून चकत असतांना ज्याचे हात पाहिजे तसे सरळ पडतात ते उजवले, म्हणजे ऋजु झाले, असा अर्थ होय.

(८) ओलीस ठेवणें

विद्धशालभंजिके मध्यें ' ओल्लागत ' असा एक शब्द आलेला आहे. व 'करादिदानपर्यंतं तद्बंधकत्वेन स्थापितः मनुष्यः' असा त्याचा अर्थ टीकाकारानें दिलेला आहे. व या च अर्थी हा शब्द मराठींत हि उपयोगांत आहे.

(९) कचाटींत सांपडणें

याच्याबद्दल कोणी कोणी केव्हां केव्हा ' किचाटींत सांपडणें ' असें हि म्हणतात. आणि व्युत्पत्तीच्या दृष्टीनें ' किचाटी ' हा शब्द मूळाला जास्त जवळ आहे. संस्कृत ' कृच्छ्र ' याचें प्राकृतांत ' किच्छ ' असें रूप होतें. त्यावरून मराठींत ' किचाटी ' ' कचाटी ' हे शब्द आलेले असावेत. संस्कृतांत ' कृच्छ्र ' याचा ' संकट ',

, अडचण ' असा जो अर्थ आहे तो च मराठींतील त्याच्यापासून निघालेल्या वरील शब्दामध्यें कायम आहे.

(१०) कडाका , तिखें

' थंडीचा कडाका पडला आहे, ' वगैरे ठिकाणीं आपण या शब्दाचा उपयोग करतो. प्राकृत पिंगलांत भुजंगप्रयाताचें उदाहरण म्हणून पुढील श्लोक दिला आहे :--

महामत्तमाअंग पाए ठवीआ तहा
तिक्खबाणा कडक्खे धरीआ ।
भुआफास मोहा धनूहा समाणा
अहो णाअरी कामराअस्स सेणा ॥

महामत्तमातंगः पादे स्थापित
स्तथा तीक्ष्णबाणा कटाक्षे धृताः।
भुजापाशानि भ्रुवो धनुषा समाना
अहो नागरी कामराज्यस्य सेना ॥

यांत संस्कृत कटाक्ष या शब्दाबद्दल प्राकृतांत जें ' कडक्खो ' हें रूप आलेलें आहे; त्यावरून मराठींतील कडाका हा शब्द निघालेला आहे असें दिसतें; मात्र संस्कृत ' कटाक्ष ' आणि मराठी ' कडाका ' यांच्या अर्थांमध्यें जो फरक पडलेला आहे, तो लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. कटाक्षांत अल्पत्वाचा अर्थ आहे आणि कडाक्यांत अधिकत्वाचा अर्थ आहे.

पोलाद या अर्थीं मराठींत तिखें या शब्दाचा उपयोग करितात. वरील प्राकृत श्लोकावरून असें दिसतें कीं, संस्कृत 'तीक्ष्ण' याचें प्राकृतांत 'तिक्ख' असें रूपांतर होतें. आणि पोलाद म्हणजे तरी तीक्ष्ण केलेलें च लोखंड, आणि म्हणून ' तिखें ' होय. तिखे हें जें एक आडनांव आहे, तें हि यापासून च होय. ' मृदु ' पासून जसें 'मवाळ' हें आडनांव निघालें आहे, तसें च ' काळे, गोरे ' या परस्पर विरोधी आडनांवांप्रमाणें ' तीक्ष्ण ' पासून ' तिखे ' हें आडनांव निघालें आहे. तिखट हा शब्द संस्कृत ' तिक्त ' पासून जरी निघालेला आहे असें मानिलें, तरी ' तीक्ष्ण ' यापासून हि त्याची उत्पत्ति होणें अशक्य आहे असें नाहीं.

(११) कसोटी

कषपट्टिका = कसवट्टिअं = कसवटी, कसोटी.

प्रा.— ण सुवण्णं कसवट्टिअं विणा सिलापट्टए कसीअदि ।

सं.— न सुवर्णं कषपट्टिकां विना शिलापट्टके कष्यते ।

(१२) कानशील

यांतील 'शील' या पदाचा कांहीं च अर्थ होत नाहीं. कोणी कोणी कानसूल असें म्हणतात. तुकारामाच्या एका अभंगांत हि ' कानसूल ' हें च रूप आलेलें आहे. तें येणें प्रमाणें :

याचे कानसुलीं मारितसें हाका ।
मज घाटूं नका आतां मधीं ॥

या रूपाची कांहीं व्युत्पत्ति लागणें शक्य दिसतें. ' कर्णशष्कुली ' ' हा समास संस्कृतांत पुष्कळ प्रचारांत आहे. त्यांतील ' शष्कुली ' या भागापासून प्राकृतांतील फेरफारांच्या योगानें

मराठींत ' सूल ' या रूपाची निष्पत्ति होणें अगदीं शक्य आहे.

(१३) किटाळ

सं. नीलप्रहस्ताभ्यां सेनापतिभ्यां रुष्टयोरन्तरदण्डयोः ।

प्रा. नीलपहत्थेहिं सेणावइहिं किट्ट-एसु अंतरदण्डेसु ।

प्रा. पिं. पान ४८५

येथें ' रुष्ट ' याचें ' किट्ट ' असें रूप झालेलें आहे. एखादी वस्तु दुसऱ्या वस्तूवरून नेहमीं ओढली गेल्यामुळें घर्षणाच्या योगानें तेथें ' कीट ' बाजतें असें आपण म्हणतों, यांतील ' कीट ' हें ' रुष्ट ' पासून च होय. आणि बाजणें हें संस्कृतांतील 'बंध' या धातुपासून आलेलें असावें. ' फळ बाजलें आहे ' असें मराठींत म्हणतात व ' फलं बध्नाति ' अशा खारखे प्रयोग संस्कृतामध्यें पुष्कळ वेळां येतात. ' तेलकट ', ' मेणकट ', ' मेणचट ' इत्यादि ठिकाणचा शेवटचा ' कट ' हा शब्द हि ' किट ' यापासून च असावा किंवा कदाचित तो प्रत्यय हि असूं शकेल. 'किट' पासून च 'किटाळ' हा शब्द झालेला आहे. ' किट ', ' किटाळ ' हे शब्द जरी संस्कृत-कोशामध्यें सांपडतात, तरी वास्तविक ते संस्कृत शब्द नसून तीं त्यांचीं केवळ प्राकृत रूपें असून फिरून ते नवीन संस्कृत शब्द म्हणून संस्कृत-कोशांतून आलेले आहेत व अशीं दुसरीं हि कित्येक उदाहरणें आढळतात.

(१४) कोड

' कोड पुरविणें ' वगैरे ठिकाणीं जो कोड शब्द येतो, तो संस्कृतांतील ' कुतूहल ' या शब्दाबद्दल प्राकृतांत ' कोड ' असा जो आदेश येतो तो होय.

प्रा.-देइज्ज दोलदोलणरेहाओ णग-णकोडेण ।

सं.-ददातीव दोलांदोलनरेखा गण-नकौतुकेन ।

रोग विशेषवाचक ' कोड ' हा शब्द ' कुष्ट ' पासून होय.

(१५) खितपणीस पडणें

संस्कृत ' क्षिप्त ' याचें प्राकृतांत ' खित्त ' असें रूप होतें; व त्या ' खित्त ' याला मराठी भाववाचक नामाचा ' पण ' हा प्रत्यय लागून पुढें खितपणीस पडणें अशासारखे शब्दप्रयोग उपयोगांत आलेले आहेत.

(१६) खिंड

डोंगराच्या दोन उंच टोंकांच्यामधून जाण्यायेण्याकरितां जी सरळ वाट पडलेली असते तिला हल्लीं खिंड असें म्हणतात. परंतु या शब्दाचें मूळ आणि शुद्ध रूप ' खिंड ' हें नसून ' खंडी ' असें आहे असें ' सज्जयत भग्नं प्राकारखंडीमार्गम् ' या वाक्यावरून दिसतें.

(१७ खुमखुम

संस्कृतांतील ' सूक्ष्म ' याचें प्राकृतांत ' सुखुम ' असें रूप होतें. त्यांतील पहिल्या 'सु' चा लोप होऊन बाकी राहिलेल्या 'खुम' ह्या पदाच्या द्विरुक्तीनें 'खुमखुम' हा शब्द उत्पन्न

झाला असावा असें दिसतें. 'त्याची खुमखुम मोडली पाहिजे,' याचा मूळचा अर्थ 'त्याच्या मनांतील सूक्ष्म सूक्ष्म असे जे कांहीं मनोविकार असतील ते नाहींसे केले पाहिजेत,' असा असावा. आणि त्यावरून पुढें लक्षणेनें दुसरे अर्थ उत्पन्न झाले असावेत.

(१८) खुळा व घालणें

प्राकृतः—चेज सहज तुहुँ चंञ्चला सुन्दरिह्रदहिँ वलन्त । पअउ ण घल्लसि खुल्लणा कीलसि उण उल्हसंत ॥

संस्कृतः—चेतः सहजेन त्वं चंचलं सुंदरी-ह्रदे वलत् । पदमपि न ददासि अधम क्रीडसि पुनरुल्लसत् ॥

प्राकृत पिंगलसूत्र

यांतून मराठींतील दोन शब्दांच्या व्युत्पत्ती सिद्ध होतात. 'ददासि' बद्दल 'घल्लसि' असें रूप वरील प्राकृतांत आलेलें आहे. व त्यावरून च मराठींत 'घालणें' हा शब्द निघालेला आहे. आतां वरच्या कवितेंतील दुसरा शब्द जो 'खुल्लणा' त्याच्याबद्दल रविकर-नामक टीकाकाराची अशी एक टीप आहे कीं,

खुल्लणा इति देशी अज्ञे वर्तते ।

आणि मराठींत अज्ञ, वेडा, या अर्थीं च खुळा हा शब्द वापरला जातो. व यावरून च पुढें 'खुळगा' वगैरे शब्द निघालेले आहेत.

(१९) खुर्द आणि बुद्रुक

एकाच नांवाचीं दोन खेडेगांवें जवळ जवळ असलीं, म्हणजे त्यांपैकीं लहान असेल त्याला 'खुर्द', व मोठें असेल त्याला 'बुद्रुक' असें म्हणतात. हे दोन्ही शब्द कोशामध्यें पर्शिअन भाषेमधून आलेले असल्याचें सांगितलें आहे. परंतु वास्तविक तसें नसून 'खुर्द', हा संस्कृत 'क्षुद्र' पासून व 'बुद्रुक' हा संस्कृत 'वृद्ध' पासून झालेला आहे. 'क्षुद्र' याचें प्राकृतांत बहुधा खुद्द असें रूप होतें परंतु 'खुर्द' या शब्दांत 'क्षुद्र' या शब्दांतील मूळचा 'र्' रेफाच्या स्वरूपानें दृग्गोचर होत आहे. किरकोळ पेशांना 'खुर्दा' असें म्हणतात याचें कारण हि रुपयाच्या मानानें तो 'क्षुद्र' असतो हें च होय. 'खुर्दा' म्हणजे जसे रुपयाचे लहान लहान तुकडे तसें फार ठेंचलेल्याच्या योगानें वगैरे जेव्हां अंगाचे जणूं काय लहान तुकडे च झालेले ओहत इतकी इजा होते तेव्हां 'अंगाचा अगदीं खुर्दा झाला आहे' असें आपण म्हणतों.

(२०) गोत्यांत पडणें

'गोत्यांत पडणें' म्हणजे घोटाळ्यांत पडणें, अडचणींत पडणें असे अर्थ आहेत. 'गोता खाणें' या शब्दप्रयोगाचा हि अडचणींत येणें असा च अर्थ होतो. या सर्व ठिकाणचा जो 'गोता' हा शब्द तो संस्कृतांतील 'गोत्र' या शब्दापासून निघालेला आहे.

प्रा० हं हो गरुत्मद् गोत्तालंकरण ।

सं० हं हो गरुत्मद् गोत्रालंकरण ।

गोत्र याचें प्राकृतांत 'गोत्त' असें रूप होतें. 'नात्यागोत्याचा' यांत गोत्याचा म्हणजे गोत्राचा हा अर्थ स्पष्ट च दिसून येत आहे. तेव्हां 'गोत्यांत

पडणें ' म्हणजे गोत्रांत पडणें. आणि सगोत्रत्वामुळें अशौचाचा वगैरे संबंध प्राप्त झाला असतां जो कोणी त्या गोत्रांत पडतो, तो अशौचाच्या वगैरे संबंधानें त्या गोत्र्यांत पडतो, म्हणजे संकटांत, अडचणींत, घोटाळ्यांत पडतो असा अर्थ उत्पन्न झाला असावा. ' गोता ' याचें च पुढील रूपांतर ' गुंता ' असें झालें असावें. ' गुंता आला आहे ' हा शब्दप्रयोग अशौचाच्या च संबंधानें विशेषतः करण्यांत येतो. ' गुंतावळ झाली ' असें हि जें आपण म्हणतों, तें ' गोत्रावळी ' पासून होय. ' त्याचा गोतावळा फार आहे ', असल्या वाक्यांतून हि ' गोत्रावळी ' म्हणजे ' गोत्रांतील मंडळीचा पसारा ' फार आहे असा च अर्थ अभिप्रेत असतो. ' गुंता ' हा शब्द जर ' गोत्र ' पासून आहे, तर 'गुंतागुंत', ' धागा गुंतवणें ', ' कामांत गुतणें ' इत्यादि त्यांचीं पुढील रूपांतरें हि ' गोत्र ' पासून च होत हें उघड आहे.

(२१) चक्क

संस्कृत ' चक्र ' याचें प्राकृतांत ' चक्क ' असें जें रूप होतें, तो च मराठींतील 'चक्क' हा शब्द होय. 'डोळ्यांपुढें चक्क झालें ' याचा मूळचा अर्थः ' डोळ्यापुढें एक तेजाचा बिंदु उत्पन्न होऊन त्याचे किरण वीचितरंग न्यायानें सर्व बाजूंनीं वाटोळे पसरून त्यांचें एक चक्र च डोळ्यांपुढें निर्माण झालें.' तसें च चक्र उजेड ' याचा हि मूळचा अर्थ ' चक्रवत् चोहोंकडे पसरलेला उजेड असा च होय.

(२२) चमकणें

संस्कृत ' चमत्कृत ' याचें प्राकृत रूप ' चमक्कन्त ' असें होतें. त्यावरून मराठींत ' चमकणें ' हा शब्द आलेला आहे. ' तो मनांत चमकला ' म्हणजे त्याला आश्चर्य वाटलें, अशा अर्थीं या शब्दाचा मराठींत हि उपयोग होतो. काजवा ' चमकला ' म्हणजे प्रकाशला, हा अर्थ त्याच्या पुढील लाक्षणिक असावा. ' चमकावणें ' म्हणजे उद्दीपित करणें. चमकणें, चमकावणें, डोळे मिचकावणें इत्यादिकांमध्यें जो तेजाचा अर्थ आहे, तो च 'चमक' यांत हि आहे. ' कमरेंत चमक भरली ' या ठिकाणीं हि 'चमक' म्हणजे ' तेज ', ' विजेची लाट ' असा च अर्थ आहे. कारण ही च तेजाची अगर उष्णतेची कल्पना ' कंबरेंत उसण भरली ' या समानार्थक वाक्यांत हि दिसून येते. कारण उसण म्हणजे उष्ण च होय.

(२३) चोख

चोख माल, चोख वर्तन, इत्यादि ठिकाणीं जो चोख हा शब्द येतो, त्या चोख शब्दाची ही व्युत्पत्ति आहे. चोखणें (चुष्) यापासून निघालेला चोख शब्द निराळा. भासकवीच्या नवीन उपलब्ध झालेल्या बालचरितनामक नाटकामध्यें पुढीलप्रमाणें एक प्राकृत वाक्य आहे.

नंदगोपः–तेण हि अह्माणं घोषय्य उइदं पङ्गुणा चोक्खं करेमि ।

याचें संस्कृत भाषांतर पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.

तेन ह्यस्माकं घोपस्योचितं पांसुना शौचं करोमि ।

या ठिकाणीं शौच या भाववाचक नामाचें चोक्ख हें रूपांतर आहे हें खरें. परंतु त्यांतील शुचि या विशेषणावरून हि प्राकृतांतून कांहीं मधल्या परंपरांनीं चोस्स हें रूप व्युत्पन्न होणें शक्य आहे, हें वरील भासकवीच्या प्राकृत वाक्यावरून स्पष्ट दिसत आहे. चोखटें, चखोट, हे शब्द हि शुचीचे च वंशज होत.

(२४) छडा काढणें

एखाद्या वस्तूचा तपास लावणें या अर्थीं वरील शब्द उपयोगांत येतात. त्यांपैकीं ' छडा ' हा संस्कृत ' छटा ' = प्राकृत ' छडा ' पासून उत्पन्न झालेला असावा. एखाद्या किरणाची छटा कोठें पडलेली असली, तर तेथपासून त्या किरणाला अनुसरून मागें जात चाल-ल्यास त्या किरणाच्या उगमस्थानाचा आपल्याला शोध लागतो; ह्या अर्थाच्या अनुरोधानें 'छडा लावणें, छडा काढणें,' हे शब्दप्रयोग प्रचारांत आलेले असावेत असें दिसतें.

(२५) छेल

प्रा.–अण्णाणं वि परं पअट्टदु वरा वाणी छइल्लप्पिआ ।

सं.–अन्येषामपि परं प्रवर्ततां वरा वाणी विदग्धप्रिया ।

येथें 'विदग्ध' या संस्कृत शब्दा-बद्दल प्राकृतामध्यें 'छइल्ल' असा आदेश आलेला आहे. मराठींत 'छेलबटाउ आणि मोहनाराणी' या एका गोष्टीच्या नांवामध्यें जो 'छेल' हा शब्द येतो तो विदग्ध या अर्थीं ' छेल्ल ' यापासून च झालेला आहे. शेला=चांगलें वस्त्र, शे-लका=चांगला, इत्यादि मराठींतील इतर शब्द हि यापासून च झालेले असावेत. शिलाहार नामक राजांच्या पासून ' शेलार ' हें नांव आलेलें आहे. त्यांच्या वेळच्या स्त्रियांनीं नेसावयाचें जें वस्त्र, त्याला ' शेल्लारी ' असें नांव पडलें असावें. तो 'शेल्लारी' शब्द हि मराठी-मध्यें प्रचारांत आहे. त्यावरून हि 'शेला' हा शब्द उत्पन्न झालेला असणें संभव-नीय आहे. संस्कृतमध्यें 'छेक' हा शब्द छेकानुप्रास, छेकापन्हुति, इत्यादि ठिकाणीं व इतरत्र हि आढळतो. त्याचा हि अर्थ विदग्ध असा च आहे. त्यापासून कदाचित् प्राकृतांतील वरील 'छइल्ल' हा शब्द निघालेला असेल.

(२६) छोटी (लहान), चाहणें

प्राकृतः–अरेरे वाहहि कान्ह णाव छोटि डगमग कुगति ण देहि । तइ इथिं णदिहिं संतार देइ जो चाहसि सो लेहि॥

संस्कृतः–अरेरे वाहय कृष्ण नावं सूक्ष्मां डगमग कुगतिं न देहि । त्वमस्यां नद्यां संतारं दत्वा यदपेक्षसे तद् गृहाण॥

प्राकृतांतील ' छोटि ' या शब्दाचें ' सूक्ष्म ' असें जरी वर भाषांतर दिलेलें आहे, तरी रविकर हा टीकाकार 'छोटि' याला 'क्षुद्रां' असा प्रतिशब्द

देतो, आणि 'क्षुद्र' यापासून प्राकृतांतील फेरफारांच्या नियमांनीं छोा, छोटी हे शब्द उत्पन्न होणें शक्य आहे. आणि क्षुद्र या अर्थीं च मराठींमध्यें त्यांचा उपयोग होतो. आवडणें, वाटणें, अशा अनेक अर्थीं जो चाहणें हा शब्द, मराठींत आलेला आहे, तो हि संस्कृतांतील अपेक्षा, आकांक्षा, या शब्दांच्या ऐवजींचा प्राकृतांतील एक प्रतिशब्द आहे, असें दिसतें.

(२७) २ च, चि

'तो च मनुष्य,' 'तो चि साधू ओळखावा,' इत्यादि ठिकाणीं हे वर दिलेले शब्द येतात. यांच्याबद्दलचा संस्कृत शब्द मूळचा 'एव' (स एव मनुष्यः) हा होय. त्या 'एव' बद्दल प्राकृतांत 'चिअ' असें रूप येतें, व पुढें त्यांतील 'अ' गळून जाऊन 'चि' एवढें च रूप राहतें, व त्याचें च 'च' हें रूप होतें.

प्रा.– अत्थणिएसा ते चिअ सद्दा
ते चेअ ।

सं.– अर्थनिवेशास्त एव शब्दास्त
एव ।

(२८) जानोवसा

प्रा. – भोदिओ संबंधिअस्स जण्ण-
वासभोज्जे किमुत्तरं ।

सं.– भवत्यः संबंधिनो जन्यवास-
भोज्ये किमुत्तरम् ।

कर्पूरमंजरीचा कर्ता राजशेखर हा कवि खिस्ती शक ८८४ च्या नंतर व ९५९ च्या आधीं केव्हां तरी होऊन गेलेला असावा, असें ठरविण्यात आलेलें आहे; म्हणजे हल्लीं त्याला जवळ जवळ एक हजार वर्षें होत आलेलीं आहेत. त्याच्या

प्रा.– जादं कुंकुमपंकलीढमरठीगंड-
प्पहं चंपअं ।

सं.– जातं कुंकुमपंकलीढमरठीगंड-
प्रभं चंपकम् । क. मं. पान १४

या एका श्लोकाच्या चरणांत 'महाराष्ट्री स्त्री' या अर्थीं 'मरठी' असें रूप आलेलें आहे. (प्राकृत पिंगलांत पान ७० त 'मरहट्टा' असें रूप 'महाराष्ट्राः' याच्याबद्दल आलेलें आहे.) महाराष्ट्रांतील आपल्या लोकांच्या राष्ट्रीयत्वाचें, भाषेचें वगैरे द्योतक असें जें प्रचलित 'मरठी (मराठी)' रूप तें हजार वर्षांपासून अस्तित्वांत आहे, असें यावरून दिसतें. तसें च [redacted]– हातच्या कांकणाला आरसा कशाला पाहिजे' ही जी म्हण आणि तिचा कल्पना आपल्यामध्यें हल्लीं आहे, ती हजार वर्षांची जुनी आहे, असें कर्पूरमंजरींतील पुढील वाक्यावरून स्पष्ट होतें

हत्थकंकणं किं दप्पणेण पेक्खी-
आदि । (पान १७).

(२९) डबी

यावज्जीवं पि चे बालो पंडितं पयिरुपासति ।

नसो धम्मं विजानाति दब्बी सूपरसं यथा ॥ धम्मपद, बालवग्ग ५.

येथें संस्कृत 'दर्वी' याचें प्राकृतांत 'दब्बी' असें रूप झालेलें आहे. पाट

डब्ब झालें. त्यावरून च मराठींतील 'डबी' हा शब्द झालेला असावा.

(३०) तलफ

हा शब्द लहर, खुषी, मर्जी इत्यादि अर्थी उपयोगांत येतो. याची व्युत्पत्ति सहसा लक्षांत येण्यासारखी नाहीं. संस्कृतांतील 'स्फुरति' या क्रियापदाबद्दल प्राकृतांत 'तलप्फइ' असें रूपांतर येतें. आणि त्यावरून तलफ म्हणजे स्फूर्ति हा शब्द मराठींत आलेला आहे.

प्राकृत-जहा दुद्धवर मुद्धफेण फंफाइ तलप्फइ ।

संस्कृत-यथा दुग्धवरे मुग्धफेनः फफाइ स्फुरति ।

प्राकृत पिंगलसूत्र.

(३१) तवसें

कोंकणांत कांकडीला 'तवसें' असें म्हणतात. हा शब्द संस्कृत 'त्रपुस' याचें प्राकृतांत 'तिउस' असें रूप होऊन त्यापासून मराठींत आलेला आहे.

प्रा.-जे णवस्स तिउसस्स कंटआ ।

सं.-ये नवस्य त्रपुसस्य कंटकाः ।

(३२) थकणें

प्रा. जो पुण परअआर विरुज्झइ तासु जणणि किं ण थकइ वञ्झइ ।

सं.-यः पुनः परोपकारं विरुध्यते तस्य जननी किं न तिष्ठति वंध्या ।

प्रा. पिं. पृष्ठ १६०

येथें संस्कृत 'तिष्ठति' बद्दल प्राकृतांत 'थकइ' असा जो आदेश आलेला आहे, त्यावरून मराठींतिल 'थकणें' हा धातू उपयोगांत आलेला आहे. 'उभा थाकणें, उभा ठाकणें' वगैरे प्रयोग जुन्या मराठी कवितेंत 'तिष्ठ' उभा रहाणें' या अर्थी पुष्कळ वेळां येतात. कधीं कधीं जो दमलेला असतो, तो उभा रहातो, थांबतो; म्हणून थकणें, ठकणें याचा दमणें असा हि अर्थ होऊं लागला. ठकणें याचें च प्रयोजक रूप ठकविणें हें आहे. या ठकाविणें शब्दाचा फसाविणें असा जो अर्थ होता, तो हि वरील व्युत्पत्तीला धरून च आहे. कांहीं एका उद्दिष्ट हेतूकडे दोघे जण चालले असतां त्यांतील एकजण जेव्हां दुसऱ्याला आपल्या युक्त्यांनीं आणि लुच्चेगिऱ्यांनीं थकवितो, दमवितो, किंवा थांबावयाला भाग पाडतो तेव्हां तो त्याला ठकवितो म्हणज फसवितो, असें आपण म्हणतों.

(३३) थावटणें

'त्यानें आपला संसार चांगला थावटला' अशा ठिकाणीं 'थावटणें' हा शब्द उपयोगांत येतो. संस्कृत 'स्थाप' याचें प्राकृतांत 'थाव' असें रूप होऊन त्यापासून 'थावटणें' हा शब्द मराठींत आलेला आहे.

एदं पवहणं अज्ज चालुदत्तस्स लुक्खवाडिआए पक्खदुआलए थावेमि ।

(३४) थोंवाळणें

'थोमेंति=पसंसंति' असें रूप प्राकृतांत येतें. हें संस्कृतांतील 'स्तु' या धातूपासून निघालेलें आहे हें उघड आहे. या प्राकृतांतील 'थोमेंति' पासून मराठींतील 'थोंवाळणें' हा शब्द निघा-

लेला असावा. 'चोंबाळणें' असा हि आणखी एक शब्द मराठींत आहे तो याच्या पुढील अपभ्रंश होय.

(३५) दाढी भाजणें

शेतांत भात पेरण्याच्या पूर्वी तेथील जागा भाजतात, त्याला दाढी भाजणें असें म्हणतात. संस्कृत दग्ध याचें प्राकृतांत 'दड्ढ' असें रुप होतें. त्यापासून दाढी भाजणें हा प्रयोग मराठींत प्रचारांत आलेला आसावा.

(३६) दाणादाण

संस्कृत 'ध्वनि' याचें प्राकृतांत 'धणि' असे रूप होतें. त्यापासून वरील शब्द निघालेला असावा. त्याचें धाबें दणाणलें, किंवा दणकलें या ठिकाणीं 'दणाणणें' किंवा 'दणकणें' यामध्यें ध्वनि हा च मूळ शब्द असला पाहिजे असें 'त्याचें धाबें गडगडलें' असा जो दुसरा समानार्थक प्रयोग आढळतो त्यावरून दिसून येतें.

(३७) दीड

संस्कृत 'द्व्यर्ध' याचें प्राकृतांत 'दियड्ढ' असें जें रूप होतें त्यापासून मराठींतिल 'दीड' हा शब्द झालेला असावा. याच्याप्रमाणें च 'अडीच' हा शब्द हि संस्कृत 'अर्ध तृतीय' याचें प्राकृतांत 'अड्ढतीय' असें जें रूप होतें त्यापासून आलेला असला पाहिजे व त्यावरून पुढें अडीचावा हिस्सा ज्या दुकानीं नफ्यादाखल घेतला जातो तें अडतीचें दुकान वगैरे शब्द आलेले असावेत. गडयांना वेगर जो शिधा देतात त्याला 'अडीसरी' असे म्हणतात. त्याचा अर्थ अडीच शेराचा शिधा असा होय. 'डेचके' हा शब्द एका प्रकारच्या भांड्यांला लावतात. त्याचा अर्थ अडीच शेर जिन्नस ज्यांत राहूं शकेल असें भांडें.

(३८) निम्नु

'निम्नवाळ,' 'नन्नुचाळ' वगैरे शब्द मराठींत 'लहान मूल' या अर्थी उपयोगांत येतात. संस्कृतांतील 'निम्न' याचें प्राकृतांत 'निन्न' असें रूप होतें. आणि त्यापासून मराठींतील हीं सर्व वर दिलेलीं रूपें प्रचारांत आलेलीं आहेत.

(३९) निपट

'निपटनिरंजन', 'निपटनिलाजरा', निपटणें' इत्यादि ठिकाणीं जो निपट' हा शब्द येतो, तो संस्कृतांतील 'निष्पष्ट (नितरां स्पष्ट)' या शब्दावरून मराठीमध्यें आलेला आहे. निपटणें म्हणजे चांगलें स्पष्ट करणें, स्वच्छ करणें.

प्रा.-फणिलदाणिप्पट्टणट्ठावआ ।

सं.-फणिलतानिष्पष्टनर्तकाः ।

(४०) नेसणें

प्रा.-राअसुआपिच्छणीलं पट्टंसुअजुलअं णिआसिदा सा ।

सं.-राजशुकपिच्छनीलं पट्टांशुकजालकं निवासिता सा ।

ह्या चरणावरून असें दिसतें कीं,

निवस् ' या धातूपासून मराठींताल नेसणें हा शब्द उत्पन्न झाला असला पाहिजे.

(४१) पछाडणें

प्रा.–जंवा तंवा भोदु ण पच्छादइस्सं ।

सं.–यद्वा तद्वा भवतु न प्रच्छादयिष्ये ।

(४२) पडद्णी

प्राकृतः–जसु चंद सीस पिंधणह दिस ।
सो संभु एस तुह सुब्भ देऊ ॥

संस्कृतः–यस्य चंद्रः शीर्षे पिधानं दिशः ।
स शंभुरेष तुभ्यं शुभं ददातु ॥

प्रा. पिं. सू.

येथें पिधान या संस्कृत शब्दाबद्दल प्राकृतांत पिंधणह असें जें रूप आलें आहे, त्यावरून मराठींत पडद्णी हा शब्द आला असावा असें दिसतें. कदाचित् मराठींतील इतर शब्दांतल्याप्रमाणें ' पडद्णी ' या शब्दांतील ' पड ' हा भाग संस्कृतांतील ' प्रति ' या उपसर्गापासून निघालेला असणें शक्य आहे. परंतु तसें मानलें, तरी बाकीचा जो ' द्णी ' हा भाग राहिला, त्याचें मूळ ' पिधान ' यांत च असलें पाहिजे, हें उघड दिसतें.

(४३) पण

मराठीमध्यें ' पण ' हा शब्द ' परंतु ' या अर्थी उपयोगांत येतो. हा शब्द संस्कृतांतील ' पुनः ' ह्याच्यापासून प्राकृतांतील रूपांतरानें झालेला आहे. या दोन संस्कृत आणि मराठी शब्दांमध्यें रूपसादृश्य आहे हें उघड च आहे. परंतु त्यांच्या मध्यें अर्थसादृश्य हि आहे. संस्कृतांत ' पुनः ' हा शब्द ' परंतु ' या अर्थी हि उपयोगांत येतो. उदाहरणार्थ :– उत्तररामचरितांत

प्रसाद इव मूर्तस्ते स्पर्श स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानंदयसि मां त्वं पुनः
छायासि नंदिनि ॥ ३–१४

असे दोन चरण आलेले आहेत. यांत ' पुनः ' याचा अर्थ ' परंतु ' असा स्पष्ट आहे. आणि या च पुनः या शब्दाचें प्राकृतांत जें ' पन ' असें रूप होतें तें हि ' परंतु ' या अर्थी उपयोगांत आलेलें आढळून येतें.

तसें च ' पण ' याचा ' तूं पण ये ' अशा ठिकाणीं जो ' देखील ' असा मराठीमध्यें अर्थ होतो त्या अर्थी हि प्राकृतामध्यें ' पन ' याचा उपयोग केलेला आढळून येतो.

(४४) परिस

' लोह परिसासी रूसलें ' इत्यादि अनेक ठिकाणीं परिस हा शब्द येतो. पिंगलसूत्रामध्यें पुढील चरणांत या च परिसाचा उल्लेख आलेला आहे.

सुरअरु सुरही परसमणि ण हि वीरे ससमाण ।

सं०–सुरतरुः सुराभिः स्पर्शमणिर्न हि वीरेशसमान ।

यावरून दिसून येईल कीं, संस्कृतांतील स्पर्शमणि यांतील स्पर्श याच्यापासून परिस हा शब्द निघालेला आहे. संस्कृतांतील स्पर्शमणि आणि इंग्रजी-

तील Touch-stone यांच्यामध्यें फार शब्दावयवसाम्य आहे.

(४५) पसा

दोन्ही हातांच्या मिळून झालेल्या ओंजळीला पसा असा जो शब्द लावण्यांत येतो, तो संस्कृत 'प्रसृति' (प्रा. पसइ) पासून निघालेला आहे.

प्रा.–नअणाइं पसइसरिसाइं झत्ति फुल्लइं ।

नयने प्रसृतिसदृशे झटिति फुल्ले ।

(४६) पहिली वहिली

'पहिली वहिली मुलगी' इत्यादि ठिकाणीं 'वहिली' या शब्दाचा उपयोग मराठींत करण्यांत येतो. आणि गुजराथींत 'वहिली' म्हणजे आवडती, याअर्थी या शब्दाचा उपयोग केलेल पुष्कळ वेळां आढळतो. असा हा 'वहिली' शब्द काय आहे, हें प्राकृत पिंगलांतील पुढील चरणावरून ठरवितां येण्यासारखें आहे.

प्रा.–हसइ परणिअलआ असइ धुअ बहुलिआ ।

सं –हसति परनिकटेऽतोऽसती ध्रुवं वधूटिका ।

संस्कृत 'वधूटिका' याचें प्राकृतांत जें 'बहुलिआ' हें रूप झालेलं आहे, त्यापासून च 'वहिली' हा मराठींतील आणि गुजराथींतील शब्द उत्पन्न झालेला असला पाहिजे. मराठींतील 'बाहुली' हा शब्द हि 'बहुलिआ' यापासून च उत्पन्न झालेला असला पाहिजे.

(४७) पहीपाहुणा

यांतील 'पाहुणा' शब्द संस्कृतांतील 'प्राघुणिक', 'प्राघूर्णिक' यांपैकीं कोणत्या तरी शब्दापासून व्युत्पन्न झालेला आहे हें उघड आहे. परंतु त्याच्या पूर्वीचा जो 'पही' हा शब्द त्याची व्युत्पत्ति चटकन् लक्षांत येण्यासारखी नाहीं. संस्कृतांतील 'पथिक' याचें प्राकृतांत 'पहिअ' असें रूप होतें आणि त्यांतील शेवटचा 'अ' हा लुप्त होऊन त्याचा 'पही' एवढा च भाग पाहुणा याच्या पाठीमागें लागून राहिलेला आहे.

(४८) पाउस व चेव आणणें

सो मह कंता दूर दिगंता
पाउस आवे चेउ डुलावे ॥

स मम कांतो दूरे दिगंते
प्रावृडागता चेतश्चालयति ॥

यांत 'प्रावृट्' याचें 'पाउस' हें रूपांतर झालेलें स्पष्ट च आहे. तसें च 'चल्' धातूबद्दल 'डुलणें' हा आदेश झालेला हि येथें आढळून येत आहे. परंतु या श्लोकांमधील जास्त महत्त्वाचा प्राकृत शब्द म्हटला म्हणजे 'चेउ' हा होय. 'चेउ' म्हणजे संस्कृतांतील 'चेतस्' होय, आणि हा 'चेउ' पासून च मराठींतील 'चेव' हा शब्द उत्पन्न झालेला आहे. एखाद्याला एखाद्या गोष्टीबद्दल चेव आणणें म्हणजे त्या गोष्टीच्या मुद्यावर

त्याचें सगळं चित्त आणून लावणें, असा मूळचा अर्थ होय. अतिशय त्रास होण्याइतकें चित्त जागृत आणि उत्तेजित होणें, या अर्थीं मराठींत जो 'चिवचिवाट' हा शब्द आहे, तो हि 'चेउ' पासून च झालेला असला पाहिजे. 'चवताळणें' हा शब्द जरी या च वंशांत उत्पन्न झाल्यासारखा दिसतो तरी त्याचा जन्म मगदीं निराळ्या कुळांत झालेला आहे. गाण्यांतील तालांत एकताल, दादरा, त्रिताल हे जसे ताल आहेत, तसा च चैताल या नांवाचा एक ताल आहे. त्या तालांत म्हटलीं जाणारीं पदें बहुधां घाईनें आणि आवेशानें म्हटलीं जातात. तशी चैतालावर गाणाऱ्या माणसासारखी जेव्हां एखाद्याची आवेशयुक्त स्थिति होते, तेव्हां तो चवताळला आहे असें म्हणतात.

(४९) पारध

प्रा.– पारद्धिरण्णं वम्मथवाहस्स ।

सं.– पापर्द्धरण्यं मन्मथवाहस्य ।

सं. पापर्द्धि (मृगया) = प्रा. पाराद्धि = म. पारध.

सं. अरण्य = प्रा. रण्ण = म. रान.

(५०) पेलणें

'जोडी पेलणें', 'इतकी मोठी तरवार या लहान मुलाला पेलत नाहीं' इत्यादि वाक्यांतून जो 'पेलणें' हा शब्द येतो, तो संस्कृतांतील 'प्रेरणें' या धातूपासून आलेला आहे, हें

प्राकृतः– मलअकुहर णउवाल्लि पोल्लिअ ।

संस्कृतः– मलयकुहरे नववल्ला प्रेरयित्वा ।

या प्राकृतपिंगलसूत्रांतील अवतरणावरून स्पष्ट होत आहे. 'बीं पेरणें' यांतील 'पेरणें' हें देखील 'प्रेरणें' म्हणजे फेंकणें यापासून च होय. 'जोडी पेलणें' याच्याऐवजीं 'जोडी फेंकणें' असें हि म्हणण्याचा रिवाज आहे. यावरून हि 'प्रेरणें' म्हणजे फेंकणें यापासून च 'पेलणें' हा शब्द निघाला आहे, हें उघड होतें. 'त्याला तरवार पेलत नाहीं' हें वाक्य मात्र आतां या व्युत्पत्तीच्या दृष्टीनें थोडेसें अशुद्ध होतें. 'त्याच्यानें तरवार पेलवत (= प्रेरवत = फेंकवत) नाहीं' असें तें पाहिजे. परंतु रूढीला सर्व चालतें.

[तरवारी वी फेक हा पदसमूह हि रूढ आहे.––संपादक]

पैरण

सदरा वगैरे अंगांत घालण्याच्या एका कपड्याला पैरण हा शब्द लावितात तो 'पेहेरणें' (=कपडा घालणें) या धातुपासून निघालेला आहे आणि 'पेहेरणें' हा शब्द कसा निघाला आहे, हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येतें.

प्राकृत :– णिम पोहिरिअ फणिहारा।

संस्कृतः– ग्रीवायां परिधृतः फणिहारः ।

प्रा. पिं. सू.

(५२) फंद

स्पंद याचें प्राकृतांत जें ' फंद ' असें रूप होतें तो च हा मराठींतील शब्द होय. स्पंद, स्पंदन = चलनवलन, हालचाल असे मुळचे अर्थ आहेत. यावरून पुढें ' मनाची विशेष वृत्ती ', ' नाद ' असे अर्थ उत्पन्न होऊन ' फंदांत पडणें ', ' फंद फितुर ' इत्यादि प्रयोग अस्तित्वांत आलेले आहेत.

(५३) फन्ना

' फन्ना पाडणें ', ' फन्ना उडवणें ' इत्यादि ठिकाणीं ' फन्ना ' हा जो शब्द मराठींत येतो, तो संस्कृतांतील ' निष्पन्न ' याचे बहुल प्राकृतांत जें ' निप्पन्न ' असें रूप येतें त्यांतील ' नि ' चा लोप होऊन झालेलें असावें. निष्पन्न = निप्फन्न = फन्न = निप्पन्न झालेलें, पुरें झालेलें, संपलेलें असे अर्थ येत येत ' फन्ना पाडणें ' म्हणजे संपवणें, खलास करणें, असा अर्थ शेवटीं या शब्दाला प्राप्त झाला असल्याचें दिसून येतें.

' यथा पन दारु आदिहि **निप्फनानि** तानि तानि भंडानि दारुमयादीनि नाम होन्ति । '

(५४) बट्टा

मा.- जदो एदाणं मिलिदं कुटुम्बं वट्टदि ।

सं.- यत एतासां मिलितं कुटुम्बकं वर्तते ।

येथें ' वर्तते ' या संस्कृत क्रियापदाबहुल प्राकृतांत ' वट्टदि ' असें रूप आलेलें आहे. त्यावरून हें उघड होत आहे कीं, मराठींतील बट्टा, बटवडा वगैरे शब्द संस्कृतांतील ' वृत् ' धातूपासून निघालेले असले पाहिजेत. याल आणखी एक प्रत्यंतर असें आढळतें कीं, मराठींत ' बट्टा ' याला च ' वर्तावळा ' असा प्रतिशब्द आहे. ' बटावणें ' हा धातु हि ' वृत् ' पासून च होय. हुंडी बटावणें म्हणजे हुंडी वर्तावणें, हुंडी चालविणें, तिचे पैसे मिळविणें, असा अर्थ होय. अडचणींच्या जागेंतून ' गलबत बटावणें ' म्हणजे तेथून गलबत चालवून सुरक्षितपणें बाहेर आणणें, असा अर्थ होय. संस्कृतांतील वृत् धातूपासून च वार्ता हा जो शब्द झालेला आहे, त्याबद्दल प्राकृतांत ' वत्ता ' असें रूप होऊन त्यापासून च मराठींमध्यें ' बात ' ' बातमी ' हे शब्द उत्पन्न झालेले आहेत.

(५५) वत्ता

मृच्छकटिकांतील चवथ्या अंकांत विदूषक वसंतसेनेच्या दासीला विनोदानें विचारतो ' भवति किं युष्माकं यानपात्राणि वहन्ति '; यांतील ' यानपात्राणि ' याच्याबद्दल प्राकृतांत ' जाणवत्ता ' असें रूप आलेलें आहे. यांतील ' वत्ता ' हें ' पात्राबद्दल होय. आणि ' वत्ता ' याचें च ' बत्ता ' असें रूप होतें. पाणी सांठविण्याच्या एखाद्या मोठया भांड्याला ' बत्ता ' असें म्हणतात च. ' खलबत्ता ' यांतील ' बत्ता ' या शब्दाचा अर्थ खल

करण्याचें पात्र असा च होय. ' बतेला असा शब्द एक जातीच्या गलबताला हि लावितात च.

(५६) बनणें

' हा माल आपल्या देशांत बनलेला आहे ', इत्यादि वाक्यांतून ' बनलेला ' म्हणजे ' झालेला ' असा अर्थ होतो. हा अर्थ कसा होतो, हें पुढील प्राकृत वाक्यावरून लक्षांत येतें.

प्रा.– कआ भनु दुव्वर तज्ज गरास।

सं.– कायो भूतो दुर्बलस्त्यक्तो ग्रासः। प्रा. पिं. पृ. १५०.

येथें संस्कृत ' भूत ' (झालेला) ह्याच्याबद्दल प्राकृतांत ' भनु ' असें रूप आलेलें आहे. आणि त्यावरून च मराठींत ' बनणें ' हा धातु निघालेला असावा, असें दिसतें. ' खेळायला जायला बनत नाहीं, ' असल्या वाक्यांतून ' बनणें ' याचा अर्थ कांहीं भिन्न असल्यासारखा वाटतो मात्र. परंतु त्या च वाक्याबद्दल ' खेळायला जायला होत नाहीं, ' असें हि आपण म्हणतों. यावरून येथें हि ' बनणें ' म्हणजे ' होणें ' असा च अर्थ होतो.

(५७) बिदी

जुन्या मराठी कवींच्या कवितेमध्यें ' बिदी ' हा शब्द रस्ता या अर्थी पुष्कळ वेळां येतो. संस्कृतांतील ' वीथि ' या शब्दापासून हा शब्द निघालेला असावा. वीथि = वींदि = बिदी.

(५८) बुबुळ

संस्कृत ' बुद्बुद ' याच्यापासून मराठींत ' बुडबुडा ' हा शब्द ज्या प्रमाण आलेला आहे, त्या च प्रमाणें ' बुद्बुद ' याचें प्राकृतांत जें ' बुब्बुल ' असें एक रूप होतें, त्यापासून ' बुबुळ ' हा शब्द मराठींत आलेला आहे. डोळ्याचें बुबुळ हा एक बुडबुडा च आहे, ह्या व्युत्पत्तिमूलक कल्पनेमध्यें एक प्रकारचें काव्यसौंदर्य आहे, हें कोणाच्या हि लक्षांत येईल.

(५९) बोहारी

उद्योगधंदा या अर्थी संस्कृतांत जो ' व्यवहार ' हा शब्द आहे त्याचें प्राकृतांत ' वोहार ' असें रूप होतें. त्यावरून पुढें जो वोहार म्हणजे व्यवहार करतो तो बोहारी असा शब्द मराठींत उपयोगांत आला असावा.

(६०) बोळकें ढळणें

प्रा.– ससिबोलअहिं ढालिओ जोण्हाखडिआरसो।

सं.– शशिमणीपात्रात्स्यंदितो ज्योत्स्नाखंडिकारसः।

येथील प्राकृतांतील ' बोलअ ' यापासून मराठींतील ' बोळकें (मुलींच्या खेळांतील बोळकें, तोंडाचें बोळकें इ.) हा शब्द निघालेला आहे. प्राकृतांतील ' बोलअ ' हा देशी शब्द आहे, असें टीकाकारानें लिहिलें आहे. ' बोळ ' (अरुंद रस्ता) यांतील आकुंचितपणाचा जो अर्थ आहे, तो च ' बोळकें ' (लहान भांडें) यामध्यें हि कायम आहे. ' स्यंदन, ' सांडणें याच्याबद्दल येथें प्राकृतांत ' ढलिअ ' असें जें रूप आलें

आहे त्यावरून मराठींतील ' ढळणें ' हा धातू निघालेला आहे.

(६१) बोळवणें

बोळवणें म्हणजे घालविणें अशा अर्थी या शब्दाचा मराठींत एक रूढ योग होत असतो. ' देवी बोळाविली ' ' त्याची बोळवण केली, ' ' विडा दक्षिणा देउनी बोळविलें, ' इत्यादि सर्व ठिकाणीं घालविणें हा च अर्थ आहे. या अर्थाचा बोळविणें हा शब्द प्राकृतामधून मराठींत आलेला आहे, असें पुढील उतारा वरून दिसतें.

प्रा.— हत्थच्छत्ताणिवारिदेंदुकिरणबोल्लेइ सा जामिणीं ।

सं.— हस्तच्छत्रनिंवारितेंदुकिरणान्तिवाहयति सा यामिनीम् ।

येथें ' अतिवाहयति ' ' निवारयति, ' अशा कोणत्या तरी एखाद्या संस्कृत शब्दाचद्वल प्राकृतांत ' बोल्लेइ ' हा आदेश झालेला आहे.

प्राकृत पिंगलामध्यें ' वुल्लउ भम्मर ' (पान १५१) असें एक वाक्य आलेलें आहे. त्याची संस्कृत छाया ' कूजतु भ्रमरः ' अशी दिलेली आहे. मराठींत ' भ्रमर बोलो, गुंजारव करो ' असा त्याचा अर्थ होतो. मराठींतील ' बोलणें ' हा धातु वरील प्राकृतांतील ' वुल्लउ ' यापासून च निघालेला असला पाहिजे. ' बोलणें ' चा मूळरूपापासून ' बोलविणें, ' बोलणें, ' हीं प्रयोजकरूपें निघालेलीं आहेत, यांचा अर्थ ' हांक मारणें, पाहुण्याला आपल्या घरीं आणणें ' असा असतांना ' बोळवणें ' याचा च अर्थ ' पाहुण्याला आपल्या घरून घावणें ' असा उलटा कसा होतो, हा क प्रश्न आहे. परंतु याचें समाधान असें दिसतें. ' गम्यतां पुनरागमनाय ' असें स्कृतांत पुष्कळ वेळां येतें. आणि हल्लीं शिष्टसंप्रदायाप्रमाणें आपल्या येथून णी पाहुणा जाऊं लागला, तर त्या- ा ' जा ' असें न म्हणतां ' या ' सें आपण म्हणतों. या पद्धतीला अनुन च विपरीत लक्षणेनें बोलवणें म्हजे घालवणें असा उलटा अर्थ झाला सला पाहिजे, असें दिसतें.

(६२) बंभोला, बंमहादेव

हे शब्द पुष्कळ वेळां उच्चारण्यांत तात, परंतु यांतील बं याचा अर्थ काय, फार च थोड्यांच्या लक्षांत येत असेल. कृत पिंगलसूत्रानध्यें पुढीलप्रमाणें क कवितेचा चरण आहे.

अद्धा कइ पिंगल कहइ चलइ ण हरिहरबंभ ।

ची संस्कृतच्छाया येणेंप्रमाणें आहे—

सत्यं कविः पिंगलः कथयति चलति न हरिहरब्रह्मभिः ।

वरून दिसून येत आहे कीं, संकृत ब्रह्म पासून प्राकृतांत बंभ होऊन तांतील ' भ ' चा हि मराठींत लोप लेला आहे.

(६३) भांडवल

हा शब्द संस्कृतांतील ' भांडमूल ' पासून आलेला आहे.

ननु अस्माकं द्वित्रैरपि भंडमूलैरपि
गोणादयोपि समसमायेव ।
त्वं कस्मा द्वे कोट्टासे लद्धुं अरहसीति ।

(६४) महाल, भूपाळी

प्रा.— मंतिविणिम्मिदमहाराअवास-हरपेरंतणिवासी महल्लुअलोओ तुम्हे भ-णादि । को विअ कालो विउद्धस्स वि-ज्जाहरमल्लदेवस्स । ता कीस पभादभो-आवालिं ण गायध त्ति ।

सं.—मंत्रिविनिर्मितमहाराजवासगृह-पर्यंतनिवासी अंतःपुरलोको युष्मान् भणति । क इव कालो विबुद्धस्य विद्या-धरमल्लदेवस्य । तत्किं प्रभातभोगावलिं न गायत इति । वि. शा. भं. पृष्ठ १२.

येथें प्राकृतांत ' महल्लुअ ' व ' भो-आवलि ' असे दोन शब्द आलेले आहेत. पैकीं टीकेमध्यें पहिल्याबद्दल ' महल्लेत्यंतःपुरे देशी ' असें म्हटलें आहे. त्या ' महल्ल ' पासून मराठींतील ' महाल ' हा शब्द निघालेला दिसतो. दुसरा शब्द जो ' भोआवलि ' त्याचा अर्थ टीकाकारानें ' प्रातःकाले बंदिपा-ठ्या राजाविरुदावलिरूपा राजस्तुतिः ' असा दिला आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, मराठींतील प्रातःकाळीं म्हणावयाची ' भूपाळी ' ही यापासून च निघालेली असावी. गाण्यांतील भूपरागाला अनु-लक्षून कोणी व्युत्पत्ति करील, तर भूप-राग हा संध्याकाळीं गाण्याचा आहे, सकाळचा नाहीं. भूप म्हणजे राजे यांची आवलि म्हणजे पंक्ति असा अर्थ करून हि कांहीं फलनिष्पत्ति होत नाहीं. आणि शिवाय निराधार व काल्पनिक व्युत्पत्तीपेक्षां जिला प्रत्यक्ष प्रयोगाचा आधार आहे ती च ज्यास्त ग्राह्य होय. भूपाळी असें जें पहाटच्या एका रागाचें नांव आहे, तें हि यावरून च कदाचित् पडलें असेल.

(६५) मांजा, शेंदुरानें मांजणें

हा शब्द (भांडीं वगैरे) ' घासणें, ' ' स्वच्छ करणें, ' याअर्थी गुजराथी व हिंदीभाषेंत पुष्कळ वेळां येतो. तो संस्कृतांतील ' मार्ज् ' या धातूपासून निघालेला आहे, असें पुढील उता-ऱ्या-वरून दिसतें.

प्रा.— तेलमंजिदकज्जलपुंजसंजाणिदं व्व !

सं.—तैलमार्जितकज्जलपुंजसंजनित-मिव ।

टीका:—मंजिदेति भाषिते परिमा-र्जिते वा देशी । (वि. शा. भं. पृष्ठ ८८).

(६६) मूग गिळणें

' मूग गिळणें ' या मराठी म्हणीचा अर्थ मुकाट्यानें बसणें, मौन धारण करणें असा आहे. या अर्थी संस्कृतांतील जो ' मूक ' शब्द त्याचें प्राकृतांत ' मूग ' असें रूपांतर होतें. तसें च तोंडांत कांहीं तरी पदार्थ गिळला जा-ण्याच्या अवस्थेंत असला म्हणजे त्या-वेळीं हि बोलतां येणें अशक्य असतें. त्यामुळें ' गिळणें ' याचा ' मौन धारण करणें ' असा अर्थ अवश्यप्राप्त च होतो. आतां पुढें ' गिळणें ' हें सकर्मक क्रिया-पद असल्यामुळें व त्याला कांहीं तरी गिळावयाला योग्य अशा खाण्याच्या पदार्थाच्या कर्माची आकांक्षा असल्या-मुळें व ' मूग ' हें धान्य खाण्याचा च एक पदार्थ असून शिवाय त्यांत मूक या दुसऱ्या अर्थाचा हि अंतर्भाव होत

असल्यामुळें या अनुकूल श्लेषाला अनुलक्षून 'गिळणें' या क्रियापदाला 'मूग' हें कर्म जोडण्यांत येऊन ही म्हण प्रचारांत आली असावी.

(६७) मेतकूट

संस्कृतांतील 'मैत्र' याचें प्राकृतांत 'मेत्त' असें रूप होतें. त्याचे पुढें 'रासकूट (राशिकूट)' वगैरे शब्दांलल्याप्रमाणें 'कूट' हा शब्द लागून 'मेतकूट' हा शब्द झालेला असावा. दोघा मित्रांचें फार सख्य जमलेलें असलें तर त्या ठिकाणीं 'त्यांचें मेतकूट जमलें आहे' असें म्हणण्याचा जो परिपाठ आहे त्याचा अर्थ या व्युत्पत्तीवरून स्पष्ट होतो. खाण्याचें मेतकूट हें मेथ्यांचें कूट होय.

(६८) रहेवर

'सारङ्गासी सांगे हांकी हा रहेंवर। पाहियेलें तीर यमुनेचें' ॥ (नामदेवाचे बालक्रीडेचे अभंग) इत्यादि ठिकाणीं 'रहेंवर' हा शब्द जुन्या मराठी कवितेमध्यें पुष्कळ वेळां येतो. तो संस्कृतांतील 'रथवर' याचें प्राकृतांत 'रहवर' असें जें रूप होतें त्यापासून आलेला आहे.

सं.- प्रभंजननंदनोऽपि वानरेन्द्रोऽनूपतितो मेघनादस्य रथवरम् ।

प्रा.- पभंजणणंदणो वि वाणरिंदो अणुप्पडिओ मेहणादस्स रहवरं ।

मराठींत येतांना 'रहेंवर' यानें आपल्याबरोबर एक अनुस्वार मात्र जास्त आणलेला आहे.

(६९) रुळणें

'तो अजून रुळला नाहीं', 'तो रुळला म्हणजे चांगला होईल' इत्यादि वाक्यांतून ज्या रुळणें या धातूचीं हीं रूपें येतात तो धातु संस्कृतांतील 'रूढ' शब्दाचें प्राकृतांत जें 'रूळह' असें रूप होतें त्यावरून मराठींत आलेला आहे. जसें 'रूढ' याचें 'रूळह' असें रूप होतें तसें च 'मूढ' याचे 'मूळ्ह' असें रूप होतें. या 'मूळ्ह' पासून मराठींत आलेला जो 'मूळ' शब्द तो 'मुळ मुळ रडणें' वगैरे ठिकाणीं प्रचारांत आलेला असावा असें दिसतें.

(७०) रोषणाई

प्रा.- रोसाअणं कुडं ता कंचणमअवालिआरूवम् ।

सं.- उज्ज्वलीकृतं तत्कांचनमयबालिकारूपम् । (क. मं. पृष्ठ ४८)

येथील प्राकृतांतील 'रोसाअणं' याच्यावर 'रोसाअणमित्युज्ज्वलार्थे देशी' अशी टीकाकारांनीं टीप दिलेली आहे. त्यावरून 'रोषणाई' वगैरे फारशी मधून आल्यासारखे दिसणारे शब्द आपल्यामधील च मूळचे असले पाहिजेत, असें दिसतें. वरील प्राकृत अवतरणामध्यें 'बालिका' या संस्कृत शब्दाचें 'वालिआ' असें रूपांतर झालेलें आहे. मराठींत लहान मुलींचें आणि बायकांचें 'वाली' असें जें नांव येतें, तें यावरून च असलें पाहिजे.

(७१) लडिवाळ

प्रा.- लाडीण लीलागुरू ।

सं.- लाटीनां लीलागुरुः ।

लाटदेशीय स्त्री जी लाटी तिच प्राकृतांत 'लाडी' असें रूप होतें. मराठींत 'लाड' हें आडनांव आहे च, व 'लाडी' हें कांहीं बायकांचें नांव असतें. जी 'लाडी' ती च 'लाडकी.' व त्याचपासून पुढें 'लाड,' 'लडिवाळ' वगैरे शब्द निघालेले असावेत. कोणी यांत 'लल्' धातु असेल, असें मानितात.

(७२) लाट

प्रा.– णीसासा हारलट्ठीसरिसपसरणा चंदणं फोडकारी ।

सं.– निःश्वासा हारयष्टिसदृशप्रसरणाश्चंदनः स्फोटकारी । (क.मं. पृष्ठ ४६)

'यष्टि' बहुल प्राकृतांत 'लट्ठी' असा आदेश होतो. हिंदी भाषेंत काठीला 'लाठी' असें च म्हणतात. तेल्याची लाट अगर बगाडावर 'लाट' फिरते, ती देखील लांकडाची च एक दांडी असते. लोखंडाच्या एखाद्या स्तंभाला हि 'लाट' म्हणतात, तें याच अर्थानें. आणि पाण्याची लाट ही तशी च यष्टिवत् दिसते, म्हणून तिला हि 'लाट' हा शब्द लावण्यांत येत असावा. त्या लाटेप्रमाणें वाटोळें फिरतें तें लाटणें. 'पाणलोट' वगैरे ठिकाणीं 'लुट्' धातु असावा. 'अंगलट' या शब्दांतील शेवटचा 'लट' हा जो अवयव आहे, तो हि 'यष्टि' 'लट्ठी' यापासून च होय, हें पुढील अवतरणावरून स्पष्ट होत आहे.

प्रा.–मंजिट्ठी ओट्ठमुद्दा णवघडणसुवण्णुज्जला अंगलट्ठी ।

सं.– मांजिष्ठी ओष्ठमुद्रा नवघटनसुवर्णोज्ज्वला अंगयष्टिः । (क.मं. पृष्ठ ६०)

(७३) व

'आणि' या अर्थी मराठींत जो 'व' हा शब्द येतो तो संस्कृतांतील 'वा' या शब्दापासून निघालेला असावा. 'वा' याचें प्राकृतांत 'व' असें रूप होतें. आणि तें च प्राकृतांतून मराठींत आलेलें असावें. 'वा' याचा संस्कृतांतील अर्थ 'किंवा' असा मूळचा आहे. परंतु तो विकल्पाचा मूळचा अर्थ जाऊन मराठींतील 'व' ला समुच्चयाचा अर्थ प्राप्त झालेला आहे. हा 'व' चा समुच्चयाचा अर्थ प्राकृतांत हि दृष्टोत्पत्तीस येतो. इतकें च नव्हे तर मराठींतल्याप्रमाणे प्राकृतांत 'व' हें उभयान्वयी अव्यय ज्या दोन शब्दांचा अन्वय करावयाचा असेल त्यांच्या मध्यें आलेलें हि आढळून येतें.

(७४) वावर

वावर म्हणजे शेत. अशा अर्थी वावर या शब्दाचा उपयोग करण्यांत येतो. 'घरांत वावरणें,' 'हल्लीं त्याचा या जागेंत वावर नाहीं,' इत्यादि ठिकाणीं हि वावर ह्या शब्दाचा प्रयोग केलेला आढळतो. हा शब्द संस्कृतांतील 'व्यापार' याचें प्राकृतांत 'वावर' असें जें रूप होतें त्यापासून निघालेला आहे.

प्रा.– तादोवि नाम उवसमेक्कधणो धणुं वावरिदि ।

सं.– तातोऽपि नाम उपशमैकधनो धनुर्व्यापारयति ।

(७५) वृद्धकपि

हा शब्द म्हाताऱ्या मनुष्याला लावतात. परंतु यांतील ' कपि ' याचा अर्थ काय हें सहज लक्षांत येण्यासारखें नाहीं. प्राकृतांत ' कल्प ' या संस्कृत शब्दाचें ' कप्प ' असें रूप होतें. व ' कल्प ' या पासून तद्धितानें झालेलें विशेषण जें ' कल्पीय ' त्याचें प्राकृतांत ' कप्पिअ ' असें रूप होतें. ' कप्पिअ ' याचा अर्थ ' कल्पांतरींचा, फार जुना, ' असा असल्यामुळें ' कप्पिअ ' यांतील शेवटच्या अ चा लोप होऊन याकी राहिलेला ' वृद्धकपि ' या ठिकाणीं दृग्गोचर होणारा जो कपि शब्द त्याचा हि अर्थ फार पुरातनकाळचा असा होतो. कल्प या प्रत्ययापासून हि ही सिद्धि संभवनीय आहे.

(७६) शकुन

संस्कृतांत ' शकुन, ' या शब्दाचा ' पक्षी ' असा एक अर्थ आहे. व ' भावीगोष्टीचें पूर्व चिन्ह ' असा हि त्याचा दुसरा अर्थ आहे. यांत व्युत्पत्तीच्या दृष्टीनें सांगण्यासारखी महत्त्वाची अशी गोष्ट कांहीं नाहीं. परंतु वरील दोन्ही अर्थ असलेला ' शकुन ' शब्द इंग्रजींतील Augury या शब्दाशीं तुलना करण्यासारखा आहे. इंग्रजींतील Augury ह्या शब्दामध्यें हि ' पक्षी ' आणि ' भविष्यकथन ' यांचा संबंध एकत्र समाविष्ट झालेला आहे.

(७७) सकट घोडे

' सकट घोडे बारा टक्के ' अशी मराठींत एक म्हण आहे. संस्कृत ' शकट (रथ) ' याचें प्राकृतांत ' सकट ' असें रूप होतें. त च ' सकट घोडे ' या ठिकाणीं असलें पाहिजे, असें ' घोडे ' या शब्दाच्या सांनिध्यावरून दिसतें. तेव्हां ' सकट घोडे ' याचा अर्थ ' रथ आणि त्याला जुंपलेले घोडे ' असा होतो. या दोघांची मिळून किंमत कोणीं बारा टक्के केली तर ती फार कमी होते, असा मूळचा अर्थ लक्षांत आणून पुढें लक्षणेनें या वाक्याचे निराळे अर्थ झालेले असावेत. ' टक्का शेर भाजा आणि टक्का शेर खाजा ' ही म्हण वरील म्हणीशीं तुलना करण्यासारखी आहे.

(७८) सल्ला

संस्कृत ' संलाप ' याचें प्राकृतांत ' सल्लाअ ' असें रूप होतें. त्यावरून हा शब्द मराठींत आला असावा. ' सलोखा ' हा शब्द हि यामाणें च संस्कृत ' संलक्ष ' याचें प्राकृतांत ' सल्लक्ख ' असें रूप होऊन त्यापासून निघालेला असावा.

(७९) साजूक

न हि पापं कतं कम्मं सज्जुखीरं व मुच्चति । ध. पा १२.

येथें ' सज्जुखीरं ' असे जे शब्द आलेले आहेत, त्यांचा अर्थ " ताजें काढलेलें कढत कढत दूध " असा आहे. संस्कृत ' सद्यः ' याच्यावरून ' सज्जु ' हें प्राकृतांतील रूप झालेलें आहे. व यावरून च पुढें मराठींतील ' साजुक ' हा शब्द उत्पन्न झालेला असावा.

(८०) साडी

शाटिका=साडिआ=साडी.

प्रा.– तहिं गच्छ जहिं मे पढमा साडिआ गदा । (क. मं. पृष्ठ २१)

सं.– तत्र गच्छ यत्र मे प्रथमा शाटिका गता ।

(८१) सांगणें

' सम् ' पूर्वक ' ख्या ' या संस्कृत धातूचें ' संघ् ' ' संग् ' असें प्राकृतांत रूप होऊन त्यापासून मराठींतील ' सांगणें ' हें क्रियापद निघालेलें आहे. ' संख्यान ' म्हणजे मोजून दाखविणें, वर्णन करणें, इत्यादि जे मूळचे अर्थ आहेत, त्यापासून च पुढें ' सांगणें ' हा अर्थ निघालेला आहे.

(८२) स्वार

प्रा.– अस्सवारकरवालव्व णिअम्ब-बिम्बे दोलन्ति ।

सं.– अश्ववारकरवाला इव नितंब-बिंबे दोलंति । (बाल रा० पृष्ठ ५३१)

हिंदुस्थानी वगैरे भाषांतून 'अस्वार' असा शब्द आढळतो. तो मुळाच्या ज्यास्त जवळ आहे. मराठींत ' अ ' चा हि लोप होऊन फक्त ' स्वार ' येवढें च रूप राहिलेलें आहे.

(८३) हाकारणें, हांक मारणें

प्रा.– हक्कारिऊण मअणं पासम्मि णिवेसअंति व्व ।

सं.– आकार्य मदनं पार्श्वे निवेशयंतीव ।

(८४) हेटकरी

सह्याद्रिपर्वताच्या पायथ्याच्या मुलखांत राहणाऱ्या लोकांना हेटकरी असें म्हणतात. याचें कारण असें कीं, संस्कृत ' अधः ' बद्दल प्राकृतांत ' हेट्ठ ' असा आदेश होतो. तेव्हां ' हेट्ठ ' म्हणजे खालचा, तळकोंकणचा. जो भाग, त्यांत रहाणारे ते हेटकरी.

(८५) हेर

गुप्त हेर, चार, या अर्थी जो हेर शब्द मराठींत उपयोगांत येतो, तो ' हेरणें ' या धातूपासून निघालेला आहे. आणि ' हेरणें ' हा ' दृश् ' या संस्कृत धातूबद्दल प्राकृतांत आदेश म्हणून येतो, असें प्राकृत पिंगलांतील पुढील अवतरणावरून दिसून येतें:—

प्रा.– पच्छा हेरि कइत्त करु ।

सं.– पश्चाद् दृष्ट्वा कवित्वं कुरु ।

(च) वि. का. राजवाडे

अख्ख (सें--सा--सी)

अस्कन्न=अक्खण = अख्ख (सा--सी--सें)

अस्कन्न = न फुटलेलें, न फाटलेलें, पूर्ण.

अथाक (अति खोल)

अस्थाग=अथाक, अथांग

आचारी

आर्य-वैद्यकांत आचारिकं म्हणजे आरोग्यरक्षणार्थ अन्नपाण्याच्या ग्रहणाचे नियम ज्यांत सांगितले आहेत तें प्रकरण. ह्या प्रकरणांतील नियमाप्रमाणें जो अन्नादि पदार्थ तयार करण्याची कला उत्तम जाणतो तो आचारिकिकः; त्यापासून मराठी आचारी. आचारिन् या शब्दाशीं मराठी आचारी या शब्दाचा कांहीं येक संबंध नाहीं.

आळ- (प्रत्यय)

हेळणं, हेडनं = हेळणें = हेटाळणें

पिटनं = पिटणें = पिटाळणें

कंठनं = कंठणें = कंटाळणें

स्फिटनं = फेडणें = फेटाळणें

वेष्टनं = वेटणं = वेटाळणें

मोटनं = मोडणें = मोटाळणें

इंद्रावण

इंद्रवारुणी = इंद्रावण (वनस्पति)

उकडणें

उत्कथनं = उक्कढणँ = उकडणें

उकलणें

उत्कलनं = उकलणें

उकळी

उत्कलिका = उक्कलिआ = उकळी

उत्कलिका म्हणजे उत्कंठा

उच्छाद

उत्सादः = उच्छाद

उत्साद म्हणजे नाश करणें

उछाव

उत्सव = उछाव

उत्सव शब्दाचा उछाव असा उच्चार अशिष्ट करतात.

उछाह

उत्साह = उछाह

उजावणें

उज्जापनं = उजावणें = उजवणें

सोंगटी उजवली म्हणजे जय पावून गेली.

उपडा

उत्पादः = उप्पाडा = उपडा

उत्पादः म्हणजे वर पाय केलेला.

उपडा म्हणजे वर पाय करून पडलेला.

उपळा

उत्प्लवः = उपळा

उत्प्लव म्हणजे वर तरंगणें, येणें; पाण्याचा उपळा म्हणजे वर येणें

उफाडा

उत्फालः = उफाडा

उत्फाल ह्मणजे जोरानें विकास पावणें

उद्दीर

उदकागिरि = उद्दीर

उद्दीर हें डोंगराचें नांव आहे. ह्या डोंगरांत पाण्याचें झरे फार आहेत. उदयगिरि ह्या शब्दापासून उद्दीर हा शब्द कित्येक व्युत्पादितात, पण तें युक्त दिसत नाहीं.

उंदीरकानी

(आखुकर्णिका) उंदूरकर्णिक = उंदीरकानी (वनस्पति)

एरणी

अरणी = एरणी (वनस्पति)

ओठंबणें

उत्तंभनं = ओठंबणें

कडेवर

कटिः ककुद्मती श्रोणी नितंबश्च कटीरक ॥ राजनिघंटुः ॥

कटीरक = कटीकर (वर्णविपर्यास)
= कडीअर = कडीवर
= कडेवर

कटीरके गृह्य = कडेवरी घे
= कडेवर घे

येथें कडेवर ही सप्तमी आहे.

कडेवर घेणें म्हणजे नितंबावर घेणें

कन्हा - न्हें (उंट)

करभः-करहः = कन्हा, कन्हें

उष्ट्रः क्रमेलको धूम्रः करभः दीर्घमार्गगः ॥

कन्हा, कन्हें हे उंटवाचक शब्द जुन्या मराठींत फार येतात.

काकडशिंगी

कर्कटशृंगी = काकडशिंगी

काच (जाच)

कच् बंधनें = काच

काच म्हणजे चोहोंकडून अटकाव करणें

कारली

कारवल्ली = कारली

कोहळा

कुंभफला = कंहअळा = कोहळा

कुष्मांडिका कुंभफला ।

॥ राजनिघंटुः ॥

खडी

खटी = खडी

खटी धवलमृत्तिका ।

॥ राजनिघंटुः ॥

गलतान

गलस्तनः (बकरें) = गलतन = गलतान

गलस्तन म्हणजे निरुपयोगी स्तनाकृति अवयव ज्याच्या गळ्याला आहेत ता प्राणी; निरुपयोगी प्राणी

गालगुंड

गलगुंडिका = गालगुंड

गोंधळ

गुंदल (वाद्यविशेष) = गोंधळ

गुंदल नांवाचें वाद्य ज्यांत वाजवतात तो गोंधळ

घोणा

घ्राणं गंधवहा घोणा ।

॥ राजनिघंटुः ॥

(स्त्री) घोणा = घोणा (पुं)

नाकाचा घोणा फुटणें म्हणजे नाकाच्या आंतील दांड्याजवळील शीर फुटणें

खेचर

खेचराचें संस्कृत नांव अश्वखरजः. अश्वखरज म्हणजे घोडें व गाढव यांजपासून झालेला. पैकीं अश्व शब्द जाऊन नुसता खरज शब्द या प्राण्याला लागूं लागला. गाढवाला खर हा शब्द आहे. तेव्हां खरज हा शब्द घोडा व गाढव यांच्या संकराला लागूं लागला. वर्णविपर्यास होऊन

खरज = खजर

ज चा च होऊन

खजर = खचर

उच्चारसौकर्यार्थ अ बद्दल ए होऊन

खचर = खेचर

चित्ता वाघ

चित्रकः व्याघ्रः = चित्ता वाघ

चित्रकः चित्रकायः स्यात् उपव्याघ्रो मृगान्तकः ॥ राजनिघंटु ॥

चिमकणें, मिचकणें, मिचकावणें

श्मीलनं = शिमळणँ=चिमळणँ=

=(वर्णविपर्ययानें) मिचळणें = चिमकणें

(ळ बद्दल क) मिचकणें, मिचकावणें

जाचणें

(जसु ताडने) जासयति=जाचणें

सास्रु स्नुषेस जाचते = श्वश्रूः स्नुषां जासयति

जाच (नाम) = जासः

जुनट, जुनाट

जूर्णिष्ठ = जुणट, जुनट, जुनाट

जुनाट म्हणजे अति जुनें

जांब (ग्रामनाम)

जांबवं (पाणिनि २-४-७)=जांब

रामदासस्वामी ज्या गांवीं जन्मले त्या गांवास जांब म्हणतात व त्यांचें मूळ संस्कृत रूप जांबवं होतें.

टरारणें

तरुणयति = टरारणें

तरुणयति म्हणजे अतिशयें करून होणें

पुरी टराऊन फुगली म्हणजे अतिशयें करून फुगली.

टारगा

(टारः) टारकः(Catamite)= टारगा

(कुत्सितार्थी) टारगट

टोंच

त्रोटि = टोंटि = टोंच (पक्ष्याचें तोंड)

टेंटू

टिंटुकः = टेंटू (वनस्पति)

डर

दर (भय) = डर

डाहद

दात्यूह = डाहद (जलकाक)

ढोसणें

अध्यशन = (अलोप) ढोसणें

अध्यशन म्हणजे भरल्या पोटीं खाणें;

दारू ढोसणें म्हणजे वाजवीपेक्षां जास्त दारू पिणें

तडाका

तटाघातः, तडाघातः = तडासा, तडाका

तडाघात म्हणजे हत्तीच्या सोंडेचें मारणें. त्यावरून सामान्यतः जोरानें मारणें ह्या अर्थी मराठींत तडाका शब्द योजितात.

तवंसें, तौसें

त्रपुसं = तउसँ = तवंसें, तौसें (एक प्रकारची काकडी)

तसनस

तस् (क्षीण होणं) + नस् (अपव्यय करणें–वैदिक) = तसनस

तसनस म्हणजे नासधूस

तसर

त्रसर (कोळ्याचें सूत) = तसर

तांदुळजा

तंडुलीयः = तंदुळीजा = तांदुळजा (एक भाजी)

तिटकारा

तिरस्कारः = तिटकारा

तिढा

तिरस् = तिढ = तिढा

तिढा म्हणजे तिरका.

र = ढ

तेड

त्रिवृत् = तिअड् = तेड (वनस्पति)

तेंड

त्रिपृटा = तिउडा = तेढा = तेंड (श्वेतनिशोत्तर)

तेंडू

त्रिभंडी = तिहंडी = तेंडी, तेंडू (श्वेतनिशोत्तर)

तोडा

तोडर = तोडअ = तोडा

पायांत घालावयाचा अलंकार विशेष

तोंडली

तुंडिकावल्ली = तोंडली

थरूं

त्सरु, त्सुरु = थरूं (सुरीची मूठ)

थोपणें

स्तुंभ् (थांबणें) = थोप+णें = थोपणें

दडपणें (अकर्मक, भिणें या अर्थी)

दर्भयति (दृभी भये) = दरभ = दडभ = दडप+णें

माझी छाती दडपली म्हणजे भ्याली.

दावण

दामनी = दावण (गुरांना बांधावयाची)

दांडपट्टा

दंडपट्टिश = दांडपट्टा

दांती (वनस्पतिविशेष)

दंतिका = दांती

दारूहळद

दारुहरिद्रा = दारूहळद

दावें

दामन् = दावें

धूड

अध्यूढ = धूड

अध्यूढ म्हणजे संपन्न

शरीरानें व मेदानें संपन्न तो धूड

अलोप

धमासा

धन्वयासः = धमासा (वनस्पति)

नकोरे

न खलु = न करु = नकोर=नकोरे

(न)खलु पीत्वा=नकोरे पीऊं=मा पिब.

(न)खलु गत्वा=नकोर जाऊं=मा गमः

प्रथम खलु पीत्वा, खलु गत्वा असा न खेरीज प्रयोग पाणिनि व यास्क यांच्या कालीं होत असे. पुढें पुढें पाठीमागें न लावूं लागले. त्यापासून मराठी नकोरे निघाला आहे.

नक्कल

(सं.) नक्कणं = नक्कल

ण = ल

नक्क् म्हणजे निर्मूल करणें

त्याचें नक्कल झालें म्हणजे त्याचें निर्मूल झालें.

नखरूड (रोगविशेष)

नखरुज् = नखरुड

ज = ड

नखरुख (वृक्षविशेष)

नखवृक्ष = नखरुख

नडणें व नाडणें

नडनं = नडणें

नाडयति (णिच्) = नाडणें

नडणें म्हणजे पडणें व नाडणें म्हणजे पाडणें

मी नडलों म्हणजे संकटांत पडलों.

नना

(वैदिक) नना (आई) = नना

मराठींत आईला मुलें नना, नानी, या शब्दांनीं हाका मारितात.

नवट

नविष्ठ = नवट (तमभाव)

नवट म्हणजे अति नवें

नागडा

नग्नः = नागा

नग्नाटः = नागाडा = नागडा

संस्कृतांत नग्नाट म्हणजे नागवा हिंडणारा यति

निचरा, णिचरा

निःस्रावः = निचराअ = निचरा, णिचरा

हा शब्द मराठींत णांदे आहे.

निवडुंग

स्नुहिदंडवृक्षः = निवडंडवृक्ष

= निवडंग

= निवडुंग

दंड मधील ड च्या वद्दल ग झालेला आहे.

नेभळ (ळा--ळी--ळें)

नाभिल = नेभळ

भि मधील इ ना कडे नेऊन ने

नाभिल म्हणजे नाभि संबंधानें, फुटलेल्या बेंबीचा. नेभळें नेसूं नकोस म्हणजे नाभीच्या खालती नेसूं नकोस. हा मनुष्य नेभळा आहे म्हणजे (मूळार्थ)

हा मनुष्य चेंबट्या आहे. चेंबट्या मनुष्य दिसावयाला ओंगळ व हास्यकारक दिसतो; खबब नेभळा म्हणजे भोळसर हास्यकारक, ओंगळ इ. इ. इ.

पडचळ

पटोल = पडवळ

पतंग (वृक्षविशेष)

पत्रांग = पतंग (रक्तचंदन)

पन्हळ

प्रनाळ = पन्हळ

पवाडा

अपवादः = (अलोप) पवाडा

अपवाद म्हणजे निंदा

ज्ञानेश्वरींत निंदार्थक पवाडा शब्द येतो.

अनिंदार्थक पवाडा शब्द प्रवाद ह्या शब्दापासून निघाला आहे.

पसरणें (अकर्मक)

अपसरणें = (अलोप) पसरणें

लोक पसरले म्हणजे जनाः अपासरन् परंतु लोकांनीं पाय पसरले = जनाः पादान् प्रासरन्

पाजी

पज्जः = पाजा = पाजी

पज्जः म्हणजे शूद्र

तूं पाजी आहेस म्हणजे तूं शूद्र आहेस.

प्राचीनकाळीं ब्राह्मणाला शूद्र म्हणणें अपशब्द समजत.

पाहाड (मूळ)

पाठा = पाआडा = पाहाड (वनस्पति)

पुरुष (उंचीचें एक मान)

पौरुष (मस्तकावर सरळ वर हात केलेल्या पुरुषाची उंची) = पुरुष

ही विहीर सात पुरुष खोल आहे, येथें पुरुष म्हणजे विवक्षित उंचीचें मान आहे व हा पुरुष शब्द संस्कृत पौरुष शब्दापासून निघालेला आहे. प्राकृतांत येतांना संस्कृत शब्दांतील वृद्धि काढून टाकण्याचा प्राकृताचा व मराठीचा स्वभाव आहे. संस्कृत भाववाचक नामें मराठींत व प्राकृतांत अपभ्रष्ट होताना हा विकार दृष्टीस पडतो. पौष = पूस इ. इ. इ.

पेंढ, पेण

पिण्याक = पेण, पेंढ (निस्नेह तिलचूर्ण)

प्रचीति

प्रतीति (विश्वास) = प्रचीति

त = च

प्रेष

प्रैष (निरोप पाठविणें) = प्रेष

प्रेष म्हणजे निरोप

प्रेष्य = प्रेष

प्रेष म्हणजे चाकर

मराठींत प्रेष या शब्दाचे चाकर व निरोप असे दोन अर्थ आहेत व ते प्रेष्य व प्रैष या दोन भिन्न संस्कृत शब्दांपासून निघालेले आहेत.

फस्त

अपहस्त = (अलोप) फस्त

अपहस्त म्हणजे लुटलेलें

फेंगडा

प्रज्ञु, प्रज्ञ + ट = प्रज्ञट

प्रज्ञट = पत्रड = पेंगड = फेंगड

(डा–डी–डें)

प्रज्ञ, प्रज्ञु म्हणजे ज्याच्या गुडघ्यांत फार अंतर आहे तो.

ट हा कुत्सितार्थक प्रत्यय

बकाबक

भक्ष्याभक्ष्यं = बक्षाबक्ष=बकाबक

बकाबक खातो म्हणजे बरें वाईट न पहातां खातो.

बच्चनाग

वत्सनाभ = बच्चनाह = बचनाग

बरव (बा–बी–बें)

परम = बरव = बरव (बा–बी–बें)

बरवा हा शब्द अतिशय-वाचक ऊर्फ तमभाववाचक मराठींत आहे.

बरें ! (अव्यय अंगीकारार्थी)

परमं ! = बरें !

बौर (ग्रामनाम)

भगुर = बउर = बौर

बौरे (आडनांव)

भागुरि = भाउरि = भौरे = बौरे

बखाटी

वक्षोस्थि =बक्खोट्टि=बखोटी=बखाटि

पोट बखाटीला गेलें म्हणजे भुकेनें इतकें ओसरलें कीं वक्षस्थलाच्या हाडापर्यंत गेलें.

बाजारबसवी

भार्या + उपवेशिनी=बाजारबसवी

दुसऱ्याच्या स्त्रीच्या ठाईं प्रजोत्पादन करणारा असा जो त्याला अनुरक्त जी स्त्री तिला बाजारबसवी म्हणत. दुकानांचा समूह जो बाजार त्याशी येथें वस्तुतः संबंध नाहीं.

बिब्या वाघ

द्वीपिन्=बीब्रिआ=बिब्या=बिब्बा

बिब्बा नांवाच्या झाडाशीं व त्याच्या फळाशीं ह्या शब्दाचा कांहीं एक संबंध नाहीं.

व्याघ्रः पंचनखो द्वीपी ॥

भगदेव

भगदेव म्हणजे बाहेरख्याली, स्त्रीलंपट

भगभग

भक्ष्यभक्षिका = भक्कभक्का= भगभग (स्त्री.)

भगभग म्हणजे खाखा

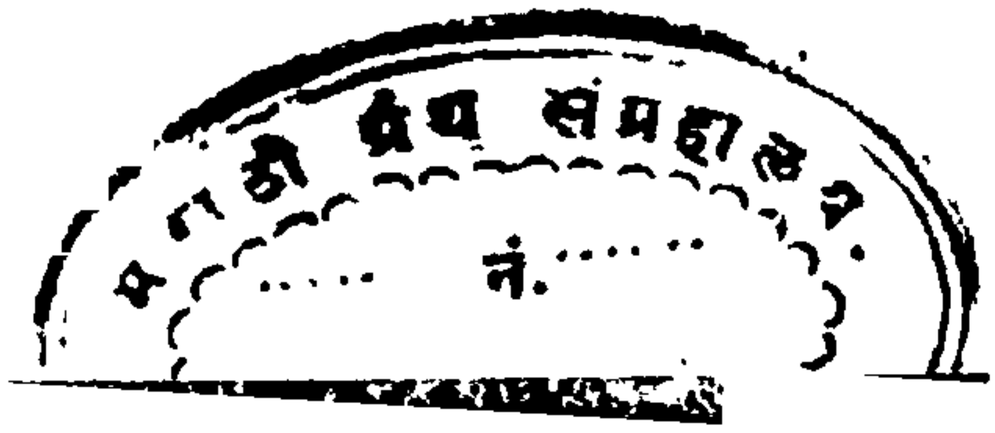
भयाभीत

हा शब्द रामदासांनीं उपयोजिला आहे, उ० " भयाभीत तो अक्षयी मोक्ष देतो," "भयार्भीत निश्चिंत ये स्वस्वरूपीं ". या समासाचा विग्रह भय+भभीत असा स्पष्ट आहे. परंतु त्यापासून विपरीत अर्थाची निष्पत्ति होते. तेव्हां भियाभीतः —भयाभीत अशा परंपरेनें हा युधिष्ठिर सारखा मराठींत अलुक् समास समजावा.

भाजणें

ऊन भाजतें, या वाक्यांत जो भाज धातु येतो तो संस्कृत भ्राजृ दीप्तौ धातुपासून आला आहे.

भ्राज् = भाज

भार्गीण

भार्गिनी = भार्विणी = भार्गीण

भांडवल

भांडवलं = भांडवल (मूलधन)

भिडणें

अभिडानं=(अलोप) भिडिणें, भिडणें

अभिडी म्हणजे जवळ उडणें, जाणें

भिडा (इच्छा), भीड

अभिध्या = भिडा = भीड

अभिध्या म्हणजे इच्छा

भिडा धरूं नको म्हणजे कशाचा इच्छा धरूं नको.

भेटणें

अभ्यतनं = भेटणें

अभ्यत् म्हणजे भेटणें

भोपळा

बृहत्फलः = भोपळा

बृहत्फला राजपुत्री तिक्तबीजा च तुंबिका ।

॥ राजनिघंटु ॥

बृहत् चा अपभ्रंश भो झाला आहे.

कडू भोपळ्याला संस्कृतांत बृहत्फला, कटुतुंबी, हीं नांवें आहेत.

भोसड

भसद (पश्चाद्भाग, गुद, योनि) = भोसड

अ = ओ

क्रियापद भोसडणें म्हणजे योनीवरून शिव्या देणें

भोंगळ

भ्रूभंगल=भुवंगळ=भुभोंगळ = भोंगळ

मिशरा (नायकिणीचें नांव)

मम्मूरिका = मिशूरिआ = मिशरा

मम्मूरिका म्हणजे पण्यस्त्रीयांची मुख्य. मिशरा नायकिण पुण्यांत प्रसिद्ध होती.

मेढशिंगी

मेंढ्रशृंगी = मेढशिंगी (वनस्पति)

अजाशृंगी, मेषशृंगी अशीं हि संस्कृत नांवें हींस आहेत.

मेळा

मेलक = मेळा

मोरवेल

मूर्वावल्लिः=मोरवेल (वनस्पति)

रसोई

रसमूदिका = सरहूईआ = रसोईआ = रसोई

वड्-रसांचा जो पाक म्हणजे मूद तो रसोई

मूद म्हणजे शिजवणें, पाक

राई (अळ्यांची ओळ)

राजि = राई

राई (मोहरी)

राजिका (कृष्णसर्षप) = राई

रांगणें

रिंगणं = रांगणें

इ = आ

रोशें गवत

रोहिषं तृणं = रोशें गवत

गोअत्तं = गवत्तं = गवत

लक्ती, रगटी-टें

(लक्तक) लक्तिका = लक्ती

(फांटकें वस्त्र)

लक्ती = रगटी

लगतरी

लक्तक + वस्त्र = लगतअअर = लगतर (री-रें)

लक्तक म्हणजे फाटकें वस्त्र, फटकूर

लवणें

नमनं = लवणँ = लवणें

न = ल

थोरां पुढें लवावें म्हणजे नमावें.

वचकणें

उच्चकनं = वचकणें

उच्चकनं म्हणजे आदरानें पहाणें

वदन्ता (बातमी)

उदन्ता = वदन्ता

उदन्ता म्हणजे बातमी

वाळुक (रोगविशेष)

(पाद-) वल्मीक = वाळूक

वांझ करटोली

वंध्या कर्कोटकवल्ली = वांझ करटोली

विचकणें

विष्कनं (हिंसा) = विसकणें, विचकणें

विचकणें, विसकटणें म्हणजे विदारणें

शिरावेध

सिराव्यधः = शिरावेध

शिवण गंभारी

श्रीपर्णी=शिवर्णी=शिवण (वनस्पति)

श्रद्धा (पादणें)

शृधा (पादणें) =शर्धा, श्रध्धा

भिक्षुक लोक सोंवळ्यांत असतांना हा शब्द योजतात.

श्रध्धेला गेला म्हणजे अपानद्वारा वायू सोडण्याकरितां गेला.

साटे

घराचें साटें, गाडीचा साटा इत्यादि शब्दसमूहांत जो साटें, साटा शब्द येतो तो संस्कृत शकट शब्दाचा अपभ्रंश आहे.

शकटः=सअटा=साटा, टें-

शरीरं शकटं देहं पुरं कायं कलेवरं ॥

॥ धन्वंतरीयनिघंटु ॥

साण, साहाण

शान = साण, साहाण

साँत

साति = सात = साँत

साति म्हणजे ओळ, पंक्ति

तापाची साँत म्हणजे तापाची ओळ

सार

तुझ्या बोलण्यांत कांहीं **सार** नाहीं, या वाक्यांत सार या शब्दाचा अर्थ न्यायादनपेतं असा आहे. सार म्हणजे न्याय्यसारं न्यायादनपेतं (काशिका २-४-३१)

साळी

शालिक = साळिअ = साळी

सावळा गोंधळ

शांभलिकः गौंदलः = सांवळा गोंधळ

ज्यांत दुराचारी रांडा गातात असा गोंधळ.

गोंधळ वस्तुतः सदाचारी देवदासी ऊर्फ मुरळ्या यांनीं घालावयाचा असतो. त्याच्या ऐवजी चाहाटळ मुरळ्या ज्या गोंधळांत आढळतात, त्याला सांवळा गोंधळ म्हणतात. त्यावरून लक्षणेनें कोणत्या हि चाहाटळ, अप्रेक्षणीय व असाधु रुत्याला सांवळा गोंधळ म्हणण्याची चाल महाराष्ट्रांत आहे.

सुळावरची पोळी

शूलस्य उपरिष्ठा पोलिका = सुळावरची पोळी

शूल म्हणजे मांसादि भाजावयाचा लालभडक लोखंडी सिळा. त्यावरची पोळी काढावयाची म्हणजे हात व तोंड भाजावयाचें. वध करण्याचा सूळ निराळा.

सैपाक

हा शब्द स्वयंपाक या शब्दापासून अडाणी लोक व्युत्पादितात, परंतु ती व्युत्पत्ति अशास्त्र आहे. खरा संस्कृत शब्द सूदपाक असा आहे. सूद म्हणजे शिजवणें व पाक म्हणजे हि शिजवणें. सूदपाक हा जोड शब्द आहे. जोडींतील दोन्ही अवयवांचा अर्थ एक च. सूद याचा अर्थ मसाला असा हि होतो. पण मसाला ज्यांत नाहीं अशा भाकरीच्या भाजण्याला हि सैपाक च म्हणतात, सबब मसाला हा अर्थ येथें अनिष्ट आहे.

सूदपाक = सूअपाक = सोपाक = सैपाक, सैंपाक

अनुनासिक वैकल्पिक

सैपाकी, सैपाक्या

सूदपाकिन् = सोपाकी, सैपार्की, सैपाक्या

सोजी

सूद्या = सोजी (एक प्रकारचा शिजविलेला भात)

सूद् शिजविणें

सोंगळ

सुमंगल = सुवंगळ = सुओंगळ = सोंगळ

सोंगळ

हिसकणें

हिष्कनं (हिंसा) =हिसकणें, हिसका इ.

हेटाळणें

हेडनं = हेटाळणें

यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयं ।

(शुक्लयजुर्वेदसंहिता–अध्याय २०–कांडिका १४)

हेड् असा मूळ धातु. त्याला आळ प्रत्यय लागून मराठी हेटाळ. ड् = ट्

हेडनं म्हणजे अपराध

हेटाळणें म्हणजे अपराध करणें, उपमर्द करणें.

सूची

अकिलखान व झेबुन्निसा १४५
अकूरानगरी २८१
अजगांवकर व नरहरी मारेश्वेर ३५०
अटक १२५
अताउल्ला १७०
अनंत २८५
अथर्वण गंगाधर २९५
अनंत १९७
अनंतकवि १६१
अबदुलाखान ९९
अमृतराव ९३
अलमखान २७९
अलमगिरी महाल १७०
अल्लाउद्दीन शाह बाहमनी १२४
असदखान रूमी २५६
अहंमदशहाचे शिक्याची नक्षी २६१
आई आदिपुरुष ३३७
आजम १७०
आत्माराम ३३
आनंद ४८।२६४
आनंदराव काशी २१७
आनंदीबाई १२४
आपाजी बावा १२१
आबाजी कृष्ण शालुकर २१८
आरवी-मुद्रल ५०
आरवी मुद्रलक्षेत्र वर्णन व माहात्म्य ५०
आराध्यासंबंधानें विशेष गोष्ट ३३९
आळंदीची पंचक्रोशी ३३५
इटल वा ब्रमल १०२
इतिहाससमुच्चय ३४४
इर्स्किंग १३४
इनाम कमिशन खात्यांतिल गैर इनसाफ २३५
उदेपूरचा राणा राजासिंग १६७
उद्बोधनाथ १७४
उपाहाणौ १८५
उमा पांडित ९९
उरण बहे १२२
एकनाथांचा वंशवृक्ष १५७–१५९
एकादासकृत भगवद्गीतेची आरती ११८
औदुंबर १२३
औरंगाबाद येथील मुकबेरा ७०
औरंगजेबाचा मृत्युकाल १९५
अंगापूर ४८
अंताजीपंत ९२
अंबरापूर १२३
कचेश्वर १२२
कविकलश ११२
कर्णहस्तकी ३६
कनकावति ५१
कमानी मशीद २५६
करणिक ८७

कविजंगाचा मृत्युकाल २५६
कविजंगाची कबर २५६
कविजंगाची कैफियत २४१;२४६
कविजंगाची वंशावळ २४७
कविजंगाच्या कबरीवरील लेख २५६
कळसकर व पालकर ३२८
कांतानंद ३०७
(श्री) कान्होबा-मढी २०५
कानडयांचा पुण्यांतील वाडा १४१
कान्हो पाठकाचा गुरु ३३७
कारस्कर ३५१
कावळे-संग्रह १३८
काशिराजसुत गणेशदास ४७
कासिराम १७७
(श्री) कासीराज ४८
किले अर्क १७०
कुदरे लायद होला १३७
कुमठे २१४
कुरुडगांव ३१९
कुंभारघाट ३०५
कृष्णदयार्णव १३२
कृष्णदास गोविंद २०१
कृष्णदास ताना २००।२०१
कृष्णराव खटावकर याची माहिती ३४९।३५०
कृष्णाजीपंत ९१
कृष्णाजी बावा १२२
कृष्णाजी भास्कर ९८
कृष्णाप्पा अथवा श्रीकृष्ण ३३
कृष्णाप्पा स्वामी १२१
कृष्णाप्पा स्वामी उरणवहेकर १२०
कृष्णाप्पा न्हावी रामदासी १२०
केदारलिंगाचें अष्टक ११३
केशवस्वामी ३३२
केसरीनाथ शिष्य महिपती २८९
कोठीमाप ११२
कोपरगांव १२२
कोपरडें १३२
कोंडाण्याचा वेढा १९४
कौपर व इनामकमिशन २३४
खराडी २४९
खवासपुर १९४
खाजगीवाले-लिमये २३३
खाजे महंमद खां २४०
खाडे ८४
खुरशेटजी मोदी १४६
खेळण्याचा वेढा १९४
खोपेश्वर १८७
खंडेराव दाभाडे २१९
खंडेराव हरींचा मृत्युकाल ३६२
खंडेराव हरींची छत्री ३६०
खंडोबा गोसावी २३४
ख्वाजे शरीफ २४०
गणनाथ ८५
गणपति कार्तिकस्वामी भांडण ३५
गणपती स्वयंवर ३४
गणेश केशव कानडे १४१
गणेशदास काशिराजसुत ४७
गणेशदास ४८;२७५
गणेश योगी ४५
गर्गाचार्य २५९
गर्भगीता-टीका ३४१
गरुडाख्यान ३४१
गंगाधर त्रिमळ १५४
गिरिधर २८०

गिरिधरकृत वाका ३३०
गुलाम मुस्ताफा १७०
(श्री) गुंडमराउळ ७९
गोजरासाहेब २२६
गोपाळनाथ १६५; २१८
गोपाळपुर १४१
गोपाळबावा १२१
गोपाळ रघुनाथ ३४२
गोपाळराव पटवर्धन १००
गोपाळ स्वामी १२०; १२१
गोपीनाथ कवी २७०
गोविंद १७३
गोविंदतनयागिरि २५९
गोविंद भगवंत पिंगळे १४२
गोविंदराज १३३
गोविंदराव काळ्यांची दिनचर्या ६१
गोविंदसुतनंदन २९४
गोविंद हरी पटवर्धन १००
गोवे नगर ८४
ग्रंथांची एक जुनी याद ३४३–३४९
ग्वाल्हेरचे ढोलीबुवा ३५९
घृष्णेश्वर १५४
चक्रधर ५६
चक्रधराची दिनचर्या ६१
चक्रधराची प्रसादसेवा ७४
चन्नागिरी १३७
चतुरसिंग राजे २२६
चांगदेवो राऊळ ७९
चांदसर महाल ३२०
चित्रदुर्ग १३७
चिंतामण १९५
चिमणाजी दामोदरांची वंशावळ ३१८।३२२।३३८
चिमाजी महाराज १०६
चिमाजी अप्पा ऊर्फ अंताजीपंत ९३
चेन बसवेश्वर ३६
चंदन व वंदन १९४
चंद्रसेन जाधव २१९
चंद्रावळी आख्यान ३४२
छत्र्याबोवा १५७
जनार्दनसुत २९३
जयरामदासी ३३७
जयरामस्वामी वडगांवकर ३३।३६।३७ १२०।१२१।३१३
जयसिंग जाधव राऊ ३१६
जव्हार-शक १८८
जहानरहाचा बाग १४५
जापी ३२५
जॉर्ज टॉमस ऊर्फ जहाज फिरंगी ३६१
जानकीबाई पालखीवाले १५७
जानोपंत ९२
जानो विश्वनाथ भट ८६
जिजिया पट्टो १६६।१६९
जीवन १७५
जुनीमराठी गीतें १०४
जुन्या ज्ञानेश्वरी संहितेची माहिती ३३६
जुन्या ज्ञानेश्वरीसंहितेचें संशोधन ३३२
जेधे यांची शकावली ३६१
जंगमांचें मत ३७
झणझण्याचें सासवड १९८
झिनतु निसा ऊर्फ पादशाही बेगम १४५
झिनत-अल-मसजित १४५
झेब व झिनत १४५
झेबुन्निसाची कैद १४४
झेबुन्निसाचा जन्मकाल व स्थल १४४

शेखुन्निसाचा मृत्युकाल १४५
टाड १६७
डभोई (De Boigue) ३६१
डुबेरकर बर्वे ८६
डोंबेग्राम ६३
तकरीबखान २९९
तळें ९६
तळेगांव ढमढेरे २२१
ताराबाई १०७
तांदुळवाडी १६५
तिंम ८३
तीन भिंतींचा वाडा १२२
तुका विप्र ४३
तुकेशसुत चैतन्यनाथ ४१
तुरकपूर २४८
तुरकाबाद २४९
तुळशीबाग २३३, २३४
तोरण्याचा वेढा १९५
त्रिपुटीचे गोपाळनाथ २१८
त्रिंबकपंत ९२
त्रीवनंदी चंदावर ९९
त्र्यंबक ऊर्फ भोळाराम ११६
दक्षिणी वैश्यांचीं गोत्रे व प्रवर १९०-१९३
दत्तकवी २६१
दत्तभाऊचा मठ ३६०
दयाळनाथ २१८
दाजीराव देशपांडे कोळेवाडीकर २६९
दादाजी कोंडदेवांची वंशावळ
३००–३०१
दाभाडयांची नगरवर स्वारी २१९
दावर मोदीचें घराणें १४६
दास धोंडा ३३०
दोसबाळा २६३
दिगंबर २८०
दिलरस बानू १४४।१७०
दिवाकर भट्ट २६४
दीनकवी २७८
देवदास १२७।२९२
देवपूर १९५
देवस्की १७२
दंडा राजपुरी ८६
धनगराची ओंवी १०२
ध्यानभारती गोसावी १३८
नगर किल्ल्याचा स्थापनाकाल ३५४
नगर किल्ल्याचे बुरुजांचीं नांवें ३५५
नगरचा किल्ला पेशव्यांनीं घेतला त्याची
मित्ती २४०
नगरचे किल्लेदार ३५६।३५७।३५८
नगरचे स्वारीचा काल २१९
नगर शहर स्थापनाकाल ३५४
नरसावा गोसावी १७८
नरहरी ऊर्फ बच्या १८८
नरहरी मोरेश्वर १८६।३५८
नरहरी मोरेश्वर व रा. पटवर्धन १८६
नरहरसिंगजी राजे पालकर ३२८
नागम्मा ६६।६७
नागेश ३३७
नागेशात्मज विठल २९३
नाथशिष्य रत्नाकर ५१
नाथोबा ६९
नामा पाठक १७१
नारवेनगर ८४

नारायण त्रिमल १५४
नारायण बोवा वडगांवकर १२३
नारायणस्वामी २६९
नारो आप्पाजी खिरे २३३
नारोपंत ९२
नारो महादेव ९१
नारो महादेवाचा वंश ९६
नारो शंकर प्रतिनिधी ३१८
नांदगीर १९४
निर्मळ पाठक १७१
निरंजनपरंपरा ३५
निंबराजबावा दैठणकर ३३३
नीळकंठ ३७
नृसिंह ३३
नृसिंहाचार्य पुराणिक १२४
नृसिंहसरस्वतींचा काल १२३
नेताजी राजे पालकर ३२८
नेमीशहा १८८
नेवासे ७२
रा. पटवर्धन व बाळाजी विश्वनाथांचे बंधू ९४
परमानंद ४६।४८
परमानंद चैतन्य ४३
परळीचा वेढा १९४
पवारांचें मलठण ३००
पन्हाळ्याचा वेढा १९४
प्रश्नसार १२६
प्रसादसेवावर्णन ७४
पंडित २९६
पंचतंत्र ऊर्फ पंचोपाख्यान १७१
पालगड २२६
पांडुरंग २५९
पांडे पेडगांव २२४
पिंपरी येथील मोकाशी २२४
पिंपळगांव २२२
पुरवणीकार भास्कर ३३५
पेशव्यांचें पंचांग ३५२
पेशव्यांच्या देवता ९०
पेशव्यांची वंशावळ ९१
प्रेमदास ३४०
पैठण येथील भोसल्यांचे कुलोपाध्याय १३८
पैठणकर नाथसंहिता ३३२
बखतराम २३४
बसवापट्टण १३६।१३७
बहादुरगड २२३
बहादूरपूर १९४
बहिणाबाईची गुरुपरंपरा २७१
ब्रम्हपुरी ऊर्फ इस्लामपुरी १९४
ब्रम्हानंदाचा समाधिकाल ३०८
ब्रम्हवाकडी १४१
बाजीराव ऊर्फ विसाजीपंत ९२
बाणेरें १५४
बालखंडी भारथी १३८
बालाघाट १८७
बावाजीपंत ९२
बाळकृष्णबावा १२१
बाळकृष्णमहाराज ४०
बाळाजीपंत ९२
बाळाजी विश्वनाथ सरसुभेदार ३५८
बाळाजी विश्वनाथ देसाई ८९
बीड १८७
बीडकर भीमस्वामींचा काल ३५९
बुवासाहेब महाराज २२६
बेगमपूर १४६

वेदिकिरे अगर बेदकिरे १३६
बोपदेव १३३
भगवंतशिष्य शिवदास २८६
भगवंतराव यादव मुनशी १४६
भटांची देशमुखी ८६
भटोचा ५६।६३
भाग्यनगर ४०
भानुदास १५७
भारद्वाजाची ज्ञानेश्वरीची प्रत ३३३
भालगांव मठ १९५
भास्कर ४८
भिका भिक्षुमुनि २८७
भिलवडा १४१
भोसरे २२६
भोसल्यांच्या वस्तीचीं गांवें १३८
श्रीमदन गोपाळ १७७
मध्वनाथ ३९।२७½
मध्वाचार्यकाळ १६१
मराठ्यांच्या इतिहासांतील कांहीं मित्र्या १९३–१९५
मरुड–नादगांव ९०
मलिकंबराचें मृत्युस्थान १२३
महकूबसिंग २१९
महात्मापंथ ३२९
महादाजीपंत उर्फ बावाजीपंत ९१
महाबळभटकथन २००
महालिंगदास १७१
माहादेवस्वामी १२१
महीपती उज्जनीकर ३६०
महंमद अदल वलद सेख मैराज महंमद २२४
माणिकप्रभु २८२
माधवनंदन २६६
मातुःश्री येसूबाई २१८
माधवराव ९३
मानभावी अक्षरसंकेत ५५
मानभावीग्रंथ ५३
मानभावपथ ३२९
मानभावपंथासंबंधीं म्हणी ३२९
मानभावपंथीयाचें सोंग ३३१
मारकीचे रंगनाथ २१८
मासिर–इ–आलमगिरी ३००
म्हापसे ८४
मालिक हसन २२४
मुकरबखान केल्याची तारीख ३०
मुकरबखान केल्याची तारीख ३००
मुज्दे अहमदनगर ३९४
मुद्गलाख्यान ५०
मुनेश्वरस्वामी १२१
मुल्लाइदखान ३००
मुर्शदपूर ऊर्फ शितापखेडें १२२
मोघे यांची कैफियत ३१९।३२०।३२१
मोरेश्वरसुत काशी २८०
यशवंतराव गुजर २२६
यशवंतसिंग १६६
यरगटनहळी १३६।१३७
रघुनाथपंत ९२
रघुनाथ त्रिमल १५६
रघुनाथराव गुजर २२६
रघुनाथराव दादा यांची दहनभूमी १२३
रघुनाथराव दादा यांचे समाधिस्थान १२२
रणदुल्लाखान १००
रत्नकला चरित्र २६४